

Modernitet, tid, rum og økologiske fødevarenetværk

Ph.D. afhandling af

Chris Kjeldsen

Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning
Aalborg Universitet

Forord

Dette Ph.D. projekt, som afhandlingen er det konkrete udkomme af, er udført som delprojekt under projektet *Forbrugernes interesse i økologiske fødevarer*¹ som udføres i perioden 2000-2004. Projektet er et forskningsprojekt under Forskningscenter for Økologisk Jordbrug (FØJO) og er finansieret af Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri. Projektets leder er forskningsprofessor Mette Wier fra Fødevarøkonomisk Institut på Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole² (KVL). Projektet er delt i to dele, hvor det første sigter mod at afdække forbrugerpreferencer og -efterspørgsel af økologiske fødevarer og afledt heraf potentialet for en videre udvidelse af det økologiske marked. Den anden del af projektet udgøres af mit PhD-projekt, som overordnet sigter mod at undersøge alternative afsætningskanaler og deres potentiale for en videre udvikling af det økologiske marked. I forhold til den første, som også var den største, del af projektet, udviklede min del af projektet sig hurtigt til også at være alternativ med hensyn til det teoretiske og metodiske fokus. Jeg mener dog at projektets to dele tilsammen udgør en værdifuld helhed og at de som sådan er et udtryk for en sund diversitet i den økologiske samfundsvidenskabelige forskning.

På nogen måder har det at lave en Ph.D. afhandling på et samfundsvidenskabeligt fakultet været en lang rejse for en agronom fra Landbohøjskolen. Det kan dog også ses som den foreløbige kulmination på noget der undertiden har taget karakter af en besættelse af at betragte jordbrug som systemer, dvs. som integrerede sociale og bio-fysiske systemer, som rækker helt tilbage til min studietid. At jeg overhovedet er kommet hertil, kan jeg takke en række inspirerende undervisere på Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole for, idet de var med til at sætte rammerne for min interesse i at komme dybere ned i feltet, som nu har udvidet sig betragteligt i forhold til min indledende interesse for systemteori, systemøkologi og økologisk jordbrug. Det drejer sig konkret om forskere med tilknytning til Agroøkologigruppen på KVL, deriblandt Per Kølster, Jesper Rasmussen og Vibeke Langer. Blandt andre af mine ”læremestre” fra KVL har Anders Dahl og Nadarajah Sriskandarajah (Sri) fra Sektion for Læring været mig en stadig inspiration og støtte. Jeg er jer alle stor tak skyldig.

Vejlederne på projektet har været lektor Jan Holm Ingemann og lektor Erik Christensen fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning på Aalborg Universitet. Der skal her lyde en stor og varm tak til mine vejledere. Erik har været en stor støtte med sin skarpe analytiske sans og har givet uvurderligt gode råd, i særligt grad her i projektets slutfase. Jeg skylder Jan en særlig stor tak for hans støtte og tro på mig, selvom det principielt var

en vanskelig opgave at skulle ”resocialisere” en tidligere fodermester og agronom til det samfundsvidenskabelige område. Selvom han havde meget travlt med andre ting, var hans dør altid åben og han har brugt langt mere tid på mig end han formelt var forpligtet til. Jan har demonstreret at man kan forene stor faglig indsigt med et stort menneskeligt format. Hvad andet kan jeg sige, end at jeg skylder dig en masse og at jeg er din fan..

Der skal også lyde en varm tak til projektets interviewpersoner, som var villige til at tage tid ud af en travl hverdag til at dele ud af deres tanker og erfaringer. Uden dem ville der ikke være noget projekt, og hvis denne afhandling kan være jer til bare lidt af den inspiration og læring, som jeg selv har fået ud af det, vil det være det hele værd. Jeg er også stor tak skyldig til mine kolleger på instituttet, som på forskellig vis har bidraget til projektet. Først en stor tak til Emmett Caraker og Sanne Lund Clement, som trods en travl kalender tog sig tid til at læse udkastet til afhandlingen i gennem og gav meget værdifulde indspil til den endelige udformning af afhandlingen. Jeg kan ikke takke jer nok for jeres hjælp. En varm tak skal også lyde til Thomas Bay (Dr. Bay) for mange inspirerende diskussioner undervejs, og for din åbenlyse ”erkendelsens glæde”. Blandt instituttets sekretariat vil jeg i særlig grad takke Birthe Libergren for mangan en hjælpende hånd i stunder hvor det hele har spidset til med ansøgninger eller afrapporteringer, der som sædvanligt blev lavet alt for tæt på deadline. Jeg er også stor tak skyldig til Forskningscenter for Økologisk Jordbrug, i første række for at have finansieret projektet. De gode diskussioner med Hugo Fjelsted Alrø og Erik Steen Kristensen har dog også været af stor betydning for projektet. Jeg har også sat stor pris på mine samtaler med kollegerne på min tidligere arbejdsplads Afdeling for Jordbrugsproduktion og Miljø på Forskningscenter Foulum. Der skal derfor også lyde en tak til Egon Noe (Dr. Noe) for mange gode samtaler og en tak til Tommy Dalgaard for hans støtte og inspiration. Jeg håber, at vi kan holde det ved lige fremover.

Der er også en række personer i København, som jeg gerne vil takke for deres rolle i projektet. En varm tak skal rettes til Pernille Kaltoft, med hvem jeg havde fornøjelsen af at arrangere et Ph.D. kursus i moderniseringsprocesser i fødevarenetværk, og Jens Færgen for deres gæstfrihed, inspiration og gode selskab. Jeg vil også gerne takke mine Ph.D. kolleger Mette Weinrich Hansen, Martin Harring Boll og Dorthe Ilsøe for mange gode diskussioner undervejs, blandt andet i regi af forskerskolen SOAR. På SOAR vil jeg gerne takke Sofie Kobayashi for sin hjælp i forbindelse med arrangementet af SOAR-kurset i moderniseringsprocesser. Mange af de gange, jeg har været i København, har jeg haft brug for et sted at overnatte. Døren har hver gang stået åben hos Gert Giversen og

Ina Hansen i deres hyggelige hjem i Vanløse. Jeg er jer dybt taknemmelig for jeres venskab og gæstfrihed.

Jeg mangler dog at nævne denne her histories sande helt, som er min kone Dorte. Hun måtte udholde en ret fraværende mand i tiden op til vores datter Emmas fødsel i slutningen af juli, men har hele vejen udgjort min største støtte. Du er fantastisk og jeg ligger for dine fødder.. Uden dig og vores to dejlige børn var der ikke meget der var lykkedes, med projektet og andre mere vigtige ting.

Chris Kjeldsen

Aalborg/Randers, september 2004

Indholdsfortegnelse

1. SUMMARY	1
2. INTRODUKTION TIL AFHANDLINGENS TEMA	4
2.1 RESUME AF PROJEKTETS INDHOLD.....	4
2.2 INDLEDENDE BEGREBSAFKLARING	4
2.3 MODERNITETENS KONSEKVENSER FOR FØDEVARENETVÆRK?	7
2.4 INTRODUKTION TIL GENSTANDSFELTET.....	15
2.5 VALG AF TILGANG	19
2.6 BESVARELSE AF FORSKNINGSPØRGSMÅL.....	22
2.7 INDLEDENDE BEGREBSAFKLARING (FASE 1)	23
2.8 KONSTRUKTION AF METODOLOGI (FASE 2)	27
2.9 EMPIRISKE UNDERSØGELSER (FASE 3).....	33
2.10 AFRUNDING AF INTRODUKTION: PERSPEKTIVER?	34
3. FØDEVARENETVÆRK – TEORETISKE TILGANGE.....	35
3.1 INTRODUKTION: KREDSLØB, KÆDER, SYSTEMER ELLER NETVÆRK?	35
3.2 POLITISK-ØKONOMISKE TILGANGE.....	37
3.3 FORBRUGSSOCIOLOGISKE TILGANGE.....	44
3.4 FRA SYSTEMER OG KÆDER TIL NETVÆRK - RELATIONELLE TILGANGE.....	50
3.5 DELKONKLUSION	56
4. PROJEKTETS ANALYTISKE TILGANG	59
4.1 INTRODUKTION.....	59
4.2 VIDENSKABSTEORETISK POSITION	61
4.3 VALG AF TILGANG – GRUNDBEGREBER.....	67
4.4 STRUKTURATIONSTEORIEN – GRUNDBEGREBER.....	69
4.5 TID OG RUMS BETYDNING I STRUKTURATIONSTEORIEN	74
4.6 KRITIK AF STRUKTURATIONSTEORIEN.....	76
4.7 GIDDENS MODERNITETSTEORI	82
4.8 DELKONKLUSION	89
5. MODERNITET, TID, RUM OG DET SOCIALE.....	92
5.1 INTRODUKTION.....	92
5.2 TID OG MODERNITET	92
5.3 ”FORSVINDINGSPUNKTET” - RUMMETS USYNLIGGØRELSE	95
5.4 RUM SOM EN SOCIAL FORM – DISTANCERING AF SOCIALE RELATIONER	104
5.5 DELKONKLUSION	116
6. MODERNITET OG FØDEVARENETVÆRK.....	122
6.1 INTRODUKTION.....	122
6.2 MODERNITET OG FØDEVARENETVÆRK – EPOKER I UDVIKLINGEN	122
6.3 DEN AGRO-INDUSTRIELLE MODERNITET OG FØDEVARENETVÆRK.....	125

6.4	DET SENMODERNE, MÆTTEDE MARKED – STRUKTURELLE UDVIKLINGSTRÆK.....	128
6.5	DET SENMODERNE, MÆTTEDE MARKED – SOCIALE UDVIKLINGSTRÆK.....	131
6.6	DELKONKLUSION: MODERNITET OG ØKOLOGISKE FØDEVARER?.....	143
7.	ØKOLOGISKE FØDEVARENETVÆRK - TRE IDEALTYPEN.....	147
7.1	INTRODUKTION.....	147
7.2	ØKOLOGISKE FØDEVARENETVÆRK – FORMER OG KARAKTERISTIKA.....	147
7.3	ØKOLOGISKE FØDEVARENETVÆRK SOM ”ØKOLOGISK MODERNISERING”.....	160
7.4	ØKOLOGISK MODERNISERING SOM KONVERGENS FOR FELTET?.....	165
7.5	ØKOLOGISKE FØDEVARENETVÆRK SOM ”ØKOLOGISKE FÆLLESSKABER”.....	168
7.6	ØKOLOGISKE FØDEVARENETVÆRK SOM ET ”MELLEMFELT”.....	172
7.7	TEORIER OM ALTERNATIVE FØDEVARENETVÆRK.....	175
7.8	OPSAMLING PÅ BEGREBER OMKRING ALTERNATIVE FØDEVARENETVÆRK.....	180
7.9	DELKONKLUSION: REVISION AF PROJEKTETS TILGANG.....	183
8.	ANALYSE AF CASESTUDIER.....	193
8.1	INTRODUKTION TIL ANALYSEN.....	193
8.2	ØKOTERMINALEN.....	195
8.3	SPIDSRODEN.....	199
8.4	LANDBRUGSLAUGET.....	204
8.5	AARSTIDERNE.....	211
8.6	GENEREL DISKUSSION – TRÆK I FELTET?.....	215
8.7	KONKLUSION.....	224
8.8	PERSPEKTIVERING.....	229
9.	APPENDIKS A: CASESTUDIER.....	233
9.1	INTRODUKTION.....	233
9.2	DEN ØKOLOGISKE FØDEVARETERMINAL I TINGLEV – REGIONAL ØKOLOGI?.....	233
9.3	SPIDSRODEN – EN ØKOLOGISK ANDELSBUTIK PÅ NØRREBRO.....	242
9.4	LANDBRUGSLAUGET – ET FORBRUGEREJET LANDBRUG.....	247
9.5	AARSTIDERNE.COM – FRA LOKALT TIL NATIONALT NETVÆRK.....	254
10.	APPENDIKS B: METODER OG TEKNIKKER.....	263
10.1	INTRODUKTION: UDVÆLGELSE AF CASES.....	263
10.2	CASESTUDIET SOM METODE.....	265
10.3	DATAKILDER - INTRODUKTION.....	268
10.4	DATAKILDER - ØKOTERMINALEN.....	268
10.5	DATAKILDER - SPIDSRODEN.....	270
10.6	DATAKILDER - LANDBRUGSLAUGET.....	271
10.7	DATAKILDER - AARSTIDERNE.....	272
10.8	ANALYSE AF INTERVIEWS.....	274
11.	REFERENCER.....	281
12.	NOTER.....	320

1. Summary

The title of the project is "Modernity, time, space and organic food networks". The empirical basis for the project is case-studies of four different alternative organic food networks. A fundamental assumption behind the project is that modernity causes disembedding, meaning functional differentiation and distancing of food networks in time and space, which has potentially negative consequences socially as well as ecologically. The theme of the project can thus be summed up as four questions, which will be addressed in the thesis:

1. Does disembedding take place in alternative organic food networks?
2. If it does, how does disembedding take place?
3. Given that disembedding takes place, what are the driving forces?
4. Regardless if disembedding takes place or not, can the selected alternative organic food networks be said to integrate both social and ecological objectives in the production and consumption of organic food?

Chapter one of the thesis sketches out the basic arguments of the thesis. The initial understanding of the development of food networks in modern society presented here, is that the combined effects of functional differentiation and time-space distancing reduces the systemic and functional integrity of food networks. The consequences of this lack of integrity is that allocation of food takes place at a larger scale than the regulatory institutions of most nation-states, which makes it a profound challenge to both effective allocation, just distribution and sustainable scale, or in other words, to integrate both social and ecological objectives. To exemplify whether this also is the case in alternative organic food networks, four different cases are selected. The cases are a consumer-owned farm, an organic freshware terminal, a consumer-owned shop and an on-line box scheme, which alone accounts for about half of the Danish turnover for alternative organic distribution channels.

Chapter two is a review of existing approaches to the analysis of food networks. A distinction is made between political economy approaches, sociology of consumption approaches, and relational approaches. At a glance, political economy approaches focus on the production side of the food chain, whereas sociology of consumption approaches tend to focus on consumption processes in other end of the food chain. Relational approaches (the examples used are actor-network theory (ANT) and convention theory)

can in some ways be seen as developments trying to integrate insights from the two other approaches. The various approaches are compared in terms of their strengths and weaknesses. It is briefly stated that the approach used in the project defines itself within the category of relational approaches. *Chapter three* deals with the elements of the approach used in the project. Regarding epistemology and ontology, the approach takes its departure in critical realism and environmental sociology. Because of the need for depicting food networks as social systems driven by “inner” purpose as well as adaptation to “outer” resources in time and space, Anthony Giddens’ structuration theory is chosen as the basic framework. Various critiques of structuration theory, which can be derived from critical realism and other contributions, is incorporated into the approach. While structuration theory establishes the social ontology used in the thesis, then Giddens’ theory of modernity, which is based on some of the basic elements of structuration theory, is used as a framework for analysing modernisation processes of food networks.

Chapter four is a clarification of some of the fundamental concepts used in the project, namely modernity, time-space distancing and disembedding. The first half of the chapter deals with modernity’s transformation of the relationship between time and space, which can be described as a process, where space becomes money and money becomes time. Various contributions from both classical, modern and postmodern social theory are used here to clarify the nature of this development, where an increasing time-space distancing of social systems takes place. The last half of the chapter is concerned with the function of the “shrinking space” of modernity as a social context. Various social theorists have associated time-space distancing with loss of community, anomie, alienation and moral indifference. It is argued, that this might not necessarily be the case. Instead, a revised concept of embeddedness, derived from economic sociology and other contributions, are proposed. This revised model of embeddedness incorporates both social integration, system integration and territorial/spatial integration as part of the thesis’ conceptualisation of embeddedness. Whereas chapter four dealt with the content of the concepts of modernisation and disembedding, then *Chapter five* deals with the consequences of modernisation and disembedding on food networks in modern, Western societies. Anthony Giddens’ concept of modernity and modernisation as a cross-section between different institutional dimensions is used as the framework here. The historical development of food networks are depicted as a contested field, where seemingly paradoxical processes of homogenisation and heterogenisation take place. It is concluded, that the same complexity characterises organic food networks, making it more analytically useful to distinguish between different types of organic food networks. An ideal-typical

distinction between different social and spatial contexts for organic food networks are proposed. This leads to the formulation of an analytical model which distinguishes between a given food network's social setting being dedicated or standardised, as well as its spatial setting being place-dependent or place-independent.

Chapter six takes the ideal-typical distinction between different types of organic food a step further and seeks to develop this into an approach to the analysis of the selected cases. A brief historical analysis of the development of organic agriculture in Denmark is used as an example of the purposefulness of distinguishing between different social and spatial settings of organic food networks and thereby different ideal types. First, a distinction is being made between the types ecological modernisation and organic communities and then various alternative types. Ecological modernisation and organic communities are critiqued through an analysis of the theories which can describe their social and spatial characteristics. The theoretical and empirical work which deals with various types of alternative food networks, exhibits a very diverse orientation in terms of analytical focus, but their conceptualisation of alternative food networks underlines the point, that it is necessary to distinguish between different social and spatial settings of food networks. The last part of the chapter serves as a conclusion on the preceding chapters and sums up the changes made to the initial approach in Chapter three. The concluding *Chapter seven* is a discussion of the findings of the case studies. In relation to the four research questions, the case studies demonstrate that disembedding does take place in the selected cases, although it takes place in very different ways. The driving forces between their disembedding seems to be factors like consumer autonomy and an increasing degree of network organisation, but also the spatial distribution of production and consumption of organic food plays a very important role. This is mainly due to the fact that an uneven spatial distribution of production and consumption sites for organic food in Denmark still prevails, calling for a more even distribution of organic production and consumption in time and space. The overall conclusion is that the selected networks are not obvious examples of the realisation of progressive social and ecological objectives.

Keywords: modernity; time; space; organic food networks; embeddedness; time-space distancing

2. Introduktion til afhandlingens tema

2.1 Resume af projektets indhold

Titlen på projektet er "Modernitet, tid, rum og økologiske fødevarenetværk". Projektet er empirisk baseret på casestudier af fire forskellige alternative økologiske fødevarenetværk. Projektet baserer sig på en antagelse om, at moderniteten afstedkommer udlejring, dvs. differentiering og distancering i tid og rum af fødevarenetværk, hvilket har potentielt problematiske sociale og økologiske konsekvenser. Det overordnede tema for projektet er da at undersøge, med de fire alternative økologiske fødevarenetværk som eksempel, om denne udlejningsproces også finder sted i regi af alternative økologiske fødevarenetværk og i givet fald på hvilken måde? Et afledt tema er, om disse alternative fødevarenetværk udgør et bud på en genindlejring af fødevarenetværk, der i højere grad kan integrere sociale og økologiske hensyn i produktion og forbrug af fødevarer. Et andet afledt tema vil være at afklare, hvilke kræfter der kan siges at trække i feltet.

Nøgleord: modernitet; tid; rum; økologiske fødevarenetværk; udlejring; genindlejring

2.2 Indledende begrebsafklaring

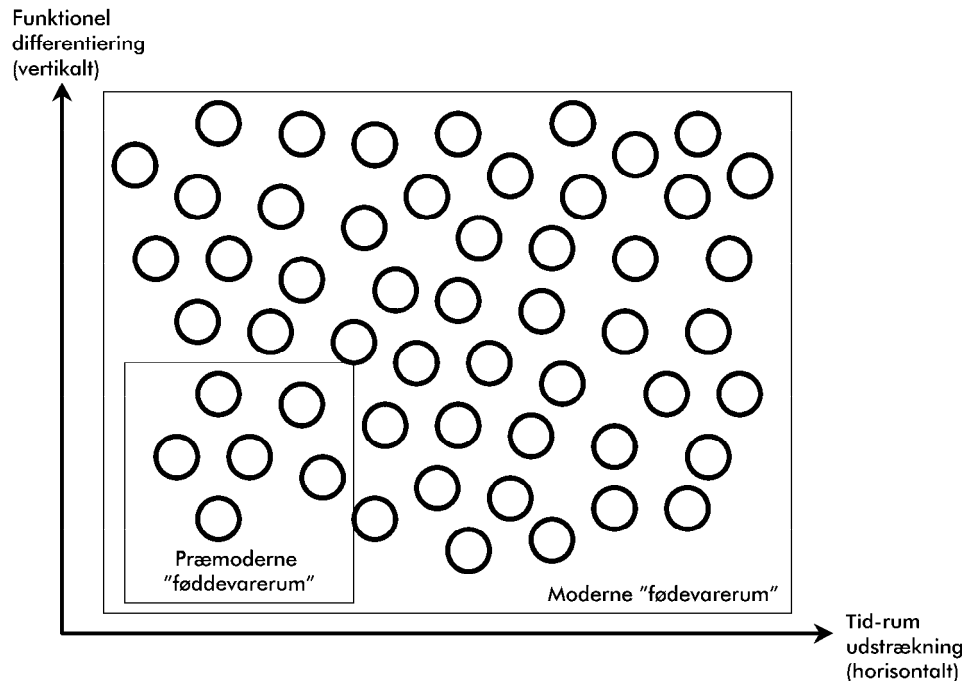
Da begrebet modernitet indgår som det første i projektets titel, er det værd at præcisere, hvilket modernitetsbegreb projektet opererer med. Som udgangspunkt for en forståelse af hvad modernitet er, er det taget udgangspunkt i Anthony Giddens modernitetsbegreb, som forbinder moderniteten med en radikal ændring af forholdet mellem tid og rum, hvor tid adskilles fra rum og rum adskilles fra sted (Giddens, 1984; 1990; Friedland & Boden, 1994; Bauman, 2000a; 2000b). Dette muliggør en udstrækning af sociale systemer gennem tid og rum, hvilket Giddens og med ham Ulrich Beck (Beck, 1986; Beck, Giddens & Lash, 1994), beskriver med begrebet *udlejring*. I relation til fødevarenetværk beskriver udlejningsbegrebet hvordan produktion, distribution, salg og forbrug af fødevarer bliver løftet ud af en forankring i en lokaliseret kontekst og træder ind i et globalt økonomisk kredsløb for landbrugsprodukter. Af andre centrale begreber i projektets titel er også begrebet fødevarenetværk. Begrebet bruges i dette projekt til betegne relationer mellem aktører i kredsløbet af fødevarer lige fra produktion til forbrug. Endvidere er udgangspunktet, at sådanne netværk på samme tid som de er sociale, er de også strukturelle netværk (Dicken, Kelly, Olds & Wai-Chung Yeung, 2001). Det er med andre ord udgangspunktet, at begrebet fødevarenetværk ikke kan reduceres til kun at handle om forsynings- eller forbrugssiden af sådanne. Begrebet alternative økologiske fødevarenetværk er ligeledes et centralt begreb i denne afhandling, hvilket fortjener en

indledende afklaring. At være alternativ sigter i denne forbindelse til at de til projektet valgte cases adskiller sig fra den fremherskende måde at cirkulere fødevarer på, både med hensyn til hvilke typer forbrugsmidler, man trækker på, såvel som hvilke distributionsmekanismer, man benytter sig af. At et givet fødevarenetværk er økologisk kan man på sin vis betragte som værende alternativt, men begrebet økologisk er historisk set tættere knyttet til at definere produktionsmåder i landbruget og i mindre grad knyttet til karakteristika for distribution og forbrug af fødevarer.

En af projektets grundantagelser er, at økologiske fødevarenetværk kan opfattes som modernitetskritik, i kraft af at de udgør et bud på et alternativ til den generelle udvikling af fødevarenetværk i det moderne (vestlige) samfund. Som basis for at beskrive økologiske fødevarenetværk som (økologisk) modernitetskritik, kan man tage udgangspunkt i de grundlæggende karakteristika for økologiske jordbrugssystemer, som de er defineret af Økologisk Landsforening³ og den internationale økologiorganisation IFOAM⁴. Centrale principper er her genindlejringen af jordbruget i lokale eller regionale økosystemer, hvor man til forskel fra et konventionelt jordbrug indlejret i agro-kemisk og bioteknologisk industri, baserer sig på biologiske reguleringsmekanismer, fornybare energiresourcer og at tilgodese husdyrenes naturlige adfærd (LØJ, 2000a). Økologisk jordbrug er dog defineret som mere end et produktionskoncept, idet man lægger vægt på forhold som lokal eller regional indlejring af fødevarenetværk, social retfærdighed og af fastholde lokal, erfaringsbaseret viden (IFOAM, 2000). Lokaliteten synes således at være en gennemgående organiserende skala i disse principielle beskrivelser, både i social og bio-fysisk forstand, hvilket ikke ligefrem kan siges at præge fødevarenetværkenes historiske udvikling i den vestlige verden. I kraft af den integrerede sociale og økologiske forståelse, som ligger bag økologisk jordbrug, kunne man som udgangspunkt forvente at udlejring ikke ville være så udpræget i økologiske jordbrugssystemer eller økologiske fødevarenetværk. Dette er dog en nærmere undersøgelse værd.

Moderniteten, som knytter sig til udviklingsprocesser i den vestlige verden efter oplysningstiden, kan historisk forbindes med to sammenhængende udviklingsprocesser for fødevarenetværk. For det første sker der en *horisontal* udvidelse i tid og rum, hvor produktion og forbrug ikke længere finder sted i rumlig nærhed af hinanden, men hvor fødevarer cirkuleres i et globalt fødevaresystem for handel med fødevarer. Dernæst sker der en *vertikal* udvidelse hvor jordbrugsproduktionen bliver indflettet i et globalt agro-industrielt kompleks og hvor kæden mellem produktion og forbrug undergår funktionel differentiering, idet flere aktører går ind og får del i værditilvæksten på fødevarerne. Det

er forsøgt illustreret nedenfor hvor cirklerne repræsenterer de enkelte knudepunkter i fødevarerenetværkene, som kan være producenter, forbrugere, eller andre funktionelle kategorier).

Figur 1: *Funktional differentiering og udstrækning i tid-rum af fødevarerenetværk*

Kombinationen af disse to udviklingsprocesser er hvad der skaber det moderne "fødevarerum", eller *foodshed*, som er en analogi på bioregionalismens *watershed*-begreb (Kloppenburg, Hendrickson & Stevenson, 1996). Det er således *kombinationen af disse to processer* jeg mener er et distinkt moderne særpræg, idet at man i tidligere historiske epoker godt kan finde eksempler på funktional differentiering, men hvor skalaen i tid og rum ikke var så stor, som det er muligt i dag. For eksempel var de danske agroøkosystemer med husdyravl til eksport af animalske produkter, som opstod i kølvandet på den europæiske landbrugskrise i 1870'erne (Kautsky, 1988 [1899]; Ingemann, 1999b), på sin vis meget funktionsdifferentierede og specialiserede, men den tids-rumlige skala var ikke tilsvarende stor som i dag. Kombinationen af de to processer kan også siges at drive en dobbelthed af betydningen tid-rum udstrækning, som på samme tid er absolut og social. Men på hvilken måde kan dette moderne *foodshed* siges at være problematisk?

2.3 Modernitetens konsekvenser for fødevarer-netværk?

En meget iøjnefaldende effekt af funktionel differentiering, er indlejringen i den agro-industrielle sektor, som på afgørende vis har præget udformningen af fødevarer-netværk i den vestlige verden. Via processer som *substituering* og *appropriering* (Goodman, Sorj & Wilkinson, 1987; Goodman & Redclift, 1991) har man søgt at erstatte biologiske elementer med industrielt fremstillede, samt søgt at erstatte landbrugsfremstillede elementer med ditto industrielle i fødevarer-industrien. Problemet har siden vist sig at være, at de har givet anledning til en række utilsigtede effekter, som for eksempel sprøjtemidler der havner i grundvandet, cadmium fra kunstgødning, som på sigt kan ophobe sig i jorden, dyrevelfærdsproblemer, hvor dyrene bliver massivt medicinerede for at kunne fungere i højt rationaliserede produktionssystemer eller sprøjtemiddelrester i de fibre, der indgår i vores tekstiler til tøj og duge. Mange andre eksempler kan nævnes her, men problematikken er efterhånden grundigt belyst, blandt andet i regi af agroøkologien (Altieri, 1987; Callicott, 1988; Gliessman, 1990; Altieri, 1995; Gliessman, 1998), som på sin side etablerer en måde at drive landbrug på som i langt højere grad benytter sig af landbrugets biologi. Det er dog stadigvæk værd at fremhæve, da løsningen af disse primært produktionsrelaterede problematikker var et væsentligt ærinde for den tidlige udvikling af økologisk jordbrug i Danmark (Ingemann, 2003a; 2003b; Lynnerup, 2003; Østergaard, 2003).

Der er dog også andre afledte problematikker fra indlejringen i den agro-industrielle industri, som bør nævnes her. Eksempelvis betød denne indlejring også et relativt tab af autonomi for jordbrugerne. Dette viser sig blandt andet ved at landmandens egen viden, erfaring og læring med sit specifikke sted på jorden indtager en underordnet betydning i forhold til dekontekstuel videnskabelig og teknisk viden; landmanden ophører, i hvert fald principielt, med at være ekspert i egen praksis (Morgan & Murdoch, 2000). Med hensyn til landmandens indflydelse på hvad der skete med hans produkter efter de forlod landbruget, betød introduktionen af agro-industrien ligeledes et tab af autonomi. Danmark er lidt speciel i international henseende, da industrialiseringen af jordbruget i vidt omfang var kooperativt organiseret, dvs. at det var landmændenes egne virksomheder som forestod forarbejdning og distribution af fødevarerne (Ingemann, 1997b; Ingemann, 1998a; 1999a; 1999c). Dette står i klar modsætning til for eksempel USA, hvor man i langt højere grad har bevæget sig hen mod udviklingen af en egentlig agrarkapitalisme.

Man kan i relation til det sige at den politiske og økonomiske kontrol over jordbruget i større omfang ligger udenfor erhvervet selv. Man går med andre ord fra en relativt endogen til relativt eksogent drevet udvikling, hvor den reelle motor i jordbrugets

udvikling er industrien, et forhold som Kautsky allerede bemærkede i hans undersøgelse af udviklingen i det tyske jordbrug omkring den store europæiske landbrugskrise i slutningen af 1800-tallet (Kautsky, 1988 [1899]). Som tidligere bemærket, er der dog store forskelle mellem lande i hvor vidt jordbruget har afgivet indflydelse. I Danmark har man for eksempel fastholdt den kooperative organisation af forarbejdnings- og distributionsselskaber, ligesom at det familieejede landbrug i mange lande har vist sig at være forbløffende sejlivet og har overlevet på trods af mange økonomers forudsigelser af dens snarlige afgang fra arenaen (Buttel & LaRamee, 1991). Historisk har den kooperative tradition i Danmark givet sig udtryk i mange økologiske producenters bestræbelse på at etablere egne, autonome forarbejdnings-selskaber (Jensen & Michelsen, 1991a).

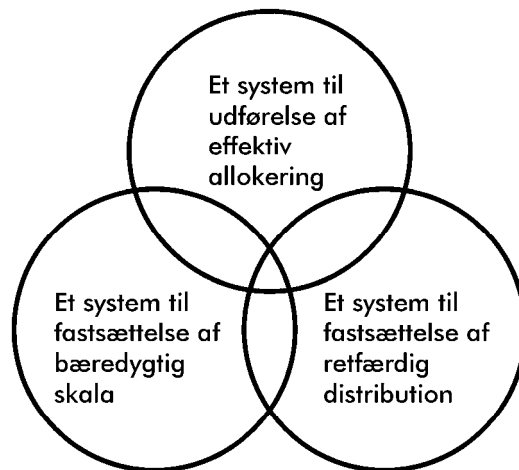
Man kan sammenfatte denne problemstilling omkring tab af autonomi, som at den funktionelle differentiering, eller den funktionelle udstrækning af fødevarekæden i vertikal retning, rummer potentialet for assymetriske magtrelationer, idet mange andre aktører end de traditionelle (landmænd, ansatte og familiemedlemmer og lokale forbrugere) har indtrådt i kæden. Man kan også udtrykke det som at fødevarenetværk i højere grad bliver et felt, i Bourdieus forstand (Bourdieu, 1989; Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]; Bourdieu, 1997 [1994]), som er genstand for kampe om magten, dvs. hvor mange forskellige aktører søger at gøre deres bud på hvordan feltet skal se ud, til det enerådende.

I det foregående kan man sige, at det primært er den funktionelle differentiering, som spiller en rolle. Funktionel differentiering indebærer dog nogen nok så vigtige vekselvirkninger med tid-rum udstrækning, som giver anledning til andre typer potentielle problematikker. Jeg vil her tage udgangspunkt i Giddens strukturationsteori (Giddens, 1984) og hans begreb om hvordan sociale systemer bør ses som værende indlejret i tid og rum, dvs. at sociale systemer konstitueres af tid og rum, samtidigt med at de konstituerer det tid-rum som social praksis foregår i (Giddens, 1984; Kaspersen, 1995:69-70). Det vil i relation til fødevarenetværk sige, at de kan betragtes som systemer som trækker på allokativer ressourcer (jord, fossil energi, frø, maskiner, arbejdskraft, forbrugsmidler) og autoritative ressourcer (normer, regler og sanktioner for allokering) samtidigt med at de konstituerer de selvsamme ressourcer, som systemets aktiviteter foregår i. Det er på den måde, at man kan betegne sociale systemer som tid-rum "bindende" (Kaspersen, 1995:69-70). Det bør bemærkes, at betegnelserne autoritative og allokativer ressourcer følger Giddens skelnen mellem disse begreber (Giddens, 1984:258)⁵.

Moderne fødevarenetværk kendetegnes, som illustreret overfor, ved en drastisk udstrækning i tid og rum, hvor mange opererer i noget nær global skala, samt en intern funktionel differentiering. Umiddelbart synes sådanne systemer ikke organiseret efter andre tider end standardtid, som er en fælles referenceramme for allokeringer gennem systemet og som netop i kraft af at være standardiseret muliggør allokering over tid og rum. Med udgangspunkt i Luhmanns systemteori, nærmere betegnet hans begreb om sociale systemers *tidsbindinger*, som optræder på tværs af hans forfatterskab, deriblandt i hans arbejde om økologisk kommunikation (Luhmann, 1989), risikosociologi (Luhmann, 1993 [1991]) og tidsstrukturer i det moderne samfund (Luhmann, 1976), samt Barbara Adams teori om tidens multidimensionelle karakter (Adam, 1990; 1998), kan man udlede en økologisk problematisering af den udstrakte organisation af moderne fødevarenetværk. For Luhmann kendetegnes sociale systemer ved forskellige tidsbindinger eller tidshorisonter, dvs. en integration mellem nutid og fremtid, som "indefra" systemet bestemmes til at have betydning for systemets dispositioner (Harste, 2000). Der kan nævnes en lang række tidsbindinger for forskellige sociale systemer. For eksempel kendetegnes familien ved en intergenerational tidsbinding (Corsten, 1999), som i princippet kan spænde over meget lange tidshorisonter, med en familie som kongefamilien som et ekstremt eksempel hvor tidsbindingen er Huset Oldenburgs tusindårige historie. Familien vil med andre ord søge at integrere hensynet til børnenes fremtidige trivsel i deres nutidige dispositioner. Andre systemer som det økonomiske system kendetegnes ved en kortere tidsbinding, typisk en "afskrivningshorisont", som bestemmes af kapitals halveringstid (Harste, 2000). Fødevarenetværk er sværere at behandle som et homogent system, idet de er genstand for intern differentiering i form af hvad man kan karakterisere som delsystemer, for eksempel kan man differentiere mellem produktion, forarbejdning, distribution, salg og forbrug. Det forenende træk mellem disse delsystemer er dog at de "mobiliserer" økologiske systemer i deres praksis, dvs. at de trækker på økologiske ressourcer. Det er vigtigt i denne sammenhæng, at økosystemer også kan siges at kendetegnes ved tidsbindinger. Disse kan, for eksempel for geologiske udviklingsprocesser, være meget lange; denne tidshorisont betegner Macnaghten og Urry som "glacial tid" (Macnaghten & Urry, 1998). Andre økosystemer, som for eksempel skove, har en relativt kortere tidsbinding eller tidshorisont for den successionsproces der leder til stabiliseringen af den type økosystem. Denne er dog stadigvæk lang i forhold til dyrkning af landbrugsafgrøder, hvor tidsbindingen typisk spænder over et sædskifte på op til en 7-8 år. Som Barbara Adam understreger (Adam, 2003), så er denne multidimensionelle "naturens tid" traditionelt blevet opfattet som ekstern i forhold til social praksis. Det er denne opfattelse som man for eksempel i agroøkologien (og i dens

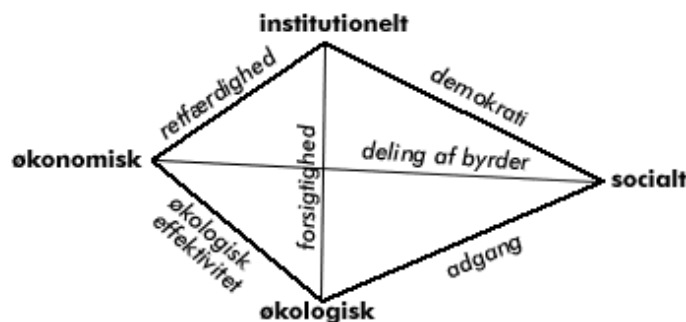
anvendelse i økologiske jordbrugsformer) udfordrer (Callicott, 1988; Soule & Piper, 1992; Altieri, 1995; Gliessman, 1998), da man i dette perspektiv er nødt til at integrere naturens tid i den sociale praksis, som er landbrug. Konkret betyder det, at man er nødt til at bestræbe sig på at integrere dynamiske ligevægte mellem kulturafrøder, ukrudt, husdyr og de omgivende økosystemer i landbrugsdriften for at opnå stabile agroøkosystemer, som kan opretholdes på langt sigt. Dette kræver planlægning og læring, som anlægger et langt sigte, eller med andre ord går bestræbelsen ud på at skabe funktionel integritet i agroøkosystemet (FØJO, 2000). Et nyere dansk studie betegner økologiske jordbrugssystemers større grad af indlejring i lokale økologiske betingelser som et eksempel på hvordan økologien i højere grad integrerer naturens tid som en integreret del af jordbrugsproduktionen (Kledal, 2003). Men hvordan kan denne organiske metafor overføres fra den enkelte landbrugsbedrift til moderne, komplekse fødevarer-netværk? Dette er en udfordring, som man ikke umiddelbart finder et særligt gennembearbejdet grundlag for i de økologiske principper (IFOAM, 2000; LØJ, 2000b; IFOAM, 2002), som må siges at være relativt uspecifikke omkring den videre sociale, økonomiske og politiske organisation af fødevarer-netværk, når produkterne har forladt stalddøren.

Et muligt svar på problemet med eksternaliseringen af naturens tid er, at dette hensyn bør indgå i de konstitutive regler, som aktører i fødevarer-netværk trækker på i deres praksis. Problemet er dog, at i kraft af tid-rum udstrækningen, er disse regler assymetriske. Når vi i Danmark har en bestemt lovgivning omkring mindsteløn for ansatte på landbrugsbedrifter eller fødevarer-politiske retningslinier, har disse ingen indflydelse på den måde som produktionen finder sted på den anden side af jorden, selvom vi forbruger de fødevarer, som produceres der. Der er altså ikke nødvendigvis nogen overensstemmelse mellem skalaen for allokering af fødevarer og så skalaen for den politiske regulering. Assymetrien viser sig også i et fordelingsperspektiv, idet forbruget i Nord beslaglægger økologisk råderum i Syd, en fordeling som ikke er genstand for politisk regulering, men som udelukkende reguleres via markedet. På samme måde er niveauet og typen af forbruget i Nord heller ikke genstand for en politisk vurdering af dens rimelighed. Det er denne komplekse problematik, som er tematiseret i forskningsprogrammet for den økologiske økonomi (Daly, 1992; Constanza, Cumberland, Daly, Goodland & Norgaard, 1997), som illustreret nedenfor. I denne model betragtes allokering som noget man godt kan regulere via markeds mekanismer, hvorimod distribution og skala bør fastsættes politisk (Daly, 1992).

Figur 2: Grundlæggende systemfunktioner i økologisk økonomi (Daly, 1992)

Denne model forudsætter principielt at der er tale om *systemisk integritet*, dvs. at allokering finder sted inden for rammerne af et system, hvor de enkelte delsystemer har indflydelse på hinanden. Man kan finde et udtryk for en beslægtet tankegang blandt dele af bæredygtighedsteorien. For eksempel hos medarbejdere på Wuppertal instituttet kan man finde tilgange til bæredygtig udvikling, som ligger vægt på at ikke kun et aspekt af integrerede bio-fysiske og sociale systemer (for eksempel produktivitet) bør have forrang over andre, men at bæredygtig udvikling indebærer en vekselvirkning mellem institutionelle, økonomiske, økologiske og sociale målsætninger (Bartelmus, 1999a; 1999b; Spangenberg & Valentin, 1999), som derfor også kan betragtes som et bud på en definition af systemisk integritet. Figuren nedenfor gengiver princippet i en sådan integration af forskellige målsætninger fra de fire førnævnte områder.

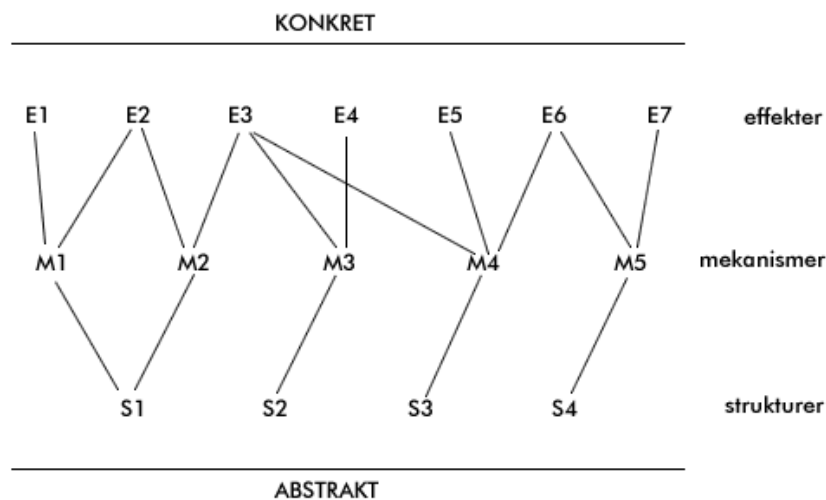

Figur 3: Bæredygtighedsprismen (Spangenberg & Valentin, 1999)

Der kan nævnes mange andre eksempler på bæredygtighedstænkning, som på lignende vis forbinder bæredygtig udvikling med systemisk integration; et eksempel er Richard Bawdens begreb om *systemic development*, som indebærer en lignende integreret perspektiv på bæredygtig udvikling (Bawden, 1995b; 1995a; 1996; 2000).

Denne integrative opfattelse kan dog siges at blive problematiseret af Luhmann i hans bog om økologisk kommunikation (Luhmann, 1989; 1993). Problematikeringen går her på, at differentierede delsystemer i det moderne samfund lukker sig om sig selv og kun kan kommunikere om den ene ting ad gangen, som udgør deres "binære kode". Med andre ord sker der ikke nogen systemisk, endsige funktionel integration mellem delsystemer. For at nævne nogen konkrete eksempler, kan økonomien kun tale om penge, kunsten kun om kunsten selv, produktionen kan kun producere og forbrugssystemet kan kun forbruge. Miljøet, som er disse systemers materielle kontekst, overskrider hvert af disse delsystemers aktivitetsområder og er ikke en integreret del af deres meningsbestemthed. Derfor er det i Luhmanns optik usikkert, hvorvidt det moderne samfund overhovedet kan gøre noget ved miljøproblemer (Luhmann, 1989; Harste, 2000). Man kan også tolke Luhmann lidt mindre teatralsk ved at lægge vægt på at det er en vigtig politisk udfordring af italesætte bæredygtighedsproblematikken på tværs af samfundets delsystemer (Miller, 1994). Luhmanns indlæg synes her at kunne tolkes i to retninger: enten skal man via en central instans med magt søge at integrere et langsigtet perspektiv i samfundets allokeringerprocesser, hvilket vil reelt betyde en de-differentiering. Denne (totalitære?) udviklingsvej synes dog umiddelbart at have svære vilkår efter Luhmanns opfattelse, idet differentieringen netop finder sted for at kunne reducere kompleksitet. Det vil da også være en enorm udfordring at skulle styre udviklingen fra centralt hold, og det er netop en væsentlig pointe fra Luhmann, at det moderne samfund ikke kan styres i gængs forstand (Thyssen, 1993; Luhmann, 1997b). Den anden vej synes så at være at forsøge at italesætte et langt perspektiv på bæredygtig udvikling, for derigennem at få de forskellige delsystemer til at arbejde med problematikken i deres perspektiv. Der synes her at være en vis overensstemmelse mellem Giddens og Luhmann, idet forandring efter begges optik ikke kun er relateret til at regulere politisk, men knytter sig også på kontingent vis til konkrete aktørers dispositioner i en praktisk kontekst (Fuchs, 2003). Der er dog store udfordringer for en sådan proces henimod en større grad af systemisk integritet, som igen kan danne basis for en større grad af funktionel integration. Meget af dette ligger i effekterne af modernitetens tid-rum distancering og funktionel differentiering.

I relation til projektets formål, er det her på sin plads at understrege, at det principielt er vanskeligt at etablere en *generel, kontekstafhængig* kausalitetsbeskrivelse af forholdet mellem modernitet, udlejring og udlejringens sociale, økologiske og økonomiske konsekvenser. Med hensyn til kausalitetsopfattelse, stiller projektet sig derfor på linie med synsvinklen hos den kritiske realisme (Bhaskar, 1989 [1979]; Sayer, 1992 [1984]), hvor der skelnes mellem generelle, abstrakte strukturer, de mekanismer disse afstedkommer, og så de konkrete effekter eller kontingente begivenheder hvormed disse mekanismer kommer til udtryk.

Figur 4: *Kausalitetsopfattelse i kritisk realisme* (Sayer, 1992 [1984]:117; Drummond & Marsden, 1999:27)

Konsekvensen af denne opfattelse er, at jo tættere man kommer på empirisk iagttagelige begivenheder eller effekter, jo mere betydende er kontekstuelle faktorer som strukturelle betingelser, aktørers dispositioner, historisk baggrund, tid og sted på hvorvidt specifikke mekanismer kommer til udtryk og giver anledning til konkrete effekter. Man kan godt give generelle eksempler, men med udgangspunkt i nedenstående citat fra en kritisk-realistisk undersøgelse af bæredygtighedsproblematikker (Drummond & Marsden, 1999), kan man godt problematisere værdien af generelle og uspecifikke betragtninger over hvordan tid-rum distancering og funktionel differentiering giver anledning til sociale, økologiske og økonomiske problemer:

”We are concerned here to explore how development is “conditioned” in ways which make unsustainable practices and events the norm, and to consider whether and how it may be possible to modify this conditioning to produce more sustainable patterns of development. In exploring the

potential of such an approach it soon becomes clear that neither general assertions regarding the exploitative and structural nature of capitalism nor vague and unembedded prescriptions for value change in society are adequate. The relationship between the abstract and the concrete, and in particular the processes of structuration which link the real and the actual need to be explored in ways which make it possible to identify purposive, specific and potentially effective forms of intervention. Understanding sustainable development in these terms is problematic, but it is, we contend, the key to a sustainable future.” (Drummond & Marsden, 1999:25)

Men selv om kausaliteten mellem modernitet, udlejningsmekanismer, og de konkrete effekter disse mekanismer har, repræsenterer hvad man kan kalde en *kontingent og kontekstuel betinget kausalitet* eller en *tendentiel kausalitet*, kan man godt give illustrative eksempler, eller gode eksempler på potentielt problematiske konsekvenser af udlejningen. Med basis i den modernitetsteori, som projektet trækker på, kan man opsummere problemerne i generel form som :

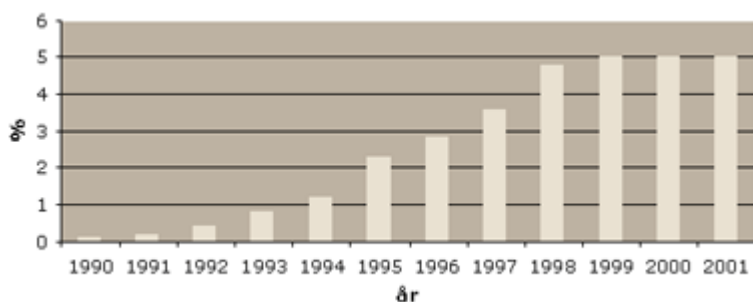
- Et problem er som tidligere nævnt at allokeringen af fødevarer overskrider det politiske systems gyldighedssfære. Dette udgør en væsentlig udfordring for at sikre en økonomisk retfærdig fordeling af værditilvæksten og det økologiske råderum, men også en udfordring for at sikre rimelige, lokale betingelser for fødevarereproduktion i lande som indtager en svag position på det globale fødevaremarked. Konkret er dette tema blevet problematiseret i blandt andet den økologiske økonomi (Daly, 1992; Stewen, 1998).
- Udstrækningen i tid og rum af fødevarenetværk kan afstedkomme assymetriske relationer. Denne assymetri vedrører for det første den eventuelle integration af ”naturens tid” i det moderne fødevarerum. Situationen i dag synes på en del punkter at stemme overens med Castells diagnose af at det betydende for økonomien foregår i strømmenes rum, hvorimod stedernes rum er under et stadigt stigende tilpasningspres (Castells, 2003 [1996]). Af konkrete eksempler på arbejde der tematiserer denne problematik, udover Castells banebrydende arbejde, kan blandt andet nævnes Barbara Adams tidssociologi, som tematiserer moderniteten som et multidimensionelt tid-rum (*timescape*), hvor interaktionen mellem forskellige tid-rum er af central betydning for mange miljørelaterede problematikker (Adam, 1990; 1994a; 1994b; 1996b; 1998; 1999; 2003).

- Den potentielle assymetri er for det andet også knyttet til de sociale relationer, der gør sig gældende for fødevarenetværk, betragtet som felt, hvor producenter og forbrugere på nogen måder kan siges at blive sat op mod hinanden, for eksempel ved at producenter hele tiden presses på prisen, mens forbrugere ”opdrages” til at lægge vægt på prisen. Det sidste problematiseres blandt andet af Coops miljøchef i et nyligt interview (Andersen, 2004; Jerichow, 2004; Kjær, 2004). Af konkrete eksempler på arbejde, der tematiserer dette tema, kan nævnes forskellige behandlinger af fair trade (Raynolds, 2000; Rice, 2001; Raynolds, 2002; Duffy, Fearne & Hornibrooke, 2003; Raynolds, 2003; Renard, 2003; Jaffee, Kloppenburg & Monroy, 2004) eller studier af globale fødevarer systemers politiske økonomi (Arce & Marsden, 1993; Marsden & Arce, 1995; Goodman & Watts, 1997)
- Et andet problem med tid-rum distanceringen er, med udgangspunkt i Bauman og hans begreb om modernitetens ”produktion” af social distance (Bauman, 1990b; 1990a; 1991b; 1991c; 1993), at den lange kæde af komplekse sociale, økonomiske og økologiske relationer, der er indkapslet i fødevarer, bliver usynliggjort. Dette vanskeliggør moralsk identifikation med for eksempel produktionshistorien, som for langt de fleste varer er helt usynlig. Af konkrete eksempler på arbejde, der tematiserer dette tema, kan der nævnes et nyere dansk studie der advokerer for at udvikle en ”afstandsetik” for fødevarer, hvor man via produktionshistorien som en narrativ ramme forsøger at fremme en æstetisk og etisk refleksion til det at forbruge fødevarer (Coff, 2002).

I dette perspektiv kan man betragte de udvalgte casestudier, som netop er alternative fødevarenetværk, der søger at koble producenter og forbrugere på nye måder, som forskellige bud på en udvikling mod en større grad af systemisk integritet, idet man her principielt søger at udvide graden af interaktion mellem produktion og forbrug, i både social og økologisk forstand.

2.4 Introduktion til genstandsfeltet

Danmark er i international sammenhæng specielt, da man relativt tidligt i økologisk jordbrugs historie, nærmere betegnet i 1987, lancerede et statskontrolleret økologimærke. Denne statssanktionering af økologisk jordbrugs standard har været en vigtig faktor i at økologiske fødevarer i relativt stort omfang kom ind i supermarkederne. Dette har afspejlet sig i en uafbrudt vækst i salget af økologiske fødevarer op gennem 1990'erne.

Figur 5: Økologiske fødevarers markedsandel 1990-2001 (SuperBrugsen, 2004)

Op i mod slutningen af 1990'erne nåede de økologiske produkters markedsandel op på 5%, et niveau som man med mindre udsving har lagt på lige siden, som angivet nedenfor.

Tabel 1: Økologiske produkters markedsandele 1999-2002 (ØL, 2003)

	1999	2000	2001	2002
Markedsandel i %	5,0	4,9	5,0	5,0

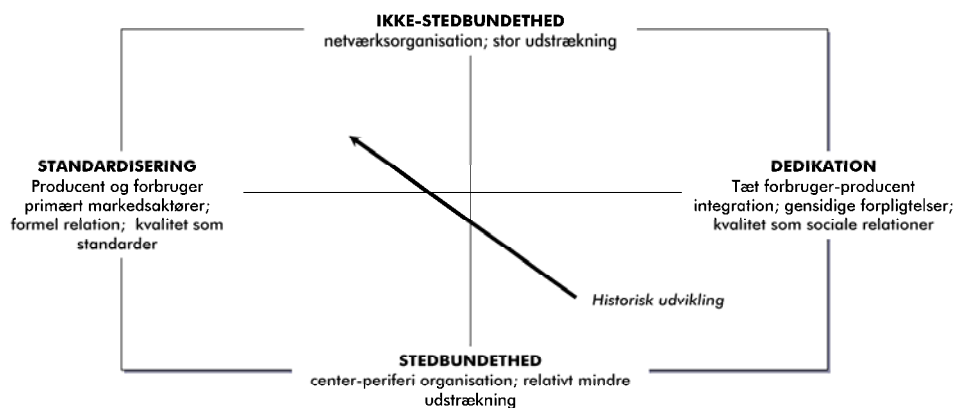
Der er dog store forskelle i salget mellem forskellige typer produkter, for eksempel udgør salget af produkter som mælk og havregryn næsten 50% af salget af økologiske produkter (ØL, 2003), fulgt af produkter som æg, pasta og mel, som udgør endnu ca. 30% af salget (ØL, 2003). Den økologiske vare som der sælges mindst af, er økologisk kød, som udgør under 1% af den samlede økologiomsætning. Der er også store geografiske udsving i hvor henne i landet man køber økologisk. For eksempel bor 40% af de forbrugere der hyppigst køber økologiske produkter i hovedstadsområdet, selvom de kun udgør 23% af den samlede forbrugerskare, målt i husstande (ØL, 2003). I en anden undersøgelse udtrykkes det som at der sælges flest økologiske produkter i og omkring byer med 50.000 indbyggere eller flere. Salg i forhold til indbyggertallet er størst i hovedstadsområdet, næststørst i bykommuner og mindst i landkommuner (Bjerre, 1997). Angående de steder, hvor økologiske produkter sælges, så viser tal for 2002 at langt den overvejende del af de økologiske produkter sælges via supermarkeder. I dag afsættes over tre fjerdedele af de økologiske fødevarer gennem supermarkeder, mens resten afsættes gennem alternative netværk som abonnementsordninger, helsekostbutikker og gårdbutikker.

Tabel 2: Salg af økologiske varer fordelt på salgskanaler i 2002 (ØL, 2003)

	Markedsandel økologiske varer ⁶ (%)	Andel af den samlede økologiafsætning ⁷ (%)
Lavprisvarehuse ⁸	4,3	7,0

Discount ⁹	4,5	22,5
Varehuse ¹⁰	4,8	15,8
Supermarkeder ¹¹	4,5	30,5
Minimarkeder	3,2	4,2
Alternative salgskanaler ¹²	29,7	12,6
Andre	6,3	7,3
Total	5,0	100

Jeg skelner i modsætning til ovenstående opgørelse ikke mellem de forskellige typer butikker, men bruger betegnelsen supermarked som fælleskategori for opgørelsens kategorier lavprisvarehuse, discount, varehuse, supermarkeder og minimarkeder. Efter denne opgørelse drejer det sig om 80% af den samlede økologiafsætning, som finder sted i disse butikker (ØL, 2003), mens kun lidt over 12% sælges via torvesalg, gårdbutikker eller abonnementsalg¹³. Den danske produktion af økologiske fødevarer afsættes hovedsageligt på hjemmemarkedet, da kun omkring 10% af produktionen eksporteres, hvilket dog gør Danmark til verdens femte største økologiekseptør (organic-denmark.com, 2004a; 2004b). Denne spredning i forskellige måder at omsætte økologiske fødevarer på kan beskrives som at økologiske fødevarer omsættes i flere forskellige rumlige og sociale kontekster. For det første er der stor forskel på den rumlige organisation, dvs. om økologiske fødevarer omsættes i primært lokale, stedbundne netværk eller om de afsættes i landsdækkende netværk som er relativt uafhængige af specifikke produktionssteder. Dernæst er der stor forskel på den sociale kontekst, de omsættes i. Man kan her definere to modstillede idealtyper: enten kan økologiske fødevarer omsættes i tæt kontakt mellem producent og forbruger, hvor kvaliteten af produkterne er uadskillelig fra denne og fødevarerne derfor ”henvender” sig til en ganske bestemt gruppe, eller også kan de omsættes i en kontekst uden særligt nære bånd mellem producent og forbruger, hvor kvalitet er defineret i form af formelle standarder og således uafhængig af specifikke sociale kontekster. Dette giver anledning til at man kan afbilde dimensionerne i økologiske fødevarers omsætning som to modstillede dimensioner, der giver anledning til mindst fire forskellige konfigurationer, som det er forsøgt illustreret nedenfor.

Figur 6: Rumlige og sociale kontekster for økologiske fødevarer-netværk

Ovenstående figurs afbildning af økologiske fødevarer-netværk indgår som en helt central del af dette projekts begrebsliggørelse af fødevarer-netværk, nemlig at de på samme tid som at de er sociale netværk, er de ligeledes strukturelle systemer (Dicken, Kelly, Olds & Wai-Chung Yeung, 2001). Derfor kan man både tale om en social og rumlig topografi for sådanne netværk. Man kan sige, at den ovenstående figur i social forstand principielt afbilder økologiske fødevarer-netværk som et felt i Bourdieus forstand (Bourdieu, 1989; Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]; Bourdieu, 1997 [1994]), hvor forskellige aktører og deres interaktion med hinanden forlener feltet med et træk i forskellige retninger. Pilen i ovenstående figur indikerer den overordnede udviklingstendens for økologiske fødevarer-netværk, hvor man har bevæget sig fra en uformel kontekst i 1970'erne og til en større grad af indlemmelse i det eksisterende agro-industrielle og fødevarerpolitiske system, samt detailhandel (Ingemann, 2003b). Det har på makroniveau resulteret i en forlængelse af de økologiske fødevarer-kæder gennem rum, og en større grad af formel interaktion mellem producenter og forbrugere. I relation til det lokalitetsfokus, som gør sig gældende i det principielle grundlag for økologien, stiller denne udvikling nogen særlige udfordringer med hensyn til at fastholde tilliden til de økologiske produkter, samt at fastholde stedets eller naturens betydning, da man i den overvejende del af det økologiske marked ikke har mulighed for social interaktion mellem forbrugere og producenter i gængs forstand¹⁴, samt flytter produkter henover landegrænser for at kunne kompensere for sæsonbestemte variationer i udbuddet.

Det er blandt disse mange forskellige former for økologiske fødevarer-netværk, at jeg har udvalgt fire forskellige som et eksempel på hvorvidt udlejningsprocesser også finder sted i alternative økologiske fødevarer-netværk. Det drejer sig om de følgende økologiske fødevarer-netværk:

- **Økoterminalen i Tinglev.** En økologisk fødevarerterminal, oprettet på basis af en erhvervsdrivende fond, blandt andet med det sigte at omsætte regionalt indlejrede økologiske og biodynamiske produkter. Økoterminalen gik fallit i slutningen af 2001
- **Spidsroden.** En økologisk andelsbutik på Nørrebro; oprettet af en kreds af forbrugere, som baserede butikken på regionale økologiske produkter. Oprindeligt kollektivt organiseret, men nu overgået til privat ejerskab.
- **Landbrugslauget.** Danmarks første forbrugerejede landbrug, baseret på andelsprincippet. Andelshaverne kommer primært fra Københavnsområdet.
- **Årstiderne.** Økologisk abonnementsordning, organiseret som e-business. En af de markante kommercielle successhistorier blandt økologiske fødevarerenetværk. Har nu omkring 35.000 abonnenter og kan levere til ca. 80% af danske husstande (aarstiderne.com, 2004e).

Som tidligere nævnt, kan man beskrive de udvalgte cases som forsøg på at koble producenter og forbrugere på nye måder, som forskellige bud på en udvikling mod en større grad af systemisk integritet. Der er taget udgangspunkt i alternative fødevarerenetværk, da der her muligvis kan findes bud på, hvordan denne udfordring kan tackles på mere substantiel vis, end hvad der er mulighed for i den konventionelle afsætningssektor. Angående det sidste, så er antagelsen bag projektet, at konventionelle fødevarerenetværk er relativt mere strukturdetermineret med hensyn til deres udvikling. Netop i kraft af at det drejer sig om alternative, økologiske fødevarerenetværk, forventer jeg, at disse netværk udgør et reflekteret alternativ til supermarkedsafsætning og på den måde har forholdt sig til forskellige udformninger af de relationer, der binder forbrug og produktion af fødevarer sammen.

2.5 Valg af tilgang

Som udgangspunkt for det empiriske arbejde, er casestudiet valgt som metode. Deres overordnede funktion er at tjene som eksempel på hvordan man tackler ”moderniseringsproblematikken” for økologiske fødevarerenetværk. Disse netværks udvikling og organisation studeres blandt andet ved kvalitative interviews med aktører fra både produktion, distribution og forbrug, samt via den formelle information som måtte være tilstede i form af regnskaber og organisationsbeskrivelser.

Med hensyn til metodisk tilgang til casestudierne, er der allerede med betegnelsen fødevarerenetværk valgt i særligt fokus for hvordan genstandsfeltet betragtes i projektets analyse. Grundperspektivet i den metodiske indgang til analysen er at fødevarerenetværk

udgøres af relationer mellem aktører i kredsløbet af fødevarer lige fra produktion til forbrug. Der er således tale om et *relationelt* perspektiv, som er etableret med udgangspunkt i Elias figurationssociologi (Featherstone, 1987b; Kilminster, 1987; van Krieken, 2002 [1998]), Bourdieus begreber om socialt rum, felt og habitus (Bourdieu, 1989; Bourdieu & Wacquant, 1992; Bourdieu, 1997 [1994]). Tilgangens gennemgående forståelsesramme udgøres dog af Giddens strukturationsteori (Giddens, 1984). Der opereres således med et integreret perspektiv på forbrug, distribution, salg og forbrug af de økologiske fødevarer, som strømmer gennem disse netværk. Netværket opstår ved relationer mellem reflektive aktører, der kobler sig til hinanden i skiftende konfigurationer. Med udgangspunkt i strukturationsteorien, er grundmetaforen for disse fødevarerenetværk, at de kan betragtes som sociale systemer, hvor der gennem tid og rum foregår en bevægelse mellem ”ydre” betingelser og ”indre” bestemmelse via de involverede aktørers sociale praksis, der således udgør bindeledet mellem struktur og aktør. I denne strukturationsproces indgår rummet som en væsentlig strukturel ressource, både i dens rolle som social kontekst og som materiel ressource.

Etableringen af projektets tilgang har orienteret sig i forhold til eksisterende analytiske tilgange indenfor den eksisterende forskning i fødevarerenetværk. Der er her tale om ret forskelligartede bud på hvordan man bør analysere fødevarerenetværk; forskellige bud, som afspejler den klassiske samfundsvidenskabelige diskussion af begrebspar som struktur versus aktør, samt mikro- versus makrotilgange. Forskningsområdet fødevarerenetværk har tidligere (før 90’erne) været meget præget af den klassiske politiske økonomis antagelser om, at kun produktivprocesser er sæde for politisk handling (Goodman & DuPuis, 2002). Sat lidt på spidsen, er forbrugets rolle i fødevarerenetværk efter denne optik i bedste fald en apolitisk aktivitet og i værste fald bare præget af falsk bevidsthed. Med hensyn til institutionel forankring har politisk-økonomiske tilgange til fødevarerenetværk hovedsageligt har været en nordamerikansk forteelse, hvis man ser på nogen af de nyere vægtige bidrag (Friedland, 1984; Friedland, Busch, Buttel & Rudy, 1991; Bonnano, Busch, Friedland, Gouveia & Mingione, 1994). Med hensyn til analyseniveau er fokus her på udviklingsprocesser på makroniveau, og forståelsen af genstandsfeltet er klart strukturfunktionalistisk orienteret. Man taler da heller ikke i denne tradition om fødevarerenetværk, men snarere fødevarer-systemer (*food systems*). Denne nordamerikanske tradition skylder en del til retninger indenfor den politiske økonomi som reguleringsteori (Jessop, 1990; 2001a) og regimeteori (Friedmann & McMichael, 1989; Friedmann, 1993), med hvilke de deler det strukturfunktionalistiske fokus.

Nyere bidrag har dog påpeget det mangelfulde ved en så ensidig orientering og har søgt at etablere perspektiver på fødevarerenetværk, som på forskelligvis forsøger at overkomme den analytiske dualisme mellem forbrug og produktion for i stedet at anskue dem som gensidigt konstituerende (Fine & Leopold, 1993; Fine, 1994; Fine, Heasman & Wright, 1996; Dixon, 1999a; 1999b; Leslie & Reimer, 1999; Crewe, 2000; Fine, 2002). Dette arbejde kan siges at støtte sig op ad en generel samfundsteoretisk interesse for forbrugets placering i det senmoderne samfund i de senere år. Denne fornyede interesse for forbrugets rolle i den social reproduktion kan til dels tilskrives fremkomsten af den "postmoderne" teori i 80'erne, som kan siges at etablere et kritisk korrektiv til etablerede forestillinger indenfor den samfundsteoretiske hovedstrøm. Det har medført en række forskellige teoretiske behandlinger (Featherstone, 1991; Miller, 1995a; Edgel, Hetherington & Warde, 1996; Clarke, 1997; Slater, 1997; Warde, 1997; Bauman, 1998; Ritzer, 1999; 2001; Gane, 2002), som på forskellig vis¹⁵ forsøger at placere forbrug som en væsentlig forståelsesramme for udviklingsprocesser i de senmoderne samfund. Der synes dog stadigvæk at være basis for at man kan sige at en del af den eksisterende forskning kendetegnes ved en aktør/struktur dualisme. Denne dualisme afspejles i modstridende forklaringer på forandringsprocesser i fødevarsystemet og mange diskussioner af hvorvidt nøglen til forandring ligger i den ene eller anden "ende" af fødevarekæden, idet aktørorienterede tilgange primært træffes indenfor forbrugssociologi og strukturorienterede tilgange inden for politisk økonomi.

I den internationale forskning inden for rural sociologi har der som en modreaktion til denne dualisme i slutningen af 90'erne vist sig en markant interesse for relationelle indgange, her i blandt har interessen for aktør-netværks teori (ANT) været fremtrædende (Murdoch, 1995; Busch & Juska, 1997; Murdoch, 1997a; Whatmore & Thorne, 1997; Murdoch, 1998; Woods, 1998; Goodman, 1999; Liepins, 2000b; Murdoch, 2000; 2001; Goodman, 2002; Goodman & DuPuis, 2002; Lockie, 2002; Reynolds, 2002). ANT's fokusområde er interaktioner mellem mennesker, teknologi og natur i hvad der kaldes hybride netværk (Murdoch, 1997b). Konventionsteori, som har sin oprindelse i institutionel økonomi, er et andet eksempel på en relationel tilgang, hvor fokus er på opbygning af kvalitetskonventioner inden for rammerne af hvad man kalder *action frameworks*, hvor mennesker, naturlige systemer og teknologi kobles på forskellig vis (Salais & Storper, 1992; Wilkinson, 1997; Murdoch & Miele, 1999). Disse indgange rummer løftet om et integreret aktør-struktur perspektiv, samtidigt med en integreret betragtning af forbrug og produktion. Det er da også inden for denne sidste skole, at projektets tilgang søger at placere sig. Dette finder dog sted via benyttelse af Giddens

strukturationsteori som forståelsesramme fremfor for eksempel ANT. Den primære grund til at strukturationsteorien er valgt som forståelsesramme er, at den for det første afbilder sociale systemers udvikling som en vekselvirkning mellem ”indre” bestemmelse (aktørdispositioner) og ”ydre” betingelser (strukturelle betingelser). På den måde virker den som velegnet tilgang til at forstå udviklingen af alternative fødevarenetværk, som i høj grad har defineret sig selv i forhold til konventionelle fødevarenetværk. For det andet har Giddens på basis af strukturationsteorien formuleret en modernitetsteori, som netop lægger vægt på ændringer i forholdet mellem tid og rum som et centralt kendetegn for moderniteten.

2.6 Besvarelse af forskningsspørgsmål

Som tidligere nævnt, så baserer projektet sig på en antagelse om, at moderniteten afstedkommer udlejring, dvs. differentiering og distancering i tid og rum af fødevarenetværk, hvilket har potentielt problematiske sociale og økologiske konsekvenser.

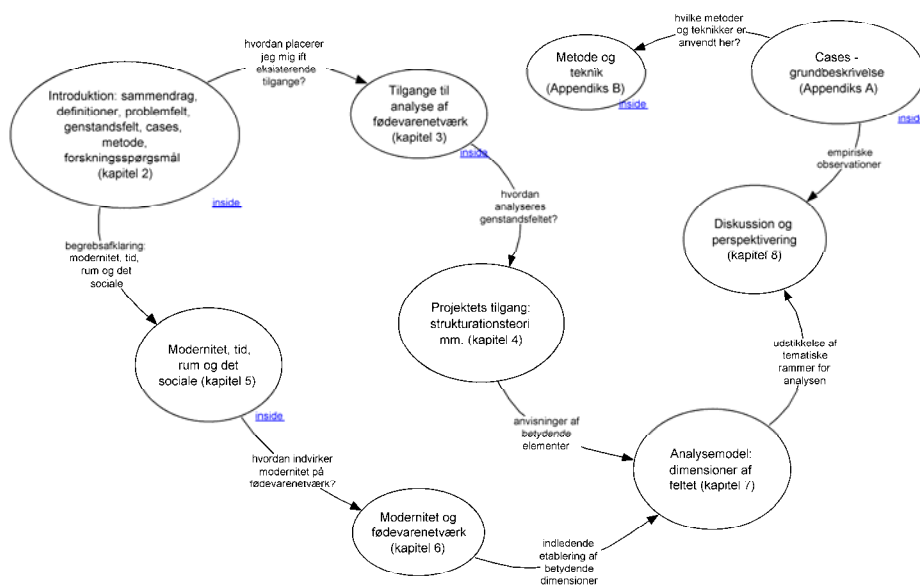
Projektets formål er derfor at undersøge, med fire økologiske fødevarenetværk som eksempel, om denne udlejningsproces også finder sted i regi af alternative økologiske fødevarenetværk og i givet fald af afdække på hvilke måder dette finder sted. Et afledt tema heraf er, om disse alternative fødevarenetværk udgør et bud på en genindlejring af fødevarenetværk, der kan integrere sociale og økologiske hensyn i produktion og forbrug af fødevarer? Et andet afledt tema vil være at afklare, hvilke kræfter der kan siges at trække i feltet.

Besvarelsen af dette spørgsmål finder sted i 3 faser gennem projektet, som gengivet i tabellen nedenfor.

Tabel 3: *Den logiske struktur af projektets elaborering*

Teoretisk formulering	Metodologisk tilgang	Empirisk analyse
Moderniteten indebærer differentiering og distancering i tid og rum af fødevarenetværk. Denne udvikling har potentielt problematiske sociale og økologiske konsekvenser. Finder dette sted i regi af	Hvilke elementer af eller fænomener i det sociale liv, som foregår i regi af fødevarenetværket skal der spørges ind til for at belyse om dette er tilfældet?	Hvordan ser det så ud for de udvalgte cases?

Det bør bemærkes her, at denne principielle behandling af projektet ikke helt følger den konkrete disponering af afhandlingens kapitler. Det skyldes, at den teoretiske afklaring af hovedspørgsmålet og konstruktionen af en tilgang til analysen af casestudierne, kan beskrives som to sideløbende processer (illustreret nedenfor), som umiddelbart ikke helt harmonerer med at man i skriftlige afhandlinger nummerer kapitler fortløbende og således må vælge en rækkefølge i disponeringen. Afhandlingens kapitel 7 forsøger at samle trådene fra den teoretiske afklaring i kapitel 5 og 6 og etableringen af en tilgang til analysen i kapitlerne 3 og 4. Kapitel 8 er en diskussion og perspektivering af de empiriske undersøgelser, mens jeg har valgt at bringe grundbeskrivelserne af de fire forskellige cases i Appendiks, i lighed med beskrivelsen af de metoder og teknikker, som fandt anvendelse i de empiriske undersøgelser.

Figur 7: Den semantiske struktur af projektets elaborering

2.7 Indledende begrebsafklaring (fase 1)

Den første fase indebærer en teoretisk afklaring af projektets centrale begreber, nemlig de begreber der indgår i afhandlingens titel: modernitet, tid, rum og fødevarenetværk. Det er i særlig grad deres indbyrdes sammenhæng der er i fokus i denne sammenhæng. De forskellige delspørgsmål, der kan forbindes med denne redegørelse, er gengivet nedenfor.

Tabel 4: *Faser i den teoretiske formulering (fase 1)*

Begrebsafklaringer eller delspørgsmål	Placering i afhandling
-Hvad er modernitet?	Kapitel 3
-Hvordan skilles tid fra rum?	Kapitel 5
-Hvilken indflydelse har det på rummet?	Kapitel 5
-Hvilken betydning har distancering af sociale relationer?	Kapitel 5
-Hvad er dimensionerne i indlejring/udlejring?	Kapitel 5
-Modernitet og fødevarenetværk – epoker	Kapitel 6
-Agroindustriel modernitet og fødevarenetværk	Kapitel 6
-Senmodernitet og fødevarenetværk: strukturelle udviklingstræk	Kapitel 6
-Senmodernitet og fødevarenetværk: sociale udviklingstræk	Kapitel 6
-Senmodernitet som kontekst for omsætningen af økologiske fødevarer?	Kapitel 6

Projektet baserer sig, som det er gengivet i introduktionen til problemfeltet, at tid-rum distanceringen har potentielt problematiske sociale, økonomiske, økologiske og moralsk-etiske konsekvenser i relation til fødevarenetværk. Der er dog allerede her introduceret nogen centrale begreber som det er værd at lave en indledende afklaring af, nemlig de begreber der indgår i projektets titel: modernitet, tid, rum og fødevarenetværk.

Processen hvormed tid adskilles fra rum og rum adskilles fra sted, er efter Giddens opfattelse det helt centrale kendetegn for moderniteten (Giddens, 1994 [1990]) og den kan da også siges at have haft en central betydning for den historiske udvikling af de moderne samfund. Forudsætningen for adskillelsen af tid fra rum var udviklingen af en egentlig global standardtid, en proces som bliver afsluttet i 1913 (Adam, 1996a), men som havde været undervejs i hvert fald siden oplysningstiden. Man havde godt nok udviklet metoder til mekanisk tidsmåling (kronometri) og metoder til kortlægning af jorden (kartografi) før 1913, men det er først med tidens standardisering at man får etableret et reelt globalt *grid* af tidsangivelse, længde, bredde og højde, som nøjagtigt kan referere enhver given placering i tid og rum. Dette har central betydning for udførelse af allokeringer mellem aktører, som er adskilt i tid og rum. Etableringen af det globale *grid* har også den vigtige konsekvens, at skalaen for allokering i princippet er global.

Et centralt begreb, som knytter sig til den ændrede konfiguration af tid og rum, er Castells begreb om *stedernes* og *strømmenes* rum (Castells, 1996; 1997; 1998; 2003 [1996]). Strømmenes rum sigter mod at beskrive den globale økonomi som globalt netværk, baseret på blandt andet informations- og transportteknologier, hvor penge

søger efter flere penge. Strømmenes rum er et ikke-sted, åbent hele tiden i rastløs søgen efter akkumulationsmuligheder. Stedernes rum beskriver derimod de absolutte steder, hvor der leves og arbejdes i biografisk og historisk tid. I Castells optik indebærer en skelnen mellem disse to begreber en dobbelt bevægelse mellem integration i det globale netværk og marginalisering lokalt af de steder, som af den ene eller anden grund ikke udgør noget aktiv for det ”store” netværk. Steder er dermed i høj grad at betragte som knudepunkter i et netværk, som kan kobles af og på, alt efter det globale netværks dynamik. I relation til fødevarer-netværk vil denne dynamik gøre det vanskeligt at koble produktion og forbrug på måder der tager langsigtede hensyn til den funktionelle integritet i deres indbyrdes vekselvirkning. Ifølge Castells kendetegnes strømmenes rum ved et særligt tidsregime, nemlig hvad han kalder *tidløs tid*, et tidløst nu af begivenheder som i stigende grad kobles sammen i en anden sekvens end den der gør sig gældende på reelle steder (Castells, 1996:464).

Der kan nævnes mange andre beslægtede diagnoser end Castells på det ”skrumpende” tid-rum i moderniteten. Den engelske geograf David Harveys forståelse af tid-rum kompression som et grundlæggende udviklingstræk ved de senmoderne vestlige samfund, organiseret i en fleksibel markedsøkonomi (Harvey, 1989; 1996) anlægger et lignende perspektiv. Tid-rum kompression har som begreb to dimensioner: den første er hvad man kan kalde rummets kollaps eller implosion¹⁶, som relaterer sig tæt til udviklingen af kommunikations- og transportteknologier. Den anden dimension, som i samme grad knytter sig til de førnævnte teknologier, er tidens sammentrækning eller hvad man kan betegne som en *konvergens mod samtidighed*. Tid-rum kompression er også et væsentligt tema hos Paul Virilio og hans formulering af en dromologi¹⁷ for udviklingsprocesser i det senmoderne samfund (Virilio, 1989 [1988]; 1990; Brügger & Petersen, 1994; Armitage, 1999b; 1999a; 2000; Virilio, 2001). Virilios analyser af hastighedsforøgelser af en lang række teknologiske systemer i det senmoderne samfund og hvilke konsekvenser denne stadige acceleration har, peger frem mod tidens konvergering mod øjeblikkelighed (”lysmuren”) og rummets kollaps. Virilio beskriver dermed en tømning af tiden, der konvergerer mod ikke-tid samt en tømning af rummet, der konvergerer mod en singularitet, et immaterielt *ikke-rum* (Brügger & Petersen, 1994).

De ovennævnte teorier synes at være rimeligt enige om den generelle diagnose, at moderniteten kendetegnes ved distancering i tid og rum, eller som Castells udtrykker det, en stigende polarisering mellem strømmenes rum og stedernes rum. Der synes ligeledes at være en del teoretikere som forbinder moderniteten med en negativ indflydelse på det

sociale liv, idet den forbindes med en erodering af "autentiske" fællesskabsbånd og erstatning af disse med tilsvarende instrumentelle relationer. Det er for eksempel tilfældet hos Weber og hans opfattelse af modernitet som en progression af rationalisering (Weber, 1995 [1920]; Gane, 2002); det kommer i særlig grad til udtryk i Tönnies skelnen mellem *gemeinschaft* og *gesellschaft* (Tönnies, 1963 [1887]; Adair-Toteff, 1995) og hos Polanyi i hans betoning af at det sociale nu er indlejret i økonomien i stedet for omvendt (Polanyi, 1957 [1944]; 1992). Endeligt betoner Bauman at moderniteten "producerer" social distance og på den måde fjerner "den anden" fra syne som objekt for etisk og moralsk refleksion (Bauman, 1990b; 1990a; 1991b; 1991c; 1994; 2000a; 2001). Denne diagnose finder umiddelbart støtte i Putnams redegørelser for den sociale kapitals udvikling i amerikansk sammenhæng, hvor der argumenteres for at individualisering eroderer den sociale sammenhængskraft (Putnam, 1995; 1996).

Der kan dog argumenteres for, at udlejringen ikke behøver at være så entydig eller altomfattende, som disse positioner umiddelbart synes at udtrykke. For det første synes nogen af de førnævnte tilgange at operere med en overdreven modstilling af det sociale og det økonomiske, en diskussion som har været ført i regi af den økonomiske sociologi (Polanyi, 1944; Granovetter, 1985; Woolcock, 1998; Krippner, 2001). For det andet kan man argumentere for at nære sociale relationer har en åbenlys omkostning (Woolcock, 1998), eller mørk bagside om man vil. Dette støttes for eksempel af Simmels opfattelse af nære relationers følelespolaritet, hvor man kun kan leve sammen som venner eller fjender (Simmel, 1997 [1908]). Man skal heller ikke her overse, at "fjerne" relationer kan udgøre ressourcer, der kan spille en væsentlig rolle for et givent fællesskab eller organisation. Endeligt behøver distancering af sociale relationer ikke nødvendigvis at indebære moralsk indifferens, idet de udlejningsmekanismer der muliggør denne, også har et muliggørende aspekt. Man kan derfor hævde, at udfordringen for aktører i fødevarer-netværk i en kontekst af stadig distancering, i både absolut og social forstand, er at sikre en "indre" social sammenhæng, samtidigt med at man forstår at koble sig op på relevante "ydre" ressourcer. Disse processer kan dog stadigvæk siges at foregå i et primært socialt rum. Det er i den forbindelse en stor udfordring at sikre sammenhængen mellem disse sociale processer og netværkets placering i et absolut rum. Sammenfattende kan det siges, at projektets indgang til begrebet indlejring omfatter disse tre dimensioner: indre social sammenhæng, ydre kobling og rumlig indlejring. Denne indfaldsvinkel skulle sikre et mere nuanceret perspektiv på indlejring, i forhold til en mulig antagelse om at modernitet kan forbindes med en vækst i anomi og fremmedgørelse, privat grådighed og moralsk indifferens. Endelig indebærer arbejdet i denne fase også en afklaring af modernitetens

betydning for udviklingen af fødevarenetværk. Udgangspunktet for denne del af den teoretiske formulering er Giddens opfattelse af moderniteten som et resultat af forskellige institutionelle felters interaktion. Giddens bruger selv vekselvirkningen mellem institutionelle felter som kapitalisme, militær magt, industrialisme og overvågning som et eksempel på modernitetens multidimensionelle karakter (Giddens, 1994 [1990]:56). I denne sammenhæng vil analysen først indebære et bud på en inddeling i udviklingsmæssige epoker, fulgt af en nærmere redegørelse for sociale og strukturelle udviklingstendenser af fødevarenetværk i senmoderniteten. Det pågældende afsnit vil blive rundet af med en specifik betragtning over vekselvirkningen mellem modernitet og økologiske fødevarenetværk.

2.8 Konstruktion af metodologi (fase 2)

Den anden og sideløbende fase søger for det første at afklare et andet af projektets grundbegreber, nemlig fødevarenetværk. Det sker gennem en redegørelse for betydende analytiske optikker (tilgange) på fødevarenetværk, som spillede en væsentlig rolle for valget af tilgang til projektet, som faldt på Giddens strukturations- og modernitetsteori. Afhandlingens kapitel 3 bruges efterfølgende til at redegøre for indholdet af Giddens strukturations- og modernitetsteori.

Tabel 5: *Faser i konstruktionen af metodologi (fase 2)*

Delspørgsmål	Placering i afhandling
-Hvilke typer tilgange findes der?	Kapitel 3
-Hvad kendetegner de enkelte typer?	Kapitel 3
-Hvilke behov stiller dette projekt mht. tilgang?	Kapitel 3 og 4
-Hvilken videnskabsteoretisk position antager jeg?	Kapitel 4
-Hvad er grundbegreberne i strukturationsteorien?	Kapitel 4
-Hvilken rolle spiller tid og rum i strukturationsteorien?	Kapitel 4
-Hvilken kritik har der været rettet mod strukturationsteorien?	Kapitel 4
-Hvilken kritik har der været rettet mod Giddens tid/rum begreb?	Kapitel 4
-Hvilke konsekvenser kan der drages af kritikken i denne kontekst?	Kapitel 4
-Hvordan kan økologisk jordbrug karakteriseres?	Kapitel 7
-Hvilke former antager økologiske fødevarenetværk (3 idealtyper) ?	Kapitel 7
-Hvilke teorier kan beskrive delfeltet ”økologisk modernisering”?	Kapitel 7
- Hvilke teorier kan beskrive delfeltet ”økologiske fællesskaber”?	Kapitel 7
- Hvilke teorier kan beskrive delfeltet ”mellemfeltet”?	Kapitel 7
-Hvilke analytiske dimensioner kan belyse ind/udlejring?	Kapitel 7
-Hvilken type data skal der indsamles fra casestudier for at belyse dette?	Kapitel 7

Et vigtigt led i at analysere om der foregår ud- eller indlejring af de valgte cases er at etablere en begrebsmæssig ramme, som kan bruges til at skabe overblik over de empiriske undersøgelser; eller med andre ord, at etablere nogen abstrakte dimensioner i feltet, som gør det muligt at sige noget om hvad de karakteristika, som de valgte cases kan beskrives med, *betyder*. På linie med Webers forståelse af begrebet idealtyper, etableres der her nogle idealtyper, som bruges til at guide analysen af empirien. Idealtyper er i denne sammenhæng formelt defineret som:

”A one-sided, exaggerated concept, usually an exaggeration of the rationality of a given phenomenon, used to analyze the social world in all its historical and contemporary variation. The ideal type is a measuring rod to be used in comparing various specific examples of a social phenomenon either cross-culturally or over time.” (Ritzer, 2003a:32)

Etableringen af idealtyperne finder sted ved at operere med en skelnen mellem tre delfelter, som økologiske fødevarenetværk kan befinde sig i på det overordnede felt. De kan betegnes som henholdsvis *økologisk modernisering*, *økologiske fællesskaber* og så en mere ubestemt størrelse som betegnes *mellemfeltet*.

Disse idealtypiske begreber bliver igennem projektet brugt på forskellig vis. De er i første række genereret *induktivt*, dvs. at de baserer sig på de forskellige former, som økologiske fødevarenetværk historisk har antaget. Som nævnt tidligere i dette kapitel, omsættes økologiske fødevarer i flere forskellige rumlige og sociale kontekster. Med hensyn til rumlig kontekst, er der stor forskel på om økologiske fødevarer omsættes i lokale, stedbundne netværk eller om de afsættes i landsdækkende netværk som er relativt uafhængige af specifikke produktionssteder. Dernæst er der stor forskel på den sociale kontekst, de omsættes i. Man kan her definere to modstillede idealtyper: enten kan økologiske fødevarer omsættes i tæt kontakt mellem producent og forbruger, hvor kvaliteten af produkterne er uadskillelig fra denne og fødevarerne derfor ”henvender” sig til en ganske bestemt gruppe, eller også kan de omsættes i en kontekst uden særligt nære bånd mellem producent og forbruger, hvor kvalitet er defineret i form af formelle standarder og således uafhængig af specifikke sociale kontekster. Dette giver anledning til at skelne mellem hvad man kan kalde økologisk modernisering og økologiske fællesskaber. Økologisk modernisering kendetegnes ved en mere formel kontekst med primært abstrakte fællesnævner mellem producenter og forbrugere; der er altså her

primært tale om hvad man kan kalde et markedsudvekslingsfællesskab (*community of market exchange*). Økologiske fællesskaber kendetegnes derimod af et bredere fællesskab mellem producenter og forbrugere.

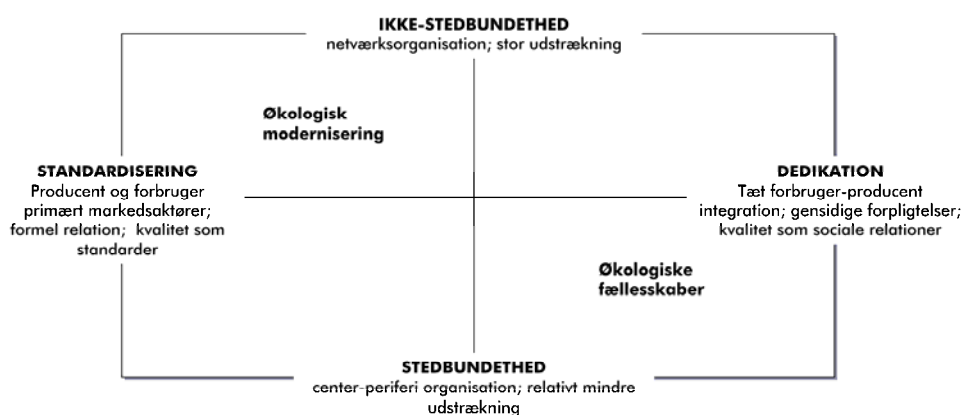
Figur 8: Model for analyse af casestudier

Eftersom begreberne i første række er genereret induktivt, kan de forbindes med eksisterende typer af økologiske fødevarer-netværk, som illustreret nedenfor.

Tabel 6: Konkrete eksempler på empiriske fænomener, der kan associeres med hver af tre idealtypiske dele af det økologiske felt

Idealtipe/område af felt	Konkrete eksempler
Økologisk modernisering	certificeret økologisk produktion med leverance til de store kooperativer (ARLA, Danish Crown); afsætning og distribution via det konventionelle netværk af ferskvareterminaler og supermarkeder
"mellemfeltet"	helsekostbutikker/specialbutikker; abonnementsordninger; gårdbutikker; forbrugerstøttet landbrug (CSA); forbruger/indkøbsforeninger; salg via internet
Økologiske fællesskaber	traditionelle jordbrugsformer; Amish-landbrug; biodynamiske samfund; økologiske andelssamfund;

Man kan præcisere kendetegnene for disse to idealtyper ved at skelne mellem social og rumlig kontekst. Dette giver anledning til at man kan afbilde dimensionerne i økologiske fødevarers omsætning som to modstillede dimensioner, der giver anledning til mindst fire forskellige konfigurationer, som det er forsøgt illustreret nedenfor. ”Mellemfeltet” vil i relation til denne spænde over de resterende to dimensioner i nedenstående model.

Figur 9: Sociale og rumlige kontekster for omsætning af økologiske fødevarer – idealtyperne ”økologisk modernisering” og ”økologiske fællesskaber”

De idealtypiske begreber økologisk modernisering og økologiske fællesskaber og ”mellemfeltet” bruges dog også *deduktivt* i gennem projektet, da man kan bruge disse kategorier til at strukturere forskellige ”grønne” og andre knapt så ”grønne” teoridannelser, som rummer relevante elementer for en uddybende beskrivelse af idealtypenes karakteristika, som igen er væsentlige for at guide den empiriske undersøgelse. Denne teoretiske overbygning af idealtyperne skal altså tjene til at give et generelt udtryk for de specifikke former, økologiske fødevarer-netværk kan antage.

Tabel 7: Relevante teorier, der kan beskrive idealtyperne

Idealtipe	Teoretiske områder
Økologisk modernisering	agroøkologi; økologisk moderniseringsteori; økologisk økonomi
”mellemfeltet”	agroøkologi; rural sociologi; økonomisk sociologi; økologisk økonomi
Økologiske fællesskaber	agroøkologi; antroposofi; bioregionalisme; politisk økologi; socialøkologi; økologisk økonomi

I forlængelse af dette, mener jeg at delfeltet ”økologisk modernisering” med fordel kan beskrives ved hjælp af økologisk moderniseringsteori (Hajer, 1995; Buttel, 2000; Mol, 2000; Murphy, 2000; Mol, 2001; Holm & Stauning, 2002), såvel som teoretiseringer om den kapitalistiske markedsøkonomis udvikling i nyere tid, deriblandt begreber om netværkssamfundet (Castells, 1996; 1997; 1998; 2000; 2003 [1996]), fleksibel akkumulation (Harvey, 1989; Bonnano, Busch, Friedland, Gouveia & Mingione, 1994; Harvey, 1996; Brenner, 1998; Dixon, 1999b; Harvey, Asad, Katz, Smith & Susser, 2001). Den problematisering som vil blive foretaget af disse teorier, går på at der ikke synes at være nogen modsætning mellem økologisk moderniseringsteori og begreber som fleksibel akkumulation, med hensyn til deres holdning til udlejring af fødevarenetværk i tid og rum. Der er således ikke noget i disse teoridannelser, som peger væk fra en fortsat dominans af ”strømmenes rum” over ”stedernes rum”, for at bruge Castells begreber. I regi af andre teoridannelser, for eksempel økologisk økonomi, kan man pege på den samme tendens. Der er således kun ret få eksempler på diskussioner inden for økologisk økonomi, som problematiserer skalaproblematikker (Prakash & Gupta, 1994; Stewen, 1998; Gibson, Ostrom & Ahn, 2000; Jordan & Fortin, 2002; Curtis, 2003). Der synes i økologisk økonomi at være en fremherskende tolkning af skala som værende relateret mest til skala som intensitet, og ikke som en kombineret funktion af intensitet og rumlig udstrækning (Constanza, Cumberland, Daly, Goodland & Norgaard, 1997).

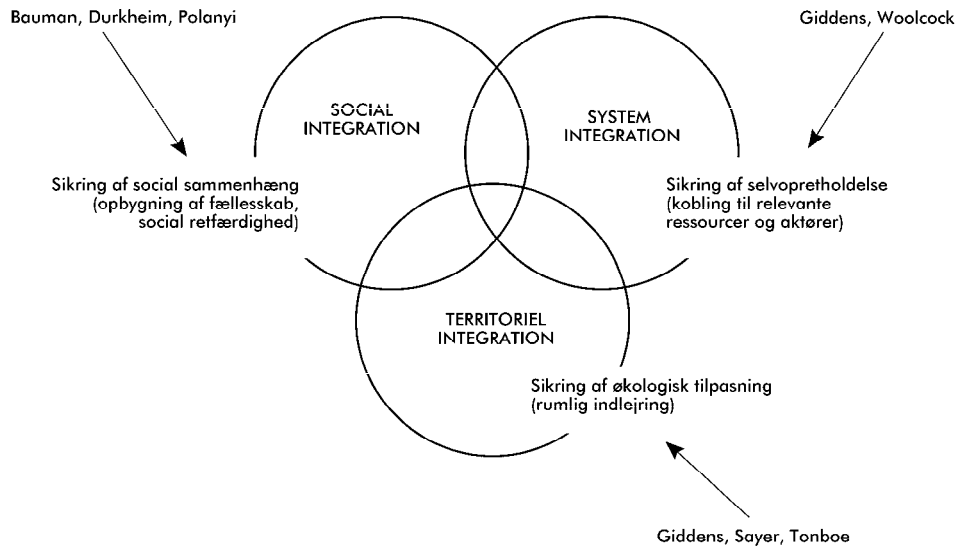
I den anden ende af spektret, relateret til begrebet om økologiske fællesskaber, kan man pege på, at forskellige typer økologisk tænkning ikke synes at have bud på en opblødning af dualismen mellem de to felter. Det gælder blandt andet socialøkologi (Bookchin, 1980; Roussopoulos, 1993; Greenberg & Park, 1994; Peterson, 2000), antroposofi (Pettersen, 1975; Heide-Jensen & Hansen, 1995; Steiner, 2003 [1924]) og bioregionalisme (Aberley, 1993; Hansson & Wackernagel, 1999). Disse teorier kendetegnes af skiftende grader af antimodernisme, i kraft af deres fokus på stedets ånd og lokaliteten som basis for menneskelig og social udvikling. Man kan til disse teorier rejse den kritik, at de giver anledning til en social og kulturel eksklusivitet i udviklingssammenhæng, som er med til at reducere deres potentiale som løsninger i større målestok.

”Mellemfeltet” begrebsliggøres i denne sammenhæng som et mere ubestemt felt, idet de relevante teorier peger i lidt forskellige retninger. Som tidligere nævnt omfatter dette mellemfelt i empirisk forstand mange vidt forskellige former for alternative

fødevarerenetværk. For det første kan man snakke om en gruppe af teorier som kan samles under overskriften fødevarerenetværk som *stedbundne fællesskaber*. Oplagte eksempler på denne opfattelse kan træffes inden for de dele af den rurale sociologi som kendetegnes ved en høj grad af fokus på *community*¹⁸ (Kloppenburger, 1991; Kloppenburger, Hendrickson & Stevenson, 1996; Feenstra, 1997; Anderson & Cook, 1999; DeLind, 1999; Rosset, 1999; Hinrichs, 2000; Jarosz, 2000; Kloppenburger, Lezberg, De Master, Stevenson & Hendrickson, 2000; Lacy, 2000). For det andet kan man snakke om en orientering som primært arbejder med fødevarerenetværk som *landdistriktsudvikling*. Man anskuer her primært alternative fødevarerenetværk som et led i en territorial og sektoriel diversificeringsproces, som i sidste ende sigter på at fastholde en større del af værditilvæksten i landdistrikterne (Marsden, Lowe & Whatmore, 1990; Flora, Flora, Green & Schmidt, 1991; van der Ploeg, 1993; van der Ploeg & Long, 1994; Marsden, 1995; Marsden & Arce, 1995; van der Ploeg & Frouws, 1999; Knickel, 2000; Knickel & Renting, 2000; Marsden, Banks & Bristow, 2000; van der Ploeg, 2000; van der Ploeg, Renting, Brunori, Knickel, Mannion, Marsden, de Roest, Sevilla-Guzman & Ventura, 2000; Banks & Marsden, 2001; Knickel, 2001; Renting & van der Ploeg, 2001; Renting, Marsden & Banks, 2003). Endeligt kan man snakke om en skole, der fokuserer på alternative fødevarerenetværk som et bud på en *social, økonomisk eller økologisk genindlejring* af produktion og forbrug af fødevarer. Det empiriske genstandsfelt for denne orientering har været fremkomsten af et marked for højkvalitetsfødevarer som regionale eller økologiske produkter (Murdoch, 1994; Allanson, Murdoch, Garrod & Lowe, 1995; Marsden & Arce, 1995; Miele & Parisi, 1997; Nygård & Storstad, 1998; Marsden, 1999; Miele, 1999; Murdoch & Miele, 1999; de Roest & Menghi, 2000; Marsden, Banks & Bristow, 2000; Morgan & Murdoch, 2000; Murdoch, 2000; Murdoch, Marsden & Banks, 2000; Miele & Pinducciu, 2001; Hendrickson & Heffernan, 2002; Miele, 2002; Miele & Murdoch, 2002; Parrott, Wilson & Murdoch, 2002; Barham, 2003; Miele & Murdoch, 2003; Murdoch & Miele, 2003; Renting, Marsden & Banks, 2003; Sage, 2003).

Disse teorier kan bidrage til en mere uddybende teoretisk beskrivelse af de tre idealtyper og kan derved give en bredere kontekst og forståelse for betydningen af forskellige typer alternative fødevarerenetværk. De forskellige teorier bidrager med hvert sit fokuspunkt, som enten kan være sociale fællesskaber, landdistriktsudvikling eller social, økonomisk eller økologisk genindlejring. Denne multidimensionelle forståelse afspejles derfor i projektets indlejningsmodel, som derved samler op på elementer i begrebsliggørelsen af modernitet, tid og rum, som blev omtalt tidligere. Modellen omfatter dimensionerne social

integration (sikring af social sammenhæng), system integration (sikring af selvopretholdelse via netværksdannelse) og territorial/rumlig integration (sikring af økologisk tilpasning i det absolutte rum).

Figur 10: *Projektets indlejningsbegreb* (bearbejdet efter (Hess, 2004))

Modellen angiver de tre centrale analytiske kategorier, som efterfølgende bruges til at guide den empiriske undersøgelse af de valgte fire cases.

2.9 Empiriske undersøgelser (fase 3)

Den empiriske undersøgelse vil med udgangspunkt i ovenstående model forsøge at afdække det overordnede spørgsmål om hvorvidt der finder udlejring sted i det valgte cases, samt de underordnede spørgsmål om hvorvidt man her kan tale om en integration af social og økologisk (rumlig) indlejring (eller med andre ord, hvad er forholdet mellem disse integrationsprocesser) og om hvilke kræfter der kan siges at trække i feltet.

Tabel 8: *Faser i udførelsen og analysen af empiriske studier (fase 3)*

Delspørgsmål	Placering i afhandling
-Hvilke datakilder er der trukket på?	Appendiks B
-Hvilke interviewpersoner er der udvalgt?	Appendiks B
-Hvad er formålet med de forskellige cases?	Appendiks A
-Hvordan har de valgte cases udviklet sig historisk?	Appendiks A
-Hvilke historiske skift eller brud kan man tale om gennem deres historie?	Appendiks A

-Hvordan foregår den sociale integration i netværkene (ressourcer)?	Kapitel 8
-Hvad kendetegner den sociale integration (politisk, kulturelt, socialt)?	Kapitel 8
-Hvordan foregår systemintegration i netværkene (ressourcer)?	Kapitel 8
-Hvad kendetegner system integrationen (organisationsprincip)?	Kapitel 8
-Hvordan er de indlejret territorielt (organisationsprincip)?	Kapitel 8
-Hvordan har de udvalgte cases bevæget sig i feltet?	Kapitel 8
-Hvilke drivkræfter kan man tale om i feltet?	Kapitel 8
-Hvilke problemer er der for integrationsprocesser i fødevarer-netværk?	Kapitel 8

2.10 Afrunding af introduktion: perspektiver?

Sigtet med diskussionen er således at afdække dynamikken på en del af det økologiske felt. Sigtet er at udvide de eksisterende tilgange på området med en tilgang, som forsøger at etablere et perspektiv på økologiske fødevarer-netværk som sociale systemer, der strukturerer sig i tid og rum, hvor rummet har to dimensioner, idet det både udgør et socialt rum såvel som et absolut, økologisk rum. På den måde søges det sociale og det økologiske betraget som vekselvirkende systemer, og ikke som to absolut adskilte verdener.

Med hensyn til perspektivet for analysen i projektet, forsøger denne at balancere på to ben: for det første har analysen praktisk relevans for forståelsen af problematikker relateret til integration af forbrug og produktion, samtidigt med at den søger at give et bud på en integration af forskellige teoretiske forståelsesrammer som søger at forene et socialt og økologisk perspektiv på alternative fødevarer-netværk. Det er derved håbet, at projektet både kan formulere en forbedret teoretisk forståelse, såvel som at være handlingsanvisende i relation til praksis.

3. Fødevarerenetværk – teoretiske tilgange

3.1 Introduktion: kredsløb, kæder, systemer eller netværk?

En del af bestræbelsen i dette projekt er at konstruere en tilgang til analyse af det relationelle netværk af akører, som økologiske fødevarers bevægelse fra produktion til forbrug frembringer. Konstruktionen af denne tilgang bør som udgangspunkt orientere sig i forhold til eksisterende indgange, såvel i Danmark som internationalt¹⁹, hvilket er sigtet med dette kapitel. Fødevarerenetværk er et område hvor mange forskellige samfundsvidenskabelige tilgange gør krav på hvad der er kriterierne for meningsfulde undersøgelser af feltet, hvilket afspejler nogen grundlæggende orienteringer indenfor samfundsvidenskabelige teori. Der er på den måde mange forskelligartede bud på hvad der er de centrale karakteristika for fødevarerenetværk. Man kan her nævne nogen forskellige metaforer, som man træffer rundt om i litteraturen på området:

- Fødevarerenetværk er at opfatte som kæder (*supply chains*), hvor der foregår et flow fra produktion til forbrug
- Fødevarerenetværk er at opfatte som kredsløb (*food circuits*), dvs. interaktioner mellem differentierede subsystemer i fødevarekæden
- Fødevarerenetværk er at opfatte som fødevarerensystemer (*food systems*), som primært er strukturelle netværk, dvs. at de primært er humane aktivitetssystemer, der allokerer stof
- Fødevarerenetværk er at opfatte som forbrugsdomæner (*consumption sites*), hvor produktionen ses som værende indlejret i forbrugets dynamik.

Man kan på baggrund af dette tale om forskellige tilgange til eller paradigmer indenfor studiet af fødevarerenetværk. Jeg skelner her mellem 3 hovedtyper, henholdsvis *politisk-økonomiske* tilgange, *forbrugssociologiske* tilgange og endelig *relationelle* tilgange, som kan opfattes som et forsøg på at syntetisere elementer fra de to andre. Det indbyrdes forhold mellem disse tilgange er at de to første synes at definere sig som hinandens modpoler, mens den tredje som sagt forsøger at indtage en medierende position i forhold til de to andre. Den tilgang, som anvendes i dette projekt, forsøger at definere sig indenfor den sidste kategori, dog med nogen væsentlige korrektioner i forhold til de eksisterende indgange indenfor kategorien. Hvis man kort skal opsummerer indholdet i de tre forskellige tilgange, så kan det udtrykkes i skematisk form:

Tabel 9: Dimensioner i tre typer tilgange til fødevarenetværk

	Politisk økonomiske tilgange	Forbrugssociologiske tilgange	Relationelle tilgange
Forskningsprogram	Båret af interesse for at forstå kapitalisme og industrialismens udvikling i fødevaresektoren	Båret af interesse for at forstå forbrugsprocesser i det sen- eller postmoderne samfund, da de tillægges samme betydning som produktion i den klassiske politiske økonomi	Båret af interesse for at forstå dynamikken i integrerede netværk mellem mennesker, natur og teknologi
Teoretisk ophav	Klassisk politisk økonomi	Sociologi; postmoderne teori	Videnskabssociologi; miljøsociologi; institutionel økonomi
Eksempler på relevant teori	Marx; Weber; Kautsky	Giddens (modernitetstori); Beck; Featherstone; Lash; Bauman; Baudrillard; Ritzer	Latour; Callon; Catton; Dunlap; Giddens (strukturel teori); Bourdieu
Analyse-niveau	Makro	meso og mikro	integreret mikro/makro
Forklarings-typer	Forandring forklares som strukturel tilpasningsproces	Forandring forklares med handlingsteoretiske begreber (aktørers strategiske adfærd)	Forandring finder sted som interaktion mellem strukturelle betingelser og aktørers handlinger

Dette kapitel vil forsøge at gennemgå grundtræk af de ovenstående tilgange til analyse af fødevarenetværk, samt forsøge at perspektivere dette projekts tilgang i forhold til disse. I denne proces vil der blive argumenteret for, at modsætningerne mellem disse 3 tilgange ikke nødvendigvis er så stor i praksis, men at der i højere grad end modstridende krav på gyldig viden, kan identificeres en stigende grad af dialog mellem forskellige teorier og metodiske fremgangsmåder på feltet. På den måde kan man tage det som udtryk for et vellykket modningsproces af forskningsområdet, hvor man på basis af en udbredt dynamik mellem forskellige teoretiske tilgange og empiriske undersøgelser, har opnået en forbedret teoretisk forståelse, samt en forbedret forskningspraksis med hensyn til konkrete empiriske undersøgelser. Taget under ét, virker det som om at der er tale om stor bevægelse på feltet, hvor mange forskellige forståelsesrammer synes at etablere grænseflader, hvorfra de kan begynde at tale sammen.

3.2 Politisk-økonomiske tilgange

Denne gren af forskningen i fødevarer er stærkt præget af bidrag fra nordamerikanske forskningsmiljøer, hvor den faglige basis er politisk økonomi og særlige retninger indenfor denne, for eksempel reguleringsteori (Aglietta, 1979), regimeteori (Friedmann & McMichael, 1989; Friedmann, 1993; Atkins & Bowler, 2001) og konventionsteori (Wilkinson, 1997). William Friedlands artikel fra 1984, *Commodity Systems Analysis: An approach to the sociology of agriculture* (Friedland, 1984), kan betragtes som både et skoledannende værk indenfor denne gren af agrar politisk økonomi, samt en dokumentation af traditionen i et forskningsmiljø, som har sine rødder i 70'erne hvor forskellige forskere med interesse for neo-marxisme og politisk økonomi var med til at forme et nyt forskningsfelt, jordbrugssociologien²⁰ (Friedland, 1991). Friedland nævner i artiklen fem fokusområder som værende centrale i denne tilgang (Friedland, 1984):

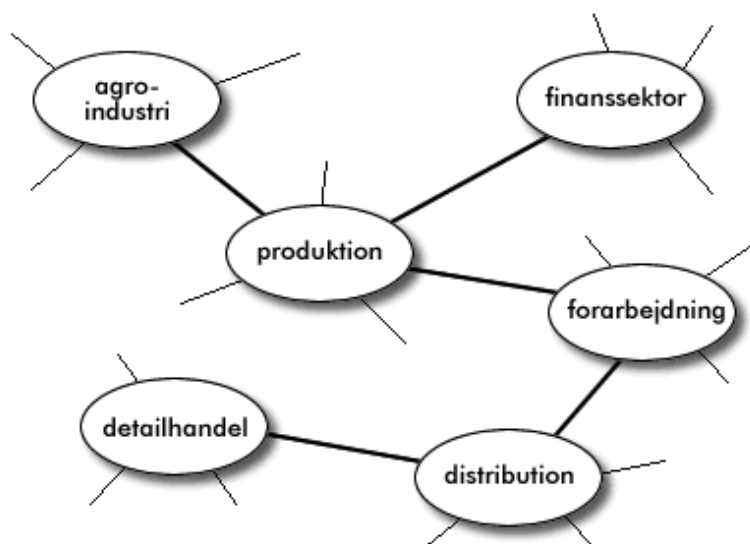
- produktionspraksis
- producenternes organisation
- arbejdskraft som en produktionsfaktor
- produktion af videnskabelig viden og dens anvendelse
- marketings- og distributionssystemer.

Med hensyn til metodologi, er Friedland pragmatisk omkring hvad der bør karakterisere forskning i fødevarer²¹:

”There is no single, specific methodological procedure, quantitative or qualitative, associated with these research focii. Rather, the approach utilizes historical, institutional, quantitative, and qualitative analyses.” (Friedland, 1984:222-223)

Med udgangspunkt i det ovenstående, kan man sige, at tilgangen til analyse af fødevarer i denne tradition primært kendetegnes ved en eklektisk fremgangsmåde, dvs. at genstandsfeltet kan analyseres med mange forskellige teorier og metoder, uden nogen på forhånd given rangordning mellem dem. Med hensyn til analyseskala, er tidlige studier af Friedland og kolleger på mesoskala, for eksempel studier af salat-systemet i Californien (Friedland, Barton & Thomas, 1979). Der synes op igennem 80'erne at ske en aggregering af analyseskala, som betyder at der sker en tilnærmelse til makroskalaanalyser. Denne tendens er blandt andet udtrykt i form af flere store antologier op i gennem 90'erne (Friedland, Busch, Buttel & Rudy, 1991; Bonnano, Busch,

Friedland, Gouveia & Mingione, 1994), hvor fokus er på globaliseringsprocesser indenfor forskellige typer fødevarer-systemer. Af delemmer, som indgår i dette perspektiv, kan nævnes undersøgelser af strukturudvikling i primærsektoren (Buttel & LaRamee, 1991), samt studier af vertikale integrationsprocesser i fødevarer-systemer (Goodman, 1991). Friedmann og McMichaels formulering af regimeteorien i relation til fødevarer-systemer er et andet eksempel fra denne periode (Friedmann & McMichael, 1989), hvor sigtet er at forklare udviklingstendenser på makroniveau, her i form af et bud på formuleringen af to fødevareregimer, som historisk kan siges at være bestemmende for udformningen af de vestlige fødevarer-systemer. Strukturen i denne tilgang kan illustreres grafisk som en kæde eller system, som udgøres af forskellige processer, for eksempel agro-industrien og den finansielle sektor der forsyner produktionen med real og finansiell kapital, som igen forsyner forarbejdningsleddet med varer, som passerer videre gennem systemer for distribution og afsætning. Figuren nedenfor illustrerer princippet i tilgangen.

Figur 11: Grundmodel for politisk-økonomiske tilgange til analyse af fødevarer-systemer

Fødevarerne kan siges at følge et vertikalt flow igennem sådan en kæde. De uafsluttede linier ud fra de forskellige ”led” i kæden illustrer at der for hvert af dem kan være tale om horisontale koblinger, som i samme grad som den vertikale dynamik er relevante at inddrage analytisk for at forklare konkrete empiriske udviklingstræk. Når man både analytisk bevæger sig mod et mere aggregeret analyseniveau, som det har fundet sted historisk, og inddrager horisontale koblinger, stiger kompleksiteten betragteligt i analytisk forstand. På den baggrund virker det oplagt, at det oprindelige fokus i Friedlands tilgang havde brug for at blive udvidet for at imødekemme denne kompleksitetsforøgelse.

Friedland reviderer selv sit udgangspunkt i en artikel fra 2001 (Friedland, 2001), hvor han peger på behovet for udover de oprindelige fokusområder at inddrage 3 nye felter i analysen af fødevarer-systemer:

- skala for fødevarernes omsætning
- sektoriel organisation
- produkternes kulturelle omsætning

Skala udgør ifølge Friedland en markant dimension ved dagens globaliserede fødevarer-systemer, hvor der er i de komplekse moderne samfund er sket en radikal udvikling i forhold til traditionelle samfund. Skalaen i rum for produkternes omsætning er nu kraftigt udvidet, indebærer markant flere interaktioner og involverer langt større mængder (Friedland, 2001). På sin vis betyder globaliseringen, at tid og rum betyder lige så meget, om end ikke mere, end i det traditionelle samfund, hvilket blandt andet understreges i studier af produktions- og distributionsprocesser i specialproduktioner, som afsætter på det globale marked (Boyd & Watts, 1997; Friedland, 1997; Marsden, 1997). Horisontalt sker der også markante udvidelser af skala, for eksempel i produktionen med dannelse af ”erhvervs-klynger” i nogen typer specialproduktioner eller i agro-industrien med vertikale integrationsprocesser. Angående sektoriel organisation, så sigter Friedland her mod betydningen af den politiske regulering af sektoren, som stadig er en vigtig faktor, nationalt som globalt. Endelig påpeger Friedland vigtigheden af den kultur, som dannes omkring specifikke produkter (Friedland, 2001). Hvis man betragter vin, er det et eksempel på et produkt, som der knytter sig en meget rig kultur til; hvorimod der ikke knytter sig den samme kultur til havregryn eller mælk²². Den kulturelle faktor er med til at gøre forskellen mellem forskellige typer produkter i moderne fødevarer-systemer. Friedland lægger op til at man kan snakke om et statushierarki for fødevarer, alt efter hvilken kulturel kapital de besidder; en næsten ”Bourdiesk” element i Friedlands tankegang (Friedland, 2001:99). Friedland nævner også den finansielle organisation af produkter, samt længden og formen (organisationelt) af fødevarer-kæder, som relevante metodologiske fokuspunkter i fremtidigt arbejde på feltet (Friedland, 2001).

Der sker også hos andre forskere en knopskydning på den oprindelige formulering af *Commodity Systems Analysis* (CSA), hvor betydningen af at inddrage forbrugsprocesser understreges på forskellig vis. Australieren Jane Dixons bearbejdning af CSA, blandt andet via casestudier af det australske fjerkræmarked (Dixon, 1999a; 1999b), peger på

behovet for at inddrage forbrug i analysen, og således følge varen hele vejen frem til den forbruges på middagsbordet. Dixons sigte er at følge varen hele kæden i gennem, for at afdække hvor magten over fødevarer systemet egentlig ligger henne. Der peges i hendes analyser blandt andet på vigtigheden af at inddrage forhold som produktdesign og betydningen af statslig regulering, samt med hensyn til forbrug, at være mere opmærksom på betydningen af madlavningspraksis, adgang til forbrugsmidlerne, distributionsmåden, konteksten for måltidet samt den æstetiske dimension ved måltidet (Dixon, 1999a). Konklusionen i hendes egen undersøgelse af det australske fjerkræmarked er, at magten ikke synes at være i nogen "enderne" af kæden, men derimod i afsætningsleddet, nærmere betegnet supermarkederne. Friedland bifalder i en kommentar til Dixons undersøgelse, at man fokuserer på hvordan magt opbygges og virker i fødevarer systemet (Friedland, 2001).

En lignende udvikling, hvor forbrugsprocesser inddrages i tilgangen, kan identificeres i Ben Fine og kollegers formulering af deres *systems of provision* (SOP) tilgang til analyse af fødevarer systemer (Fine, Heasman & Wright, 1996; Fine, 2002), et begreb der har stor lighed med Friedlands CSA. Fine definerer sig da også indenfor en politisk-økonomisk begrebsramme (Fine, 1994), selvom arven fra blandt andet Friedland slet ikke behandles i Fines formulering af SOP. Med udgangspunkt i forbrug af fødevarer, anlægger Fine hvad han kalder et vertikalt perspektiv på fødevarer systemer, idet han definerer sig væk fra en, efter hans opfattelse, tendens i eksisterende sociologisk forskning om forbrug til at anskue forbrug som primært en "horisontalt" indlejret aktivitet. Fine synes at forbinde en "horisontal" tilgang med forskellige "oversocialiserede" træk, for eksempel at der skulle være fælles karakteristika mellem forbrugsprocesser på tværs af forskellige typer produkter og at disse karakteristika for forbruget forklares primært ved hjælp af sociale parametre, som de klassiske sociologiske parametre køn, klasse, alder eller indkomst. Han forbinder på den anden side en vertikal tilgang med et fokus på de specifikke bio-fysiske karakteristika, som gør sig gældende for forskellige typer produkter. Modsætningen i Fines brug af begreberne horisontal/vertikal synes altså at modstille en social forklaring ("at forklare det sociale med det sociale" som hos Durkheim) med en materiel/stoflig forklaring ("at forklare det sociale med det materielle"). Det vil sige at det er fødevarernes stoflighed, som på forskellig vis har betydning for deres cirkulation i et SOP. På den måde skulle fødevarer altså være forskellig fra for eksempel cowboybukser eller brødristeres tilsvarende SOP. Fines arbejde har været genstand for heftig debat, i særlig grad fra det etablerede politisk-økonomiske miljø på området (Friedmann, 1994; Goodman & Redclift, 1994; Friedland, 2001). Vandene synes at skille omkring Fines kategoriske afvisning af den specifikke indflydelse af landbrugssektorens politiske

økonomi på en given SOP og altså dermed bærende dele i det arbejde, som folk som Friedland, David Goodman og flere af deres kolleger er eksponenter for (Goodman, Sorj & Wilkinson, 1987). Fine forkaster de eksisterende politisk-økonomiske tilgange på området, da de efter hans mening skærer forskellige typer produkter over en kam og overvurderer betydningen af den strukturelle dynamik mellem landbrug og agroindustri, konkret udtrykt ved processer som substitution²³ og appropriering²⁴, og dens betydning for det samlede fødevarer-system. Til den sidste kritik har David Goodman og Michael Redclift påpeget (Goodman & Redclift, 1994), at Fine fejlagtigt slutter fra deres teori om den strukturelle dynamik, at de hermed ikke betragter fødevarernes organiske karakteristika som værende betydningsfulde også efter at fødevarerne har forladt stald døren, således at det kun er de strukturelle og politisk-økonomiske karakteristika som kan forlenes med analytisk relevans. Det er snarere sådan, at ”bekæmpelsen” af biologisk relateret variabilitet er et centralt indsatsområde for det agro-industrielle kompleks, dvs. at fødevarernes organiske karakteristika fortsat har central betydning. Fine har også ytret sig stærkt kritisk overfor den ekklektiske forskningsstrategi, som præger analyser af fødevarer-netværk inden for den politiske økonomi og efterlyser en mere stringent teoridannelse på området (Fine, 1994). Hertil har Harriet Friedmann i et svar på kritikken svaret, at eklektisme må være at foretrække fremfor *prematuro stringens*, som hun mener kendetegner Fines formulering af SOP-tilgangen (Friedmann, 1994). Hun mener således ikke at Fines insisteren på, at der findes et SOP til hvert produkt er tilstrækkeligt overbevisende anskueliggjort med hans egne empiriske undersøgelser. Den skarpe afgrænsning af typer af systemer kan i hvert fald ikke tjene som nogen *generel* teori eller metodologi for analyse af fødevarer-systemer. William Friedland har en lignende kritik på Fines arbejde (Friedland, 2001), hvor han påpeger at Fine empirisk mangler at efterkomme hans egne kriterier for analytisk stringens, samt at han helt overser væsentlige udviklingsprocesser på bedriftsniveau, for eksempel specialisering, som har en væsentlig betydning for resten af fødevarer-systemet.

Man kan dog sige i relation til Fines bidrag, at hans arbejde er en klar eksponent for at udvide den eksisterende politisk-økonomiske tænkning om fødevarer-systemer til også at omfatte forbrug, samt grundlæggende at revidere programmet for en politisk fødevarer-økonomi. Hans specifikke måde at gøre det på, synes dog at have sine problemer, selvom det dog anerkendes af hans kritikere, at hans opfordring til at medtænke fødevarernes organiske egenskaber som konstituerende for fødevarer-kæder, (naturligvis) har sine fordele med at belyse konsekvenser af fødevarers materialitet, samt at problematisere forbrug og hvordan kvalitet og værdi bliver konstitueret på forskellige

steder i fødevarekæden (Watts & Goodman, 1997). Andre steder i den politiske økonomi er der dog også op i gennem 90'erne en bevægelse i feltet, som søger at bløde den oprindelige, distinkte politisk-økonomiske orientering op. Det knytter sig i høj grad til det fokus på globalisering, som præger området op i gennem 90'erne. Elementerne i dette fokus kan stadigvæk beskrives som den politiske økonomi og diskursive regimer²⁵ af fødevarer-systemer, men udover det fokuseres der også på den globale kapitalisme og de lokale udviklingsprocesser, som den giver anledning til (Watts & Goodman, 1997:4). Mere specifikt vil det sige, at der kigges nærmere på globaliseringsprocesser, økonomisk omstrukturering og de "nye" dynamikker i tid og rum, der kendetegner den sene kapitalisme og hvordan disse teoretiseres (Watts & Goodman, 1997:4). Hermed nærmer man sig en globaliseringsforståelse, som den blandt andet udtrykkes hos Giddens (Giddens, 2000 [2000]), nemlig at globalisering på samme tid er en global, men også en lokal udviklingsproces, hvor de to størrelser global og lokal kobles på nye måder. Globalisering bliver derfor også et studie af dynamikken mellem forskellige processer på lokalt og globalt niveau, og hvordan de griber ind i hinanden. Terry Marsden opsummerer lektien fra den politiske økonomis undersøgelser af globaliseringsprocesser i fødevarer-systemet (Marsden, 1997), som værende at man i højere grad bør tale om fødevarenetværk fremfor fødevarer-systemer. Hans argumentation bygger på, at netværksmetaforen er bedre egnet til at afspejle den komplekse dialektik mellem forskelligartede processer, som er med til at bestemme den konkrete udformning af fødevarenetværk i en globaliseret økonomi. Marsdens fokus i forbindelse med globalisering er de processer, hvormed kvalitet og dermed værdi bliver konstitueret på forskellige steder i fødevarenetværket. Det indebærer analyse af samspillet mellem forskellige komplekse processer:

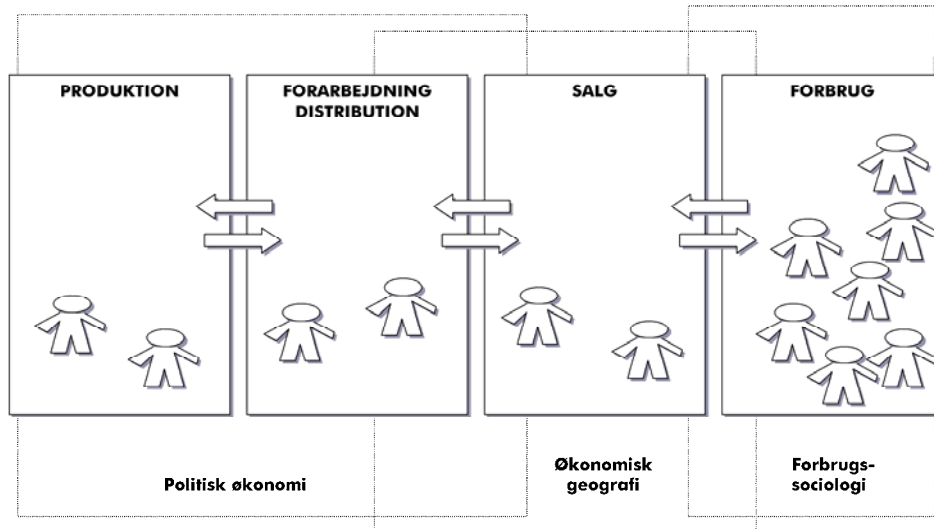
- produktion og forbrug
- globalisering og lokalisering
- deregulering og regulering
- værdiforøgelse og dens fordeling
- magt og afhængighed
- kulturel værdi og social eksklusivitet

Man kan således sige, at de politisk-økonomiske tilgange har gjort ansatser til en opblødning af den oprindelige struktur-funktionalistiske orientering, hvor man i højere grad opererer med komplekse dialektiske forhold mellem forskellige typer processer, hvor dichotomien mellem struktur og aktør, produktion og forbrug ikke længere er så udtalt.

Marsden har medvirket i forskellige typer analyser i gennem 90'erne, som eksemplificerer hans udvikling af de ovenstående begreber (Arce & Marsden, 1993; Marsden & Arce, 1995; Marsden & Wrigley, 1995).

Det er dog ikke kun den politiske økonomi, der har arbejdet med fødevarer-netværk og de komplekse dynamikker, som de antager i den sene kapitalisme. De seneste 15 år er der sket en rivende udvikling i den økonomiske geografis arbejde med fødevarer-netværk²⁶, som i høj grad afspejler den samme udvikling som i den politiske økonomi, hvor man i højere grad inddrager forbrug som en del af billedet af deres dynamik (Jackson & Thrift, 1995). På den måde kan økonomisk geografi på nogen punkter siges at have taget hul på at "lukke forbrugeren ind" tidligere end den politiske økonomi. Begreberne er, som man nok kunne forvente, en anelse anderledes på dette felt. Man synes for eksempel at bruge begrebet kæder mere end begrebet system, hvilket vil sige at man taler mere om *commodity chains* eller *commodity circuits*, end om *food systems*, eller *systems of provision* (Leslie & Reimer, 1999). Økonomisk geografi har som disciplin sine egne indgange til disse produktkædestudier; Jackson og Thrift nævner op til 3 områder, som den forskning, de gennemgår i deres review (Jackson & Thrift, 1995), har beskæftiget sig med. Det drejer sig om forbrugsdomæner (*consumption sites*), produktkæder og begrebsparret rum og sted og deres omkonfigurering i den senkapitalistiske økonomi. Debatten indenfor feltet har taget nogen af de samme diskussioner op, deriblandt spørgsmålet om hvorvidt forandring skal forklares som sociale forandringsprocesser, aktør-dispositioner eller strukturel tilpasning, som man kan finde i den diskussion som Ben Fine rejste i midten af 90'erne (Leslie & Reimer, 1999). Udviklingen på feltet, er skildret i en serie på 3 artikler af Louise Crewe (Crewe, 2000; 2001; 2003). Artiklerne dokumenterer den hybride natur af feltet, nemlig at elementer fra forskellige fagområder som politisk økonomi, sociologi og antropologi løber sammen på feltet (samt selvfølgelig geografi). Et forbrugsperspektiv er meget udtalt, hvor fokuset på forbrugssteder, produktkæder og rum/sted, ses i en forbrugskontekst. Der har dog været nogen kritik af de ovenstående indgange for at være gået for langt ind i den postmoderne, kulturelle forståelse og således værende for fokuseret på forbrug uden at inddrage strukturelle parametre som for eksempel produktion (Hartwick, 2000). Peter Jacksons begreb *commercial cultures* er en af de senere tiltag inden for geografien, der som svar på problematiseringen af markedsfokuset i den økonomiske geografi, peger henimod en transcendering af skellet mellem det kulturelle og det økonomiske (Jackson, 2002).

Man kan som nedenfor afbilde både den politisk-økonomiske og geografiske som to delvist overlappende fokuspunkter i analysen af fødevarenetværk. Men før en nærmere udfoldning af disse ansatser til en opblødning af produktion-forbrug dichotomien, er det værd at kigge på andre tilgange, som har sit udspring i den anden ”ende af kæden”, nemlig i tilgange til forbrug af fødevarer.

Figur 12: *Forskellige fokuspunkter for politisk økonomi, økonomisk geografi og forbrugssociologi*

3.3 Forbrugssociologiske tilgange

Den politiske økonomi, i hvert fald i dens ”tidlige” udformning, havde en tendens til at lægge hovedvægten analytisk på udviklinger på makroskala samt teknologiske og økonomiske strukturer, kan den på sin vis siges ikke at levne meget plads til at inddrage sociale og kulturelle forandringsprocesser. I hvert fald slet ikke hvad angik forbrug, som på basis af den klassiske politiske økonomis antagelser, ikke blev tillagt nogen status som politisk handling eller sæde for magt i samfundet. Denne forståelse er da også blevet kritiseret som værende udpræget strukturdeterministisk (Goodman, 2002; Goodman & DuPuis, 2002). Hvis man antager, at forbrug blandt andet kendetegnes ved sociale og kulturelle dynamikker, skulle den i princippet kunne tjene som en løftestang for ændringer i denne tendens til strukturdeterminisme og åbne op for en mere integreret forståelse af aktuelle og potentielle forandringsprocesser i fødevarenetværk. Derfor er det relevant at undersøge hvilke tilgange der findes indenfor emnekredsen forbrug og fødevarer.

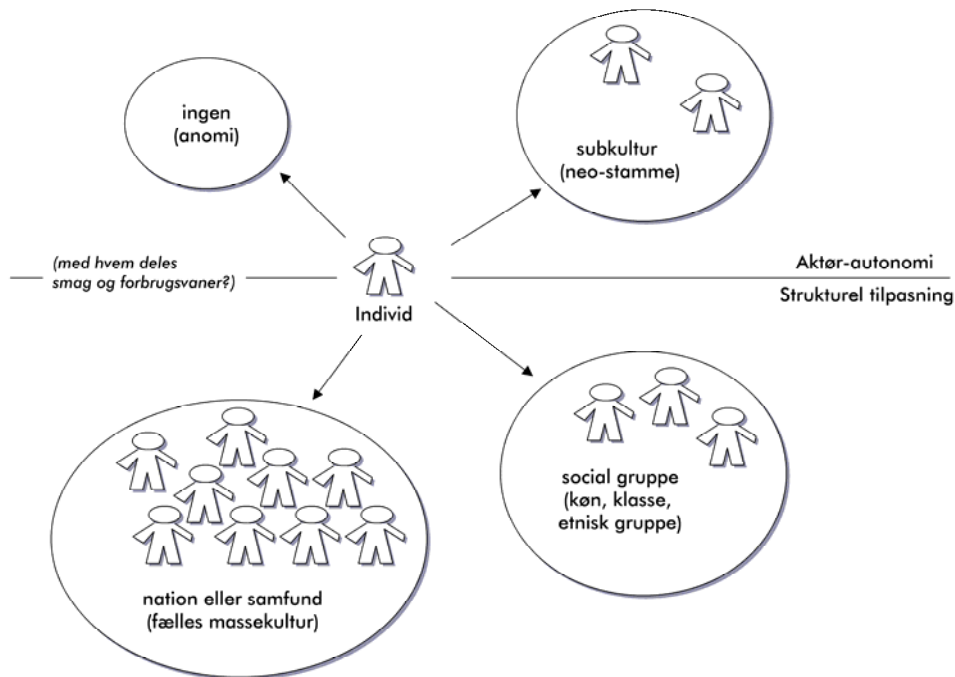
Den akademiske interesse i forbrug har været markant i flere forskellige samfundsvidenskabelige discipliner og forskningsfelter fra 80’erne og op i gennem

90'erne²⁷. Det kan blandt andet ses i form af temanumre af tidsskrifter²⁸, samt adskillige antologier og bøger (Gabriel & Lang, 1995; Miller, 1995a; Lee, 2000; Ritzer, 2001). Med hensyn til videnstilstanden på feltet, så synes forskningen på området at have mere karakter af et virvar af forskellige discipliner og metodologier end en sammenhængende teoridannelse og metodeudvikling, eller som den engelske sociolog Don Slater udtrykker det:

”..a spaghetti junction of intersecting disciplines, methodologies, politics..”
(Slater, 1997:2).

Det er et træk der går igen i Gabriel og Langs behandling af forbrugerbegrebet, hvor der anlægges en lang række forskellige komplementære perspektiver på hvad forbrug og forbrugeren er for en størrelse (Gabriel & Lang, 1995). De perspektiver eller dimensioner ved forbrug, de behandler, er blandt andet det frie valg og identitet, samt forbrugeren som livsnyder, offer, oprører, aktivist eller borger. Alle disse mange dimensioner ved forbrug får Gabriel og Lang til at bruge begrebet *The Unmanageable Consumer* som et muligt generelt begreb for forbrugerbegrebet; et meget komplekst begreb, som ændrer betydning alt efter hvilken kontekst eller ærinde det anvendes med (Gabriel & Lang, 1995).

Hvad kan man så bruge i projektets sammenhæng fra den eksisterende forskning i forbrug? Allan Wardes 4 forskellige forklaringsmodeller på fødevarermarkedets fragmentering (Warde, 1997), opsummerer på eksemplarisk vis spredningen af de forskellige forklaringsmodeller som har været i anvendelse indenfor for den fødevarerorienterede forbrugssociologi. De 4 idealtypiske udviklingsveje, individuel diversitet (anomi), markedssegmentering, strukturel deling og massificering (homogenisering), giver hver sit bud på hvordan forbrug af fødevarer er indlejret i forskellige sociale kontekster. De har ligeledes hvert sit bud på hvilken rolle aktørens autonomi eller strukturelle rammer spiller, hvor de to førstnævnte vil operere med en relativ autonomi af aktøren, hvorimod de to sidste vil betone strukturers dominans over aktørens forbrugsadfærd.

Figur 13: *Forskellige sociale kontekster for forbrug* (modificeret efter (Warde, 1997))

Hvis man overhovedet stod i en situation og skulle vurdere hver af disse 4 forståelsesrammer for i hvor høj grad de indkredser "sandheden" om tilstanden på det moderne fødevarermarked, ville svaret nok være at de tilsammen tegner et billede af forbrug af fødevarer som et praksisfelt, som præges af alle disse processer på samme tid i en kompleks udviklingsdynamik, som altså er præget af mange forskellige og eventuelt modrettede tendenser.

For at prøve at indkredse nogen temaer i denne forskning, som kunne være relevant i relation til denne undersøgelse, kan der tages udgangspunkt i den diskussion som Ben Fine søger at rejse om forbrugsforskningens påstede "oversocialiserede" karakter²⁹ (Fine, 1994). Elementerne i Fines kritik er, at han kritiserer de eksisterende politisk-økonomiske tilgange for at være for fokuseret på det agro-industrielle komplekse politiske økonomi (Fine, 1994:520), samt at han forkaster store dele af de eksisterende tilgange til forbrug, da de efter hans mening er båret af en antagelse om at "klassiske" sociologiske parametre som for eksempel køn, klasse og indkomst er determinerende for aktuelle forbrugsmønstre (Fine, Heasman & Wright, 1996:62), som således udelukker dynamikken mellem forbruget og så den konkrete produktkæde (SOP) som der interageres med i forbrugsprocessen. For det første er det i dagens forskning svært at finde eksempler på hvad Fine betegner som oversocialiserede tilgange. Det skulle da lige

være arbejde som Bourdieus *Distinktioner*, men dens centrale konklusioner har været genstand for en grundig debat og den synes ikke længere at finde anvendelse i sin "rene" form i forbindelse med fødevarerforskningen (Mennell, 1985; Warde, 2000). For det andet synes Fine ikke at formå at anskueliggøre særligt overbevisende, at man med hensyn til forbrug kan identificere forskelle for hver type produkt (Friedmann, 1994). For det tredje kan man her pege på, at Fine synes at forudsætte en systemisk integritet som man måske ikke nødvendigvis kan forvente, det vil sige at forbrug som menneskeligt aktivitetsfelt ikke nødvendigvis behøver at være funktionelt integreret med processer længere "oppe" i fødevarekæden, jf. de kontekstuelle forskelle i Wardes model med de 4 udviklingsveje (Warde, 1997). På den måde virker Fines modstilling af af begreberne horisontal/vertikal³⁰ eller over/undersocialiseret som noget af en stråmand, som synes at lede til en ørkesløs diskussion af hvor magtens centrum ligger henne i fødevarekæden. I stedet for mener jeg at det er mere relevant at bruge den aktør/struktur modstilling, som man kan udlede af de forskellige tilgange i Wardes oversigtsmodel, som et kritisk afsæt.

En kritik, som jeg mener man kan rette mod hypoteserne om henholdsvis individual diversitet og markedssegmentering, er deres tendens til voluntarisme, hvor forandringer primært relateres til ændringer i strategisk adfærd blandt refleksive aktører. En del af forskningen på disse felter kobler forbrug til dannelse af identitet (Featherstone, 1987a; 1990; 1991). Disse tilgange skylder en del til den tidlige Baudrillard (Baudrillard, 1998 [1970]), i hans betoning af at forbrugere i senkapitalismen (fra 60'erne og frem) i stigende grad omgivet af en overflod af objekter, som antager en symbolsk funktion, snarere end en funktion og dermed en brugsværdi. Man kan da tale om en symbolets eller tegnets økonomi, snarere end en vareøkonomi, der refererer til varernes "naturlige" værdi. På den måde vender Baudrillard den klassiske politiske økonomis skematik på hovedet; Baudrillards brud med klassikerne (i særlig grad Marx) er dog ikke helt entydigt i denne periode af hans teoriudvikling (Kellner, 1989). En del af arbejdet på dette felt er også inspireret af Becks begreb om risikosamfundet (Beck, 1986). Beck har fundet bred anvendelse på fødevarerområdet, da hans begreb om modernitetens produktion af risici og problemer med opretholdelse af tillid blandt forbrugere, afspejler nogen grundlæggende problematikker i det moderne (industrielle) fødevarerenetværk (Adam, 1999; DuPuis, 2000; Tacke, 2001; Fonte, 2002; Mol & Bulkeley, 2002; Enticott, 2003; Lindgreen, 2003; Stassart & Whatmore, 2003). Kritikken af det tendentielt ensidige fokus mod aktørers refleksivitet har blandt andet vist sig i studier af forbrug og miljø. Det er for eksempel en gennemgående kritik i Bente Halkiers arbejde med forbrug og miljø, at forbrug af fødevarer må ses som indlejret i en hverdagslivskontekst, hvor sociologiske

begreber som rutinisering og refleksivitet optræder sammen; forhold som man i sociologien i hvert fald har en tendens til at behandle adskilt (Halkier, 1998; 1999; 2001c; 2001a; 2001d). Andre danske undersøgelser peger også på, i forbindelse med en undersøgelse af fødevarer kvalitetsopfattelser, at valg af en given fødevarer ofte afspejler kompromiser i en hverdagslivskontekst, snarere end forbrugerpræferencer³¹ (Holm & Kildevang, 1996). Lignende konklusioner kan findes i en større dansk undersøgelse af økologisk forbrug (Beckmann, Brokmose & Lind, 2001). Halkier anbefaler derfor en "kreoliseret" sociologisk tilgang til studiet af forbrug af fødevarer, hvor man integrerer disse aspekter (Halkier, 2001b). Halkier åbner her op for en kritik af Beck og Giddens refleksivitet begreb som læggende for meget vægt på individets bevidste refleksion over egen praksis (Halkier, 2001b:158-162). En kritik, som går igen i Alan Wardes undersøgelse af skift i britiske madvaner fra 60'erne og frem (Warde, 1997) og i en direkte kritik af Giddens og Becks anvendelse på forbrug (Warde, 1994). Dette forbehold over for den meget kognitive udlægning af refleksivitet afspejles også i kritikker fra sociologiens hovedstrøm (Alexander, 1996; Pellizzoni, 1999). Endvidere, og her må man medgive Ben Fine at specifikke produkttyper kan gøre en forskel, kan man pege på kritikker af at forbrugssociologien i for høj grad har fokuseret på spektakulært forbrug, dvs. forbrug af deciderede livsstilsprodukter som for eksempel tøj eller andre stærkt kulturelle eller symboladede produkter som biler, ferierejser eller hjemmeindretning (Gronow & Warde, 2001a; 2001b; Halkier, 2001d; Ilmonen, 2001). Det virker her relevant at stille spørgsmålet om ikke man bør fokusere på det *ordinære forbrug*, som er titlen på en nyere antologi der tager emnet op (Gronow & Warde, 2001c), da denne udgør en stor del af det samlede forbrug. De konkrete studier i førnævnte udgivelse omhandler blandt andet varegrupper som fødevarer, elektricitet, vand, radio og benzin; produkter som ikke i nævneværdig grad er genstand for æstetisering eller diskursiv refleksion, men snarere rutinisering i en hverdagslivskontekst.

Rutinisering og hverdagslivsaspektet bringer kontekstens betydning ind i billedet, og introducerer hermed også struktur som en del af konteksten. Hermed mener jeg at man står med et mere afbalanceret og integreret perspektiv på aktør/struktur problematikken i forbrugssociologien, end det som man kan tillægge de to andre forklaringsmodeller, som i Wardes model benævnes social gruppering (strukturel deling) og massificering (homogenisering). Det er dog fra forskning under disse forklaringsrammer, at man kan finde et for denne kontekst vigtigt begreb, nemlig Baudrillards reintroduktion af begrebet om *forbrugsmidler*, som udgør en modvægt til den klassiske politiske økonomis fokus på

produktionsmidler (Baudrillard, 1998 [1970]). Man kan tale om en reintroduktion, idet Marx også bruger udtrykket, men Marx definerer forbrugsmidler som

”..commodities that possess a form in which they enter individual consumption of the capitalist and working class..” (Marx, 1981 [1884]:471).

Marx synes derfor at definere forbrugsmidler som varer, fremfor som i Baudrillards udlægning, hvor de forstås som den ressource, som man kan forbruge med, ikke slutproduktet. I Baudrillards optik er kontrollen med forbrugsmidlerne en fuldt ud ligeså politisk relevant arena som med produktionsmidlerne. Baudrillard går da også senere i sit arbejde så vidt som til at sige at ”kontrol over koden” eller tegnet er vigtigere end kontrol over arbejdskraften og produktionen (Baudrillard, 1975 [1973]:122). Man kan dog ikke sige, at Baudrillard af den grund antager et aktørorienteret perspektiv på forbrug. Der levnes ikke meget plads til forbrugers kreativitet og selvstændige handlinger, og Baudrillard kan siges at betragte forbrug som en udvidelse af social kontrol (vi er tvunget til at forbruge) og fremmedgørelse i nærmest marxistisk forstand (Kellner, 1989; Gane, 1991:471). Forbrugsmidler er senere blevet taget op i George Ritzers arbejde om hvad han kalder revolutionerende forandringsprocesser i den vestlige verdens forbrugsmidler, nemlig det ”hyperforbrug” der knytter sig til relativt nye forbrugsmidler som for eksempel shoppingmalls, kreditkort, internetsalg, fastfoodrestauranter og temaparker (Ritzer, 1999). Det som ifølge Ritzer gør disse forbrugssteder nye, er at de fungerer som ”forbrugskatedraler”, hvor man dyrker ”forbrugets religion”. En vigtig del af disse forbrugskatedralers opretholdelse er deres evne til at genfortrylle forbrugsprocessen, som bestandigt trues af rationaliseringens affortryllelse. Ritzer tager her tråden op fra Max Webers tænkning om den vestlige verdens rationalisering (Gane, 2002). I relation til Ritzer, er det også et særkende for nogen af de nye forbrugsmidler, at de er tilgængelige i tid og rum på en endnu mere radikal måde end tidligere, for eksempel i forbindelse med handel på internettet. I forbindelse med alternative fødevarenetværk, virker det oplagt at fokusere på forbrugsmidler, da der her er tale om væsentlige anderledes forbrugsmidler end i mainstream fødevaremarkedet, og deres fordeling og kontrollen over dem er et bærende element i deres grad af alternativ.

Begreberne om hverdagsliv, rutinisering og forbrugsmidlers indflydelse på forbruget virker som relevante at tage med sig videre fra den førnævnte forbrugssociologiske forskning, da det stemmer overens med Giddens egne begreber om rutinisering og strukturation. Det afdækker dog også en uklarhed i Giddens egen formulering af forholdet mellem praktisk og diskursiv bevidsthed og ontologisk sikkerhed (Giddens,

1984:41-109), idet den ovennævnte kritik af Giddens går på at han vægter diskursiv bevidsthed for højt i forhold til praktisk bevidsthed. På den anden side kan man kritisere hans begreb om ontologisk sikkerhed for at den principielt vanskeliggør diskursiv refleksivitet; man kan således på samme tid kritisere Giddens for at have for lidt og for meget struktur med i hans aktørbegreb, hvilket egentlig ikke er så heldigt. Men ved at medtage begreberne om hverdagslivs-rutinisering og forbrugsmidlers indflydelse, kan man balancere mellem et perspektiv på fødevarerforbrugets massekarakter og et tilsvarende perspektiv på ”æstetiseret” cirkulation af fødevarer i højt dedikerede markedsnicher. Med andre ord, at undgå at antage en myte om at masseforbrug forårsager *enten* global homogenisering *eller* global heterogenisering (Miller, 1995b).

3.4 Fra systemer og kæder til netværk - relationelle tilgange

Sideløbende med udviklingen af de politisk-økonomiske indgange, viste der sig i den sidste halvdel af 90'erne en markant interesse for alternative indgange blandt specielt den europæiske del af de forskningsmiljøer, som arbejdede med fødevarer-netværk. Interessen var blandt andet båret af en kritik af de eksisterende politisk-økonomiske tilgange, deriblandt CSA og SOP. I modsætning til de politisk-økonomiske indgange, som blev behandlet tidligere, var denne bevægelse båret af både europæiske og nordamerikanske bidrag, men med en vis overvægt af europæiske, specielt engelske, bidragsydere. En væsentlig del af debatten har udspillet sig i regi af tidsskrifter som *Sociologia Ruralis* og *Journal of Rural Studies*. Man kan sige, at hvis nordamerikanske ”nye” rurale sociologi (Newby, 1983; Buttel, 2001) med tidsskrifter som *Journal of Peasant Studies* og *Rural Sociology* var toneangivende i 70'erne og 80'erne, så har debatten i 90'erne fundet sted med udgangspunkt i bidrag til *Sociologia Ruralis*³².

Ansætter til udviklingen af alternativer til politisk-økonomiske tilgange kan ses i bidrag med baggrund i analyser af globaliseringens politiske økonomi i 90'erne (Arce & Marsden, 1993; Marsden & Arce, 1995; Marsden & Wrigley, 1995), hvor der peges på, at det giver mere mening at tale om fødevarer-netværk fremfor kæder eller systemer, når man skal analysere de komplekse interaktioner mellem lokalt og globalt niveau, forbrug og produktion, som globaliseringsprocessen i fødevarer-sektoren indebærer. Fødevarer-system, der i sit udgangspunkt var defineret som et universielt begreb, oplevede man i metodologisk sammenhæng som problematisk. Problemet udtrykkes af Arce og Marsden som:

”..there are major differences in the composition and function in production units among Mexican and Chilean producers of fresh vegetables and fruits

and therefore considerable difficulties in defining these variations using the universal concept of food system..” (Arce & Marsden, 1993:300).

Netværk skulle være mere egnet som begreb, da det ikke indikerer nogen a priori hierarkisk struktur, noget ”oppe” eller ”nede”, men snarere en heterarkisk organisation. Netværksmetaforens mere dynamiske afbildning af udviklingsprocesser skulle da være mere brugbar i praksis.

Andre bidrag til debatten fokuserer på den åbenlyse assymetri med hensyn til den manglende kobling af produktion og forbrug, som konkret udtrykte sig ved arbejdsdeling mellem sociologiske tilgange indenfor rural sociologi som fokuserede på henholdsvis produktion og forbrug (kultur, kost m.m.) (Tovey, 1997). Lockie og Kitto påpeger i deres kritik af CSA (Lockie & Kitto, 2000), at den har gjort meget for at udvide forståelsen af de sociale relationer som opbygges uden for staldøren, og umiddelbart er den videre udfordring sådan set bare at bringe forbrugeren med ind i sammenhængen (Lockie & Kitto, 2000:4). Men i den sammenhæng pointerer de, at der er en del udfordringer tilbage endnu før man kan realisere en yderligere integration af den faglige tilgang til analyse af fødevarenetværk, hvoraf den vigtigste er et mere grundlæggende opgør med nogen af de modernistiske grundantagelser, som gør sig gældende i de ontologiske og epistemologiske principper bag CSA og SOP. Deres problematisering går på at man uanset om man bringer forbrugeren med ind i analysen, stadigvæk opretholder de ”klassiske” dichotomier i samfundsvidenskaben, nemlig aktør/struktur, som fører andre dichotomier med sig, deriblandt aktiv/passiv, dominerende/domineret, objektiv/subjektiv og realt/idealt (Hays, 1994). Hvis man tager udgangspunkt i spørgsmålet om magt i fødevarenetværk, viser nogen af problemerne sig, som blandt andre Jane Dixon påpeger det i sine undersøgelser fra Australien (Dixon, 1999a; 1999b). Hun kritiserer her en tendens til at tænke i enten/eller forklaringer, hvor man diskuterer om det er strukturelle forhold, som detailhandelens organisation eller specialisering i produktion og forarbejdning, eller det er ”Fru Forbruger” eller den politiske forbruger med indkøbskurven, der sidder på magten (Dixon, 1999a). Diskussioner om *producer-pull* eller *consumer-pull* tilhører samme kategori af debatter, som er afledt af den grundlæggende skelnen mellem aktør og struktur. David Goodman har i flere bidrag kredset om den samme problemstilling, som betegnes som et spørgsmål om at lede efter ”*the loci and practice of food politics*” (Goodman & DuPuis, 2002). Argumentet er her, at så længe man opretholder assymetrien, båret af en magtforståelse med basis i Marx og Weber, vil man i agro-fødevareforskningen ikke kunne bidrage meget til at belyse potentialet i nye former for fødevarepolitik, som for eksempel nye alliancer mellem

producenter og forbrugere (Goodman, 2001). Goodman synes således at mene at det er et vigtigt ærinde for forskning i fødevarenetværk at bidrage til alt kaste lys over disse ”nye” alliancer. Det udtrykkes som at målet bør være at:

”..engage more coherently in the new political spaces being carved out by the green ethics and relational ethos of bio-political movements, including environmental organisations, animal welfare groups, and food activists” (Goodman, 2001:182).

Goodman har også været med til at rejse en mere videnskabsteoretisk funderet debat, hvor hovedspørgsmålet er naturens genindtræden som en integreret del af analyser af fødevarenetværk (Goodman, 1999). Indholdet i den kritik som rejses her, har rødder bagud i historien til miljøsociologien, nærmere betegnet dens problematisering af adskillelsen af naturen og det sociale i samfundsteorien (Catton & Dunlap, 1978; Dunlap & Catton, 1979; Catton & Dunlap, 1980; Buttel, 1987; Dunlap & Catton, 1994). Nyere bearbejdningsindstillinger inden for samfundsteorien har ligeledes problematiseret samfundsvidenskabens arbejdsdeling med naturvidenskaben (Redclift & Benton, 1994; Macnaghten & Urry, 1995; Macnaghten & Urry, 1998; Macnaghten & Urry, 2001; Macnaghten, 2003). Et centralt argument i den debat som for eksempel Goodman og Jonathan Murdoch (Murdoch, 2001) har rejst i relation til analyser af fødevarenetværk, er at i det omfang man analytisk afbilder naturen som en passiv ressource for menneskelig anvendelse, er man med til at reproducere et modernistisk natursyn, som i høj grad er et drivende element i miljøproblematikken i det hele taget. En af de uheldige følger kan være at man er med til at opretholde en ambivalens der kan tilskrives det vestlige natursyn, som svinger mellem naturen som moralsk autoritet og som nytteobjekt (Eder, 1996). Med andre ord, kan man som samfundsvidenskab enten argumentere for miljøhensyn i form af nyttebetragtninger, i form af moralske overvejelser eller ligefrem i teleologiske vendinger, hvor man argumenterer for en slags naturens visdom, økologisk rationalitet eller straf hinsides. I alle tilfælde synes naturen af være noget eksternt for den sociale reproduktion. Hvad i særlig grad Jonathan Murdoch har været eksponent for, er at finde integrerede tilgange, som afbilder natur og det sociale som gensidigt konstituerende. Han har i særlig grad argumenteret for aktør-netværks teori (ANT) som en lovende tilgang i det henseende, og har undersøgt dens potentiale i en række forskellige perspektiver, deriblandt ANT som tilgang i økonomisk sociologi (Murdoch, 1995; 1997a), ANT som tilgang til rumlig analyse (Murdoch, 1997b; 1998), ANT som miljøsociologisk tilgang (Murdoch, 2001) og ANT som tilgang til fødevarenetværk (Murdoch, 1994; 2000). Interessen i den sidste halvdel af 90’erne har tilsyneladende været

ret bred, hvilket afspejler sig i en del forskellige bidrag til at undersøge ANT's potentiale som analytisk tilgang (Busch & Juska, 1997; Whatmore, 1997; Whatmore & Thorne, 1997; Woods, 1998; Goodman, 1999; Lockie & Kitto, 2000; Goodman, 2001).

Kort fortalt er ANT en relationel tilgang til studiet af hybride netværk, det vil sige netværk hvor mennesker, maskiner, natur interagerer med hinanden. ANT er opstået indenfor videnskabssociologien som en tilgang til at forstå videnskabelige og teknologiske udviklingsprocesser. Skoledannende værker indenfor ANT er blandt andet Bruno Latours casestudie af Louis Pasteur og udviklingen af en vaccine mod anthrax (Latour, 1987), Latours modernitetskritik *We have never been modern* (Latour, 1993) og Michel Callons casestudie af relationerne mellem fiskere og muslinger i en fransk bugt (Callon, 1986). Af andre centrale figurer indenfor ANT kan nævnes John Law (Law, 1992; 1994; Law & Mol, 1995; Law, 1997; 1999; Law & Hassard, 1999; Law & Hetherington, 1999). Latours Pasteur-studie demonstrerer hvordan heterogene netværk af mikrober, forskere, laboratorier, landmænd, får og mange andre væves ind i hinanden i netværkets udvikling og udfoldning gennem tid og rum. Netværksbegrebet er en efterhånden gammel størrelse indenfor samfundsteorien, som kan spores tilbage til Elias figurationssociologi (Featherstone, 1987b; Kilminster, 1987; van Krieken, 2002 [1998]) og bruges indenfor innovationsteori, industriel organisationsteori, sociologi og flere andre områder (Cooke & Morgan, 1993). Som netværksteori betragtet er der derfor ikke meget nyt ved ANT; det specielle ved den er snarere dens påstand om at overskride dichotomierne natur/kultur og subjekt/objekt (Murdoch, 1995), samt dens deraf afledte, generelle symmetriprincip. Symmetriprincippet er den analytiske heuristik, som tillader ANT's natur/kultur overskridelse; symmetriprincippet foreskriver at man i ANT ikke opererer med nogen a priori definition af hvem der kan tilskrives aktørstatus i et givet netværk (Callon & Law, 1995). I princippet er Callons muslinger og Latours mikrober ligeordnede (symmetriske) aktører på linie med de humane aktører i netværket. Titlen på Latours bog fra 1993, *We have never been modern*, udtrykker derfor en central tese i Latours arbejde, nemlig at vi aldrig har været adskilt fra naturen, som det moderne projekt ellers er bygget op på. Vi er stadigvæk indlejret i naturen, i højere grad end de moderne videnskaber vil fortælle os.

Symmetriprincippet og hvad der konstituerer en aktør har givet anledning til en del kritik. For det første har der været kritik af af ANT som tilgang sætter sig mellem to stole rent analytisk. Man vil ikke på forhånd skelne mellem humane og ikke-humane aktører, hvilket betyder at man kan ikke analysere humane aktører som sociale væsener, samtidigt med at man ikke kan analysere ikke-humane aktører som biologiske entiteter. Ifølge den

førnævnte kritik, som har været fremført af David Bloor (Bloor, 1999a; 1999b), smider man med ANT værdifulde analytiske indsigter væk på begge sider af natur-samfund skellet. En af Bloors kritikpunkter af Latour udtrykkes således:

”..We must try to think of Pasteur as if he were a microbe, and of microbes as if they were like Pasteur..But unless we are very confident indeed that the exercise is necessary and justified, this looks like a formula for imposing confusion upon ourselves..” (Bloor, 1999a:97).

Der kan endvidere rejses en kritik af ANT for at sammenblande inkommensurable analytiske kategorier, hvorved man kommer til at placere sig, muligvis utilsigtet, midt i en diskussion mellem socialkonstruktivisme og realisme. Dette er muligvis utilsigtet, i kraft af at der endnu ikke synes at være etableret nogen ontologiske konventioner indenfor ANT (Jones, 1996). Callon og Latour er da også selv lidt uklare i mælet omkring hvor de står i diskussionen:

”..our general symmetry principle is thus not to alternate between natural realism and social realism but to obtain nature and society as the twin results of another activity, one that is more interesting to us. We call it network building, or collective things, or quasi-objects, or trials of force.” (Callon & Latour, 1992:348)

Denne uklarhed omkring den videnskabsteoretiske basis for ANT har åbnet op for en diskussion af hvorvidt ANT ligefrem kendetegnes af grundlagsproblemer. Blandt andre har Ian Hacking rejst en diskussion om de epistemologiske problemer i ANT (Hacking, 1999). Hackings argumentation går på at man bør skelne mellem interaktive og indifferente entiteter. Mennesker tilskriver han egenskaber af den interaktive type, da de kan bruge sprog til at overvåge og reflektere deres praksis, hvorimod andre entiteter ikke udviser denne egenskab. Han bruger et eksempel med en quark, der karakteriseres som indifferent, i og med at vores klassifikation af den som værende en quark ikke gør nogen forskel for den. Luc Ferry bruger en lignende argumentation i hans kritik af dybdeøkologisk tænkning, hvor han påpeger den filosofiske inkonsistens i at tilskrive naturen egenskaber som har sit udspring i den menneskelige begrebs- og erfaringsverden (”træet er ligeglad med at vi kalder det et træ”) (Ferry, 1992). Men rimeligvis bør man dog nok skelne mellem ANT’s værdi som teori og så dens værdi som metodologi; som et deskriptivt værktøj, der kan sige noget om heterogene netværks udvikling og opretholdelse, synes den at have mere værdi end som teori (Friedland, 2001). Dette står

dog i modsætning til påstanden om at ANT udgør et markant teoretisk gennembrud (Murdoch, 1995; 1997a; 1997b). Det bemærkes da også i en kritik af Latour (Jones, 1996), at der synes at være en tendens til at sociologiske anvendelser af Latours ANT finder sted i forbindelse med analyse af sociale netværk³³, hvor man tager de nyttige begreber man kan bruge, mens man holder sig væk fra den medfølgende antihumanistiske metafysik. Omkring at bringe naturen ind i analyse af fødevarenetværk, bemærker William Friedland (Friedland, 2001), at man ikke behøver at bringe naturen med ind, hvis ellers ens produktkædestudie er udført godt nok. Man vil, efter hans mening, altid skulle medtænke enhver given fødevares bio-fysiske egenskaber og det økologiske rum som den knytter sig til, som en integreret del af dens kulturelle og økonomiske omsætning. Som han siger, så har alt hvad mennesket manipulerer "naturlige" elementer, hvilket i særlig grad gør sig gældende for fødevarer (Friedland, 2001:92). Endvidere er det Friedlands bud, at man bør udvise en vis "teoretisk påholdenhed" og undgå at bruge mere teori end man har brug for til at forklare eller forstå et givent empirisk fænomen (Friedland, 2001:92).

Netop empirien kan også siges at være et problem omkring den markante opmærksomhed ANT har fået siden midten af 1990'erne. Hvis der er en ting som springer i øjnene, så er det at der er ret få konkrete empiriske bearbejdnings af ANT³⁴, men til gengæld rigtig mange som diskuterer ANT på et principielt niveau uden nogen egentlig bevægelse mellem teoretisk formulering og praktisk anvendelse. Den handske som ANT smider i ringen omkring naturens genindtræden, også i analytisk forstand, står dog tilbage som en væsentlig kritik af en "økologiblind" samfundsvidenskab. Man kan afsluttende sige at den opmærksomhed som er blevet tildelt ANT, har skygget over andre tilgange som i lighed med ANT kan kaldes relationelle, men uden at dele dennes problematiske videnskabsteoretiske antagelser, som for eksempel konventionsteori (Salais & Storper, 1992; Wilkinson, 1997), der kan betragtes som en udgrening af den institutionelle økonomi. Konventionsteoriens fokus kan udtrykkes som at der her fokuseres på:

"..practices, routines, agreements, and the associated informal and institutional forms which binds acts together through mutual expectations."
(Salais & Storper, 1992:174)

Konventionsteorien har dog ikke i samme grad som ANT orienteret sig mod natur/kultur dichotomien, men fokuserer i højere grad på dannelse af netværk af humane aktører og i særlig grad på *konstruktionen af kvaliteter* i fødevarekæden (Marsden & Arce, 1995;

Murdoch, Marsden & Banks, 2000; Mansfield, 2003b; 2003a; Renard, 2003; Mansfield, 2004). Dette udgør et i forhold til ANT mere pragmatisk udgangspunkt som afsæt for analyser af hvordan bio-fysiske systemer interagerer med sociale systemer. Et nyere studie af kvalitetskonventioner i fiskerisektoren beskriver dette afsæt som:

”Rather than focusing on relationships between ”nature” and ”society”, analysis of individual production networks elucidates how specific aspects of what we call ”the natural world” participate in specific interactions. The key is not whether natural processes put constraints on economic activities or whether economic actors are able to outflank nature through technical innovation, but rather how specific elements and activities within production networks define each other in the interactions.” (Mansfield, 2003a:9)

Dette fokus på hvordan kvaliteter, deriblandt ”det naturlige”, bliver opbygget relationelt i integrerede bio-fysiske og sociale systemer, udgør en pragmatisk tilgang til ”naturproblematikken”, hvor man undgår at sidde fast i en ørkesløs diskussion mellem socialkonstruktivisme og realisme. Man antager snarere den kritiske realismes standpunkt om at ”det naturlige” konstitueres i tæt sammenhæng med interesser, værdier og praksisformer blandt sociale aktører, hvilket synes umiddelbart at stemme overens med den strukturationsteoretiske tilgang, som dette projekt søger at realisere.

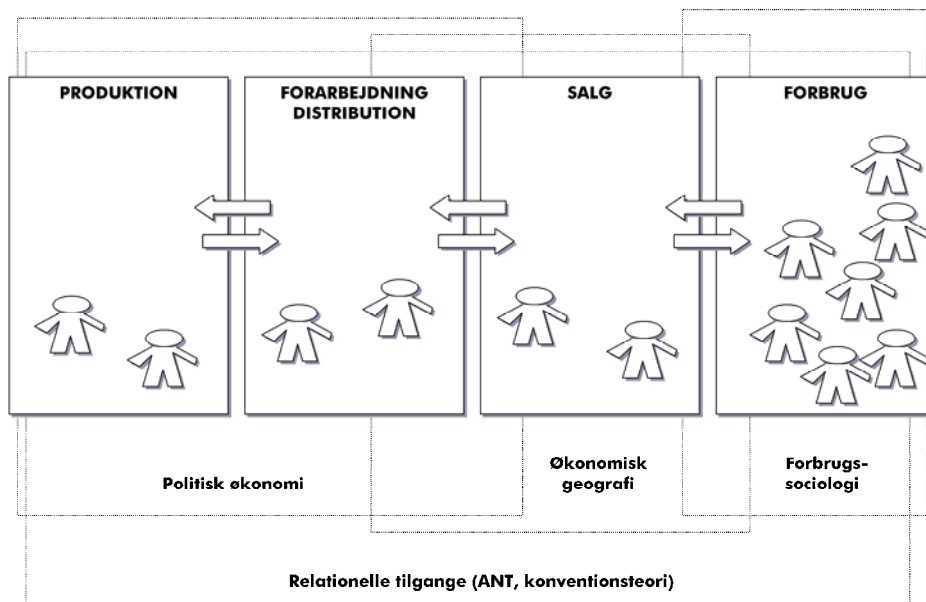
3.5 Delkonklusion

Diskussionen i de foregående afsnit har afdækket en række styrker og svagheder ved forskellige analytiske tilgange. Politisk-økonomiske tilgange, som har sit udspring i henholdsvis politisk økonomi og geografi, har et væsentligt styrke i kraft af den historiske erfaring der så at sige er indlejret i formuleringen af den. Man har her haft længere tids udveksling mellem empiriske undersøgelser af omstrukturings- og globaliseringsprocesser i fødevarersektoren og efterfølgende teoretisk bearbejdning af disse erfaringer. Denne proces har bestemt været godt hjulpet af det ekklektiske udgangspunkt hos folk som Friedland (Friedland, 1984), der har været en vigtig forudsætning for en frugtbar faglig udveksling mellem en række forskellige fagområder under paraplyen *new rural sociology* (Newby, 1983).

Der synes dog at være basis for at sige at traditionen i sin ”klassiske” form kendetegnes ved en vægtning af udviklingsprocesser af strukturel art i såvel produktion som agro-industri, og analyseskalaen hovedsagelig har været på makroniveau. Endvidere kan man tale om en tendens til tænkning i kæder med en hierarkisk eller lineær struktur. Figuren nedenfor fremstiller princippet i den ”klassiske” politisk-økonomiske tilgang. I

nedenstående udformning foreskriver denne tilgang, at det betydningsfulde for at sådant netværk ville ligge ”opstrøms” i kæden, det vil sige i produktionen eller forarbejdning/distribution, eller som i *retail geography* i salgsleddets strukturelle karakteristika, eller som i sociologiske tilgange, ”nedstrøms” i kædens forbrugerled. Ben Fines SOP (Fine & Leopold, 1993; Fine, 1994; Fine, Heasman & Wright, 1996; Fine, 2002) vil jeg i denne forbindelse ikke opfatte som et klart brud med for eksempel Friedland, men mere som en anden strukturelt funderet teori, som lægger magtcentrum længere ”nedstrøms”, mod forbrugerleddet og dets sociale og kulturelle dynamikker.

Fines bevægelse ned ad strømmen mod en mere dynamisk integreret analyse, tilsvares af udviklingen af den ”reformerede” politisk-økonomiske tilgang, som den blandt andet er defineret i Jane Dixons ”kulturøkonomiske” tilgang (Dixon, 1999a; 1999b) og i William Friedlands reviderede CSA (Friedland, 2001). De sidstnævnte anlægger den synsvinkel, at præcist hvem og hvad der driver udviklingen af fødevarsystemet må bestemmes ved at lave en integreret analyse, som inddrager kulturelle dynamikker som en del af genstandsfeltets udvikling. Geografiske tilgange synes på nogen måder at udgøre et midterspor mellem produktion og forbrug, men jeg mener stadigvæk at man bibeholder fokus på struktur, med den forskel at man lægger fokus på detailledet (Jackson & Thrift, 1995; Crewe, 2000; 2001; Gregson, Crewe & Brooks, 2002; Crewe, 2003).

Figur 14: *Forskellige fokuspunkter for politisk økonomi, økonomisk geografi, forbrugssociologi og relationelle tilgange*

Tilgange til forbrug, som de er diskuteret i foregående afsnit, kan med en vis ret kritiseres for at lægge for stor vægt på semiautonome forbrugeres reflektive praksis, som udelader væsentlige strukturelle påvirkninger af forbruget. Væsentlige elementer i en mere strukturelt funderet forståelse af forbruget er at inddrage hverdagslivets kontekst som hos Bente Halkiers "kreoliserede" sociologiske tilgang (Halkier, 1998; 1999; 2001c; 2001a; 2001b) eller forbrugsmidlernes indflydelse på forbrugers muligheder (Baudrillard, 1998 [1970]; Ritzer, 1999). Halkiers påpegelse af forbrugets polykontekstuelle natur, hvor rutiner og dagligliv spiller en vigtig rolle, er her af stor værdi for ikke at operere med et billede af forbrugeren som et målrationelt individ, som man for eksempel møder det i neo-klassiske økonomiske forbrugerundersøgelser (Wier, 2000; 2001), men i højere grad et *meningssøgende* individ.

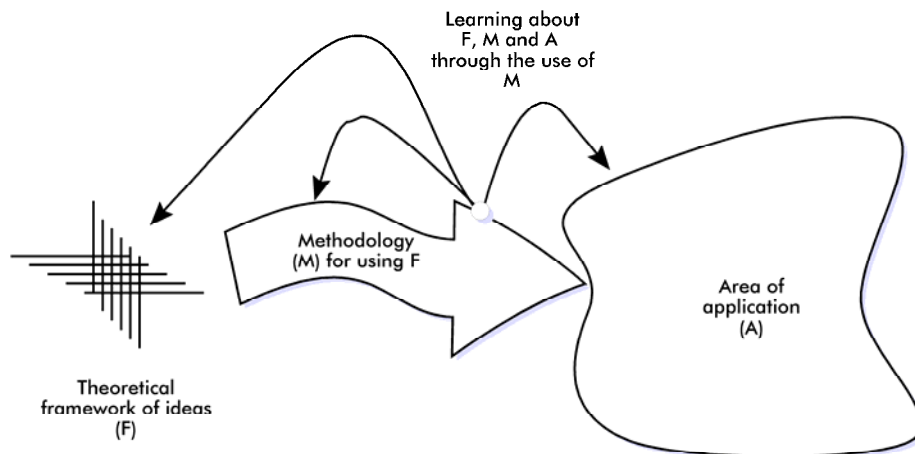
De relationelle tilgange til fødevarenetværk, både ANT og konventionsteori, søger at integrere fokusområder fra de to andre hovedtyper, da de i højere grad fokuserer på konstruktionen af selve netværket, dvs. hvordan det opretholdes, udvides eller skifter udviklingsretning. Det sker i konventionsteorien ved et fokus på opbygningen af konventioner, som ifølge teorien er det håndgribelige udtryk for den særlige type relation som kendetegner et givet netværk. ANT præges af nogen for mig at se ret problematiske videnskabsteoretiske positioner, som gør det svært at forpligte sig på en eventuel anvendelse af den. Jeg har det på samme måde med ANT, som det hedder sig i en kommentar til Luhmanns systemteori, at den udgør "*an offer one might prefer to refuse*" (Blühdorn, 2000), idet den giver anledning til formuleringen af en masse begreber uden at man i empirisk og analytisk forstand er bedre hjulpet. Man kunne i den forbindelse ønske sig at konventionsteorien blev genstand for den samme intense bearbejdning, som ANT er blevet.

Sammenfattende til disse tilgange kan man sige at det i høj grad drejer sig om et område med flere forskellige paradigmer i bevægelse og hvor bevægelsen synes at resultere i etableringen af flere forskellige grænseflader som muliggør en frugtbar dialog mellem forskellige tilgange med hver sit program for forskning i fødevarenetværk. Bevægelsen synes at have haft den betydning for hver af disse "skoler" at modstillingen mellem begreber som aktør/struktur og økonomi/kultur ikke længere er så udtalt.

4. Projektets analytiske tilgang

4.1 Introduktion

Dette kapitel vil forsøge at skitsere projektets analytiske tilgang. Denne tilgangs formål er, som skitseret her nedenfor, at binde den teoretiske ramme og anvendelsesområdet, hvilket vil sige de empiriske undersøgelser, casestudierne, sammen til en sammenhængende helhed. Det er dermed udgangspunktet for processen i projektet, at der skal foregå en simultan bevægelse mellem de tre elementer, teori, metodologi og empiri.

Figur 15: *The organized use of rational thought* (Checkland, 1985)

Sammenhængen mellem de tre faser, teoretisk formulering af problemstillingen i projektet, etablering af en metodologisk tilgang og endelig empirisk analyse, er at (1) generel teori bruges til at formulere en afklaring af begreberne modernitet, udlejring/indlejring og konsekvenserne af dette i relation til det aktuelle felt, som projektet retter sig mod, nemlig fødevarenetværk. Det vil med andre ord sige, at teorien bruges til at etablere et modernitets- og indlejningsbegreb, samt at etablere en begrebsmæssig ramme for udlejringens konsekvenser i relation til fødevarenetværk. Næste fase går ud på (2) at etablere en metodologisk tilgang, som skal give anvisninger på hvilke elementer i genstandsfeltet, som kan give et fingerpeg om hvorvidt problematikken kan genfindes i de udvalgte cases. Det kræver at der her etableres en social ontologi, dvs. et begreb om hvordan de sociale systemer i genstandsfeltet "virker" og hvilke faktorer der er drivende for deres udlejring/indlejring. Endeligt (3) skal disse anvisninger danne grundlag

for den konkrete empiriske undersøgelse, der udføres som casestudier af de udvalgte økologiske fødevarenetværk.

Table 10: *Faser i projektets elaborering*

Teoretisk formulering	Metodologisk tilgang	Empirisk analyse
Moderniteten indebærer differentiering og distancering i tid og rum af fødevarenetværk. Denne udvikling har potentielt problematiske sociale og økologiske konsekvenser. I hvor høj grad finder dette sted i regi af alternative økologiske fødevarenetværk?	Hvilke elementer af eller fænomener i det sociale liv, som foregår i regi af fødevarenetværket skal der spørges ind til for at belyse om dette er tilfældet?	Hvordan ser det så ud for de udvalgte cases?
<i>behandles i afhandlingens kapitel 5 og 6</i>	<i>behandles i afhandlingens kapitel 4 og 7</i>	<i>behandles i afhandlingens kapitel 8</i>

Som en fælles basis for formuleringen af projektets teoretiske *framework* og metodologi er der taget udgangspunkt i Giddens strukturationsteori (Giddens, 1984) og modernitetsteori (Giddens, 1991; Beck, Giddens & Lash, 1994; Giddens, 1994 [1990]; 1996 [1991]; 2000 [2000]). Strukturationsteorien er velegnet som et fælles udgangspunkt, idet den for det første indeholder byggestenene til Giddens modernitetsteori, som den er blevet udfoldet i Giddens forfatterskab gennem 1990'erne. Primært er den dog et bud på en social ontologi, der søger at give et bud på hvad sociale systemer er og hvordan de opretholdes. I relation til de begrebsmæssige kategorier metodologi, teori og empiri, spænder strukturationsteorien efter Giddens egen udmelding over både hvad man i gængs forstand ville betegne som teori og metodologi; der er således snarere tale om en tilgang (*approach*) mere end en "ren" teori. Giddens formulerer selv strukturationsteoriens placering mellem teori og praksis med ordene:

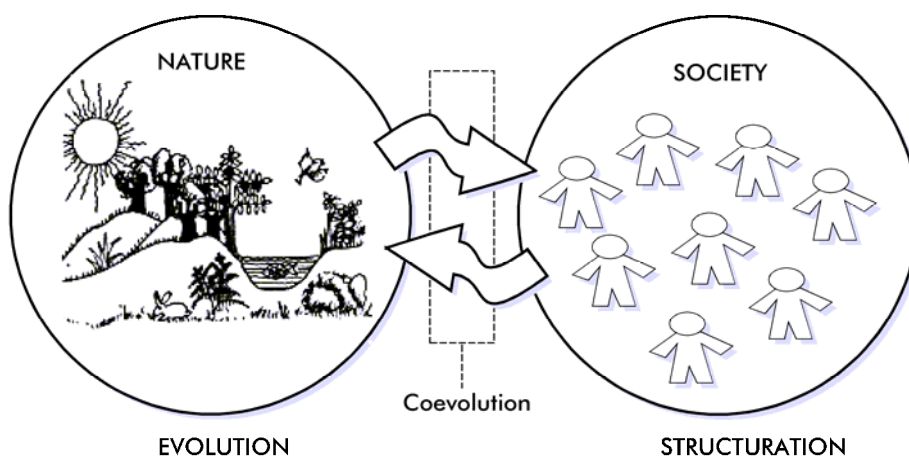
"For some while, and in a number of previous publications, I have been seeking to establish an approach to social science....The vague term "approach" to social science actually conveys very well what I take to be the methodological implications of structuration theory. In social science....conceptual schemes that order and inform processes of inquiry into

social life are in large part what "theory" is and what it is for. I do not mean by this, of course, that it is not the aim of social theory to illuminate, interpret and explain substantive features of human conduct. I mean that the task of establishing and validating generalizations – I shall not say "laws" – is only one among various other priorities or aims of social theory."
(Giddens, 1984:ix)

Det ovenstående kunne også godt gælde som dette projekts troserklæring; i hvert fald er det i den ånd, jeg gør brug af strukturationsteorien. Den er dog ikke uden sine svagheder og vil derfor undervejs i processen blive suppleret med anden teori.

4.2 Videnskabsteoretisk position

Før jeg går videre med at beskrive den sociale ontologi, som strukturationsteorien er et bud på, er det nok på sin plads at skitsere projektets videnskabsteoretiske standpunkt. I overensstemmelse med den kritiske realisme (Archer, Bhaskar, Collier, Lawson & Norrie, 1998; Bhaskar, 1998 [1979]) går jeg ud fra at verden har en real, absolut ontologisk status. Verden forstås her som den bio-fysiske, materielle verden, som samfundet baserer sig på. Modellen for sammenhængen mellem samfundet og naturen er skitseret her nedenfor, hvor samfundet og naturen indgår i en stadig vekselvirkning med hinanden eller sam-udvikling, hvad der også kan betegnes som coevolution. Begrebet coevolution beskriver et dynamisk samspil mellem menneskets viden, teknologi, sociale organisation, værdier og naturen, som udgør den materielle basis for opretholdelse af samfundet (Norgaard, 1985; Norgaard, 1988; Norgaard, 1994b).

Figur 16: *Coevolution between nature and society* (tilpasset efter (Redclift & Woodgate, 1994; Woodgate & Redclift, 1998))

Efter denne opfattelse følger naturen en evolutionær dynamik, hvorimod samfundets dynamik kan forstås som en strukturationsproces, hvor samfundets aktører interagerer med deres materielle og immaterielle omgivelser, og hvor deres handlinger har betydning for de selvsamme rammers beskaffenhed. Fødevarer-netværk kan i den forbindelse opfattes som et forbindelsesled mellem natur og samfund, hvor sociale aktører i skiftende konfigurationer er beskæftiget med omsætningen af fødevarer, lige fra produktion til forbrug. I kraft af fødevarers materielle beskaffenhed er forbindelsen til naturen særligt udtalt her. Det er dog en generel antagelse bag projektet, at al menneskelig aktivitet uanset hvad form det måtte antage, indebærer en interaktion med samfundets bio-fysiske omverden på forskellig vis. Vi er derfor som samfund tæt sammenvævet med naturen, hvilket stiller den udfordring til samfundsvidenskabelig analyse, at man som samfundsforsker ikke nødvendigvis kun skal afgrænse sig til at forklare det sociale med det sociale, som det synes at være budskabet hos Durkheim (Durkheim, 2000 [1895]). Det bør dog indskydes her, at Durkheim af sin eftertid synes at være blevet læst som om at han opfattede naturen som noget udenfor samfundet og som kun værende af marginal betydning for den sociale reproduktion; man kan dog også finde passager hos Durkheim der vedgår samfundets afhængighed af den materielle omverden (Järvikoski, 1996). Denne etablering af en verden af naturlige fakta og tilsvarende sociale fakta og dermed en dichotomi mellem natur og samfund, som blandt andet er blevet tilskrevet Durkheim, er i nyere tid blevet problematiseret via fremkomsten af miljøsociologien hen i mod slutningen af 1970'erne (Catton & Dunlap, 1978; Dunlap & Catton, 1979; Catton & Dunlap, 1980; Buttel, 1987; Benton, 2001). Den tidlige miljøsociologi var præget af et bevidst opgør med Durkheims princip om at det sociale forklares med det sociale (Järvikoski, 1996), hvor man i stedet betonedede at :

"Environmental sociology involves recognition of the fact that physical environments can influence (and in turn be influenced by) human societies and behavior. Thus environmental sociologists depart from the traditional sociological insistence that social facts can be explained only by other social facts. Indeed, its acceptance of "environmental" variables as meaningful for sociological investigation is what sets environmental sociology apart as a distinguishable field of inquiry." (Dunlap & Catton, 1979:244)

Catton og Dunlaps arbejde i slutningen af 1970'erne mandede ud i formuleringen af *The New Ecological Paradigm (NEP)*, hvis centrale principper er gengivet nedenfor. Hvad

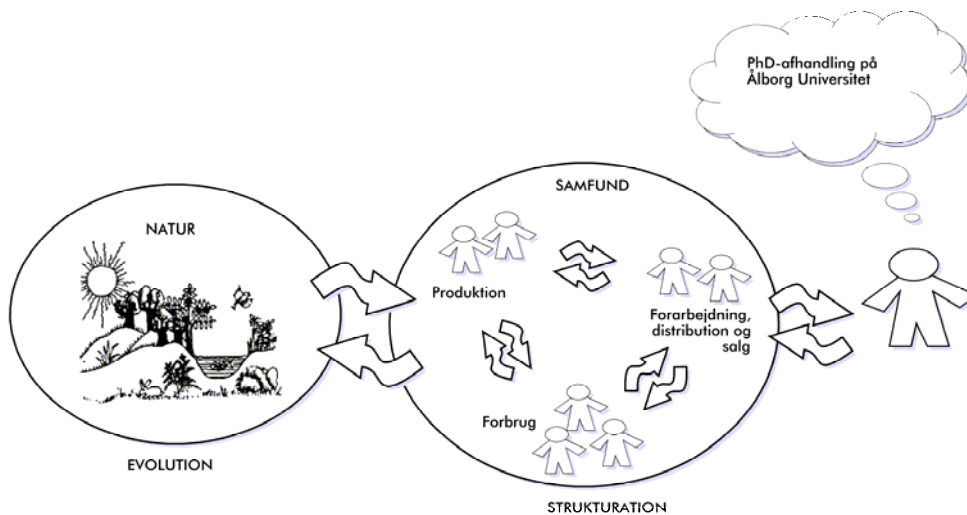
man dengang troede var begyndelsen på skabelsen af en helt ny sociologi, har dog ikke vundet indpas i samfundsteoriens hovedstrøm i noget større omfang, selvom området har oplevet en fornyet interesse op i gennem 1990'erne (Buttel, 1987; Dunlap & Catton, 1994; Lidskog, 2001; White, 2004).

Tabel 11: *A comparison of major assumptions in the Dominant Western Worldview, sociology's Human Exemptionalism Paradigm, and the proposed New Ecological Paradigm* (Catton & Dunlap, 1980)

	Dominant Western Worldview (DWW)	Human Exemptionalism Paradigm (HEP)	New Ecological Paradigm (NEP)
Assumptions about the nature of human beings	People are fundamentally different from all other species on Earth, over which they have domination DWW ₁	Humans have cultural heritage in addition to (and distinct from) their genetic inheritance, and thus are quite unlike all other animal species HEP ₁	While humans have exceptional characteristics (culture, technology, etc.), they remain one among many species that are interdependently involved in the global ecosystem NEP ₁
Assumptions about social causation	People are masters of their destiny; they can choose their goals and learn to do what ever is necessary DWW ₂	Social and cultural factors (including technology) are the major determinants of human affairs HEP ₂	Human affairs are influenced not only by social and cultural factors, but also by intricate linkages of cause, effect, and feedback in the web of nature; thus purposive human actions have many unintended consequences NEP ₂
Assumptions about the context of human society	The world is vast, and thus provides unlimited opportunities for humans DWW ₃	Social and culturel environments are the crucial context for human affairs, and the biophysical environment is largely irrelevant HEP ₃	Humans live in and are dependent upon a finite biophysical environment which imposes potent physical an biological constraints on human affairs NEP ₃
Assumptions about constraints on human society	The history of humanity is one of progress; for every problem there is a solution, and thus progress need never cease DWW ₄	Culture is cumulative; thus technological and social progress can continue indefinitely, making all social problems soluble HEP ₄	Although the inventiveness of humans and the powers derived therefrom may seem for a while to extend carrying capacity limits, ecological laws cannot be repealed NEP ₄

Jeg mener dog stadigvæk at den kritik som miljøsociologien rejste i høj grad er relevant. Det centrale tema i Dunlap og Cattons kritik var at sociologien som den resterende samfundsteori har haft svært ved at beskæftige sig med de materielle omgivers betydning for det sociale liv på andre måder end at det sociale havde forrang over rummet, som ikke forbandtes med nogen selvstændig betydning, hverken i materiel eller symbolsk forstand. Det er dog på sin plads at understrege her, at det er meget vigtigt at balancere mellem den ovennævnte *instrumentalisme*, og så en modrettet *environmentalisme*, hvor man betoner at mennesket er determineret af sine bio-fysiske omgivelser. Denne diskussion vil blive behandlet senere i dette kapitel omkring behandlingen af Giddens rumbegreb, som giver anledning til en sådan afbalancering. Miljøsociologiens betoning af at menneskelig aktivitet har såvel tilsigtede som utilsigtede konsekvenser, i både social og miljømæssig forstand, indgår som en vigtig videnskabsteoretisk fundament bag dette projekts tilgang.

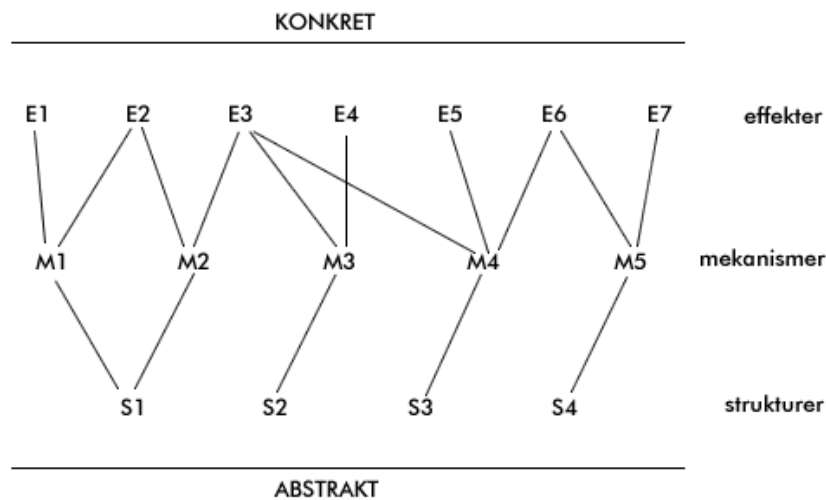
I forlængelse af udgangspunktet i den kritiske realisme, er grundmodellen for min opfattelse af fødevarer-netværk i dette projekt, at det er netværk mellem aktører af skiftende konfiguration, som er af både social og strukturel art (Dicken, Kelly, Olds & Wai-Chung Yeung, 2001). Det er dette netværk eller sociale system, jeg som undersøger går ind og studerer, som illustreret nedenfor.

Figur 17: *Forskningsprocessen i projektet*

Af yderligere relevans for at skitsere projektets videnskabsteoretiske position, er konsekvenserne af anvendelsen af principper fra den kritiske realisme. I kapitel 1 var den kritiske realismes kausalitetsbegreb omtalt som et bud på projektets egen position. Dette har dog også metodiske implikationer, som bør nævnes her. I kapitel 1 hed det sig, at det

principielt er vanskeligt at etablere en *generel, kontekstafhængig* kausalitetsbeskrivelse af forholdet mellem modernitet, udlejring og udlejringens sociale, økologiske og økonomiske konsekvenser. Projektet stiller sig derfor på linie med synsvinklen hos den kritiske realisme (Bhaskar, 1989 [1979]; Sayer, 1992 [1984]), hvor der skelnes mellem generelle, abstrakte strukturer, de mekanismer disse afstedkommer, og så de konkrete effekter eller kontingente begivenheder hvormed disse mekanismer kommer til udtryk.

Figur 18: Kausalitetsopfattelse i kritisk realisme (Sayer, 1992 [1984]:117; Drummond & Marsden, 1999:27)

Kausaliteten mellem modernitet, udlejningsmekanismer, og de konkrete effekter disse mekanismer har, kan derfor betegnes som en *kontingent og kontekstuel betinget kausalitet* eller en *tendenciel kausalitet*. Denne grundantagelse om kontekstens betydning har konsekvenser for valget af forskningsstilgang. Det kan illustreres med nedenstående citat:

”..realist methodology is necessarily more than an eclectic combination of techniques. For example, it is not concerned to validate results through finding empirical invariance. Rather the realist researcher is concerned to establish, albeit through an iterative process of repeated reconceptualisation, a convincing and “practically adequate” model which captures, unifies and elucidates the realist mode of explanation... The objective of realist research is to uncover significant causal powers, and this objective prescribes the use of investigation techniques which are less structured than would be the case within positivist epistemologies. The type of information required for a realist analysis is best achieved through

informal techniques which maximise information flows by allowing the respondents to highlight the significance of their own powers through their own, albeit subjective, interpretations of causal processes.”
(Drummond & Marsden, 1999:38-39)

I forlængelse af det ovenstående citat foreslår Drummond og Marsden, med udgangspunkt i Sayer (Sayer, 1984:222), at et forskningsprogram for en kritisk-realistisk undersøgelse af bæredygtighedsproblematikker bør kendetegnes ved følgende karakteristika:

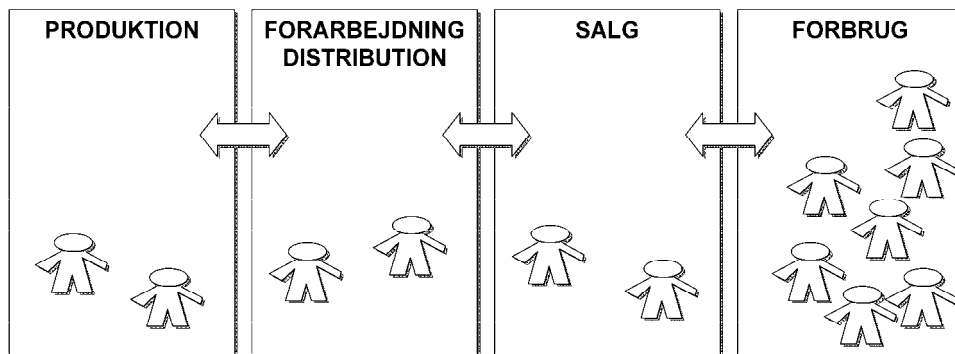
Tabel 12: *Realism and sustainability: an intensive research approach* (Drummond & Marsden, 1999:38)

Type of research question	How does an economic sector operate in a particular case or small number of cases? What sustainable outcomes are produced in that particular sector? What did agents operating in that sector actually do?
Types of groups and individuals studied	Causal groups (practioners, key decision-makers, stakeholders, partners, firms, farmers, etc. in the sector)
Type of explanatory account produced	Causal explanation of how unsustainable outcomes were produced in a particular context or set of contexts, though not necessarily representative ones
Typical methods	Study of individual agents and institutions in their causal contexts, interactive and face-to-face interviews, historical analysis, documentary evidence, ethnography, on-site visits, participant-observation and qualitative analysis
Type of generalisation	Actual patterns of unsustainability are unlikely to be representative, average or generalisable. Underlying causal mechanisms may be generalisable so long as their basic structures are present in other contexts, e.g. causal powers and liabilities of sector actors may be generalisable across contexts, although the conditions of activation will vary.
Appropriate tests	Corroboration. Usually involves comparative case studies to check whether conditions in different contexts activate the same causal mechanisms. If mechanisms are not the same, comparisons isolate different conditions
Policy focus	Intervention directed at preventing unsustainable outcomes by changing the conditions in which causal mechanisms operate

Anbefalingerne i de ovennævnte principper er på de fleste punkter i overensstemmelse med hvad målet er at udføre i dette projekt, selvom dette projekt dog ikke sigter mod at give anbefalinger til *policy* på dets område.

4.3 Valg af tilgang – grundbegreber

Som det blev behandlet i kapitel 2, som var en gennemgang af eksisterende tilgange til analyse af fødevarenetværk, har der historisk været en tendens til at tænke meget i fødevarekæder, hvor tendensen er at opfatte fødevarekæden som en række adskilte aktivitetsområder, som primært interagerer med sin "nabo" i kæden (Goodman & DuPuis, 2002), som illustreret nedenfor. Denne tænkning i kæder har en tendens til at polarisere eksisterende tilgange mellem forskellige delforklaringer, hvor en bestemt del af "kæden" udråbes til at være omdrejningspunktet for dens dynamik. Dette har historisk givet anledning til intense debatter, som typisk modstiller strukturelle forklaringsrammer med voluntaristiske, aktørorienterede forklaringsrammer (Edgel, Hetherington & Warde, 1996; Lockie & Kitto, 2000; Goodman, 2002; Goodman & DuPuis, 2002; Lockie, 2002).

Figur 19: "Konventionel" fødevarekæde/fødevaresystem indgang til fødevarenetværk

I stedet for denne ikke altid særligt frugtbare diskussion, hvor man på forhånd lægger sig fast på en given forklaringstype som ikke nødvendigvis yder megen retfærdighed til den faktiske situation i praksis, ønsker jeg her at tage udgangspunkt i et *relationelt* perspektiv på fødevarenetværk. Dette perspektiv baserer sig på Norbert Elias' figurations- eller processociologi (Featherstone, 1987b; Kilminster, 1987; van Krieken, 2002 [1998]). De principper der tages udgangspunkt i hos Elias, er følgende (van Krieken, 2002 [1998]:54-55):

- det sociale liv opfattes som det ikke-planlagte og utilsigtede resultat af sammenvævningen af *intentionelle, menneskelige handlinger*
- mennesker forstås som *interdependente* væsener, der indbyrdes danner *figurationer* eller *netværk*
- i analytisk forstand er fokus på *relationer* snarere end *tilstande*

Dette relationelle grundperspektiv på fødevarenetværk er også inspireret af Bhaskars begreb om sociale systemer som position-praksis systemer. Bhaskar beskriver hvad der ligger i ideen om position-praksis systemer med ordlyden:

”..it is clear that the mediating system we need is that of positions (places, functions, rules, tasks, duties, rights, etc.) occupied by individuals, and of the practices (activities, etc.) in which in virtue of their occupancy of the positions (and vice versa) they engage”. (Bhaskar, 1989 [1979]:51)

Bhaskar betoner her, at position-praksis systemer udgør et medierende system mellem strukturelle betingelser og social handling, idet positioner er givet ud fra både ydre betingelser, der er med til at definere hvilke funktioner, opgaver og regler, der indgår i en given praksis. Den konkrete udformning af denne praksis er dog i høj grad influeret af konkrete dispositioner hos de aktører, der udfører denne praksis. Bhaskar synes derfor at støtte sig til, at man analytisk er nødt til at have disse to sider med i begrebsliggørelsen af det sociale liv:

”..all social life is embodied in a network of social relations. This may be illustrated by the mental experiment of subtracting from society the human agency required for it to be an ongoing affair. What we are left with are the dual points of articulation of structure and agency, which are differentiated and processually changing positioned practices human agents occupied, engaged, reproduced or transformed, defining the (changing) system of social relations in which human praxis is embedded. Here again, on the relational model, we have the figure of a duality-with-a-hiatus, preventing a reductionist collapse in either direction.” (Bhaskar, 1994:93)

Udgangspunktet i Elias (den samme tematik optræder også hos Bourdieu og Giddens) foreskriver en bevægelse væk fra essentialistisk tænkning. Det er en væsentlig pointe i denne sammenhæng at funktionelle kategorier som ”forbruger” og ”producent” konstitueres som en følge af relationer de pågældende aktører indgår i. Jeg mener således

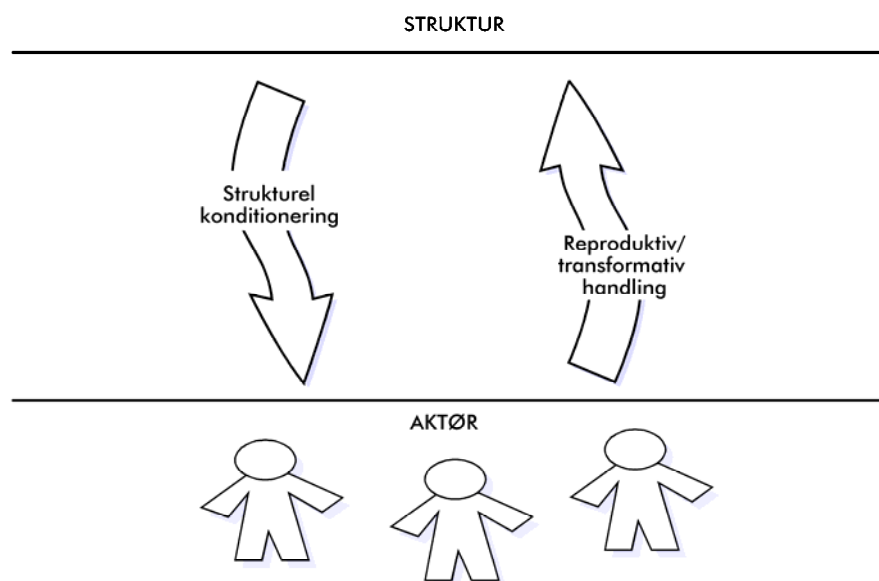
at man bør undgå en reificering af den fremherskende tilstand i moderne fødevarerenetværk, hvor man umiddelbart godt kan tale om at produktion, forarbejdning, salg og forbrug af fødevarer finder sted indenfor rammerne af noget der ligner selvregulerende funktionssystemer, alle drevet af deres indre logik, fremfor en vekselvirkning mellem disse. Problemet med denne mulige tilgang er dog, at jeg her ønsker at analysere alternative, økologiske fødevarerenetværk, som i første række er alternative fordi de afviger fra hovedstrømmen på det økologiske fødevaremarked. En væsentlig del af disse cases grad af alternativ til hovedstrømmen udgøres af ændrede konfigurationer af relationerne mellem producenter og forbrugere. Forskellene viser sig altså både med hensyn til de ”ydre” ressourcer aktørerne i disse alternative netværk benytter sig af og de ”indre” rollefordelinger mellem producenter, forbrugere og andre grupper. Der er derfor her i langt højere grad brug for en tilgang, som kan belyse fødevarerenetværk som heterogene sociale systemer og som kan afspejle disses udvikling som et samspil mellem ”ydre” betingelser og ”indre” bestemmelse. Det er til dette formål, at jeg mener at Giddens strukturationsteori (Giddens, 1981; 1984) er velegnet.

Jeg kan i dette ærinde ikke støtte mig op ad nogen tidligere brug af strukturationsteorien i forbindelse med fødevarerenetværk. Der er godt nok været anvendt andre relationelle tilgange på området (Busch & Juska, 1997; Woods, 1998; Mansfield, 2003b; 2003a; Noe & Alrøe, 2004), men disse har ikke gjort brug af strukturationsteorien, men har derimod støttet sig op ad tilgange som aktør-netværksteori (Murdoch, 1995; 1997a; 2001), konventionsteori (Wilkinson, 1997) eller Luhmanns systemteori (Noe, 1999; Luhmann, 2000 [1984]; Noe & Alrøe, 2004). Jeg vil derfor i det følgende lave en kort gennemgang af nogen af grundbegreberne i strukturationsteorien.

4.4 Strukturationsteorien – grundbegreber

Giddens er en af de sociologer (deriblandt også Bourdieu) som efter Elias har taget handsken op med at integrere de ”to sociologier”, som Mouzelis betegner det (Mouzelis, 1993), hvilket refererer til Webers handlingsteori og Durkheims strukturteori. Giddens vil dog ikke stå alene, da forskellige kritiske bearbejdnings af strukturationsteorien vil blive brugt til at imødekomme uklarheder eller mangelfuldt artikulerede elementer i Giddens oprindelige formulering. Her tænkes der specielt på Margaret Archers kritisk-realistiske kritik af strukturdualitetsbegrebet hos Giddens (Archer, 1982; 1995; 1996) og den kritik af Giddens begreb om tid og rums betydning for den sociale reproduktion som har været fremført af forskellige humangeografer (Gregory & Urry, 1985; Soja, 1989; Soja, 1997; Storper, 1997; Urry, 1997 [1991]; Sayer, 2000).

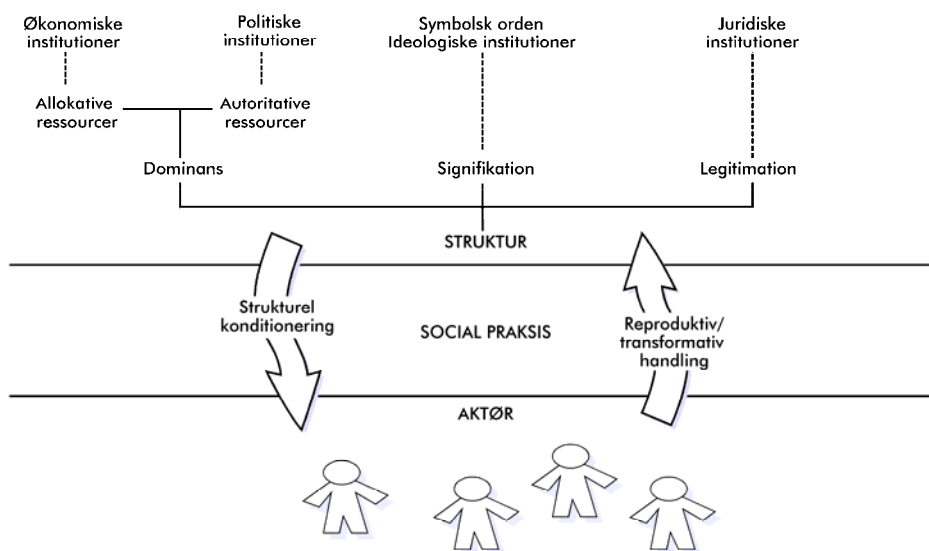
I Giddens termer kan fødevarer-netværk opfattes som en social praksis, der medierer mellem aktør og struktur, der kan siges at forene ”indre” bestemmelse og ”ydre” betingelse. På dette plan er der visse overensstemmelser mellem Giddens og Luhmanns begreb om sociale systemer som selvorganiserende (Bailey, 1998; Fuchs, 2003). I hvert fald vil man med Giddens betone, at forandring ikke nødvendigvis skal ses som et led i sociale systemers homeostatiske tilpasning til omverdenen, men i lige så høj grad afhænger af systemets indre bestemmelse. Der er dog tale om lidt forvirrende brug af begreber her, idet Giddens bruger betegnelsen *homeostatic loop* om sociale systemers reproduktion (Giddens, 1984:375), som bruges i en anden betydning end den har i systemteorien³⁵. Giddens sigter her til at sociale aktørers handlinger har både tilsigtede og utilsigtede konsekvenser, som spiller ind på de strukturelle betingelser på forskellig vis, som giver anledning til nye handlinger. Social praksis har i Giddens formulering både en reproduktiv og transformativ kapacitet, blandt andet i kraft af at aktører kan forholde sig såvel praktisk (prærefleksivt) som diskursivt (refleksivt) til egen praksis. Dette leder Giddens til at sige, at struktur dermed er både begrænsende og muliggørende.

Figur 20 : Grundstruktur i Giddens' strukturationsteori

Struktur forstås hos Giddens som bestående af hvad han kalder regler og ressourcer. Regler skal her forstås som både sanktioner og meningsramme for praksis (Giddens, 1984:18); de kan derfor både referere til formelle regler såvel som den *Weltanschauung* der gør en given praksis meningsfuld. I nærmere detaljer, opererer Giddens med 3 grundlæggende strukturdimensioner, henholdsvis signifikation (betydning), dominans og

legitimation, som er med til at binde aktøren til systemet i kraft af hans benyttelse af disse (Giddens, 1984:28-29; Kaspersen, 1995:87). Dominansstrukturerer inddeler Giddens i 2 underkategorier, henholdsvis allokative og autoritative ressourcer, så der indgår i alt 4 dimensioner i den strukturelle konditionering af sociale systemer. Disse dimensioners konkrete udtryk er institutioner af forskellige art, for eksempel økonomiske, politiske, juridiske eller ideologiske institutioner, som illustreret nedenfor. Hver af disse 4 typer strukturer benytter sig af et interaktionsmedie: dominansstrukturer udtrykker sig gennem magt, legitimationsstrukturer gennem sanktioner og signifikationsstrukturer gennem kommunikation (Giddens, 1984:28-34). Ved at insistere på at disse fire strukturdimensioners indbyrdes sammenhæng i analysen af sociale systemers udvikling, synes Giddens at advokere for at man ikke på forhånd kan tildele én af disse faktorer forrang frem for andre. Det giver sig udtryk i hans betoning af at regler og ressourcer ikke bør ses som adskilte begreber i strukturationsprocessen (Giddens, 1984:18). Giddens beskriver den strukturelle konditionering som en graderet proces, hvor de forskellige strukturdimensioner indgår i skiftende konfigurationer. Det kan derfor give anledning til stærkt varierende udforminger af social praksis, som Giddens beskriver med forskellige modrettede begrebspar som stærk/svag sanktionering, formel/uformel regulering eller tavs-prærefleksiv/diskursiv-refleksiv praksis (Giddens, 1984:22).

Figur 21: *Strukturdimensioner i Giddens' strukturationsteori*

Angående dominansstrukturer, så er forskellen mellem de to underkategorier ifølge Giddens at allokative ressourcer kendetegnes ved at være materielle ressourcer af forskellige art (jord, vand, mineraler, teknologiske systemer, produktions- og

forbrugsmidler), som under et må siges at indgå i allokeringer af bio-fysisk art. Autoritative ressourcer er derimod primært immaterielle ressourcer, som allokerer autoritet over organisationen af det sociale liv, heriblandt organisationen af det sociale liv i tid og rum. Et konkret udtryk for det sidste er for eksempel den politiske regulering af tidsinddelinger, som spiller en stor rolle for hvordan den konkrete allokering af ressourcer finder sted i sociale systemer, for eksempel via fastsættelser af tidszoneringer som arbejdstider, åbningstider og forskellige aldersgrænser som pensionsalder og politisk myndighedsalder. Politisk regulering af rum spiller også en vigtig rolle for det sociale liv, for eksempel ved etablering af overnationale rum som EU, transportpolitik og fysisk planlægning og fastsættelse af rumlig skala for administrative institutioner (et konkret eksempel er den i Danmark verserende debat om kommunereformen og dens betydning for det politiske liv).

Tabel 13: *Allokative og autoritative ressourcer i Giddens' strukturationsteori* (Giddens, 1984:258)

Allocative resources	Authoritative resources
1. Material features of the environment (raw materials, material power resources)	1. Organisation of social time-space (temporal-spatial constitution of paths and regions)
2. Means of material production/reproduction (instruments of production and technology)	2. Production/reproduction of the body (organisation and relation of human beings in mutual association)
3. Produced goods (artifacts created by the interaction of 1 and 2)	3. Organization of life chances (constitution of chances of self-development and self-expression)

Man kan sammenfattende til Giddens strukturbegreb sige, at den udtrykker struktur som en muliggørende eller begrænsende handlingshorisont, som er en omskiftelig sammensætning (hvilket knytter sig tæt til sociale aktørers handling på feltet) mellem hvad der er økonomisk levedygtigt og politisk muligt (hvilket betinges via dominansstrukturer), juridisk legitimt (hvilket betinges via legitimationsstrukturer) men samtidigt også hvad der er godt, skønt og sandt (hvilket betinges via signifikationsstrukturer).

Hvor det foregående beskriver struktursiden af Giddens strukturationsbegreb, vil det følgende kort gennemgå Giddens aktørbegreb. De centrale elementer er her, at sociale systemer opretholdes ved refleksive aktørers sociale praksis. Giddens refleksivitetsbegreb indeholder to former for bevidsthed hos sociale aktører: diskursiv og praktisk bevidsthed. Den diskursive bevidsthed kan aktører gøre rede for, dvs. at den udgør den bevidste refleksion over egen praksis. Den praktiske bevidsthed er derimod af ubevidst karakter og er så at sige indlejret i kroppen og hverdagslivet; det er en "tavs" viden, en skjult disposition af egen praksis. Endeligt opererer Giddens også med et ubevidst lag i aktørens bevidsthed, som man i sagens natur ikke har umiddelbart adgang til (Giddens, 1984:49).

På sin vis bærer Giddens begreb om praktisk bevidsthed en vis lighed med Bourdieus habitus-begreb. Habitus er hos Bourdieu defineret som en kognitiv struktur, et "meningssystem", som informerer praktisk handling hos aktøren (Bourdieu, 1977 [1972]). Habitus er hos Bourdieu forbundet med historisk erfaring af aktører på et felt, med andre ord er det en internalisering af socialiseringsprocessen. Habitus kan på den måde opfattes som de holdningssystemer, som er opbygget via en internalisering af de sociale og økonomiske forhold, som karakteriserer feltet (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:91). Bourdieu betegner også habitus som "socialiseret subjektivitet" og understreger i den forbindelse at habitus godt nok bæres af individer, men at den menneskelige bevidsthed efter hans optik er socialt begrænset og socialt struktureret (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:111). Bourdieus betoning af den objektive natur af habitus (King, 2000) kan derfor siges at præge hans tænkning med en større grad af determinisme end Giddens, der på sin side kan siges at vægte diskursiv bevidsthed og dens rolle for social forandring; et element som blandt andet tilskrives Giddens vægtning af sproget som en bærende faktor i social transformation (Craib, 1992; Murdoch, 1997b). En vigtig pointe hos Giddens er dog den *rutiniserede* karakter af hverdagslivet, som praktisk bevidsthed giver anledning til. Giddens begreb om rutinisering knytter sig tæt til hans begreb om *ontologisk sikkerhed*, som han trækker på fra adfærdspsykologien. Ontologisk sikkerhed spiller en rolle for aktørers disponeringer ved at etablere en "mulighedshorison" af valgmuligheder, som ikke grundlæggende truer den pågældende aktørs evne til at fungere i en omskiftelig omverden. Rutinisering kan altså opfattes som en art kompleksitetsreducerende mekanisme, som henlægger en del af aktørens handlinger til reproducerede rutiner, som ikke truer evnen til at kunne fungere i en kompleks hverdag, med andre ord den ontologiske sikkerhed. Giddens definerer selv rutinisering med ordene:

”The habitual, taken-for-granted character of the vast bulk of the activities of day-to-day social life; the prevalence of familiar styles and forms of conduct, both supporting and supported by a sense of ontological security.” (Giddens, 1984:376)

Indtil nu, kan man sige, at strukturationsteorien beskriver social praksis som en proces, der finder sted i et socialt rum med flere forskellige typer institutioner og som bæres oppe af (selv)refleksive aktører. Giddens har dog også et væsentligt bud på sociale systemers dynamik i tid og rum, som har en særlig plads i strukturationsteorien.

4.5 Tid og rums betydning i strukturationsteorien

Giddens var med *Central Problems in Social Theory* (Giddens, 1979) og *The Constitution of Society* (Giddens, 1984:110-161) med til at genintroducere dimensionerne tid og rum som et centralt tema for samfundsteoriens hovedstrøm. Han beskriver selv vigtigheden af at inddrage rum i samfundsteorien på denne vis:

”Most social analysts treat time and space as mere environments of action and accept unthinkingly the conception of time, as measurable clock time, characteristic of modern Western culture. With the exception of the recent work of geographers ... social scientists have failed to construct their thinking around the modes in which social systems are constituted across time-space. As I have indicated earlier, investigation of this issue is one main task imposed by the ”problem of order” as conceptualised in the theory of structuration. It is not a specific type or ”area” of social science which can be pursued or discarded at will. It is at the heart of social theory, as interpreted through the notion of structuration, and should hence be regarded as of very considerable importance for the conduct of empirical research in the social sciences.” (Giddens, 1984:110)

Den tematik Giddens slår an her, er blevet taget op af forskellige humangeografer, som til forskel fra Giddens relativt principielle fremstilling, kunne bidrage med relativt mere empirisk funderede og analytiske behandlinger af rummets betydning for det sociale liv (Gregory, 1981; 1982; Sayer, 1982; Gregory & Urry, 1985; Gregory, 1989; Soja, 1989; Bryant & Jary, 1997; Sayer, 2000) og således videreudvikle det. Giddens rumbegreb kan overordnet karakteriseres som et forsøg på at stille sig mellem den moderne instrumentalisme og en deterministisk opfattelse af rummets betydning. Kilderne til Giddens rumbegreb, som han selv oplyser det, skal findes to steder. Først i Heideggers

filosofi og dens betoning af væren-i-verden fremfor den kognitive opfattelse af selvet som for eksempel hos Descartes, hvilket er eksemplificeret i Heideggers begreb om *dasein* (Grøn, Husted, Lübcke, Rasmussen, Sandøe & Stefansen, 1991 [1983]:178), som betoner menneskets indlejring, sanseligt og historisk, i den materielle verden. Det er her i særlig grad Heideggers *Sein und Zeit*, som Giddens har trukket på³⁶. Dernæst har Hägerstrands tids-geografi (Pred, 1977) spillet en væsentlig rolle som inspiration. Giddens nævner selv at Hägerstrands fokus på det sociale livs materielle realitet, forstået som menneskers bevægelse gennem biografisk tid i et absolut rum, har været af stor værdi som inspiration (Giddens, 1984:111-112). Fokus hos Giddens er primært på rummet som social kontekst. Her synes han at trække på blandt andre Simmel, men det er bemærkelsesværdigt at Simmels³⁷ behandling af rummet (Lechner, 1991; Simmel, 1997 [1908]) overhovedet ikke nævnes i *The Constitution of Society*. Centralt i Giddens rumbegreb står hans lokalitetsbegreb, som han benævner *locale*, i stedet for den mere gængse betegnelse sted (*place*). (I det følgende vil begrebet lokalitet blive brugt i stedet for *locale*). Grunden til at Giddens ikke vil bruge betegnelsen *place*, synes at være at han mener at den gængse brug af begrebet i geografien beskriver punkter i rummet. I lighed med Simmel antager han, at det sociale liv kendetegnes ved en udstrakt grad af mobilitet, som betyder at ”steder” ikke nødvendigvis konstitueres som geografisk homogene enheder. Man kan på sin vis betragte det som et relationelt perspektiv som Giddens anlægger på lokalitetens konstituering. Giddens beskriver betydningen af hans lokalitetsbegreb som:

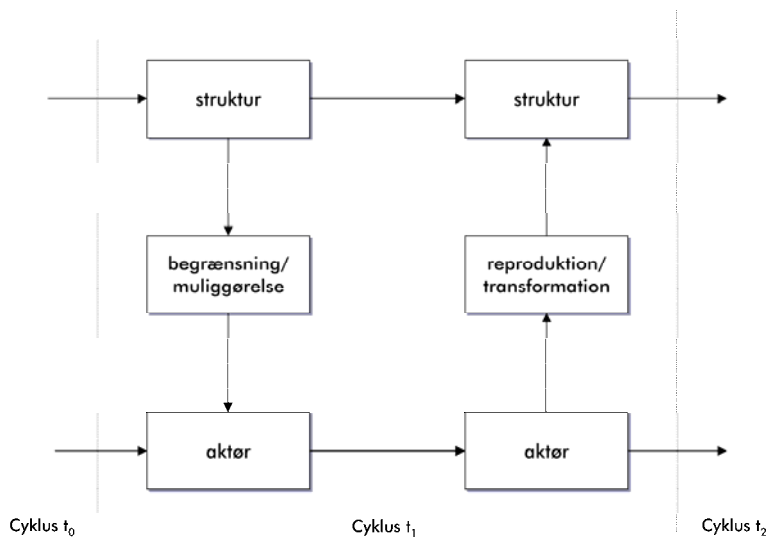
”Locales refer to the use of space to provide the settings of interaction, the settings of interaction in turn being essential to specifying its contextuality. The constitution of locales certainly depends upon the phenomena given pride of place by Hägerstrand: the body, its media of mobility and communication, in relation to the physical properties of the surrounding world. Locales provide for a good deal of the ”fixity” underlying institutions, although there is no clear sense in which they ”determine” such ”fixity”. It is usually possible to designate locales in terms of their physical properties, either as features of the material world or, more commonly, as combinations of these features and human artefacts.” (Giddens, 1984:118)

I Giddens optik kan en lokalitet således være alt lige fra et hus, en landsby eller ligefrem store territorielle enheder som nationalstater. I lighed med Simmel betoner han, at lokaliteter er regionaliserede, dvs. internt differentierede, delte eller zonerede. Giddens beskriver den ”sociale gravitation” som zonerings afstedkommer, som etableringen af

distinktioner internt i lokaliteten mellem center-periferi, offentligt-privat eller etableret-outsider. Igen kan der her findes iøjnefaldende træk, der går igen fra Simmels rumbegreb. Lokalteter spiller altså en afgørende rolle for det sociale liv, i og med at de kobler sociale aktører i skiftende konfigurationer af nærhed og afstand, en figur som også Simmel benytter sig af. Lokalteter udgør konteksten for hvad Giddens kalder social integration, dvs. social interaktion mellem aktører i fysisk nærhed af hinanden. Når sociale relationer der går på tværs af lokaliteter, kalder Giddens for systemintegration, dvs. social interaktion som foregår mellem aktører som er adskilt i tid og rum.

4.6 Kritik af strukturationsteorien

En generel kritik af strukturationsteorien har været dens svagheder i relation til empiriske undersøgelser. En del af kritikken er blevet formuleret af Margaret Archer (Archer, 1982; 1995; 1996), som er eksponent for hvad hun kalder en morfogenetisk indgang til social forandring. Hendes interesse har specielt gået på strukturers begrænsende aspekt, som hun mener er underbelyst i Giddens optik. Archers arbejde baserer sig på Roy Bhaskars kritiske realisme, og i særlig grad hans transformative model for social handling (Bhaskar, 1998 [1979]). Margaret Archers kritik af Giddens (Archer, 1982; 1995; 1996) har blandt andet gået på, at man ikke kan reducere struktur til praksis; struktur har emergente egenskaber, som ikke kan henføres til denne. Med andre ord, mener Archer at struktur eksisterer forud for aktørens handlinger og ikke kun i det moment aktøren trækker på den, hvilket er hvad Archer tillægger Giddens udlægning af hans strukturbegreb (Giddens, 1984:17). Efter Archers holdning er begrebet om struktur dualitet derfor ikke særligt velegnet i en analytisk sammenhæng, da Giddens insisterer på at betragte aktør og struktur under et gør det svært at sige noget specifikt om hvornår aktører handler regelbundet eller regeltransformerende, voluntarisk eller deterministisk. Hun advokerer derfor for at anvende *analytisk dualisme*, hvor man betragter aktør og struktur hver for sig, for derved at kunne sige noget meningsfuldt om deres interaktion over tid og den betydning det har for social forandring (Archer, 1996).

Figur 22: *En transformationel model for social praksis* (modificeret efter (Bhaskar, 1979; Thrift, 1983; Harvey, 2002))

En central pointe hos Archer er, at struktur og aktør ikke er i fase rent tidsmæssigt; de er ikke synkrone processer, men bør snarere anskues som to momenter af den samme sociale virkelighed. Archers tilgang kan derfor karakteriseres som en analytisk dualisme, hvor det er samspillet mellem aktør og struktur over tid i cykliske forløb (se figuren ovenfor), som udgør den centrale analytiske figur og hvor struktur og aktør opretholdes som distinkte kategorier. Archers synspunkt kan også findes hos Bhaskar, som betoner specifikt, at både aktører og strukturer har emergente egenskaber, som ikke kan reduceres til praksis (Bhaskar, 1989 [1979]:32-35). Deraf følger det, at strukturation må forstås som momenter snarere end et kontinuum. Man kan også udtrykke det som, at strukturation er en cyklisk proces over tid og rum. I lighed med Giddens, betoner Bhaskar også at denne dobbelte bevægelse mellem strukturel muliggørelse/begrænsning og menneskelig reproduktion/transformation må ses som indlejret i tid og rum (Harvey, 2002).

Den primære værdi af Archers kritik, som spænder Bhaskar for sin vogn, synes at være at den kan bruges til at afklare nogen uklare punkter i Giddens begrebsliggørelse af struktur og dens betydning. Der kan nemlig argumenteres for, at den modsætning som Archer selv tegner op mellem hendes morphogenetiske tilgang og Giddens strukturationsteori nødvendigvis er så substantiel, som hun vil gøre den til. Som det anføres i en nyere diskussion af Giddens og Archers teorier (Stones, 2001), kan Archers tolkning af Giddens struktur dualitetsbegreb siges at være meget selektiv og bærer præg af at Giddens etableres som en "stråmand" i forhold til formuleringen af hendes egen tilgang. Der

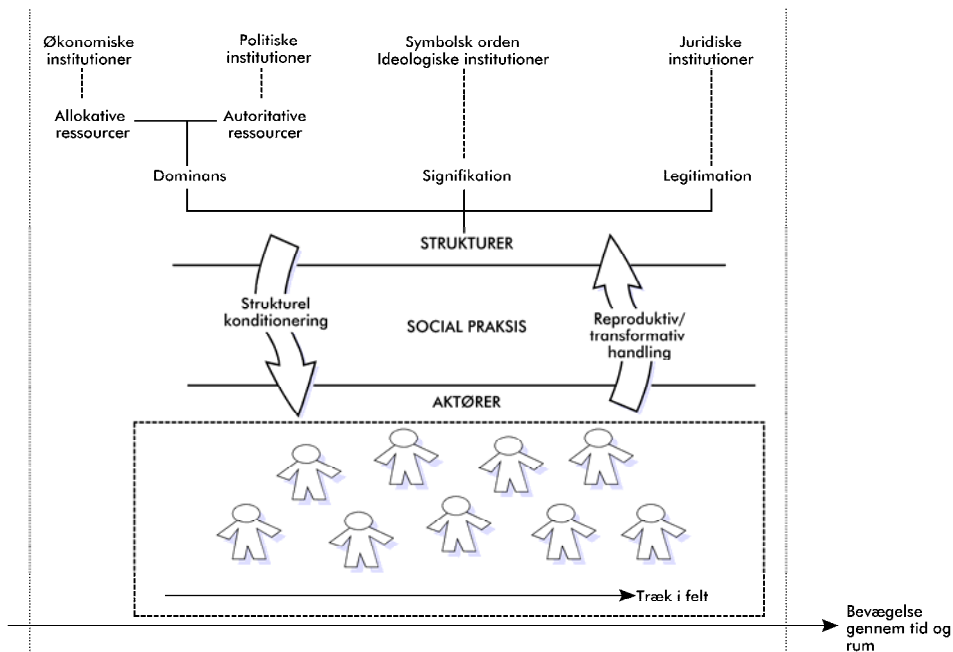
kræver således en meget uvenlig læsning af Giddens at konkludere at han ikke påregner at strukturer eksisterer forud for aktørens benyttelse af disse (Stones, 2001). Giddens anbefaler netop selv at man sætter metodisk "parentes" om struktur og aktør i empiriske undersøgelser og således udfører denne som dels en institutionel analyse af strukturelle betingelser og dels en analyse af strategisk adfærd blandt aktørerne i et givet system (Giddens, 1984:288), hvilket umiddelbart synes at stemme overens med Archers analytiske dualisme. I hvert fald synes der ikke at være noget principielt i vejen for at "åbne" Giddens strukturbegreb med en anerkendelse af at struktur ikke kan reduceres til social praksis, hvilket skulle tjene til at understrege at struktur har emergente egenskaber og real ontologisk status. Dette åbner ligeledes op for en inddragelse af eksisterende institutioners betydning såvel som materielle faktorer, som fx natur. Hvilket har central betydning når man påtænker den høje grad af materialitet, som fødevarer indebærer. På samme måde skulle denne åbning, som også åbner op for emergente faktorer på aktørsiden, muliggøre inddragelsen af et kulturbegreb, som også er et fraværende element i Giddens tænkning (Kaspersen, 1995). I relation til Archers kritik, synes der ikke at være noget principielt til hindring for dette i strukturationsteorien, da den netop er defineret som en tilgang fremfor en "færdig" teori.

En anden kritik af strukturationsteorien kan rejses med udgangspunkt i dette projekts relationelle tilgang. Man kan nemlig spørge om strukturationsteorien ikke mangler en dimension, som belyser interaktioner mellem individer i netværk eller sociale systemer som et spændingsfyldt felt i Bourdieus forstand, hvor man i tilgift til strukturation gennem tid og rum må påregne et træk i feltet, som skyldes aktørernes kamp for at definere spillereglerne for feltet såvel som at de spiller feltets spil, dvs. forsøger at fremme valøren af den kapital som de måtte besidde (Bourdieu, 1986; Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]). Det betyder at sociale systemer eller netværk på feltet bliver udsat for træk både internt mellem aktørerne i netværket, såvel som eksternt i forhold til andre netværk. Trækket i feltet kan derved være både en destabiliserende som en stabiliserende kraft. Dette er et aspekt som ikke umiddelbart forekommer særligt klart belyst i strukturationsteorien. Flere kritikere har da også påpeget at strukturationsteorien synes at være mest tilpasset individuelle strukturationsprocesser (Thompson, 1989; Kilminster, 1991). Kritikken kan udtrykkes som i nedenstående citat:

"On the one hand, it best describes the relatively formal interactions of self-controlled individuals in Western industrialized societies... On the other hand, however, it is less applicable to activities such as social movements if people's actions and reasons are framed and mobilized within a web of

encounters with other activists. Giddens' starting point for his action theory is the interacting individuals and the types of individuals rather than the plurality of people in webs of interdependencies." (Phipps, 2001:192)

Denne kritik virker i særdeleshed relevant i relation til fødevarer-netværk, som må betegnes som relativt heterogene sociale systemer med en relativ intern sammenhæng, som er stærkt afhængig af aktørernes specifikke vekselvirkning. Som illustreret nedenfor, virker det derfor oplagt at supplere Giddens med Bourdieus felt-begreb.

Figur 23: Giddens strukturationsbegreb koblet med Bourdieus feltbegreb

Giddens tid-rum begreb har været genstand for en livlig debat siden hovedværket *The Constitution of Society*. Der er mange elementer i den kritiske behandling af Giddens formulering af tid og rums betydning for social praksis. Hvis man skal pege på et forenende træk i disse, må det siges at være at en del af bidragene kan bruges til at belyse mangelfuldt artikulerede elementer i Giddens teori. Det drejer sig for eksempel om kritik af at Giddens ikke redegør tilfredsstillende for adskillelsen af tid og rum i den kapitalistiske økonomi (Gregson, 1986), hvilket bevirker en mangel på anskueliggørelse af hvordan den kapitalistiske økonomi "producerer" tid og rum via rumlige strategier, dvs. allokering af ressourcer i tid og rum (Harvey, 1985; Gregson, 1986). Som David Harvey udtrykker det, så kræver det rumlig organisation for at overvinde rum (Harvey, 1985), et tema som må siges at være underbelyst i Giddens optik. Omkring Giddens formulering af tidens betydning, har der været kritik af at Giddens, trods egne intentioner, i

utilstrækkelig grad redegør for hvordan sociale systemer konstituerer tid. Giddens synes reelt at operere med *clock time* som en given variabel, som går igen på tværs af forskellige typer sociale systemer (Elchardus, 1988). John Urry har i den forbindelse rejst en lignende kritik, hvor argumentationen går på at Giddens synes at betragte tid og rum som en given variabel, dvs. at tid uden videre forbindes med *clock time* og rum som et sæt af vektorer, som det sociale skal overskride (Urry, 1997 [1991]). Der skelnes ikke hos Giddens mellem forskellige rum eller tider, ligesom at lokaliteter ikke knyttes an til reale steder, men primært optræder som sociale kontekster. Giddens synes reelt ikke at påregne nogen særlig betydning af konkrete steder, men kun den sociale geometris indflydelse. Der er ingen antydning af i Giddens teori at steder, både i symbolsk og materiel forstand, fortsat spiller en væsentlig rolle (Urry, 1997 [1991]) som unikke, meningsfulde kontekster for social praksis. Det kan umiddelbart læses som at sociale systemer udstrækkes i et tid-rum, som er uden brudflader og modbevægelser. Det har den praktiske betydning at Giddens synes at overse det forhold, at overvindelse af ”materiens træghed” ikke kan reduceres til en stadig udvidelse af tid-rum distancering, men er en meget mere kompleks proces med mange brudflader og modsætninger. Endeligt har der også været kritik af selve indplaceringen af tid-rum begrebet i strukturationsteorien, hvor argumentet er at begrebet på trods af de indledende proklamationer, hurtigt bliver kørt ud på et sidespor i dispositionen af strukturationsteorien (Soja, 1985; Soja, 1989).

Som nævnt ovenfor, har en del af kritikken rettet sig mod rummets betydning som materiel ressource, hvilket kan siges at være noget underspillet i strukturationsteorien. Når sociale systemer distanceres eller udstrækkes i tid og rum, finder det i Giddens optik blandt andet sted via allokativ og autoritative ressourcer (Giddens, 1984:255; Urry, 1997 [1991]). Giddens vægtning af disse to ressourcer er at fokusere mest på autoritative ressourcer. Hans ærinde synes her at distancere sig fra en mulig determinisme eller ”rumfetischisme”, som han tillægger evolutionære teorier som funktionalisme eller marxisme. Han anfører dog, at de to typer ressourcer har parallel betydning, som det for eksempel optræder i nedenstående citat:

”Evolutionary theories have always tended to give priority to...the various sorts of material resources employed in ”adaption” to the environment. But, as my preceding discussion has indicated, authoritative resources are every bit as ”infrastructural” as allocative resources are. I do not at all want to deny the influence of the surrounding natural habitat upon patterns of social life, the impact that major sorts of technological invention may have or the relevance of the material power resources that may be available and harnessed to human

use. But it has long been conventional to emphasize these, and I think it very important to demonstrate the parallel significance of authoritative resources.”
(Giddens, 1984:258-259)

Men man må dog medgive kritikere af Giddens, at han i sin fremstilling ikke kommer ind på betydningen af allokativer ressourcer i andet end ret generelle vendinger (Murdoch, 1997b). Følgen er, at Giddens rumbegreb mister en mulig dimension af materialitet (Gregory, 1989; Tonboe, 1993; Storper, 1997; Urry, 1997 [1991]), hvilket betyder at han på sin vis ikke kommer så meget længere end Simmel med at fokusere på rum som en social form. Tid og rum indgår hos Giddens primært som en ressource, som sociale systemer strukturerer sig i, eller som en kulisse for det sociale livs dynamik (Tonboe, 1993). Det vigtige er dog i denne forbindelse, at der er intet *principielt* i vejen for at bringe rummets materialitet med ind i strukturationsteorien. Det er denne *åbning mod en inddragelse af rummet som en materiel kontekst af både begrænsende og muliggørende art* (på linie med andre strukturer), som jeg mener er Giddens store fortjeneste i formuleringen af strukturationsteorien, selvom den kan siges at være relativt underbelyst i Giddens fremstilling.

Giddens tematik om tid og rums betydning for den sociale reproduktion har i særlig grad været taget op og kritiseret af forskellige forskere med basis i humangeografien (Gregory, 1981; 1982; Sayer, 1982; Gregory & Urry, 1985; Gregory, 1989; Soja, 1989; Bryant & Jary, 1997; Sayer, 2000). Dette har fundet sted, ikke så meget fordi at rummet var deres ”naturlige” arbejdsområde, men nok mere fordi at de kunne fylde et relevant analytisk og empirisk indhold ind i Giddens teori (Tonboe, 1993), der i sin fremstilling kan siges at lide af en relativt principiel formulering. Blandt disse forskellige bearbejdnings af den tematik Giddens anslog, er det værd at se nærmere på Andrew Sayers bidrag (Sayer, 1982; Sayer, 1985; 2000) til en tematisering af rummet og de forskellige måder, det spiller ind på sociale processer. Sayer stiller sig i den forbindelse i opposition til post-marxistiske teoretikere som Edward Soja (Soja, 1985; Soja, 1989) og David Harvey (Harvey, 1985; 1989; 1990; 1996). Problemet med de sidstnævnte er, ifølge Sayer, at intentionen bag deres arbejde med rummet er at fremkomme med en *generel* teori om hvordan rummet spiller ind på det sociale. Denne intention udtrykkes for eksempel af Harvey:

”Geographical space is always the realm of the concrete and particular. Is it possible to construct a theory of the concrete and the particular in the context of the universal and abstract determinations of Marx’s theory of capital accumulation? This is the fundamental question to be resolved.” (Harvey,

Svaret på Harveys spørgsmål er, ifølge Sayer, klart nej (Sayer, 2000:124), idet rummet snarere bør ses som et kontingent mulighedsrum. Alle sociale relationer har en rumlig konfiguration og rummet udgør derfor en central kontekst (*setting*³⁸) for den sociale praksis. Men den aktuelle betydning af rummet knytter sig tæt til det sociale; Sayer nævner selv Bourdieus studie af Kabylernes tid-rum zoner af det sociale liv (Bourdieu, 1977 [1972]) som et studie som understreger betydningen af ændringer i det sociale liv. Bourdieu nævner i bogens sidste kapitel, at i det øjeblik at pengeøkonomi kommer til at dominere gaveøkonomi, og systemintegration dominerer social integration, ophører behovet for en nøje tid-rum zoner af den sociale praksis, og rummet ophører med at have den samme betydning. Sayer skelner derfor mellem social kontekstafhængighed og rumlig kontekstafhængighed (Sayer, 2000:118). Det betyder dog ikke at rummet ophører med at betyde noget, tværtimod. Sayer peger da også på måder hvorpå rummet har væsentlig betydning (Sayer, 2000:118-121), for eksempel tid-rum distancering af sociale systemer, tid-rum kompression (øget kobling af fænomener på tværs af tid og rum) og øget mobilitet. Han peger også på territorial differentiering som et væsentligt udviklingstræk, hvor den øgede globalisering afstedkommer uens udvikling både mellem nationalstater, men navnlig også på tværs og mellem områder inden for disse. En betragtning der har en del ligheder med Castells begreb om strømmenes og stedernes rum. Endeligt peger han, på linie med Foucault (Foucault, 1986) og Giddens (Giddens, 1984:145-158), på sammenhængen mellem rum og magt, hvor kontrol over det fysiske og sociale rum er af central betydning. Sayer understreger i denne forbindelse at flere af disse faktorer typisk vil kunne identificeres på samme tid. Pointen i Sayers perspektiv på rummet er i denne forbindelse, at det ikke er muligt at fremkomme med en generel teori om rummets betydning, da den varierer med social kontekst, tid og sted; en betragtning der går igen hos Jens Tonboe (Tonboe, 1993:495-522) såvel som andre nyere bidrag (Jensen, 1999). Dette betyder dog stadigvæk at rummet har en central betydning, men den specifikke betydning af det må nødvendigvis fastslås empirisk og induktivt, snarere end deduktivt. Det som man således kan tage med sig fra denne diskussion, er en opfattelse af rummet som stiller sig midt i mellem environmentalisme og instrumentalisme, i kraft af at rummet, på linie med andre ressourcer, både fungerer begrænsende og muliggørende på det sociale.

4.7 Giddens modernitetsteori

Strukturationsteorien spiller den rolle for Giddens modernitetsforståelse, at den leverer byggestenene til den modernitetsteori som han senere udfoldede i en række bøger op

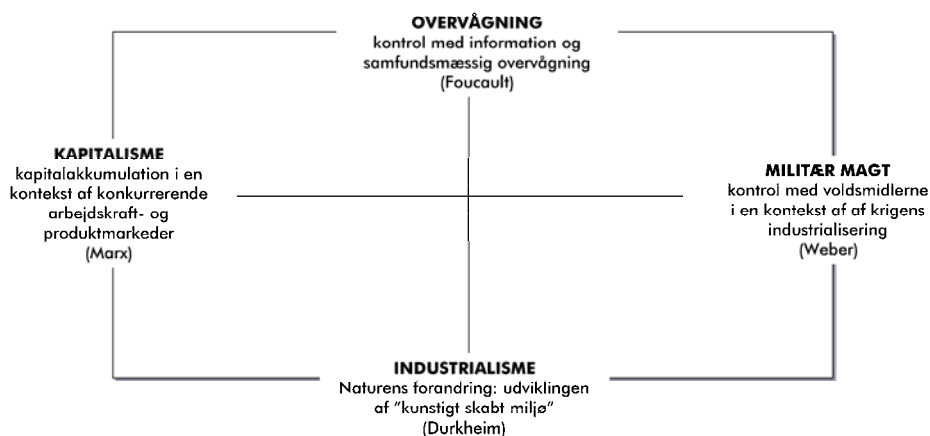
igennem 1990'erne (Beck, Giddens & Lash, 1994; Giddens, 1994a; 1994 [1990]; 1994 [1992]; 1996 [1991]; 2000 [2000]). En af Giddens væsentlige innovationer i forbindelse med formuleringen af strukturationsteorien, var hans betoning af tid og rums betydning for sociale systemers reproduktion (Giddens, 1984:110-161). I den forbindelse betegner han sociale systemers udstrækning i tid og rum (tid-rum distancering) som et distinkt særpræg for moderniteten, idet man ikke træffer denne organisation af det sociale liv i regi af traditionelle samfund, hvor det sociale liv var stærkt knyttet til specifikke steder. Tid-rum distancering udgør derfor hjørnestenen i Giddens modernitetsteori, selvom det ikke er udviklingen af en egentlig modernitetsteori, der var sigtet med *The Constitution of Society*. Derfor er man nødt til at inddrage Giddens arbejde fra 1990'erne for at få et rimeligt indtryk af hans modernitetsteori; blandt disse er *Modernitetens Konsekvenser* (Giddens, 1994 [1990]) væsentlig for at karakterisere denne. Det bør her nævnes at Giddens modernitetsforståelse tematisk har mange ligheder med Ulrich Becks arbejde (Beck, 1992b; 1997 [1986]; Beck, Bonss & Lau, 2003); de har da også publiceret sammen i løbet af 1990'erne (Beck, Giddens & Lash, 1994). Ifølge Giddens knytter moderniteten sig historisk til udviklingsprocesser i de vestlige samfund³⁹ siden oplysningstiden, som varslede et opbrud fra en stærk forankring i tradition som det organiserende princip for social praksis. Den historiske udvikling af moderniteten kan anskues som en udvikling af meget modsætningsfyldt karakter, eller som Habermas har udtrykt det, et ufærdigt projekt. En klassisk redegørelse for modernitetens tvetydighed er Max Webers undersøgelser af den tidlige kapitalismes udvikling, som den blandt andet udtrykkes i *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, hvori den moderne kapitalisme afbildes som et "jernbur" af rationalisering og bureaukratisering, som vil fortsætte "indtil det sidste ton fossilt brændsel er gennemglødet" (Weber, 1995 [1920]). Weber forbandt i lighed med Tönnies (Tönnies, 1963 [1887]; Adair-Toteff, 1995) moderniteten med affortryllelse og tab af tilhørsforhold og mening, som før knyttede sig til at leve i et traditionelt samfund. Charles Taylor opsummerer tre kilder til oplevelsen af modernitetens "ubehag" (Taylor, 2002 [1991]:61-69), som kan siges at ligge bag forfaldstemaet, henholdsvis den individualisering, hvormed individet frisættes fra traditionen, den instrumentelle fornufts forrang som bevirker en konsekvent affortryllelse af verden og endelig institutionerne og strukturerne i det industrielt-teknologiske samfund, som tilsyneladende begrænser vores valgmuligheder. Denne udvikling mod en kultur med mange midler og få mål, berørte Weber dybt, samtidigt med at han bifaldt de forbedringer, "fremskridtet" bragte med sig. Dette forfaldstema, hvor det bærende spørgsmål er om moderniteten er et "jernbur" eller om der findes holdbare alternativer, er et centralt diskussionsemne indenfor samfundsvidenskaben og er stadigvæk genstand for debat. Grundfiguren i dette projekts

undersøgelse af økologiske alternativer til en grundigt rationaliseret hovedstrøm har da også taget form af denne grundlæggende skematik, som man kan tilskrive Weber.

Giddens understreger dog i relation til det ovenstående, at i begrebsliggørelsen af hvad det modernes egenart er, er det vigtigt ikke kun at forlade sig på én forklaringsramme for hvad moderniteten er. Eksempler på sådanne enkeltstående forklaringsrammer kan for eksempel være at moderniteten kendetegnes ved kapitalisme (Marx), industrialisme (Durkheim) eller rationalisering (Weber) (Giddens, 1994 [1990]; Kaspersen, 1995). I stedet betoner Giddens, at moderniteten skal ses som udkommet af interaktionen mellem *forskellige* institutionelle felter eller institutionelle dimensioner. Disse felter eller institutionelle dimensioner kan man også anskue som *organiserende strukturelle principper* for det sociale liv. Det bør nævnes her at Giddens definerer strukturelle principper som:

”Structural principles can thus be understood as the principles of organization which allow recognizably consistent forms of time-space distanciation on the basis of definite mechanisms of social integration.” (Giddens, 1984:181)

Giddens opererer selv med fire grundlæggende institutionelle dimensioner, henholdsvis kapitalisme, industrialisme, overvågning og militær magt, som på forskellig vis har formet modernitetens historiske udvikling (illustreret i figuren nedenfor). Som det er illustreret i figuren, kan man associere forskellige samfundsteoretikere med hvert af de institutionelle dimensioner; i denne sammenhæng drejer det sig om Marx, Weber, Durkheim og Foucault som gennem deres arbejde kan siges at have tematiseret disse dimensioner.

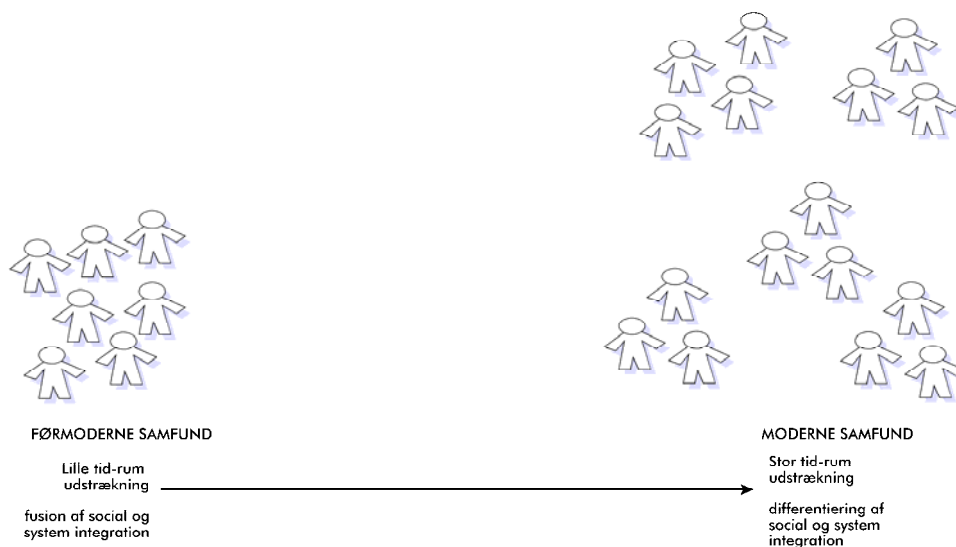
Figur 24: *Modernitetens institutionelle dimensioner* (modificeret efter (Giddens, 1994 [1990]:56))

Moderniteten bliver derfor i Giddens optik betragtet som en multidimensionel proces, hvor flere forskellige processer i forskellige institutionelle felter interagerer. Dette er et forhold som også gør sig gældende i forbindelse med fødevarenetværk, hvis udvikling også kan anskues som en kompleks interaktionsfelt mellem forskellige typer institutioner, hvilket er temaet for det næste kapitel.

Tid-rum distanceringen af sociale systemer kan ses som et håndgribeligt udtryk for modernitetens unikke dynamik, både hvad angår dens forandringsprocessers omfang og intensitet. Forandringen fra det førmoderne samfunds relativt begrænsede tid-rum udstrækning og til det moderne samfunds relativt store tid-rum udstrækning lader sig gøre via system integration, som i Giddens begrebsverden betegner social interaktion på tværs af tid og rum, eller som han udtrykker det:

”..reciprocity between actors or collectivities across extended time-space, outside conditions of co-presence” (Giddens, 1984:377)

Man kan altså i det moderne samfund skelne mellem system integration og social integration, som hos Giddens betegner social interaktion i en kontekst af fælles tilstedeværelse (Giddens, 1984:376). Det er dog en væsentlig pointe hos Giddens, at man ikke bør tænke disse to størrelser som modrettede begreber, idet de altid indgår i forskellige kombinationer i det sociale liv (Giddens, 1984:139-144) og således ikke er gensidigt udelukkende. Man kan også udtrykke det som at social og system integration udtrykker to forskellige former for social interaktion og at skellet mellem de to knytter sig til at det sociale liv foregår på tværs af tid og rum og derfor må ”medieres” gennem systemer af mere abstrakt art, uden at det dog betyder at det sociale liv er mindre ”socialt” af den grund. Det har dog den betydning for det sociale liv, at mediering gennem tid og rum kræver mere generelle, abstrakte kommunikationsmåder, fremfor ansigt-til-ansigt interaktionens mere komplekse kommunikation.

Figur 25: *Modernitet som tid-rum udstrækning* (Giddens, 1984)

Udstrækningen af sociale systemer i tid og rum via system integration, betegner Giddens under et som udlejring (*disembedding*). Begrebet sigter primært til at beskrive hvordan sociale systemer løftes ud af en forankring i specifikke lokaliteter. I relation til fødevarerenetværk kan begrebet beskrive hvordan produktion, forarbejdning, distribution, salg og forbrug af fødevarer løftes ud af en forankring i afgrænsede lokaliteter og indtræder i et globalt kredsløb for fødevarer, finanskapital, teknologi og information. Udlejningsbegrebet hos Giddens kan dog godt give anledning til forvirring, idet man kan argumentere for at sociale systemer på sin vis altid er indlejrede, dvs. at udlejring altid følges af genindlejring (*reembedding*), bare i en anden tidslig og rumlig kontekst. Giddens brug af begrebet synes dog primært at betegne modernitetens delokaliserende effekter, idet genindlejring (*reembedding*) i Giddens begreber betegner en genlokalisering af sociale relationer, hvor disse altså forbindes til et konkret sted og tid (Giddens, 1994 [1990]).

Betingelsen for udlejningsprocessen er for det første særlige ressourcer eller udlejningsmekanismer, som muliggør disse processer (Giddens, 1994 [1990]:26). Blandt disse definerer Giddens to hovedgrupper, nemlig symbolske tegn og ekspertsystemer. Blandt symbolske tegn spiller i særlig grad penge en rolle for udlejring, idet penge netop muliggør udførelse af transaktioner mellem aktører, som er adskilt i tid og rum. På den måde kan penge siges at være tid, i og med at den kan købe tid, et forhold som Simmel påpegede allerede i hans *Philosophy of Money* (Turner, 1986; Simmel, 1991 [1900];

1991; Deutschmann, 1996). Ekspertsystemer, det vil sige tekniske systemer eller faglig ekspertise, spiller ifølge Giddens ligeledes en central rolle som mekanisme for udlejring (Giddens, 1994 [1990]), da de er med til at reproducere ekspertise og kunnen på tværs af tid og rum, hvorved man mindsker afhængigheden af en tidskrævende, lokal opbygning af færdigheder og viden.

For det andet betinger tid-rum distancering en konceptuel udvikling, nemlig adskillelsen af tid og rum som hver sin metriske enhed, samt indirekte at adskille rum fra sted. Standardiseringen af rummet, som primært bestod i kartografiens kortlægning af den kendte verden i et fælles koordinatsystem af bredde, længde (og højde), har været en fortløbende proces i den vestlige civilisation også før oplysningstiden. Standardiseringen af tid, i form af etableringen af en global standardtid, er derimod en nyere forteelse, som først finder sin afslutning i dette århundrede (Adam, 1996a). Standardisering af tid og rum danner baggrunden for hvad Giddens kalder tiden og rummets *tømning* (Giddens, 1994 [1990]), hvor de bliver tømt for den subjektive, menneskelige erfaring af udstrækning i tid og rum, som kendetegnede det præmoderne tid-rum. Giddens betoning af tid-rum udstrækningen adskiller sig fra den strukturfunktionalistiske tradition, som den blandt andet tegnes af Luhmann, som betoner strukturel og funktionel differentiering som et centralt udviklingstræk ved de moderne samfund (Luhmann, 1997a; 2000 [1984]). Snarere vil man i Giddens optik lægge vægt på at begge processer foregår på samme tid, ud fra en antagelse om at rummet er en absolut kontekst for social interaktion. Luhmanns teori synes i modsætning hertil ikke at have noget særligt udviklet rumbegreb, i hvert fald slet ikke sammenlignet med Luhmanns tidsbegreb (Luhmann, 1976; 2000 [1984]). I Luhmanns optik indgår den fysiske verden og de mennesker, der bebor den i sanselig og historisk forstand, nærmest bare som *wetware* for den kommunikation der udgør sociale systemer (Gren & Zierhofer, 2003).

Tid-rum udstrækningen har en række vidtgående konsekvenser for det sociale liv; blandt andet mener Giddens at den afstedkommer en forandring i den måde hvorpå tillid medieres og etableres i sociale systemer. I en førmoderne kontekst, hvor den primære integrationsmekanisme er social integration, knytter etablering af tillid sig i høj grad til ansigt-til-ansigt interaktion, hvor den er uløseligt knyttet til konkrete personer. Når social integration suppleres med system integration, bliver denne personlige tillid suppleret med hvad Giddens kalder systemtillid, som kan betragtes som tillid til korrektheden af de abstrakte principper som ligger bag det moderne samfunds ekspertsystemer. Derved når

Giddens frem til en grundlæggende dobbelthed i hans tillidsbegreb, som omfatter både personer og systemer:

”Tillid kan defineres som tiltro til pålideligheden hos en person eller et system hvad angår et givent sæt af resultater eller begivenheder, hvor tiltroen udtrykker en tro på en andens redelighed eller kærlighed eller på korrektheden af abstrakte principper (teknisk viden).” (Giddens, 1994 [1990]:36)

Abstrakte systemer er i Giddens optik ikke mere abstrakte end at de kendetegnes ved hvad han kalder *adgangsporte* (Giddens, 1994 [1990]:79), hvor abstrakte systemer repræsenteres af konkrete personer og der således sker et møde mellem system og livsverden, for at bruge Habermas’ begreber. Disse adgangsporte er derfor af centralt betydning for opretholdelsen af systemtillid, idet de for lægmanden supplerer den ansigtsløse tillid til ekspertsystemer med personlig tillid til en konkret person. Det sker her hvad Giddens kalder *genindlejring*, hvor udlejrede sociale relationer bindes (muligvis kun delvist eller midlertidigt) til lokale betingelser i tid og sted (Giddens, 1994 [1990]:72). Adgangsporte er derfor abstrakte systemers Achilleshæl, punkter hvor der både kan opbygges og opretholdes tillid, men også punkter hvor tillid kan eroderes og ligefrem mistes. Man ser her, hvordan strukturationsteoriens begreber om social integration og system integration er integreret i Giddens modernitetsteori.

Modernitetens særegne dynamik, både med hensyn til radikale ekstensionelle⁴⁰ og intensionelle⁴¹ forandringer, er både hos Giddens (Giddens, 1984; 1994 [1990]; 1994b) og Beck (Beck, Giddens & Lash, 1994; Beck, 1997 [1986]; Beck, Bonss & Lau, 2003) tæt sammenvævet med udviklingen af refleksivitet som et distinkt moderne særpræg. Refleksivitet dækker her både individers monitorering af egen praksis, såvel som sociale systemer eller institutioners selvmonitorering. Refleksivitet kan således opfattes som den proces hvormed sociale praksiser konstant undersøges og omformes i lyset af indstrømmende information om de samme praksiser, og at deres karakter således ændres grundlæggende (Giddens, 1994 [1990]). Denne dynamik træffer man ikke i traditionelle samfund, hvor tradition sanktioneredes via den selvsamme tradition. Med denne modstilling af tradition og modernitet stiller Giddens og Beck sig ved siden af klassikere som Durkheim, Simmel, Weber og Tönnies i deres modernitetsopfattelse. Aftraditionalisering indgår da også en vigtig forudsætning for udvikling af refleksivitet i Beck og Giddens modernitetsopfattelse (Beck, Giddens & Lash, 1994; Giddens, 1994b). Man kan således med udgangspunkt i Beck og Giddens godt retfærdiggøre traditioner,

men deres diagnoser peger på, at en sådan kun kan retfærdiggøres i lyset af viden, hvis gyldighed ikke er sanktioneret af traditionen selv.

4.8 Delkonklusion

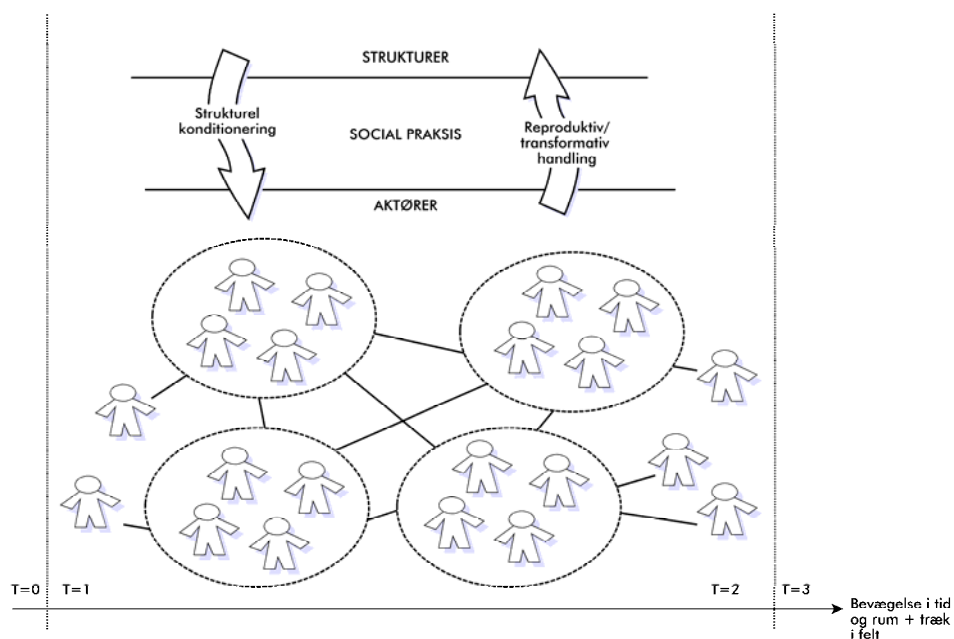
Som tilgang (*approach*) eller forståelsesramme for projektet synes Giddens at være et velegnet valg, idet der i formuleringen af strukturationsteorien er foretaget en række afbalanceringer for at undgå et bias mod enten struktur- eller aktørorienterede forklaringsrammer. I relation til undersøgelser af fødevarenetværks ind- og udlejningsprocesser, muliggør dette opbygningen af en forklaringsramme som ikke lægger sig fast på enten at forklare disse processer som følge af strukturel tilpasning eller som udslag af strategisk adfærd, som betragtet for sig kun udgør delforklaringer. På samme måde giver Giddens rumbegreb (med visse tilpasninger som følge af dets til tider uklare formulering) kan give anledning til en balancering mellem instrumentelle og environmentalistiske forklaringer af rummets betydning som både materiel og social kontekst. Der er dog begreber i Giddens strukturations- og modernitetsteori som i denne sammenhæng har brug for en nærmere afklaring. Et eksempel på dette er afklaringen af de økologiske og sociale konsekvenser af tid-rum distancering, som er emnet for kapitel 4, hvor Giddens ikke er særligt artikulert omkring hvad et kritisk perspektiver på dette kunne være. Men samlet set synes Giddens at være en frugtbar forståelsesramme at spille bolden op ad. Dette er blandt andet i kraft af strukturationsteoriens formulering som en tilgang, der muliggør konkret tilpasning til dette projekts formål med at undersøge ind- og udlejningsprocesser af fødevarenetværk. Det samme gør sig gældende for Giddens modernitetsteori, hvor dens distinkte fokus på tid-rum udstrækning gør den velegnet i dette projekts sammenhæng.

Man kan dog diskutere, hvor meget Giddens der egentlig bliver tilbage, når man som her først godtager Archers kritik og vægter analytisk dualisme fremfor strukturdualitet, for yderligere at "åbne" Giddens rumbegreb med Sayers begreber om social og rumlig kontekstafhængighed og rummet som et kontingent mulighedsrum. Når man så yderligere inddrager Bourdieus begreb om felt og socialt rum, synes "Giddens-andelen" at blive endnu lavere. Det er dog vigtigt at fremhæve at Giddens som forståelsesramme har muliggjort denne samstilling af ellers adskilte teoridannelser, så på den måde opfylder den til fulde kravet om at kunne virke som et overordnet forståelsesramme.

Hvis man skal opsummere de tilpasninger, som kritikken af Giddens har givet anledning til, og hvad det betyder i relation til fødevarenetværk, kan man først fremhæve at fødevarenetværk kan betragtes som sociale systemer eller netværk mellem refleksive

aktører, som organiserer sig omkring forskellige processer i kæden fra produktion til forbrug af fødevarer. Et givet fødevarerenetværks sociale praksis kan med udgangspunkt i Giddens beskrives som en strukturationsproces, hvor der foregår en bevægelse mellem "ydre" strukturel betingelse og "indre" bestemmelse, hvor netværkets aktører handler reproduktivt eller transformativt, hvilket afstedkommer tilsigtede og utilsigtede effekter, som igen er med til at ændre de strukturelle betingelser. Denne proces betragtes, med udgangspunkt i Archers morphogenetiske tilgang (Archer, 1982; 1995; 1996), som et iterativt forløb gennem tid, sådan at struktur kan siges at eksistere forud for aktørens handling. Dermed antages der, at både struktur og aktør kendetegnes ved emergente egenskaber, som ikke kan reduceres til hinanden. Udover bevægelse i tid, kendetegnes fødevarerenetværk også ved en bevægelse gennem rum, hvilket fremhæves af Giddens (Giddens, 1984:109-161). Giddens fokus ligger dog mest på rummets betydning som social kontekst, nærmere betegnet den proces hvormed sociale systemers udstrækning gennem tid og rum kobler aktører i skiftende sammensætninger af nærhed (social integration) og afstand (system integration). Man kan også udtrykke det som at sociale systemers bevægelse i rum kendetegnes ved etablering af en distinktion mellem center og periferi af disse. Dette har umiddelbart den betydning at nogen aktører er tættere på centeret, mens andre tilhører en periferi, hvor man ikke "er med" i systemet på samme måde. I relation til fødevarerenetværk spiller etableringen af center og periferi den rolle, at man kan tale om en forskel mellem den sociale orden "indenfor" netværket, som adskiller sig fra den "udenfor". Rum har dog også en væsentlig betydning som materiel kontekst, et aspekt som må siges at være relativt underbelyst hos Giddens. Derfor inddrages Tonboe (Tonboe, 1993) og Sayer (Sayer, 2000) med deres betoning af at rummet har en selvstændig betydning som ikke kan reduceres til det sociale. Rummets betydning i materiel forstand må dog bestemmes specifikt og induktivt, idet det efter de to førnævnte begreber ikke er farbart på forhånd at operere med enten et instrumentelt eller environmentalistisk syn på forholdet mellem det sociale og rummet. Der foretages her, med basis i Sayer, en skelnen mellem hvad han kalder *social* kontekstafhængighed (hvor rummet bestemmes af det sociale) og *rumlig* kontekstafhængighed (hvor det sociale bestemmes af rummet) (Sayer, 2000:118). Da strukturationsteorien efter nogen kritikeres opfattelse har sin primære styrke i at afbilde individers strukturationsprocesser uden for en kontekst af interdependens og relationer til andre aktører (Gregory, 1989; Kilminster, 1991; Phipps, 2001) og i kraft af at fødevarerenetværk kan beskrives som relativt heterogene systemer som socialt system betragtet, synes Bourdieus begreber om socialt rum og felt (Bourdieu, 1985; 1986; 1989; Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]; Bourdieu, 1997 [1994]) velegnede til at beskrive fødevarerenetværk som en omstridt (*contested*)

konfiguration af aktører, hvor relationer stabiliseres eller destabiliseres alt efter hvilke rollefordelinger der finder sted mellem disse. Sagt med andre ord, vil der være kræfter der ”trækker” i feltet, som kan virke stabiliserende eller destabiliserende på etableringen af den sociale orden som et givet netværk etablerer. I denne sammenhæng er en central faktor i etableringen af en social orden forholdet mellem social integration og system integration, eller med andre ord hvordan man skaber social sammenhæng internt og hvordan man relaterer sig til aktører i periferien af netværket. Dermed bruges begreberne social og system integration en kende forskelligt i forhold til Giddens. Emnet vil senere blive behandlet i nærmere detalje i afhandlingens kapitel 4.

Figur 26: *Strukturationsbegrebet tilpasset efter kritik af Giddens*

Ovenstående figur afbilder princippet i de tilpasninger, som strukturationsteorien undergår i dette projekt. Angående Giddens modernitetsteori, så efterlader den som tidligere nævnt nogen ubesvarede spørgsmål om de sociale og økologiske konsekvenser af tid-rum distancering af sociale relationer, som ligeledes vil blive belyst nærmere i kapitel 4.

5. Modernitet, tid, rum og det sociale

5.1 Introduktion

Dette kapitel sigter mod at klargøre projektets udgangspunkt i Giddens modernitetsteori. Det sker for det første ved at gå mere i detaljer med forudsætningerne bag Giddens begreb om modernitet som tid-rum udstrækning, nemlig adskillelsen af tid og rum. Dernæst vil kapitlet se nærmere på tid-rum udstrækningens indflydelse på sociale systemers sammenhængskraft, som historisk har været tæt knyttet til diskussionen omkring fællesskabsbegrebet som det for eksempel udtrykkes i Tönnies' skelnen mellem *gemeinschaft* og *gesellschaft* (Tönnies, 1963 [1887]; Adair-Totef, 1995). Efter Tönnies optik vil en udstrækning i tid og rum umiddelbart have negative konsekvenser for den sociale sammenhængskraft, et perspektiv som Luhmann, ganske vist udfra et helt andet ærinde, også når frem til via hans begreb om funktionel differentiering af selvrefererende sociale systemer (Luhmann, 1997b). Man kan også finde negative diagnoser hos blandt andre Bauman, som betoner modernitetens "produktion" af social distance og dermed forårsager en socialt konstitueret mangel på moralsk identifikation (Bauman, 1991b; 1993) og Polanyi, som fokuserer på den moderne pengeøkonomis overlejring af ikke-markedsrelaterede sociale relationer (Polanyi, 1957 [1944]; 1992). Firkantet set, kan man udlede en hypotese fra de førnævnte teoretikere om, at moderniteten kan forbindes med anomi, privat grådighed og moralsk indifferens. Jeg vil dog med udgangspunkt i Giddens forsøge at argumentere for at denne udvikling ikke behøver at være så entydig, idet at distancering af sociale relationer principielt ikke udelukker hverken moralsk identifikation eller dannelse af ikke-instrumentelle menneskelige fællesskaber. Kapitlet vil munde ud i formuleringen af et bud på et mere nuanceret billede af indlejringsbegrebet.

5.2 Tid og modernitet

En ganske vigtig forudsætning for tid-rum udstrækningen har været at standardisere tid og rum til en fælles skala, som kan muliggøre koordination af handlinger på tværs af tid og rum. I præmoderne tid har man ganske vist med kristendommens ankomst og dens lineære historiefilosofi varslet et brud med de gamle naturreligioners cykliske historiesyn (Eliade, 1993 [1957]; 1997 [1949]), men alligevel kendetegnedes de præmoderne samfund ved et fravær af et standardiseret tidsbegreb. Tid knyttede sig stadigvæk i høj grad til rum, eller snarere sted, og var i sagens natur derfor upræcis og varierende (Giddens, 1994 [1990]:23). Først da ensartetheden i mekanisk tidsmåling blev forenet med en standardisering af den sociale organisation af tid, fremkom en egentlig global standardtid, hvor alle kalendere fulgte det samme standardiseringssystem; en proces som

først finder sin afslutning i dette århundrede (Nguyen, 1992; Giddens, 1994 [1990]; Ikuko, 1997; Bauman, 2000b). Faktisk kan man datere afslutningen af denne proces, som samtidigt varsler indførelsen af en reelt global standardtid, til klokken 10 om formiddagen, den 1. juli 1913, hvor det første globale tidssynkroniseringssignal blev udsendt fra Eiffeltårnet i Paris (Adam, 1996a). På den måde "tømmes" tiden for betydning, idet den adskilles fra den menneskelige erfaring af udstrækning og sted. I relation til rummet, får denne metriske tid den betydning af den nu beskriver geografisk udstrækning og legemers bevægelser gennem rum. Dermed knytter standardiseringen af tid sig tæt til overvindelsen af rummet (Nguyen, 1992). Kontrol over tid er en central forudsætning for at kontrollere rummet. Dette betyder så også en tømning af rummet, idet man introducerede en skelnen mellem rum og sted (Giddens, 1994 [1990]). Hvor steder er konteksten for levede liv og menneskelig virke og erfaring, er modernitetens rum et abstrakt rum, et sæt af vektorer, som legemer og strømme af stof bevæger sig i. Det kan også udtrykkes som:

"No longer determined by either organic or cosmic cycles of time, "Greenwich Time" is a mathematical fiction which signals the collapse of the human experience of space and time into a mathematical formula of space-time. Born out of the desire to conquer space, this standard and universal time is an instrument which can be reformulated, altered, and reconstructed to fit the particular needs or circumstances of domination and conquest." (Nguyen, 1992:33)

Denne ændrede konfiguration af tid og rum har en række vidtgående konsekvenser. For det første kan man beskrive modernitetens udvikling som en afkobling af andre former for tid end den standardiserede *clock time* (Adam, 1998; Macnaghten & Urry, 1998). Det gælder som før nævnt menneskelig erfaring af tid, men navnlig også naturens tid, hvad enten det drejer sig om relativt korte vækstcykler, længere evolutionære forløb som successioner eller ligefrem meget lange geologiske udviklingsforløb som for eksempel hvad Macnaghten og Urry kalder glacial tid (Macnaghten & Urry, 1998). Selvom brugen af standardtid kan varierer efter hvilken social sammenhæng den bruges i (se tabel nedenfor), er der dog visse grundtræk som går igen mellem forskellige kontekster, nemlig at standardtid er dekontekstuel, kvantitativ, lineær, invariant og "ekstern" i forhold til social praksis (Adam, 2003).

Tabel 14: *Standardtid i forskellige typer institutioner* (modificeret efter (Adam, 2003))

Political time use	Scientific time use	Economic time use
Regulate time	Measure time	Use as resource
Define time values	Create clock time	Commodify time
Impose time values	Impose clock time on nature	Impose economic time norm
	Control (and discount)	Control and discount future
Control (and discount)	future	Globalize time economy
future	Colonize all time	
Globalize clock time		

Hvis man går ud fra Giddens forståelse af modernitet som udkommet af forskellige institutionelle felters interaktion (Giddens, 1994 [1990]), så kan "tidens modernisering" også beskrives som forskellige typer institutioners (politiske, videnskabelige og økonomiske) bestræbelser på at udbrede deres "tidsbinding", dvs. deres interne tidsbegreb, til andre dele af samfundet, som illustreret i tabellen ovenfor. Interaktionen mellem politisk herredømme over tid, videnskabelig definition af tid og økonomiens konvertering af tid til penge (hvor penge er tid) er central for modernitetens overvindelse af rum gennem tid. Fællestrækket mellem disse forskellige institutionelle tider er at de baserer sig på en global standardtid, som således afkobler andre former for tid som for eksempel økologisk tid, intergenerational tid og mytisk tid. Den historiske bestræbelse for at standardisere tid er forudsætningen for en række udviklingsprocesser, som er centrale dele i den industrielle modernitets udvikling, nemlig kommercialisering af tid, kompression af tid, kontrol over tid og kolonialisering af tid (Thompson, 1967; Glennie & Thrift, 1994; Adam, 2003). Kommercialisering af tid, hvor tid kobles til penge, knytter sig ud over standardisering også til en ændring i den religiøse opfattelse af handel. Det er først i den sene middelalder, at kirken ændrer sit standpunkt omkring at tage renter. Indtil da havde kirken betragtet renter som åger, da handel med tid betragtedes som tyveri af noget som ikke kunne tilhøre noget menneske (Adam, 2003). Men da forbuddet mod renter bortfaldt, begyndte tid at være penge. Koblet med udviklingen af en egentlig pengeøkonomi, er sammenvævningen af penge og tid fuldkommen, hvor tid er penge og penge er tid. Det bør dog her indskydes at den klassiske påstand om at tid er penge, som den blandt andet udtrykkes af Weber (Weber, 1995 [1920]), kun kan siges at være delvis sand. Tid er godt nok penge, men kun i det omfang at den kan veksles i penge. Fattige og arbejdsløse tid er for eksempel kun lidt eller intet værd (Macnaghten & Urry, 1998:137), hvorimod den velhavende kan købe tid, sin eller andres, i kraft af sin besiddelse af penge. Tid som en kapital i sig selv er således ikke nødvendigvis af nogen værdi, men kræver også besiddelse af andre typer kapital, som for eksempel penge eller politisk magt

(autoritative ressourcer) til at bestemme over hvordan andres tid skal struktureres (Adam, 1990) for at udgøre en værdi.

5.3 "Forsvindingspunktet" - rummets usynliggørelse

Som nævnt i indledningskapitlet, betyder tidens standardisering at man får etableret et reelt globalt *grid* af tidsangivelse, længe, bredde og højde, som nøjagtigt kan referere enhver given placering i tid og rum. Standardtid er dermed tæt knyttet til bevægelse i rum. I teknologisk forstand har dette central betydning for udførelse af allokeringer mellem aktører, som er adskilt i tid og rum. Endvidere har etableringen af det globale *grid* har den vigtige konsekvens, at skalaen for allokering i princippet også er global. Man kan i abstrakt form udtrykke modernitetens transformation af forholdet mellem tid og rum som *en proces hvor rum bliver til penge og penge bliver til tid*. Forudsætningen for dette er, som beskrevet i det foregående afsnit, at tid adskilles fra rum og knyttes til penge i stedet for sted. Jeg vil i det følgende prøve at uddybe hvad betydning dette har for rummet. Perspektivet er her teknologisk, i den forstand at jeg vil forsøge at afbilde moderniteten som en teknologisk forandringsproces, som på paradoksal vis kobler det absolutte rum ud af samfundsøkonomien, selvom rummet vedbliver med at have en central betydning som materiel ressource for samfundsøkonomien.

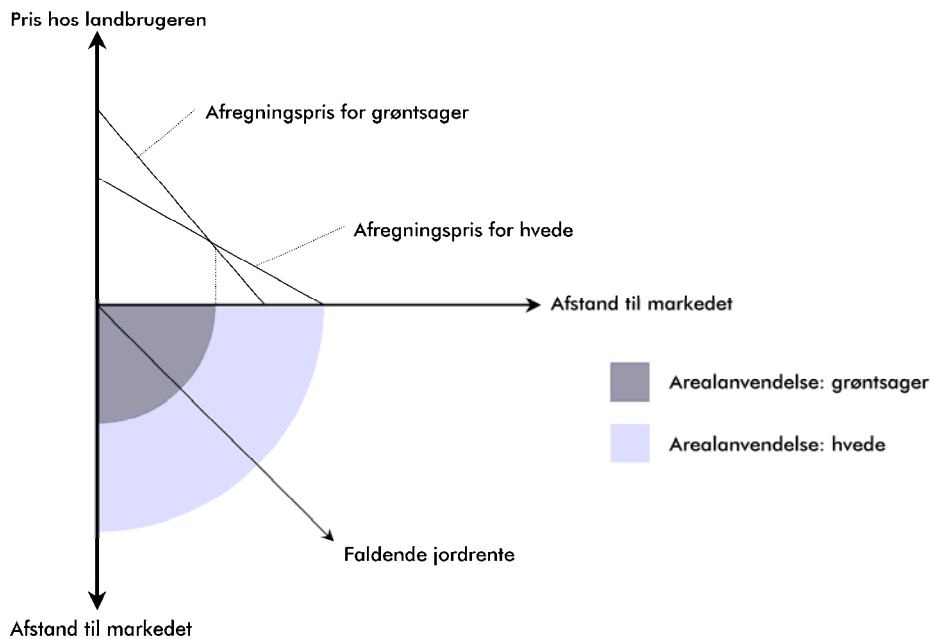
Til dette formål kan man tage udgangspunkt i begrebsliggørelsen af rummet i dele af samfundsteorien, idet jeg antager, at der er en vis sammenhæng mellem den teoretiske begrebsliggørelse af rummet og så den aktuelle samfundsmæssige praksis, hvormed man interagerer med rummet. Det sker med afsæt i Giddens begreb om den dobbelte hermeneutik mellem samfundsteori og samfundets praksis (Giddens, 1994 [1990]). Med andre ord, forudsætter jeg at teorien til en vis grad afspejler samfundsudviklingen, samtidigt med at den teoretiske begrebsliggørelse af samfundet har en vigtig rolle for udformningen af den selv samme udvikling. Man kan i samfundsteorien⁴² tale om 3 historiske udviklingsfaser i opfattelsen af rummet (Tonboe, 1993), henholdsvis en *environmentalistisk* opfattelse, der siden vendes på hovedet til en moderne *instrumentel* opfattelse, som i perioder tenderer udeladelse af rummet, for igen fra midten 1980'erne at blive afløst af en nytematisering af forholdet mellem rummet og det sociale, som kan betegnes som en *pragmatisk* opfattelse, idet den på flere punkter indtager en midterposition mellem de to andre. Pragmatismen ligger blandt andet i, at den både begrebsliggør rummet som en social form, samtidigt med at det også indgår som en material ressource af både muliggørende og begrænsende art.

Det environmentalistiske perspektiv på forholdet mellem rummet og det sociale indebærer en antagelse om at mennesket og de menneskelige samfund skal ses som værende indlejret i specifikke geografisk-materielle og klimatiske betingelser, som former det på afgørende vis (O'Riordan, 1976). Modellen er her at rummet determinerer det sociale og at mennesket så at sige "vokser i jorden". Environmentalisme må nok siges at være primært et præmoderne fænomen, men man kan dog genfinde elementer af den i hvad man ellers betegner som moderne tid, blandt andet i 1800-tallets tyske naturromantik eller i nazisternes dyrkelse af hjemstavnens funktion som bærer af den tyske folkesjæl i 1930'ernes Tyskland (Ferry, 1992; Bratton, 1999). I disse to eksempler indgår environmentalismen dog mere som en betydningshorisont i en sammenhæng hvor ærindet er at konstruere identifikationskategorier som en modvægt til modernitetens deterritorialiserende og universalistiske udviklingstræk (Bauman, 1992; Jensen, 1999). Environmentalismen skal ses som et billede på en verden, hvor mennesket i vidt omfang er afhængig af naturen på godt og ondt. Dele af environmentalismen kan siges at blive nytematiseret i regi af den økologiske bevægelse, for eksempel i bioregionalismen (Wackernagel & Rees, 1996; Hansson & Wackernagel, 1999) eller i miljøsociologien (Catton & Dunlap, 1978; Dunlap & Catton, 1979; Catton & Dunlap, 1980; Buttel, 1987; Benton, 2001), hvor man begge steder betoner at mennesket i højere grad må ses som værende indlejret i den fysiske omverdens økologiske dynamik, end man traditionelt har opfattet det i samfundsteorien.

Den instrumentelle opfattelse relaterer sig derimod tæt til det moderne projekt, hvorunder mennesket satte sig selv i centrum som sin skæbnes smed. Rummet skifter under dette betydning til at indgå i samfundets udvikling som en materiel ressource, der ikke "svarer igen". Rummets primære betydning er efter denne logik, at den repræsenterer forskellige merer eller mindre negative træk som træghed, fare, risiko eller usikkerhed som skal overvindes. Denne antropocentrisme er en vigtig kulturel logik, som driver bidragene fra adskillige af de tidlige sociologer som for eksempel Marx, Weber og Durkheim i deres syn på forholdet mellem det sociale og rummet. Jens Tonboe udtrykker det således:

"Mennesket og det sociale forbindes grundlæggende med suverænitæt, forbindes med handling, forbindes med ånd og årsag i al "moderne" socialvidenskab. Det ligger tilsyneladende som et overordnet paradigme, der end ikke kan tematiseres." (Tonboe, 1993:195)

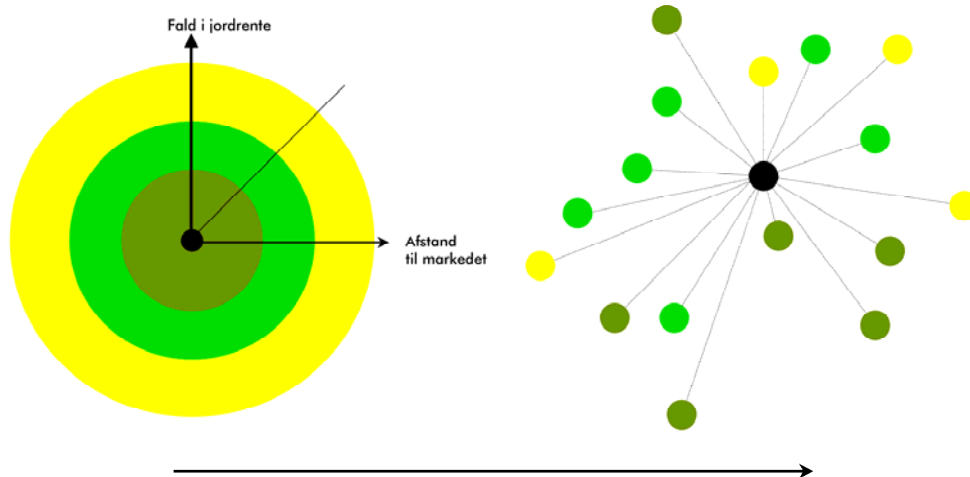
Et tidligt eksempel på en fremstilling af rummet som en materiel træghed der skal overskrides, er von Thürens begreb om *Das Isolierte Staat* fra den første halvdel af 1800-tallet (Blaug, 1992; Nelson, 2002), som er en tidlig rumligt-økonomisk model for allokering af jordbrugsproduktion, som indgår i en samlet bestræbelse på at udvikle en jordrenteteori. Von Thürens begrebmæssige udgangspunkt er i en isoleret stat med en central by, som ligger på en homogen slette, hvor territoriet gradvis forsvinder ud i ingenmandsland. Von Thürens model anbefaler allokering af dyrkningsarealet omkring den centrale by således at de afgrøder eller produktioner der koster mest arbejde at transportere, dyrkes tættest på byen, for således at mindske det arbejde transporten båndlægger. Derved ville de mest fordærlige og tungeste varer (i forhold til prisen på markedet i byen) blive produceret tættest på byen (Tonboe, 1993:341)

Figur 27: Principskitse for von Thürens *Das Isolierte Staat* (Blaug, 1992; Nelson, 2002)

En afgørende svaghed ved von Thürens model er dog transportteknologiens betydning, som reducerer betydningen af (geografisk) afstand til markedet. Her er Marx' betragtninger interessante, idet han i lighed med von Thünen har beskæftiget sig med jordrenteteori og derigennem med sammenhængen mellem geografisk afstand, tid og penge (Harvey, 1992). Hvor von Thürens intention var at udlede et udtryk for den differentierede jordrente, var Marx' interesse i forbindelse til hans jordrenteteori at udvikle en teori om den gennemsnitlige jordrente, dvs. den almene jordrente på tværs af forskellige boniteter og lokaliteter. Han afdækker i den forbindelse hvordan produktion

involverer en kompleks kæde af sociale relationer (Marx, 1970 [1867]), men som omregnes i penge og derved skjuler sig bag ved pengene. Dette er hvad Marx betegner som varens fetischkarakter. Dette princip burde i princippet kunne overføres til også at gælde i relation til de *rumlige* relationer, varerne indgår i, hvilket har en afgørende indflydelse på udjævningen af jordrenten. Marx' forståelse af cirkulationsomkostninger (omkostninger til rente og kredit) er vigtige i denne forbindelse, hvor han analyserer hvordan man på grund af konkurrencen må søge at minimere cirkulationsomkostningerne frem til den endelige udveksling af varen. En meget vigtig fysisk forudsætning for den mindste cirkulationstid er da netop kommunikations- og transportteknologier, som kan overvinde rummet gennem tid (Tonboe, 1993:113). Dette har afgørende betydning for den rumlige allokering af produktion, idet anvendelse af en given transportteknologi kan reducere den relative afstand til markedet i forhold til en geografisk nærmere lokalitet, som ikke benytter den samme teknologi. Oven i købet skal man påregne at længere transport er relativt billigere end kort, forudsat at man benytter den samme teknologi. Følgen er, at der bliver stor forskel mellem det reelle landkort for varernes bevægelse og det geografiske landkort. Man kan også udtrykke det som at man her introducerer en skelnen mellem en økonomisk (social) topografi og en geografisk topografi. På den måde markerer Marx et væsentligt skift i begrebsliggørelsen af hvad forholdet mellem rum og samfund i forhold til von Thürens model. Landkortet, hvis geografisk afstand var en konstant træghedsfaktor, ville i von Thürens optik tage sig ud som et landskab af forskellige arealanvendelser som bredte sig i koncentriske cirkler ud fra den centrale by. For at blive i von Thürens termer, så ville jordrenten aftage lineært med den geografiske afstand til markedet. De forskellige farver i figuren nedenfor indikerer hvor transportkrævende de enkelte typer produktioner er. I Marx' optik ville allokeringen af jordbrugsproduktionen snarere antage netværkskarakter, hvor den geografiske afstand ville være endog meget stor i nogen af tilfældene og jordrenten ville i langt højere grad være relateret til den aktuelle transport- og kommunikationsteknologi, som den pågældende produktion var indlejret i. Man står her med et ikke-lineært udtryk for jordrenten.

Figur 28: *Underordning (subsumering) af rummet - fra von Thünen til Marx*

Denne grundlæggende mekanisme, hvor rummet subsumeres (underordnes) under den kapitalistiske produktion, som David Harvey udtrykker det (Harvey, 1992), er et centralt kendetegn for instrumentaliseringen og afkoblingen af rummet i den industrielle modernitet. Marx' bidrag må dermed siges at afdække nogen centrale mekanismer i den industrielle modernitets rumlige dynamik, hvor man kan sige at rummet bliver skjult bag penge, eller *rummet bliver til penge*. Tiden bliver i denne optik den helt centrale faktor, idet reduktion af den tid der går fra produktion til forbrug bliver et vigtigt ærinde. Det er på denne måde, man kan tale om at rum bliver til penge og penge bliver til tid.

Der findes mange forskellige teorier, som tematiserer denne proces, som blandt andre David Harvey betegner som *tid-rum kompression* (Harvey, 1989). Harvey har i hans arbejde blandt andet fokuseret på hvordan den industrielle modernitet former tid og rum via hvad han kalder rumlige strategier (Harvey, 1985), det vil sige strategier for hvordan rum og tid overvindes i industriel organisation. Den opnås ved for eksempel at øge aktiviteten inden for den samme tid (introduktion af ny teknologi og intensivering af indsatsen), reorganisering af den rumlige og tidslige sammensætning af arbejdsprocesser (Taylorisme og Fordisme) og ved at reducere al uproduktiv tid fra produktionsprocessen (*just-in-time* produktion) (Harvey, 1989; Castells, 1996). I Harveys optik sker der et skift eller radikalisering af den globale kapitalisme fra starten af 70'erne og frem; et skift hvor man går fra Fordisme til post-Fordisme eller fleksibel akkumulation i den industrielle organisation (Harvey, 1989). Fleksibel akkumulation og fleksibel specialisering kan som rumlig strategi betragtes som en radikalisering af eksisterende bestræbelser i Fordismen på at overkomme tid og rum. Angående de foregående, så kunne de trods alt siges at være stedbundne i en vis forstand, da industriens sekventering af aktiviteter, tidsdisciplinering,

typisk fandt sted inden for afgrænsede regioner (Thompson, 1967; Glennie & Thrift, 1994). Post-Fordisme, fleksibel akkumulation eller fleksibel specialisering markerer en yderligere radikaliserings af økonomiens organisation i tid og rum, hvor koblinger overskrider Fordismens industrielle distrikter. I Harveys optik ændrer tid-rum kompression både den menneskelige erfaring og de bio-fysiske processer i senmoderniteten:

”..processes that so revolutionize the objective qualities of space and time that we are forced to alter..how we represent the world to ourselves..Space appears to shrink to a ”global village” of telecommunications and ”spaceship earth” of economic and ecological interdependencies..and as time horizons shorten to the point where the present is all there is..so we have to learn how to cope with an overwhelming sense of compression of our spatial and temporal worlds.” (Harvey, 1989:240)

Konkret ytrer tid-rum kompression sig ved en øget omsætningshastighed i produktionen, større tilgængelighed af produkter, tidsperspektiver forkortes, øget forandringshastighed og omskiftelighed af modeluner. Steder, folk og produkter kommer hastigt på mode, ligeså hurtigt som de går af mode igen; man kan også tale om en forøget grad ”midlertidig” status af samarbejdsrelationer og ansættelsesforhold (Macnaghten & Urry, 1998:240). Denne forøgede fleksibilitet eller usikkerhed vedrørende tilhørsforhold på arbejdsmarkedet bliver af Beck beskrevet som en individualiseringsproces, hvor den assymetriske fordeling af arbejdet, i form af ingen beskæftigelse eller over- og underbeskæftigelse, i stigende grad bliver et individuelt anlæggende over for de økonomiske netværk som udgør arbejdsmarkedet (Beck, 1997 [1986]). Man kan sige, at netværkmetaforen her melder sig som en oplagt beskrivelsesmodel, idet metaforen afspejler økonomien som et netværk, hvor de enkelte knudepunkter kan kobles til og fra, uden at det forstyrrer selve netværkets allokeringprocesser. Knudepunkterne udgøres her af mennesker og steder.

Denne netværkmetafor finder et udfoldet udtryk i Manuel Castells monumentale trebindsværk om netværkssamfundets økonomi (Castells, 1996; 1997; 1998). Hans undersøgelse kan ses i forlængelse af David Harveys beskrivelse af den fleksible akkumulations tid-rum kompression. Udgangspunktet for Castells undersøgelse er de revolutionerende ændringer som blandt andet den informationsteknologiske udvikling har afstedkommet, der har muliggjort integration af verdens økonomier i et globalt netværk. Dette globale netværk beskriver Castells som *strømmenes rum*, idet det præges af flows af

information, kapital og management mellem de enkelte knudepunkter i netværket. Han modstiller så strømmenes rum med *stedernes rum*, som er de konkrete steder hvor mennesker lever og producerer. Castells definerer steder som:

”..a locale whose form, function and meaning are self-contained within the boundaries of physical contiguity”(Castells, 1996:423).

Castells samtidsdiagnose går på, at langt det mest betydningsfulde for verdensøkonomien finder sted i strømmenes rum. Stedernes rum er under et stadigt tilpasningspres for at udgøre et aktiv for det ”store” netværk, som de kan af- og tilkøbes, alt efter markedsdynamikken. Han beskriver dermed en dynamisk inklusion/eksklusion af steder fra strømmenes rum, hvoraf nogen steder ulykkeligvis synes at være ”strukturelt irrelevante”, for eksempel dele af Latinamerika og Afrika. Umiddelbart stiller Castells sig på linie med for eksempel Webers syn på modernitet som affortryllelse og stadigt fremadskridende rationalisering, idet han ikke ser mange alternativer til den globale kapitalismes dynamik i strømmenes rum. Han tilskriver dog en vis rolle til sociale bevægelser (Castells, 1997:110-133), men mulighederne af at opnå strukturel forandring har tilsyneladende ikke store muligheder i Castells optik. Det er interessant i denne forbindelse, at Castells forbinder spørgsmålet om strukturel forandring til kontrol med tid og rum:

”..Struggles over structural transformation is tantamount to fighting for historical redefinition of the two fundamental, material expressions of society: space and time.” (Castells, 1997:123)

Strømmenes rum forbindes af Castells med et særligt tidsregime, hvad han kalder *tidløs tid*. Hvor steder kendetegnes ved biologisk tid og tidsdisciplin (Thompson, 1967) og anden social bestemt sekventering af tid, kendetegnes tidløs tid ved en konvergens mod øjeblikkelighed. I strømmenes rum er der ingen lukketider, ingen større følsomhed over for biologiske påvirkninger, idet eventuelle forstyrrende elementer simultant kan kobles fra. Castells udtrykker det som:

”..in the end, what is time, this elusive notion that bewildered St. Augustine, misled Newton, inspired Einstein, obsessed Heidegger? And how is it being transformed in our society? For the sake of my exploration, I find it helpful to call upon Leibnitz, for whom time is the order of succession of ”things”, so that without ”things” there would be no time...we

may better understand the on-going transformation of temporality by reference to the Leibnizian notion of time. I propose the idea that **timeless time**, as I label the dominant temporality of our society, **occurs when the characteristics of a given context, namely, the informational paradigm and the network society, induce systemic perturbation in the sequential order of phenomena performed in that context.** This perturbation may take the form of compressing the occurrence of phenomena, aiming at instantaneity, or else by introducing random discontinuity in the sequence. Elimination of sequencing creates undifferentiated time, which is tantamount to eternity.....**Timeless time belongs to the space of flows, while time discipline, biological time, and socially determined sequencing characterize places around the world, materially structuring and deconstructing our segmented societies.** Space shapes time in our society, thus reversing a historical trend: flows induce timeless time, places are time-bounded.” (Castells, 1996:464-465) (forfatterens fremhævelse)

Castells begreb om strømmenes rum har visse tematiske ligheder med Baumans begreb om en fleksibel, flydende, ”nomadisk” modernitet (Bauman, 2000a; 2000b), som i sin ”sene” fase mod slutningen af forrige århundrede og frem flyder henover ”gamle” bastioner som nationalstatens grænser med en tilsyneladende ustoppelig dynamik. Flow og netværk er ligeledes bærende elementer i John Urry og Scott Lashs undersøgelser af industrielle dynamikker i den senmoderne kapitalistiske økonomi (Lash & Urry, 1987; 1994), et tema som John Urry mener har vidtgående konsekvenser for en række kanoniserede temaer i sociologien, deriblandt ”samfundet”, hvilket i den klassiske sociologi nærmest er synonym med nationalstaten, som den bærende analytiske kategori i sociologiske undersøgelser (Giddens, 1984; Urry, 2000b). I Urrys optik har den øgede mobilitet af mennesker, billeder, information, stof og energi antaget så central betydning, at den centrale analytiske kategori bør være dynamikken i de dynamiske netværk som disse processer finder sted gennem. Hans bud er, at man i stedet for ”samfundet”, som reelt sættes lig med nationalstaten, som den centrale analytiske kategori, bør inddrage netværk og flow som centrale begreber i samfundsvidenskabelig analyse. Hans egen ”mobilitetssociologi” kan ses som et bud på en sådan reorientering af det sociologiske forskningsprogram (Urry, 2000a; 2002; 2004).

Castells opfattelse af strømmenes rum som et ikke-sted præget af tidløs tid, finder man også hos tænkere som forbindes med postmoderne tænkning, deriblandt Virilio og Baudrillard. Der sker dog her en yderligere radikaliserings, idet de fremskriver

modernitetens tendens til overskridelse og afstandsforøgelse, for nærmest at lade rummet forsvinde i en singularitet, et punkt. Paul Virilios dromologi⁴³ afbilder de moderne samfunds udvikling som en stræben mod at komprimere tid og rum og dermed opnå højere og højere hastigheder (Virilio, 1989 [1988]; 1990; Brügger & Petersen, 1994; Armitage, 1999b; 1999a; Derian, 1999; Virilio, 2001). Virilio integrerer dermed dimensionerne tid og rum i samlet beskrivelse, nemlig de to størrelsers vektor, hastighed. Virilios billede af de moderne samfunds udvikling er en beskrivelse af stadig acceleration, hvor blandt andet udviklinger i transport-, transmissions- og transplantationsteknologi⁴⁴, bestandigt skubber på tidens konvergering mod øjeblikkelighed ("lysmuren"⁴⁵) og rummets kollaps. Virilio beskriver dermed også en tømning af tiden, der konvergerer mod ikke-tid samt en tømning af rummet, der konvergerer mod en singularitet, et immaterielt ikke-rum (Brügger & Petersen, 1994). Virilios optik på rummets erobring er blandt andet at mennesket bestandigt søger at udvide sit skrøbelige og endelige legemes kapacitet ved at bruge proteser, det vil sige teknologi som kan udvide dets bevægelsesmæssige og sensoriske kapacitet (Virilio, 1989 [1988]; Brügger & Petersen, 1994). Denne artificielle økologi, som indebærer en enorm ophobning af artefakter, indebærer et skift på i hvert fald 3 områder, som Virilio afbilder det (Michelsen, 1994): vi går fra bevægelse i en makrofysisk verden til bevægelse i en mikrofysisk verden (elektroner), fra Newtons absolutte tid-rum til Einsteins relative tid-rum og endeligt fra perception i en makrofysisk verden til perception medieret af forskellige typer teknologier, som formidler en art tele-nærvær. Virilios bud er, at denne udvikling på sin vis er uafvendelig; vi kan ikke opfinde teknologier som sætter farten ned igen (Frandsen, 1994). Vi kan mest gøre os håb om at *genopfinde* afstanden, ikke *genfinde* den, nu vi så at sige har forurennet afstanden. Baudrillard giver udtryk for et beslægtet synspunkt, hvor virkeligheden (en historisk tid i et absolut rum) endegyldigt er uden for rækkevidde (Baudrillard, 1992; 1994c; 1994a; 1994b; 1994d; Lechte, 1994:233-237; Smith, 1997; Baudrillard, 1998), blandt andet som en følge af de moderne mediers funktion som formidlere af den og den globale økonomis accelerering af omsætningen af tegn. Det er dog spørgsmålet om ikke sådanne rapporter fra "virkelighedens ørken", som Baudrillard blandt andet fremkommer med, har større værdi som udtryk for kulturkritik end for forståelsen af det konkrete rum, som produktion og fødevarer foregår i. Det som man dog bør tage med sig fra de to, er deres implicite kritik af logikken bag tid-rum kompression og deres indlevede beskrivelser af oplevelsen af det skrumpende rum.

Fra Marx til Castells synes diagnosen at være at moderniteten indebærer en udskillelse af rum fra sted, og med Castells må man påregne et træk op i strømmenes rum, som sætter

stedernes rum under pres. Et vigtigt aspekt hos Castells, og dette kan man bruge som et kritisk afsæt, er at der stadigvæk findes absolutte steder. Steder er anledningen til at moderniseringen ikke bør anskues som en transformationsproces uden konflikter og modbevægelser. Man kan også anskue det som at fremkomsten af strømmenes rum betyder ikke at rummet er friktionsløst, uden træghed eller ikke "svarer igen". Dette aspekt står dog efter min opfattelse lidt underbelyst hos Castells, idet han betoner at det sociale determinerer rummet, dvs. rummet bliver skabt af det sociale. Det betyder ifølge Castells at rummet bør ses som det materielle udtryk for samfundet (Castells, 1996:410); hvilket ikke umiddelbart kan læses som en åbning mod at tilkende rummet en påvirkning den anden vej, fra rummet til det sociale. Hvis man kigger på nogen hovedtal for udviklingen i for eksempel transportteknologi, synes dette da også umiddelbart at støtte nogen af de mere radikale udmeldinger om at afstandens træghed er ophørt med at have nogen betydning (Cairncross, 1997). Omkostningerne til transport faldet dramatisk, hvilket kan ses både på skibs-, tog-, lastbils- og flytransport gennem dette århundrede, samtidigt med at globalisering og økonomisk integration har forøget transportens omfang dramatisk (Rietveld & Vickerman, 2003). Men flere studier peger på samme tid på at transportomkostninger bliver ved med at have markant betydning og bevirker at økonomien ikke bliver så "vægtløs" som man skulle forvente (Rietveld & Vickerman, 2003). Andre steder peges der på at nærhed som kontekst for social interaktion vedbliver at have en væsentlig betydning, hvilket vedbliver at fastholde en center-periferi struktur af økonomien (Pratt, 2000; Morgan, 2004). Endelig skal man heller ikke overse, at overskridelsen af rummet indebærer afsættelse af økologisk fodaftryk, eller inddragelse af økologisk råderum (Wackernagel & Rees, 1996; Hansson & Wackernagel, 1999; Gerbens-Leenes & Nonhebel, 2002), hvilket er en væsentlig fordelingsmæssig problematik i et globalt perspektiv. Det er i hvert fald vigtigt at holde fast på at rummet som materiel kontekst fortsat spiller en rolle; et perspektiv som dermed ligger sig på linie med det perspektiv på rummet, som kan udledes fra Giddens, Sayers og Tonboes bidrag (Giddens, 1984; Tonboe, 1993; Sayer, 2000), som det blev omtalt i kapitel 3. I relation til introduktionskapitlets bemærkninger, er det derfor en stor udfordring at sikre systemisk og funktionel integritet af fødevarenetværk under de betingelser som en samfundsøkonomi, i stigende grad organiseret som netværksøkonomi, stiller.

5.4 Rum som en social form – distancering af sociale relationer

Hvis det foregående skulle forsøge at afklare nogen af projektets begreber omkring udlejring, kan man sige at det primært har beskæftiget sig med udlejring i mere økonomisk og teknologisk forstand, hvor udlejring er en adskillelse af rum og sted og etableringen af et skel mellem den økonomiske topografi og den geografiske topografi,

som kan være vidt forskellige. Udlejring og dens distancering af sociale systemer i tid og rum, har dog også en markant indflydelse på det sociale liv. Hvis rummets usynliggørelse primært har økologisk betydning, har distancering i tid og rum også en markant social betydning.

For at afklare dette aspekt, vil jeg tage udgangspunkt i Simmel, som blandt flere andre klassiske sociologer har beskæftiget sig med rummet. Det sker blandt andet i *Philosophy of Money* (Simmel, 1991 [1900]) og specielt i *Soziologie* (Simmel, 1983 [1908]), hvor der er et helt kapitel om rummet og den rumlige organisation af samfundet. Der er her taget udgangspunkt i den engelske oversættelse af dette kapitel (Simmel, 1997 [1908]). Simmels arbejde om rum udgør en spændende undtagelse blandt hans samtids sociologi, ved at hans interesse omkring rum primært angår rummets funktion som social form, dvs. rum som social kontekst. Af særlig interesse her er hans betoning af nærhed, afstand og bevægelse som konstituerende former for social praksis. (Lechner, 1991; Tonboe, 1993:173-195; Frisby & Featherstone, 1997:137-185). Simmel har den grundlæggende karakteristik af rummet, at det bør betragtes som en virkningsløs form (Lechner, 1991:196; Frisby & Featherstone, 1997:137), så man kan ikke umiddelbart sige at Simmel udgør et brud med hans samtids fremherskende antropocentriske og instrumentelle perspektiv. Dette betyder dog ikke at Simmel kan siges at betragte rummet som udelukkende socialt konstitueret, idet han også understreger at rummet virker ind på det sociale ved at "fikserer" sociale relationer i en given form (Frisby & Featherstone, 1997:146). Baggrunden for dette er at rummets fiksering kan variere, lige fra en høj grad af stedbundethed til praktisk taget ingen; for sociale figurationer som er primært stedbundne, vil rummet indvirke på afgørende vis. Dette er et eksempel på en uklarhed i Simmels argumentation i relation til hans indledende forudsætning om at rummet er en virkningsløs form. Et andet af rummets karakteristika ifølge Simmel er at afstand, eller snarere forskellige koblinger af nærhed og afstand, har en væsentlig betydning som social form. Social interaktion bliver væsensforskellig, om den udføres på afstand eller om den udføres i rumlig berøring med hinanden (Tonboe, 1993:187). Simmel nævner blandt andet en række psykologiske forskelle, nemlig at (rumligt) nære sociale relationer kendetegnes ved en større grad af sanselig oplevelse, sanselig indlevelse og følelsesmæssig intensitet, hvilket dog kan have en bagside idet Simmel forbinder dette med en følelespolaritet. Han nævner for eksempel at naboer kun kan leve sammen som enten venner eller fjender, ikke midt i mellem (Frisby & Featherstone, 1997:153-154). Jo mere fjerne sociale relationer, jo mere abstrakt og intellektualiseret bliver den sociale relation, men til gengæld er den ikke i samme grad udsat for følelespolaritet. Fjerne relationer

stiller dog flere krav til deres opretholdelse, da den mere abstrakte relation over afstand også introducerer et element af flygtighed i relationen. Simmel betoner derfor at udfordringen for opretholdelse af fjerne relationer er at forlene dem med en vis grad af identifikation og nærhed, hvilket man med Giddens vil sige kan finde sted via hvad Giddens kalder *adgangsporte*, som kan medvirke til at genindlejre sociale relationer i specifikke kontekster. Simmel foregriber på den måde Giddens skelnen mellem social integration og system integration, hvor det sidste finder sted ved hjælp af udlejningsmekanismer som for eksempel penge, eller hvad Simmel ville kalde abstraktionskapaciteter. Udvikling af abstraktionskapacitet er derfor for Simmel et væsentligt element i hele modernitetens udvikling (Frisby, 1985; Turner, 1986). Simmel betoner også vigtigheden af rummets deling, dvs. dragning af grænser eller inddeling af rum og den indflydelse det har på det sociale (Lechner, 1991; Tonboe, 1993:185-186; Frisby & Featherstone, 1997:141). Deling af rummet indfører i Simmels optik en "social centripetalitet". Med andre ord vil det sige, at der etableres et skel mellem indenfor og udenfor, center og periferi; indenfor en given grænse hersker en type orden, som adskiller sig fra den udenfor, ligesom at det sociale liv vil orientere sig i forhold til hvad der konstitueres som center i forhold til grænsen (deraf betegnelsen centripetalitet – der indføres så at sige en social gravitation, en omdrejningsakse). Simmels betoning af rummets deling er endnu et eksempel på en uklarhed i hans rumbegreb, da han rigtigt nok observerer at der både kan tales om sociale grænser og naturlige grænser. Specielt omkring naturlige grænser bliver opretholdelsen af Simmels indledende princip om at rummet er en virkningsløs form meget tvivlsom. Godt nok kan man teknologisk skubbe til naturlige grænser, men det virker svært at frakende naturen en egen og vigtig rolle i at etablere grænser (Tonboe, 1993:186). Endeligt nævner Simmel også bevægelse i rum som en vigtig social form (Lechner, 1991; Frisby & Featherstone, 1997:160), da hans tidligere nævnte eksempler alle relaterede sig til mere eller mindre statiske konfigurationer i rum. Simmel nævner som eksempel at hos folkeslag i bevægelse som for eksempel nomadefolkeslag, kan man forvente en lavere intern differentiering og større grad af social interaktion. Nok så vigtigt er dog også mobilitet inden for samfund eller nationer, hvor man i skiftende grader af nærhed lever sammen inden for et afgrænset rum. Her kan man i Simmels optik leve som enten venner eller fjender. Mobilitet introducerer da en størrelse, der hverken er det ene eller det andet, nemlig den fremmede (Tonboe, 1993:193). Dette tema, som på sin vis afspejler Simmels egen situation som jødisk protestant, er senere blevet taget op af Bauman i hans arbejde om modernitetens ambivalens (Bauman, 1990b; 1990a; 1991a; 1991c). Simmels analyse af rummets betydning er taget med her som et eksempel på et rumbegreb som på nogen punkter

forlader den snævre instrumentalistiske opfattelse, som gjorde sig gældende på den tid. Samtidigt holdes Simmels gennemgående antagelse om rummet som en virkningsløs form nærmest op som en besværgelse og vidner på sin vis om hvor stor betydning den underliggende antropocentrisme havde på det tidspunkt.

Som nævnt i omtale af Giddens i kapitel 3, er distanceringen af sociale systemer i tid og rum ifølge Giddens et helt centralt kendetegn for modernitetens og udgør en væsentlig forandring for den kontekst, som det sociale liv udspilles i. Giddens forbinder også, i lighed med Simmel, distanceringen med en højere grad af systemintegration end social integration, som kræver fælles nærvær (*co-presence*). Udstrækning af sociale relationer i tid og rum blev også af Simmel så som et distinkt moderne særtræk, hvor han så moderniteten udvikle sig mod stadigt større grad af formalisering af social interaktion, i takt med at man muliggjorde integration af mennesker som førhen var adskilt i tid og rum (Frisby, 1985; Turner, 1986; Simmel, 1991 [1900]). Med udgangspunkt i Weber, kan man finde mange eksempler i samfundsteorien som forbinder modernitetens udvikling med en konsekvent udfasning af nære, uformelle sociale relationer, som erstattes med tilsvarende abstrakte, formelle sociale relationer. Hvor Giddens anlægger et neutralt syn på om det er godt eller skidt at sociale relationer integreres på tværs af tid og rum (system integration), er der således megen anden teori, som forbinder skiftet med negative konnotationer. Bag disse tendentielt negative diagnoser af moderniteten ligger en opfattelse af at moderniteten eroderer de "autentiske" fællesskabsbånd i en social kontekst præget af ansigt-til-ansigt relationer, og erstatter dem med tilsvarende instrumentelle markedsbaserede relationer mellem aktører der er adskilt i tid og rum. Man kan også udtrykke det som at moderniteten udhuler fællesskab, eroderer tillid og der sker en markedsførelse af det sociale. Hvordan skal man forholde sig til den diskussion, som er meget relevant med hensyn til den foreliggende undersøgelse af alternative fødevarenetværk, hvor i det mindste nogen af de undersøgte cases gør krav på at være mere "nære" netværk end eksempelvis supermarkederne? Er distancering af sociale relationer entydigt negativ? Udtrykt i relation til projektets genstandsfelt, er spørgsmålet om distanceringen i tid og rum reducerer den sociale sammenhængskraft i fødevarenetværk og erstatter denne med rent instrumentelle relationer?

Nogen klassiske diagnoser, som umiddelbart vil sige ja til det spørgsmål, er udført af Ferdinand Tönnies (Tönnies, 1963 [1887]) og Karl Polanyi (Polanyi, 1957 [1944]). Tönnies' modstilling af *gemeinschaft* og *gesellschaft* er klassisk, eksempel på hvad senere fortolkere har kaldt et negativt billede af modernitetens indflydelse på sociale fællesskaber

(Tönnies, 1963 [1887]; Adair-Toteff, 1995). Tönnies forbinder de nedenstående egenskaber med hver af de to idealtyper (som altså bør betragtes som yderpunkter på en graderet skala):

Tabel 15: *Betydninger i begreberne gemeinschaft og gesellschaft* (modificeret efter (Brint, 2001))

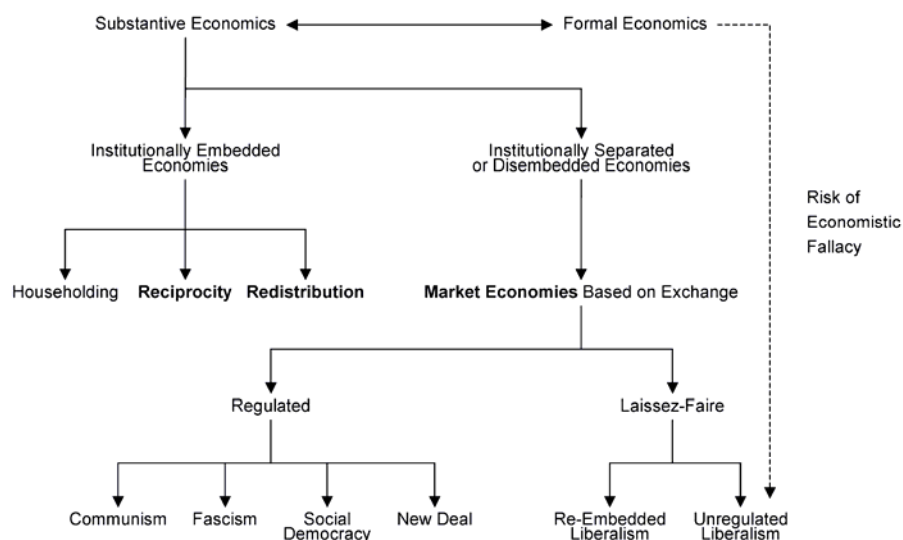
gemeinschaft	gesellschaft
common ways of life	dissimilar ways of life
common beliefs	dissimilar beliefs
concentrated ties	dispersed ties
frequent interaction	infrequent interaction
small numbers of people	large number of people
distance from centers of power	proximity to centers of power
familiarity	rules to overcome distrust
continuity	temporary arrangements
emotional bonds	regulated competition
natural will	rational will

Umiddelbart er Tönnies blevet opfattet som en romantiker, der idylliserede sin barndoms Frisien, men det kan i høj grad diskuteres, hvorvidt han fortjente det ry, idet han ikke mente at fortiden kunne genskabes og at man snarere skulle brug *gemeinschaft*-begrebet i en diskussion om hvilken fremtid man ønskede sig (Adair-Toteff, 1995). Tönnies bør altså ikke nødvendigvis opfattes som den varme fortæller for stedbundne fællesskaber, som man normalt tillægger ham. Det sociologiske fokus på fællesskaber i Tönnies ånd kan dog ikke siges at have haft den store udbredelse. Den indsats der har været tale om, fordeler sig på hovedsageligt tre fokusområder: studiet af bio-fysiske steder (*community studies*), studier af valgfællesskaber (interesseforeninger, forbund osv.) og endelige komparative analyser af strukturelle karakteristika for forskellige typer fællesskaber (Brint, 2001). Noget af tematikken i det "klassiske" fællesskabstænkning kan dog siges at dukke op igen i form af den markante interesse for social kapital der er opstået gennem de seneste 15-20 år (Coleman, 1988; Portes & Sensenbrenner, 1993; Putnam, 1993b; 1993a; 1995; 1996; Edwards & Foley, 1998; Foley & Edwards, 1998; Portes, 1998; Woolcock, 1998; Fine, 2000; Adam & Roncevic, 2003). Her er fokus dog ikke så meget på en normativ analyse af fællesskabsformers indhold, som på hvad deres betydning er som ressource for social praksis, deriblandt økonomisk aktivitet.

Karl Polanyi kan ligeledes tillægges en negativ tolkning af modernitetens indflydelse på fællesskab. Det sker fra et andet fokus end Tönnies, idet Polanyis fokus var på det skift i akkumulationsregime, som industrialiseringen indvarslede. Ifølge Polanyi betød denne strukturelle transformation en likvidering af ikke-kontraktlige, uformelle relationer:

”The noncontractual organizations of kinship, neighborhood, profession and creed were..liquidated since they claimed the allegiance of the individual and thus restrained his economic freedom.” (Polanyi, 1957 [1944]:163)

Et centralt tema i Polanyis arbejde er kritikken af hvordan der med introduktionen af den moderne markedsøkonomi sker en ”økonomistisk fejlslutning”, hvor al økonomisk aktivitet anskues som formel, rationel økonomi og hvor al ikke-kapitalistisk økonomi bliver underlagt samme logik som den formelle økonomi (Jessop, 2001b; Hess, 2004). Polanyi modstiller den formelle økonomi med hvad han kalder substantiel økonomi (*substantive economics*), hvor økonomien betragtes som værende både indlejret i sociale relationer, baseret på gensidige forpligtelser (*reciprocity*) og omfordeling (*redistribution*) såvel som værende en udlejret markedsøkonomi, baseret på markedsudveksling (*exchange*).

Figur 29: Centrale begreber hos Polanyi (Jessop, 2001b)

Polanyi understreger derfor vigtigheden af at inddrage det ”ikke-økonomiske” i økonomien, blandt andet med ordene:

”The human economy ...is embedded and enmeshed in institutions, economic and noneconomic. The inclusion of the noneconomic is vital. For religion or government may be as important for the structure and functioning of the economy as monetary institutions or the availability of tools and machines themselves that lighten the toil of labor.” (Polanyi, 1992:33)

Polanyi forbinder den moderne markedsøkonomi med et skift i forholdet mellem det sociale og det økonomiske, hvor det hedder sig at i stedet for at økonomien er indlejret i det sociale, er det sociale indlejret i økonomien:

”Instead of economy being embedded in social relations, social relations are embedded in the economic system. The vital importance of the economic factor to the existence of society precludes any other result. For once the economic system is organized in separate institutions, based on specific motives and conferring a special status, society must be shaped in such a manner as to allow that system to function according to its own laws. This is the meaning of the familiar assertion that a market economy can function only in a market society.” (Polanyi, 1957 [1944]:57)

Tönnies synes umiddelbart at skildre moderniteten som en tendens til opløsning af autentiske fællesskabsbånd og Polanyi synes at skildre moderniteten som en overlejring af det sociale med det økonomiske, hvor man må påregne en høj grad af instrumentalisering af sociale relationer. En anden relevant optik i denne forbindelse er Baumans behandling af sammenhængen mellem modernitet og moral, hvor distancering af sociale relationer er et vigtigt tema. Dette tema behandles blandt andet i Baumans studie af Holocaust, hvor han argumenterer for hvordan Holocaust ikke nødvendigvis var et udslag af syge, onde menneskers værk, men hvordan den gav mening inden for rammerne af nogen af grundpillerne i modernitetens selvforståelse (Bauman, 1991b), deriblandt den bureaukratisering og rationalisering, som Weber afdækkede i hans undersøgelser af den tidlige kapitalisme (Turner, 1992; Weber, 1995 [1920]; Gane, 2002). Baumans argumentation går blandt andet på, at Holocaust ikke kan betragtes som et tilbagefald i barbari, eller en specifik jødisk oplevelse, men knytter sig tæt til de teknologiske, bureaukratiske og logistiske færdigheder som er specifikke for moderniteten (Bauman, 1988b). Snarere synes Holocaust at være et udtryk for hvordan moderniteten, blandt andet via funktionel differentiering, skaber social distance, et tema som han har undersøgt i flere andre sammenhænge (Bauman, 1990b; 1990a; 1991c; 1993). Det at man ikke længere ser ”den anden”, hvad enten det er jøden⁴⁶, medmennesket, slagtesvinet eller

destruktionen af naturen, fjerner ”den anden” som objekt for etisk refleksion. Bauman støtter sig her op ad moralfilosoffer som Løgstrup (Løgstrup, 1964) og Buber (Buber, 1997 [1923]), som begge betoner mødet med den anden som en etisk fordring. Bauman er dog mindre optimistisk end for eksempel Buber omkring mødets mulighed, men synes at betone fraværet mere end nærværet (Bauman, 1990a; 1991c). I Baumans modernitetsanalyser går der således en tråd af uafvendelighed, og dermed tragedie, i hans betoning af modernitetens ambivalens, sociale distance, fragmentering og rationalisering og det medfølgende tab af mening. Bauman mener dog på den anden side at den ”flydende” modernitet (Bauman, 2000a) åbner op for dialektisk modrettede processer, hvor mennesker søger mod fællesskaber som et værn mod modernitetens udlejningsprocesser og hvor man i fravær af traditionens sanktionering selv er nødt til at stå inde for moralske og etiske værdier (Bauman, 1993; 1995b). På den måde kan man sige at Bauman opretholder trods alt *mødets mulighed* og dermed en moralsk og etisk rekonstruktion.

En grov og firkantet læsning af Tönnies, Polanyi og Bauman ville umiddelbart forbinde moderniteten med en vækst i *anomi og fremmedgørelse, privat grådighed og moralsk indifferens*. Dette ville dog være en noget prematur konklusion, idet man kan argumentere for at dette ikke er helt entydigt. Argumentationen omfatter i hvert fald tre forskellige temaer, henholdsvis at en modstilling af det sociale og det økonomisk ikke er farbar, at nære relationer har en mørk bagside, dvs. at de har en omkostning og endelig at distancering ikke nødvendigvis udelukker moralsk identifikation.

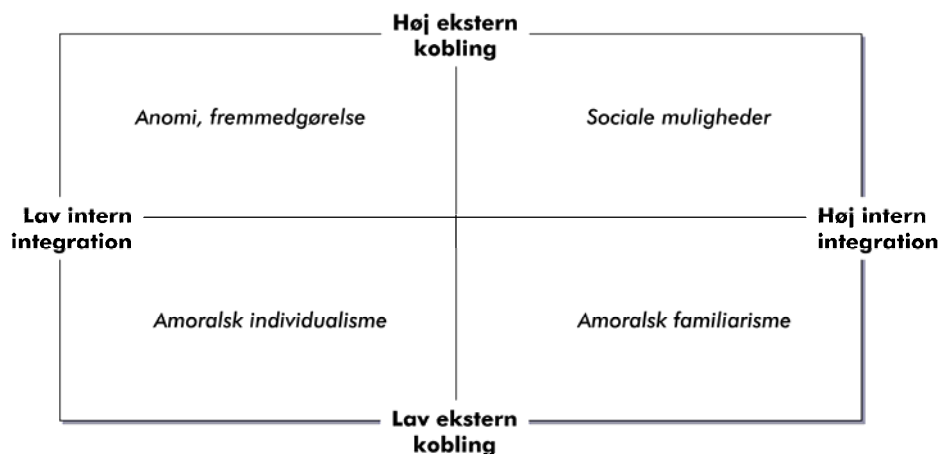
Angående det første, er der al mulig grund til ikke at foretage en analytisk adskillelse af det økonomiske og det sociale. I relation til dette tema argumenterer Granovetter hans nyklassiske artikel fra 1985, som kan siges at have grundlagt *New Economic Sociology* (Swedberg, 1997; Krippner, 2001), at alle former for økonomisk handling er indlejret i en eller anden form for social relation og at udviklingen gennem historisk tid betyder en ændring i typen og ikke i graden af indlejretthed (Granovetter, 1985). Det har umiddelbart den konsekvens, at økonomisk aktivitet bør betragtes som værende på samme tid social og instrumentel. Udfordringen som Granovetter ser det, er at manøvrere mellem en ”undersocialiseret” og en ”oversocialiseret” tilgang til at analysere økonomisk aktivitet (Granovetter, 1985; 1992). Som eksempler på en undersocialiseret tilgang nævner han den neoklassiske økonomis forståelse af *homo economicus*, som indebærer en autonom aktør uden nogen form for social indlejring til at ”farve” hans instrumentelle

adfærd. Tilsvarende ville det være en oversocialisering af se økonomisk adfærd som værende helt underlagt sociale normer, forventninger eller kultur.

Endvidere kan man argumentere for, at før man slutter at moderniteten er negativ fordi den truer *gemeinschaft*, bør det tages i betragtning at nære, tætte sociale relationer kan siges at have en omkostning udover deres åbenlyse gevinster. Det kan være landsbyens sladder, intense sociale kontrol og manglende mulighed for at indtage andre sociale roller end dem som man er født eller opvokset ind i; det kan også vise sig som manglende mulighed for at udvikle andre typer erhverv, som det for eksempel har vist sig i studier af erhvervsaktivitet blandt indvandrere (Woolcock, 1998). Det er ligeledes vist i andre empiriske studier, at tætte, nære relationer kan være en hæmsko i økonomiske omstrukturingsprocesser (Schulman & Anderson, 1999). I stedet virker det mere frugtbart at skelne mellem forskellige typer fællesskaber og afbilde dem som havende både gevinster og omkostninger. Et eksempel på en sådant billede af sociale netværk, eller snarere social kapital, idet det er netværks ressourceperspektiv som er i fokus, kan findes i Michael Woolcocks begrebsmæssige model (Woolcock, 1998) for social kapital (illustreret nedenfor).

Woolcock skelner mellem to dimensioner i opbygning og anvendelse af social kapital, henholdsvis integration og kobling. Integration refererer til graden af integration af relationer ”internt” i et givent socialt netværk⁴⁷, hvorimod kobling beskriver graden af kobling med eksterne ressourcer i forhold til netværket. Med Giddens begreber vil man sige at integration overvejende handler om social integration, hvorimod kobling handler overvejende om systemintegration. Det er specielt kobling udadtil, der kan muliggøre et skift af ”socialt rum”, hvor man kobler op til andre typer netværk eller aktører uden for ens vante fællesskab. Begge typer af social kapital kan siges at give adgang til ressourcer for den aktør, der kobler sig op i dem. Det er det Bourdieu synes at sigte til med hans definition på social kapital:

”Social capital is the aggregate of the actual or potential resources which are linked to possession of a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition....The volume of the social capital possessed by a given agent thus depends on the size of the network of connections he can effectively mobilize and on the volume of the capital (economic, cultural or symbolic) possessed in his own right by each of those to whom he is connected.” (Bourdieu, 1986:248-249)

Figur 30: *Integration og kobling i bottom-up udviklingsprocesser* (Woolcock, 1998)

I Woolcocks optik vil en lav forekomst af social integration sammenholdt med tilstedeværelsen af høj systemintegration resultere i anomi i Durkheims forstand, hvor individet vil være frisat til en masse muligheder, men uden et fællesskab at udøve dem i. Tilsvarende vil lav systemintegration og lav social integration resultere i fraværet af både fællesskaber samt samfundsopretholdte institutionelle rammer; man kan forvente at individets i sin sociale praksis vil være overvejende præget af egeninteresse og snæver nytte ("amoralsk individualisme"). Empirisk vil denne kombination dog være meget sjælden. En høj grad af social integration men uden tilsvarende kobling ud ad til, kan resultere i et "overskud af fællesskab" eller hvad Woolcock betegner som "amoralsk familiarisme", som kan være medvirkende til at hindre skift til andre typer netværk, da transaktionsomkostningen, hvis man kan udtrykke det sådan, vil være relativt høj. Den største grad af social mulighed i Woolcocks model ligger i *kombinationen af høj social integration og høj systemintegration*. Et konkret eksempel der kan illustrere Woolcocks begreber, kunne for eksempel være erhvervsaktivitet blandt indvandrere, som kort blev nævnt ovenfor. Sydøstasiatiske indvandrersamfund som koreanere og vietnamiserer kendetegnes også herhjemme ved en høj grad af social integration, som blandt andet giver sig udslag i at man yder nyankomne rentefri lån i regi af private låneforeninger til at etablere sig indenfor restaurationsbranchen (fastfood), som historisk (fra 1970'erne og frem) har været et typisk erhvervsvalg inden for disse indvandrersamfund. Umiddelbart er det meget positivt med denne høje grad af fællesskab, som man efter Woolcocks begreber kan betegne som høj social integration, men lav ekstern kobling, idet man ikke trækker på eksterne ressourcer som formelle kreditinstitutioner og erhvervsrådgivning. Omkostningen viser sig dog ved ankomsten af andre indvandrergrupper, som presser markedet, for eksempel ved ankomsten af tyrkere og pakistaneres pizzariaer. Her spiller

kombinationen af høj social integration og lav ekstern kobling den rolle, at det vanskeliggør skift af erhvervstype i disse sydøstasiatiske eksilsamfund, da de private låneforeninger ikke er gearret til andre, eventuelt mere kapitalkrævende erhvervstyper, heller ikke med hensyn til rådgivning da man primært orienterer sig mod en bestemt type erhverv. Man kan i dette tilfælde sige, at en distancering i form af en højere grad af ekstern kobling ville udgøre et positivt element.

Denne skelnen mellem intern skabelse af social sammenhæng og ekstern kobling med relevante ressourcer, indebærer et udviklingsperspektiv hvor man også opererer med forekomsten og kombinationen af forskellige former for tillid. Her kan der med fordel tages udgangspunkt i Luhmanns tillidsbegreb (Luhmann, 1999 [1968]), som Giddens senere har taget op (Giddens, 1994 [1990]). I Luhmanns optik fremstår tillid ikke som en etisk-moralsk fordring eller som en "social dyd", som blandt andre Francis Fukuyama fremstiller det (Fukuyama, 1995), men snarere som en funktionel kapacitet som kan medvirke til at reducere kompleksitet (og risici) i det moderne samfund. Luhmann skelner mellem personlig tillid og systemtillid, en skelnen som Giddens senere tager op. Både Luhmann og Giddens forbinder udviklingen af det moderne samfund med en vækst i systemisk medieret tillid. Hos Luhmann sker det med baggrund i en antagelse om at det funktionsdifferentierede, moderne samfund i højere grad end traditionelle samfund kræver tillid for at kunne fungere. Hos Giddens finder væksten i systemtillid sted på grund af tid-rum distancering. Opretholdelse af systemtillid er en delikat balance, som bestandigt er tæt på at slå over i mistillid; oven i købet må man med udgangspunkt i Becks begreb om risikosamfundet også påregne muligheden af *systemmistillid*. Specielt det sidste er blevet aktuelt i fødevarersektoren de senere år med omfattende fødevareskandaler, hvor nogen af de voldsomme risici, der her er kommet til udtryk, synes at være systemiske (DuPuis, 2000; Coff, 2002; Fonte, 2002; Mol & Bulkeley, 2002; Lindgreen, 2003; Stassart & Whatmore, 2003). Fødevareskandalerne udgør på sin vis en kobling til diskussionen af temaet distancering og moralsk identifikation, idet man kan argumentere for at distanceringen i den kontekst viser sig som et tvetydigt fænomen, som rummer både et muliggørende og begrænsende aspekt. Distancering og udlejring, hvor det lokale kobles med det globale, indebærer for det første et kraftigt flow af varer, men navnlig også et kraftigt flow af information, som man ellers ikke ville få adgang til. Dermed kan man sige at den information om for eksempel horrible vilkår for husdyr og uansvarlige praksisser i produktion og forarbejdning som rent faktisk kommer frem, muliggør moralsk identifikation, ligesom at dens fravær begrænser den. Her er de strukturelle rammer for forbrug af central betydning, idet de influerer graden af nærvær

eller distance med den historie som er indkapslet i fødevarerne; med andre ord fortæller fødevarer altid en historie. Den strukturelle og institutionelle ramme denne historie fortælles i og med gør en vigtig forskel; en historie behøver for eksempel ikke at være sand, fordi den er skøn (overdreven *branding*), ligesom at den ikke behøver at være god, fordi den er sand (vægtning af effektivitet og ensartethed).

Man kan konkludere på det foregående at det ikke synes at være distanceringen i sig selv, der er bestemmende for om udlejringen resulterer i anomi og fremmedgørelse, privat grådighed og moralsk indifferens. Det synes snarere at ligge i, om man kan fastholde en høj grad af social integration, samtidigt med at man indgår i relationer på tværs af tid og rum. Det der synes at være udfordringen, er at konstruere et begreb om fællesskaber, herunder at karakterisere hvilke former de antager samt hvilken betydning disse har, samtidigt med at man bør undgå at forbinde ”fjerne” eller formelle sociale relationer med en på forhånd given negativ status. Angående moralsk identifikation, så spiller de ressourcer der indgår i fællesskabets opbygning, en central rolle, både med hensyn til muliggørelse og begrænsning af moralsk identifikation, men navnlig også med hensyn til at kunne realisere moralsk handling, hvilket griber tilbage til begrebet om social integration.

Man kan her tage udgangspunkt i Durkheims begreber om fællesskaber. Durkheim betragtede ikke fællesskab som et sammensat begreb, som for eksempel Tönnies, men gik til det som et disaggregeret begreb, som kendetegnedes ved forskellige variable, hvor de fire første er strukturelle variable, mens de sidste er kulturelle variable ((Durkheim, 1970 [1893]; 1995 [1911]); citeret i (Brint, 2001):

Tabel 16: *Durkheims tilgang til fællesskabsbegrebet* (bearbejdet efter (Brint, 2001)

Type of variable	Characteristics
Structural	dense and demanding social ties
	social attachments to and involvements in institutions
	ritual occasions
	small group size
Cultural	perceptions of similarity with the physical characteristics, expressive style, way of life or historical experience of others
	common beliefs in an idea system, a moral order, an institution or a group

Man kan kort sige om Durkheims tilgang, at han ser fællesskaber som værende konstitueret af både strukturelle betingelser og kulturel dannelse. I denne optik vil man kunne tale om fællesskaber hvis de udviser et eller flere af disse strukturelle eller kulturelle karakteristika. Det er dog et stående spørgsmål om modernitetens stadige opbrud af relationer, steder og tider stiller svære betingelser for fællesskabers opbygning. Det er for eksempel Johan Galtungs holdning, at anomi knytter sig til enhver hastig samfundsforandring (Galtung, 1996) og hvis dette kan gælde for en generel karakteristik af modernitetens væsen, ser det jo ikke godt ud. Bauman har leveret et væsentligt indspark til denne diskussion med hans *community*-begreb (Bauman, 1995a; 1996; 2003 [2001]), hvor han understreger at den menneskelige søgen efter tilhørsforhold i fællesskaber er et på sin vis umuligt projekt, præget af et konstant dilemma mellem begrebsparrerne fællesskab/sikkerhed og individualisme/frihed. Bauman skelner mellem to grundlæggende typer fællesskaber, etiske og æstetiske fællesskaber (Bauman, 2003 [2001]).

Tabel 17: *Baumans fællesskabsbegreb (Bauman, 2003 [2001])*

etiske fællesskaber	æstetiske fællesskaber
langsigtede engagementer	baseret på lidenskaber
holdbarhed, permanens	flygtige og overfladiske bånd uden konsekvenser
umistelige rettigheder	ingen etisk forpligtelse
uforanderlige forpligtelser og solidaritet	foranderlige forpligtelser
fremtiden eksisterer og kan planlægges	fremtiden er uvis og kan ikke planlægges

Baumans tænkning om fællesskaber kan i denne forbindelse bruges som et kritisk indspil til at analysere forskellige typer fællesskaber omkring produktion og forbrug af fødevarer. Med hensyn til at realisere en højere grad af systemisk integritet i fødevarenetværk vil der nemlig være en væsentlig forskel mellem om et givet fødevarenetværk kan karakteriseres som et æstetisk eller et etisk fællesskab. Et vigtigt element i den forbindelse er, at Bauman introducerer et politisk element i hans fællesskabsbegreb, i og med at en fordeling mellem pligter og rettigheder indgår i hans fællesskabsbegreb. Dette er i særlig grad en relevant diskussion i forhold til fødevarenetværk, hvor forbrugere og producenter indtræder i netværk og dermed en type fællesskab med hinanden bringer spørgsmålet på banen om hvilken fordeling af rettigheder og pligter der finder sted mellem disse.

5.5 Delkonklusion

På dette sted er det på sin plads at forsøge at samle trådene fra de foregående afsnit i dette kapitel. Den første del af kapitlet var en nærmere gennemgang af forudsætningerne for

modernitetens udstrækning af sociale systemer i tid og rum. Konsekvenserne af denne udstrækning har både sociale og økologiske implikationer. De økologiske knytter sig i særlig grad til afkoblingen af andre tider (og dermed rum) end dem der knytter sig til allokeringsprocesser i de for samfundsøkonomien dominerende teknisk-økonomiske netværk. De sociale implikationer knytter sig til rummets funktion som social form. Både Simmel og Giddens betoner her, at tid-rum udstrækningen introducerer en differentiering af social integration og systemintegration. Fra Woolcock kan man hente den indsigt, at det ikke er farbart at tildele en af disse en normativ forrang som værende mest positiv for at fremme sunde menneskelige fællesskaber. Det er en vigtig pointe hos Woolcock at hver af disse integrationsformer kan siges at have en omkostning. En høj grad af social integration og en lav grad af ekstern kobling kan udgøre en social spændetrøje, ligesom en lav grad af social integration og høj grad af ekstern kobling kan udgøre en anomisk tilstand. I Woolcocks optik ligger nøglen til sociale muligheder i kombinationen af social integration og systemintegration, eller med andre ord i at kunne forene social sammenhæng med udnyttelse af de ressourcer som knytter sig til et højt differentieret moderne samfund. I den forbindelse kan man bruge Durkheims strukturelle og kulturelle variable som et udtryk for forskellige aspekter ved den sociale integration, dvs. som en del af det som Woolcock kalder integration, mens system integration udtrykker sig ved hvad Woolcock kalder kobling. Bauman introducerer på sin side et væsentligt kritisk indspil, blandt andet ved at fokusere på fordelingen af pligter og rettigheder i forbindelse med hans skelnen mellem etiske og æstetiske fællesskaber.

En tilgang, som synes at kunne samle nogen af trådene fra Giddens betoning af rummets betydning, Simmel og Giddens begreber om social integration og system integration og Woolcocks begreber om integration og kobling, er Martin Hess' bearbejdning af indlejningsbegrebet (Hess, 2004). Her skelner han mellem 3 former for indlejring af økonomisk aktivitet, henholdsvis samfundsmæssig indlejring, netværksindlejring og territorial indlejring. Omkring *samfundsmæssig indlejring*, som med Giddens og Woolcocks begreber blandt andet kendetegnes ved social integration, betoner Hess, i overensstemmelse med Polanyi, det sociale netværk (i både politisk, kulturel og "ren" social forstand) som økonomisk aktivitet er indlejret i. For at blive i Polanyis begreber, så handler samfundsmæssig indlejring ikke kun om markedsudveksling, dvs. økonomi som en separat institution, men også om økonomien som en socialt indlejret institution, der omfatter såvel omfordeling (*redistribution*) som gensidige forpligtelser (*reciprocity*). Endvidere nævner Polanyi også at holde hus med ressourcerne (*householding*) inden for afgrænsede sociale enheder (for eksempel familier eller bosætninger) som værende en del

af en institutionelt indlejret økonomi. Bob Jessop opsummerer Polanyis position på følgende måde:

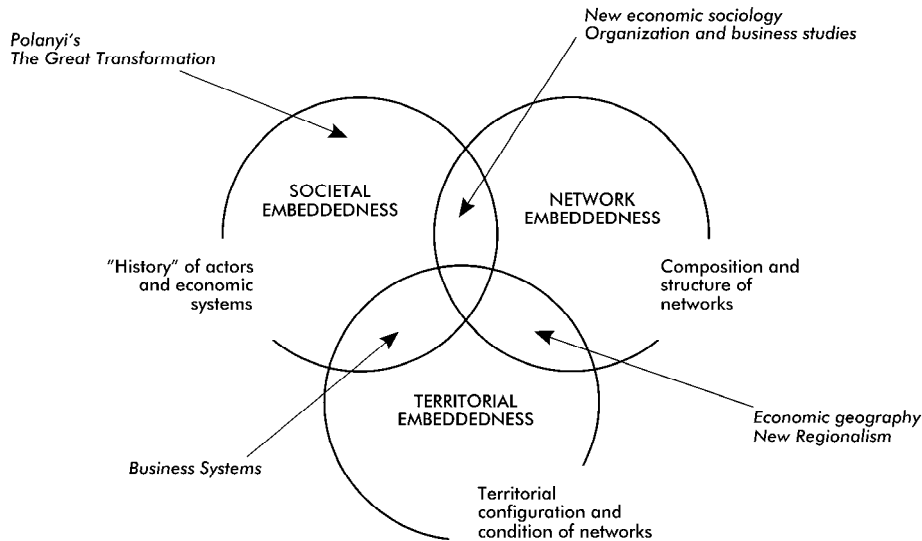
”Polanyi identified three such principles associated with economic activities embedded in non-economic institutions: (a) reciprocity among similarly arranged or organised groupings (e.g. elementary kinship groups); (b) redistribution through an allocative centre linked to a political regime; and (c) householding based on production to satisfy the needs of a largely self-sufficient unit such as a family, settlement or manor. These principles of symmetry, centricity and closure are contrasted with the anarchy of exchange as this is mediated through price-making markets in a disembedded and potentially self-regulating economy. In short, the capitalist market economy is only one form of organising economic activity and should not be used as a transhistorical model for interpreting other economies.” (Jessop, 2001b:214)

I Hess optik handler *netværksindlejring* mere om hvad Giddens og Woolcock ville betegne som system integration og kobling. Målet for netværksindlejring knytter sig tæt til sociale systemers selvopretholdelse, da netværksindlejring i Hess’ termer kendetegnes ved at:

”Network embeddedness can be regarded as the product of a process of trust building between network agents, which is important for successful and stable relationships.” (Hess, 2004:177).

Perspektivet er derfor mere strukturelt orienteret i netværksindlejring; et perspektiv som kan træffes flere steder i managementlitteraturen, for eksempel i Vickers begreb om virksomheder som *appreciative systems*, det vil sige systemer som søger at opretholde bestemte givende relationer fremfor andre, en proces som er ligeså social som den er økonomisk (Vickers, 1983; Blunden & Dando, 1994; Checkland, 1994; Johnson, 1994). Man kan også finde en lignende forståelse i begrebet om *stakeholder*-økonomi, hvor skellet mellem det sociale og økonomiske ikke opfattes særligt skarpt (Janns & Dybdal, 2002; Murphy, 2002). Endelige betoner Hess, at *territorial indlejring* ligeledes bør tages i betragtning, idet denne inddrager de konkrete steder hvor økonomisk aktivitet finder sted. Denne inddragelse af det absolutte rum er vigtig i forhold til begrebet om netværksindlejring, da denne på sin vis godt kan anskues som et socialt rum, hvis

”topografi” kan være væsentlig forskellig fra det absolutte rum. Skellet mellem disse to typer rum svarer til Castells skelnen mellem strømmenes og stedernes rum.

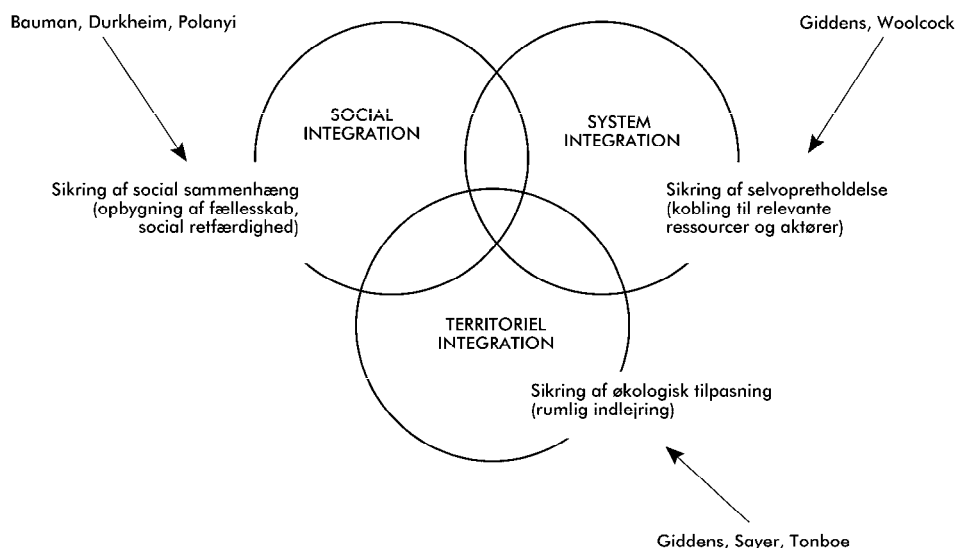
Figur 31: *Fundamental categories of embeddedness* (Hess, 2004)

Dermed kan man få samlet nogen af trådene fra det foregående og få samlet den i en fælles begrebsliggørelse af indlejningsbegrebet. Det er dog værd at tilpasse denne model mere specifikt til formålet med at analysere alternative fødevarer-netværks udlejnings- eller indlejningsprocesser. Derfor er der brug for at afklare sammenhængen mellem Hess’ og Giddens begreber, som på nogen punkter er sammenfaldende i fokus.

For det første er der brug for at afklare forskellen mellem Giddens brug af begrebet social integration (*social integration*) og Hess begreb om samfundsmæssig indlejring (*societal integration*), hvilket spiller en vigtig rolle i denne sammenhæng. For Giddens betegner begrebet social integration om social interaktion i en kontekst af fælles nærvær, hvorimod Hess bruger samfundsmæssig integration i Polanyis forstand, nemlig som den samfundsmæssige kontekst (politik, kultur og sociale praksisformer) som den pågældende økonomiske aktivitet er indlejret i, hvilket er et bredere begreb end hos Giddens hvor det umiddelbart er en mere deskriptiv parameter for sociale relationer. Det bør dog understreges at Giddens strukturteori påregner både økonomiske, politiske, ideologiske og juridiske institutioner (dominans-, signifikations- og legitimationsstrukturer) som en del af den strukturelle kontekst for social praksis (Giddens, 1984), så på den måde indgår de i hans begrebsapparat og man kan sige at forskellen mere knytter sig til forskelle i terminologi mellem Giddens og Hess. Men det

kan hertil bemærkes, at Giddens (naturligvis⁴⁸) ikke er så artikuleret omkring betydningen af henholdsvis social- og systemintegrations betydning for økonomisk aktivitet, som man for eksempel er indenfor den økonomiske sociologi, hvis repræsentanter i denne kontekst er Hess, Woolcock, Polanyi og Granovetter. Det som jeg mener at Hess kan levere i denne sammenhæng, er et analytisk fokus på hvilken social, kulturel og politisk kontekst, som er etableret inden for det pågældende fødevarenetværks egen ”grænse”. Ordet grænse sættes i anførselstegn, da et netværk i sagens natur ikke udviser særligt faste grænser. Hess’ begreb om netværksindlejring kan forbindes med Giddens begreb om system integration, da begreberne i begge tilfælde sigter til etablering af relationer med ressourcer eller aktører på tværs af endog store spænd i tid og rum, som også omfatter etablering af ”eksterne” relationer. Vigtigheden af netværksintegration eller systemintegration i relation til fødevarenetværk er, at den knytter an til et givet netværks evne til at koble sig på ressourcer på tværs af det sociale rum, hvilket er en central del af et givet netværks evne til selvopretholdelse via fleksibilitet og tilpasningsevne. Endelig er Hess’ brug af begrebet territorial indlejring i fin overensstemmelse med Giddens betoning af tid og rums betydning for social praksis.

Det virker derfor oplagt i denne sammenhæng at introducere tre ”målfunktioner” for fødevarenetværk, henholdsvis sikring af social sammenhæng, sikring af selvopretholdelse og sikring af økologisk integritet, som altså tilsammen bør opfattes som vigtige elementer i at realisere en afbalanceret udvikling mod en større grad af funktionel integritet, som skitseret i indledningskapitlet.

Figur 32: Indlejringsdimensioner for fødevarenetværk

Sammenfattende kan man sige, at i analysen af hvordan social sammenhæng sikres, trækkes der som tidligere nævnt på Bauman, Durkheim og Polanyi (Polanyi, 1957 [1944]; Brint, 2001; Jessop, 2001b; Bauman, 2003 [2001]; Hess, 2004) ved at fokusere på det givne netværk som en social, politisk (fordeling af rettigheder og pligter) og kulturel kontekst (brug af symbolske fællesnævner). Analysen af hvordan selvopretholdelse sikres, støtter sig op ad Woolcock og Giddens begreber om kobling/system integration (Giddens, 1984; Woolcock, 1998) og fokuserer på hvilke ressourcer der tages i anvendelse for at ”koble” sig til eksterne aktører og deres sammenhæng med den interne organisation af netværket. Begge disse processer foregår i et absolut rum, og med baggrund i Giddens, Sayer og Tonboes betoning af at rummet er en materiel relativitet også uden for det sociale (Giddens, 1984; Tonboe, 1993; Sayer, 2000), bør analysen også se på hvad der sker med det absolutte rum i det givne netværk, for derigennem at kunne sige noget om hvorvidt der er tale om social eller rumlig kontekstafhængighed i skabelsen af det bio-fysiske rum som netværket ”binder”. Der inddrages her Andrew Sayers skelnen mellem social kontekstafhængighed og rumlig kontekstafhængighed (Sayer, 2000). Begreberne indikerer hver sin type af relation mellem det sociale og rummet. *Social kontekstafhængighed* beskriver det sociale bestemmelse af rummet, dvs. at rummet fremstår som en materialisering af samfundet, som for eksempel Castells opfatter det (Castells, 1996:410). Den konkrete rumlige organisationsform, som knytter sig til dette begreb, er netværksorganisation, som er en omskiftelig, relativ rumlig konfiguration. *Rumlig kontekstafhængighed* beskriver derimod en relation, hvor det sociale bestemmes af en specifik rumlig kontekst, som ikke kan overskrides eller udskiftes. Derfor vil den dominerende rumlige organisationsform her være en center-periferi struktur. Jeg vil dog senere vende tilbage til den ovenstående models nuancering af indlejningsbegreber i revisionen af projektets tilgang i kapitel 6.

Afslutningsvis bør det betones, at distancering i tid og rum kan betyde tab af økologisk integritet, tab af mening og fællesskab, men kan på samme tid udgøre en væsentlig ressource for dannelse af såvel mening som fællesskab. Det er dog et åbent spørgsmål, hvordan man kan sikre at disse processer finder sted i samordning med en lokal, rumlig indlejring som sikrer den økologiske integritet af det sociale liv.

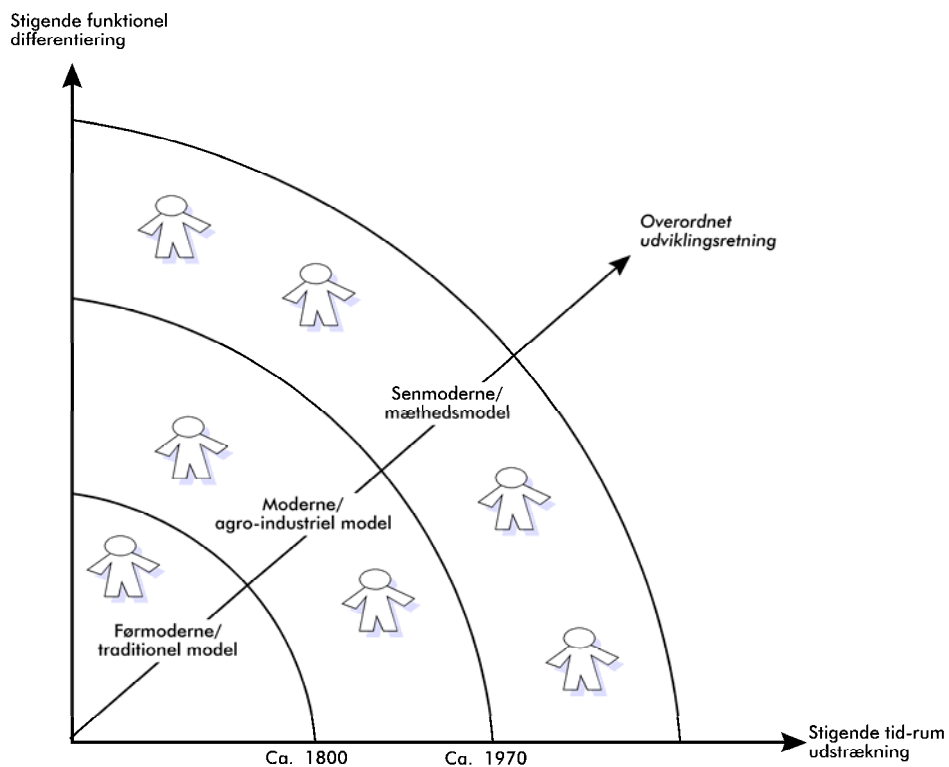
6. Modernitet og fødevarenetværk

6.1 Introduktion

Med udgangspunkt i Giddens betoning af at moderniteten bør analyseres som et samspil mellem flere forskellige og eventuelt modrettede udviklingsprocesser, vil jeg prøve at se hvordan moderniteten, forstået som tid-rum udstrækning og funktionel differentiering, kan siges at have betydning for fødevarenetværk. Spørgsmålet er her, hvorvidt man kan genfinde Giddens modernitetsdiagnostik i den historiske udvikling? Dette sker gennem en inddeling af udviklingen af fødevarenetværk i den vestlige verden i 3 epoker, førmoderne, moderne (agroindustrielle) og senmoderne (Fonte, 2002). Hvor den førmoderne kontekst kendetegnedes ved en nærmest altomfattende indlejring i konkrete steder, kendetegnes moderne, agroindustrielle fødevarenetværk ved kontrol og overskridelse af rummet gennem tid. Denne progression mod mere og mere omfattende indlemmelse af fødevarenetværk i den kapitalistiske markedsøkonomi gennemgår i hvad man kan betegne som den senmoderne epoke, en fragmentering, som har sin baggrund i både strukturelle og sociale udviklingsprocesser fra 1970'erne og frem. Dette resulterer i en udviklingsfase, hvor fødevarenetværk bliver genstand for flere, modsætningsfyldte udviklingstendenser. Her fokuseres der på to distinkt senmoderne udviklingstendenser mod henholdsvis informalisering (deregulering af forbrugeradfærd) og individualisering (fravær af tradition som en normativ sanktion) og deres to modrettede tendenser, henholdsvis formalisering (social reregulering af forbrugeradfærd) og fællesgørelse (de-individualisering i kraft af enten masseforbrug eller klasserelaterede delinger) (Warde, 1997). Endeligt vil der blive argumenteret for, at en lignende grad af modsætninger præger omsætningen af økologiske fødevarer i en senmoderne kontekst.

6.2 Modernitet og fødevarenetværk – epoker i udviklingen

Modernitetens indflydelse på fødevarenetværk berører alle de aktiviteter der udføres i dem, det vil sige produktion, distribution og forbrug af fødevarer, herunder også aspekter som tilberedelse og indtagelse af mad samt den ”kulturelle logik” eller udviklingsskematik, som deres omsætning er indlejret i. Fødevarenetværk som aktivitetsområde integrerer på den måde både sociale, økonomiske, økologiske og kulturelle elementer, som involverer en lang række aktører og forskellige processer, hvilket på sin vis stemmer overens med Giddens billede af moderniteten som en udviklingsproces, der involverer overlappende institutionelle felter (Giddens, 1994 [1990]). Overordnet kan den historiske udvikling af fødevarenetværk karakteriseres ved en stadig udstrækning i tid og rum, samt en forøgelse af den funktionelle differentiering.

Figur 33: *Overordnet udvikling af fødevarer-netværk* (tilpasset efter (Fonte, 2002))

Som en tilgang til den historiske udvikling er der taget udgangspunkt i en italiensk historisk redegørelse (Fonte, 2002), som inddeler den historiske udvikling af fødevarer-netværk i tre epoker, førmoderne, moderne og senmoderne; en inddeling som følger den samme skelnen mellem første og anden modernitet som Beck anlægger (Beck, 1997 [1986]). De to skift, som modellen opererer med, refererer for det første til den begyndende industrialisering af fødevarer-systemet op i gennem 1800-tallet, en proces som dog har udspillet sig på meget forskelligvis alt efter hvilket land man taler om, men som overordnet set markerer et brud med det førmoderne fødevarer-netværk, som var primært lokalt indlejret og uden nogen grad af industrialisering. Det er således tanken i denne begrebsliggørelse, at perioden fra ca. 1800 til ca. 1970 kendetegnedes ved den agro-industrielle udviklingsmodels dominans. Dernæst opererer modellen med et skift fra et fødevarer-marked i vækst til et fødevarer-marked, hvor man pga. menneskets begrænsede fordøjelseskapacitet må påregne en mætning af markedet for fødevarer. Dette er i modellen dateret til ca. 1970, men dette er igen meget forskelligt mellem lande. Den senmoderne epokes særtegn baserer sig også på nogen bredere sociale udviklingsprocesser, som får flere sociologer til at tale om en senmodernitet, som indebærer nogen markante forskelle i forhold til den "første" modernitet (Beck, 1992b; 1992a; Beck, Giddens &

Lash, 1994; Giddens, 1994 [1990]; Beck, 1996; 1997 [1986]), hvilket jeg vil vende tilbage til i omtalen af den pågældende epoke. Modellen baserer sig på en successiv opfattelse af disse epoker i udviklingen af fødevarenetværk, men med den vigtige anke, at man ikke kan sige at udviklingen af nye former for fødevarenetværk helt afløser de gamle. Disse rester af de gamle netværk bidrager til kompleksiteten af de nye former for netværk (Fonte, 2002), hvilket er indikeret i ovenstående model ved at ”udviklingscirklerne” ligger uden på hinanden.

Jeg vil ikke her komme særligt detaljeret ind på karakteristika ved det førmoderne netværk, udover de følgende bemærkninger. Det førmoderne fødevarenetværk karakteriseres blandt andet ved en høj grad af sammenfald mellem producenter og forbrugere, idet størstedelen af fødevarerne blev fremstillet og tilberedt i regi af familien. Man var stort set helt afhængige af de regionale eller lokale økologiske betingelser for produktionen og de udsving der måtte være i form af skadevoldere, klima og udbud af fødevarer. I denne periode, som man tidsmæssigt kan placere omkring perioden 1500-1800, med forbehold for lokale variationer, var jordbrugsproduktion primært at forstå som traditionelt håndværk, ligesom at madkultur også havde sin primære forankring i traditionen. Perioden kendetegnedes ved udbredt fattigdom (Fonte, 2002) og en meget ulige fordeling af værdierne i samfundet. Det helt centrale karakteristika er dog den absolutte indlejring i lokaliteten, som kendetegnede omsætningen af fødevarer.

Tabel 18: *Idealtypiske karakteristika ved førmoderne fødevarenetværk*

	Produktion	Distribution og salg	Forbrug
Karakteristika	Reproduktion af traditionelt håndværk; familielandbrug; stor andel af befolkningen beskæftiget i jorbruget	lokale markeder; fødevarer cirkuleres primært inden for nærsamfund eller slægt/klan strukturer	lokalt udvalg, alt efter udbud og købekraft; ernæringsmæssig ulighed indenfor samfundet; overflod og mangel skifter alt efter sæsonen og afgrøders udvikling
Kulturel logik	Fødevarerne er både den symbolske og materielle kilde til livets opretholdelse; høj symbolværdi af fødevarer; ”mennesket vokser i jorden” (environmentalisme)		
Funktionel differentiering	Meget lidt; ingen mærkbar industrialisering; ingen moderne pengeøkonomi, som kan muliggøre dette		

Tid-rum konfiguration	Både produktion, distribution, salg og forbrug er indlejret i konkrete lokaliteter; det lokale tid-rum er i teknologisk forstand nærmest uoverstigeligt
------------------------------	---

I stedet vil jeg vende mig mod de efterfølgende 2 epoker, den moderne, agro-industrielle model og den senmoderne model, hvor fødevarermarkedet i højere grad bliver et lukket rum i afsætningsmæssigt henseende, men dog ikke med hensyn til tid-rum udstrækningen, snarere tværtimod.

6.3 Den agro-industrielle modernitet og fødevarer-netværk

Industrialiseringen, eller Den Store Transformation, som Karl Polanyi kalder det (Polanyi, 1957 [1944]), indtræffer med oprettelsen af en egentlig pengeøkonomi op i gennem 1800-tallet og industrialiseringen mod slutningen af dette århundrede, hvilket på afgørende vis forandrer udformningen af fødevarer-netværk i den vestlige verden (og siden den resterende verden). Karl Kautskys afhandling *Die Agrarfrage* (Kautsky, 1988 [1899]) er et klassisk studie i den industrielle kapitalismes indmarch i jordbrugssektoren, hvor fokus blandt andet er på den potentielle fare for proletarisering af landbefolkningen i kølvandet på den industrielle kapitalens indtræden. Baggrunden for Kautskys undersøgelse var blandt andet landbrugs-krisen i 1870'erne og 1880'erne, som kan tilskrives tilgangen af nye oversøiske markeder for landbrugsprodukter, som fik den europæiske produktion af korn til at styrtdykke i værdi⁴⁹. Den europæiske landbrugs-krise⁵⁰ blev løst ved at intensivere driften via omlægning til kvægbrug (mælk) og ved at industrialisere fødevarer-systemet, hvilket fik Kautsky til at konkludere at den agro-industrielle kapital var motoren i landbrugets udvikling (Kautsky, 1988 [1899]; Watts & Goodman, 1997). Det sker dog med det forbehold, at de særlige biologiske rytmer (tider) og variabilitet som karakteriserede landbruget, koblet med familielandbrugets evne til at overleve via selvudbytning⁵¹, sikkert ville udgøre en hindring for udviklingen af en egentlig agrarkapitalisme, hvor industrien gik ind og overtog produktionsmidlerne (Kautsky, 1988 [1899]; Watts & Goodman, 1997). Udviklingen i retning af en intensivering via omlægning til animalsk produktion kunne også ses i Danmark, hvor grundlaget for andelsbevægelsen blev lagt i denne periode (Ingemann, 1997b; 1997a; 1999b). Man kan beskrive dette skift i udviklingsretning som en interaktion mellem tid-rum udvidelse, hvor der sker en inklusion af nye oversøiske markeder, og så en beslutning om intensivering og yderligere funktionel differentiering i det danske jordbrug.

Tabel 19: Idealtypiske karakteristika ved moderne, agro-industrielle fødevarer-netværk, ca. 1800 – ca. 1970

	Produktion	Distribution og salg	Forbrug
Karakteristika	industrialisering på både input og outputsiden; jordbruget integreres i agro-industrien; faldende andel af befolkningen beskæftiget ved jordbruget	stigende internationalisering af fødevaremarkedet, blandt andet i kraft af tilkomst af oversøiske markeder	masseforbrug af standardiserede fødevarer; billige fødevarer i rigelige mængder for et stort antal mennesker, dog stadig med stor ulighed mellem, snarere end indenfor samfund
Kulturel logik	Jordbruget skal være "absolut moderne"; "forestillingen om det effektive landbrug"; videnskab og teknologi legitimerer intensiveret udnyttelse af naturen; fødevarer er et spiseligt industriprodukt på linie med andre; uden særlige symbolske karakteristika, udover industriens egne "mytologier" (effektivitet, <i>convenience</i>)		
Funktionel differentiering	Adskillelse af forbrug og produktion; tilgang af industrielle processer hele vejen langs fødevarekæden; mad tilberedes indtages mange andre steder end i hjemmet		
Tid-rum konfiguration	Både produktion, distribution, salg og forbrug indtræder i et globalt system for handel med fødevarer, blandt andet båret af hastige forbedringer af transportteknologi; hjemmemarkeder er dog prægede af en udstrakt grad af beskyttelse i kraft af politisk regulering		

Det er således her i den tidlige industrialisering, at grundlaget for en tættere sammenfletning af landbrug og industri lægges. To processer er helt centrale i den forbindelse, nemlig *appropriering* og *substitution* (Goodman, Sorj & Wilkinson, 1987; Goodman, 1991; Goodman & Redclift, 1991). Ved *appropriering* søges tidligere integrerede elementer i landbrugets biologi erstattet med industrielt forarbejdede elementer, for eksempel kunstgødning. Ved *substitution* forsøges landbrugsfremstillede produkter erstattet med tilsvarende industrielt fremstillede. Kautsky knytter en interessant kommentar til dette:

"What is spared from overseas competition is threatened by industrial development at home. The transformation of agricultural production into industrial production is still in its infancy. But bold profets, namely those chemists gifted with an imagination, are already dreaming of the day when bread will be

made from stones and when all the requirements of the human diet will be assembled in chemical factories..” (Kautsky, 1988 [1899]:297)

Nu er man stadigvæk et stykke vej fra at lave brød ud af sten, men man kan betragte appropriering og substitution som måder at reducere den biologiske variabilitet, som skiftende lokale eller regionale økologiske betingelser stiller og dermed forlene fødevarereproduktionen med en relativt højere grad af forudsigelighed, hvilket er af stor vigtighed med henblik på at tilgodese optimale betingelser for kapitalomsætning. Disse processer kan også betragtes som centrale for den måde hvorpå naturen eksternaliseres eller afkobles på i hvad vi nu betegner som konventionelt jordbrug. ”Konventionelt” jordbrug er på sin vis ret ukonventionelt i sit radikale brud med det traditionelle håndværk i jordbruget. I denne periode grundlægges byggestenene til et forsknings- og udviklingssystem, der i høj grad baserer sig på omsætning af videnskabelig viden i produktionen og forarbejdningen af fødevarer. Det afspejles herhjemme blandt andet ved oprettelsen af Landbohøjskolen i 1856 og dannelsen af en egentlig landbrugsrådgivning. Denne kapacitet til produktion og omsætning af viden er en central del af forklaringen på den historiske stigning i jordbrugets produktivitet man kan se i denne periode (Kjærsgaard, 1986; 1991). Dermed kan man sige at betydningen af landmandens, mejeristens eller slagterens egen erfaringsbaserede viden bliver relativt mindre, da man i mindre grad baserer sig på erfaring som kilden til relevant viden. Praktikere kan principielt siges ikke at være kyndige i egen praksis efter den klassiske modernitetens udviklingslogik (Morgan & Murdoch, 2000), som står i opposition til traditionens vægtning af erfaringsbaseret viden.

Et internationalt marked udgør fra starten af konteksten for industrialiseringen af jordbruget. Der er i denne periode også tale om et marked i vækst, da kalorieindtaget i verdens rige lande, særligt i perioden 1950-1970, tiltager med en tendens til større indtag af kalorier af animalsk oprindelse, fremfor af vegetabilsk oprindelse (Atkins & Bowler, 2001; Fonte, 2002). Forbruget antager i højere grad massekarakter, eksemplificeret ved fremkomsten af supermarkeder, hvor kundegrundlaget udgøres af de mange ikke-selvproducerende mennesker som flytter fra landet og ind til byerne for at finde beskæftigelse i industrien. Internationaliseringen af fødevaremarkedet gør afkoblingen til sæsonmæssig variation og lokale økologiske betingelser (de-territorialisering) endnu mere udtalt. Produktkvalitet følger industrielle standarder for ensartet kvalitet; herhjemme er oplagte eksempler nogen af landbrugets grundlæggende standarder såsom Lurpakmærket smør og Danske Slagteriernes eksportbacon.

Omkring starten af 70'erne kan man dog sige at der indtræffer forskellige udviklinger i denne Fordistiske model for agro-industriell udvikling, som giver anledning til at tale om et skift i fødevarerens eller fødevarerens struktur og funktion, dog er den dominerende faktor en begyndende mætning af markedet for fødevarer i den vestlige verden (Fonte, 2002). Den præcise datering af skiftet er dog svært at sætte særligt entydigt, da der er store forskelle mellem lande på hvornår markedsmætningen indtræffer. For eksempel har det været fremført i en dansk kontekst, at mætningen allerede begynder at sætte ind i løbet af 1950'erne (Ingemann, 1999b).

6.4 Det senmoderne, mættede marked – strukturelle udviklingstræk

Et af de centrale udviklingstræk som kan siges at indtræde i den senmoderne fase, er en begyndende mætning af markedet for fødevarer, hvor der finder en konvergens sted i fødevarerindtaget og en stabilisering af den andel af husholdningsbudgettet, som bruges på fødevarer (Blandford, 1984; Connor, 1994; Fonte, 2002; Miele, 2002). Det spiller også ind på markedsmætningen at effekten af de landbrugsstøtteordninger der blev introduceret i efterkrigstiden begyndte at melde sig ved overskudsproduktion op mod slutningen af 1970'erne. Man begynder også i denne periode at se effekterne af kvindernes afgang fra køkkenregionerne og tilgang på arbejdsmarkedet, hvilket har en væsentlig indflydelse på hvordan mad blev tilberedt i hjemmet og endvidere på hvilke produkter der blev efterspurgt på markedet (Goodman & Redclift, 1991). Der således en række sociale og økonomiske processer, som er med til at skubbe på udviklingen i denne periode.

Tabel 20: Idealtypiske karakteristika ved senmoderne fødevarerens netværk, ca. 1970 og frem

	Produktion	Distribution og salg	Forbrug
Karakteristika	heterogene teknologier; fleksibel specialisering; bioteknologi industrialiserer produktionsprocesser yderligere	Værditilvæksten placeret tættere på salgsstedet; meget aktiv rolle af distributions- og salgssektoren; segmentering af globale markeder	Individualisering, aftraditionisering og fragmentering af forbrugsmønstre

Kulturel logik	Videnskab og teknologi begynder at skifte status og fremstår som et tveægget sværd, der afgiver dele af sin legitimerende funktion; fremkomsten af risici og bekymringer om fødevarer sikkerhed problematiserer industrialiseringsprocessen; fødevarer knyttes til forskellige sociale processer som identitet og ”subpolitik”; industrialisering og kapitalisme er stadigvæk væsentlige udviklingslogikker; modrettede tendenser
Funktionel differentiering	via bioteknologier øges længden af kæden helt ned på molekylært niveau; yderligere industrialisering via færdigretter, catering, functional foods og GMO;
Tid-rum konfiguration	Yderligere global integration af fødevarer systemet via vertikal integration; deregulering af den internationale handel med fødevarer, koblet med reregulering i kraft af specifikke kvalitetskrav

Blandt de markante strukturelle udviklingstræk ved fødevarer netværk fra 1970'erne og frem kan der nævnes den stadige vertikale integration, som finder sted i fødevarer systemet (Welsh, 1997; Royer & Rogers, 1998; Lockie & Kitto, 2000; Atkins & Bowler, 2001). Vertikal integration kan defineres som processer, hvormed aktører i fødevarer systemet søger at opnå optimal allokering i tid og rum. Det finder typisk sted via centralisering af funktioner, specialisering i produktionsleddet og forøgelse af skala for at opnå storskalafordele. Andre delprocesser er styring af produktionen via kontraktavl. Dette giver anledning til en stigende konkurrence mellem forskellige fødevarer netværk, fremfor mellem forskellige typer produktkæder (Lockie & Kitto, 2000). Et af følgerne af vertikal integration har været etableringen af stadigt større aktører i fødevarer systemet. Konkrete eksempler er agroindustrielle koncerner som Monsanto og Cargill, forarbejdningsvirksomheder som Nestle, Kraft og Arla Foods, eller transnationale supermarkedskæder som TESCO, Sainsbury, Wal-Mart, Aldi, Lidl og Coop Norden. Disse virksomheder er i kraft af deres størrelse istand til at udøve en stærk indflydelse på udformningen af fødevarer systemet på mange forskellige niveauer, ligefra landbrugsproduktion, landbrugsrådgivning og til landbrugspolitik (Kneen, 1999). På afsætningssiden kan man med en vis ret sige at supermarkederne er den vigtigste fødevarer politiske instans på et globalt dereguleret marked for fødevarer (Marsden & Wrigley, 1995; Marsden, Harrison & Flynn, 1998). Flere studier peger da også på supermarkedskædernes væsentlige strukturelle indflydelse på fødevarer forbruget eller med andre ord deres relativt store magt i fødevarer systemet (Ducatel & Blomley, 1990; Dixon, 1999b; Bansal & Kilbourne, 2001; Guptill & Wilkins, 2002; Duffy, Fearne & Hornibrooke, 2003; Wright & Lund, 2003; Clarke, Hallsworth, Jackson, de Kervenoael, Perez-del-Aguila & Kirkup, 2004; Guy, Clarke & Eyre, 2004). Et indbygget paradoks i

fødevarerens vertikale integration har været at man via en forbedret kapacitet for allokering har været istand til at øge udbuddet af forskellige typer fødevarer betydeligt, samtidigt med at man i stigende grad har reduceret de typer forbrugsmidler der har været til rådighed for forbrugerne. Det sidste viser sig ved at den lille, uafhængige købmand afløses af supermarkeder, hvis varesortiment er helt eller delvist centralt koordineret, idet det enkelte supermarked er indlejret i et komplekst distributionsnetværk.

Vertikal integration indgår som et væsentligt element i den stigende grad af globalisering, som har været et markant karakteristika i udviklingen af fødevarerens netværk de sidste 20-30 år. Globalisering forstås her som en fortsættelse og yderligere radikaliserende af den tid- rum distancering som er central træk ved modernitetens historiske udvikling, og således ikke som en "ny" udvikling. Konkret bruger jeg begrebet som det defineres af Giddens (Giddens, 2000 [2000]), nemlig en øget kobling af det lokale og det globale, hvor de to niveauer griber ind i hinandens udvikling. Globalisering har været genstand for omfattende forskning fra blandt andet det nordamerikanske miljø indenfor agrar politisk økonomi (Newby, 1983; Buttel, 2001), som har taget tråden op fra Kautskys fokus på de økonomiske og sociale konsekvenser af kapitalismens indtog i jordbruget og det brud mellem tradition og modernitet, som det var med til at skubbe på. En væsentlig del af dette forskningsmiljøes arbejde omkring globalisering af fødevarerens netværk er dokumenteret i flere markante bogudgivelser fra slutningen af 1980'erne og frem (Goodman, Sorj & Wilkinson, 1987; Friedland, Busch, Buttel & Rudy, 1991; Goodman & Redclift, 1991; Bonnano, Busch, Friedland, Gouveia & Mingione, 1994; Goodman & Watts, 1997) samt et utal af artikler (Friedland, 1984; Friedmann & McMichael, 1989; Friedmann, 1993; Goodman & Redclift, 1994; Goodman & Watts, 1994; Goodman, 1997; 1999; 2000; Friedland, 2001; Goodman, 2001; Friedland, 2002; Goodman, 2002; Goodman & DuPuis, 2002; Allen, FitzSimmons, Goodman & Warner, 2003; Goodman, 2003; 2004). Der er tale om et stort og vidtforgrenet forskningsarbejde, som integrerer elementer fra sociologi, økonomi, politik, planlægning og geografi i en beskrivelse af fødevarerens netværks dynamiske udvikling i en globaliseret, fleksibel markedsøkonomi. De centrale udviklingsprocesser i globalisering af fødevarerens netværk udtrykkes af Terry Marsden (Marsden, 1997) som værende kendetegnet ved:

- (1) en øget afstand i tid og rum mellem produktion og forbrug og længere kæder af aktører og processer, som fødevarerne passerer igennem
- (2) en tæt kobling mellem lokalt og globalt niveau, som kan afstedkomme tilsigtede såvel som utilsigtede effekter med for eksempel mangelfuldt udbud af fødevarer i områder

med en ellers god basis for egen landbrugsproduktion. Et af problemerne her er styring af produktionen ved kontraktavl, som binder større områder til de samme afgrøder.

- (3) ulige fordelinger af værditilvæksten mellem Nord og Syd, hvor den største del af værditilvæksten hentes tættest på forbrugeren, dvs. i afsætningsleddet. Inputsiden (agroindustrien) er således ikke nødvendigvis den aktør, der løber med den store del af værditilvæksten
- (4) deregulering af fødevarerhandelen globalt, som følges ad med en stigende grad af reregulering af fødevarer, som finder sted via opbygningen af specifikke kvalitetsnormer på markedet i Nord

Disse strukturelle udviklingstræk i organisationen af produktion, distribution og salg af fødevarer bør dog også ses i forhold til ændringer af kulturel og social art, som med andre ord udtrykker ændringer i den strategiske adfærd blandt aktørerne på fødevaremarkedet. Der tænkes her primært på de ændrede kulturelle logikker, som kan udledes fra Becks begreb om risikosamfundet og som kan siges at spille en rolle for dynamikken på hvad man kan betegne som det senmoderne fødevaremarked.

6.5 Det senmoderne, mættede marked – sociale udviklingstræk

Ud over at udgøre et brud med traditionen, peger Beck i hans analyse af *Risikosamfundet* (Beck, 1997 [1986]) på et brud i moderniteten, hvor han skelner mellem hvad han kalder henholdsvis første og anden modernitet. Den første modernitet kendetegnedes ved simpel refleksivitet, hvor oplysningstidens idealer om fremskridt og absolut rationalitet kunne siges at være uimodsagte og uden for refleksivitetens rækkevidde. Refleksivitet angik primært hvad der skulle til for at realisere disse idealer. Konkret forbinder Beck den første modernitet med industrialiseringen og den tidlige kapitalismes udvikling. Den anden modernitet, risikosamfundet, er derimod en modernitet som vender sig mod sig selv og sine forudsætninger i oplysningstidens idealer, som gøres til genstand for refleksivitet. Man kan dermed tale om en radikaliseret modernitet (Giddens, 1994 [1990]; Beck, 1997 [1986]) eller senmodernitet. For Beck er radikaliseringen ikke kun båret af forandringer i refleksivitet, men knytter sig blandt andet tæt til oplevelsen af hvordan modernitetens produktionsprocesser i nyere tid ledsages af en medfølgende produktion af risiko, som potentielt kan omfatte hele civilisationens mulighed for at overleve. Fremskridtet viser sig ikke at være entydigt, men indeholder altødelæggende potentialer (Giddens, 1994 [1990]; Beck, 1997 [1986]). Mange af modernitetens høj-konsekvens risici kan siges at være demokratiske i den forstand at de overskrider gængse samfundsmæssige, strukturelle skel og unddrager sig de mange distanceringsmuligheder som moderniteten ellers kan trække

på. For Beck bør bearbejdningen af dette tema være et centralt spørgsmål for samfundsteorien. Beck har gennem etableringen af sit begreb om risikosamfundet i særligt grad knyttet an til økologiske problematikker i de senmoderne samfund (Beck, 1995; 1996) og har derfor fundet bred anvendelse indenfor miljøsociologien. Becks diagnose er dog også relevant i forbindelse med fødevarer, da hans modernitetskritik udtrykker den ambivalens som der knytter sig til industrialiseringen af fødevarsystemet og som de senere år har givet anledning til forskellige modrettede tendenser på fødevarmarkedet, deriblandt væksten i markedet for økologiske fødevarer (Murdoch & Miele, 1999; Miele, 2002; Murdoch & Miele, 2003). Den øgede risikobevindthed skulle altså efter denne logik give anledning til modrettede tendenser mod den stadige industrialisering, som i særlig grad giver sig udtryk i forbrugsleddet af fødevarsystemet. I relation til dette, er der andre og tilsvarende vigtige begreber hos Beck, som er værd at nævne her, nemlig hans begreber om *individualisering* og *livspolitik*. Individualisering er hos Beck tæt knyttet til aftraditionisering og kan betragtes som en frisætning af individet i forhold til traditionens regulering af individets dispositioner med hensyn til forhold som erhverv, ægteskab og politisk orientering. Individualiseringen går dog også ind og for betydning på den politiske arena, hvor der ifølge Beck sker en forskydning fra det fælles til det private. Han udtrykker det for eksempel som at:

”..samfundsmæssige kriser fremstår som individuelle kriser, hvis samfundsmæssige karakter kun kan erfares indirekte og i meget begrænset omfang” (Beck, 1997 [1986]:120).

Individets biografi bliver arenaen for samfundets politiske kamp, fremfor netop samfundet selv. I Becks optik introducerer dette en politisering af hverdagslivet, hvor individet bliver overladt til sig selv med hensyn til at realisere politisk handling, hvilket vil sige at man kan tale om fremkomsten af en ny politisk arena der kan betegnes som *livspolitik* eller *subpolitik*. Fænomener som for eksempel den politiske forbruger (Andersen & Tobiasen, 2001; Sestoft, 2002) eller de nye sociale bevægelser op i gennem 1980'erne og frem (Cohen, 1985; Eder, 1985; Offe, 1985; Pichardo, 1997) er oplagte eksempler på livs- eller subpolitik, som altså optræder i en kontekst hvor den formelle politik trækker sig tilbage.

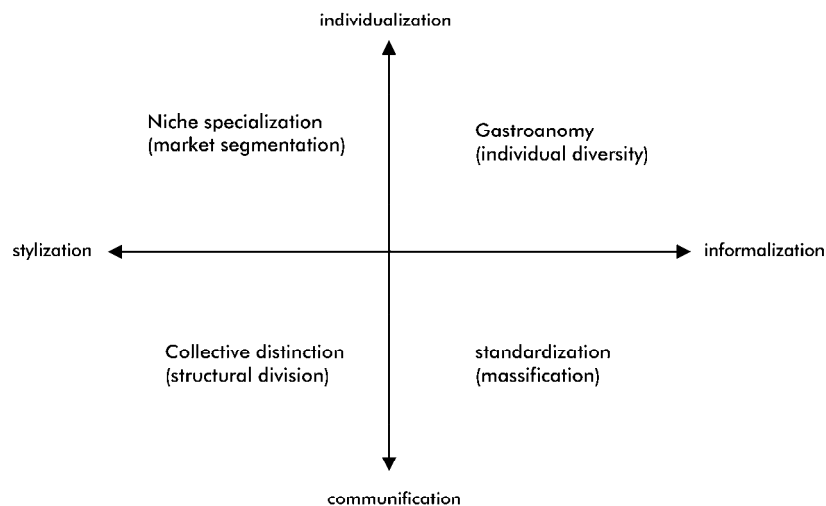
I relation til Becks nøglebegreb om reflektiv modernisering, er han dog blevet kritiseret for at anlægge en meget kognitiv forståelse af refleksivitet (Lash, 1993; 1994; Lash & Urry, 1994; Alexander, 1996; Lash, 2003), en kritik som også Giddens har været genstand for. Scott Lash, som har været en af de fremtrædende kritikere, mener at Beck

og Giddens lægger for stor vægt på den rationelle, bevidste monitorering af egen praksis, som den fremstår i deres ideer om refleksiv modernisering. Lash introducerer da med baggrund i hermeneutikken begrebet æstetisk refleksivitet og understreger at æstetisk refleksivitet i modsætning til selv-monitorering handler om *selv-fortolkning* (Lash, 1993:8; Crang, 1996). Begrebet om æstetisk refleksivitet bruges altså her i Kants forståelse af æstetisk dømmekraft, hvilket sigter til processen hvormed det betragtede opleves som hensigtsmæssigt, uden at det tjener noget praktisk formål (Grøn, Husted, Lübcke, Rasmussen, Sandøe & Stefansen, 1991 [1983]:233). Man kan også udtrykke det som om at det betragtede opleves som *meningsfuldt*, uanset om det måtte være praktisk begrundeligt eller ej. Lash anslår hermed en væsentlig diskussion af refleksivitetens omfang og grænser. Hans kritik peger i flere forskellige retninger. For det første har blandt andre Luhmann (Kneer & Nassehi, 1997) understreget at både psykiske og sociale systemer kendetegnes ved at være meningsbestemte⁵². Mening forstås af Luhmann som den stadige nyarrangering af forskellen mellem aktualitet og mulighed eller med andre ord, en fortløbende realisering af muligheder blandt andre muligheder (Kneer & Nassehi, 1997). Man vælger altså hele tiden blandt mange muligheder; dette valg kan ifølge Lash ikke siges at være udelukkende en dekontekstuel, kognitiv afvejning af fordele og ulemper, men må også i høj grad ses som værende indlejret i individers livsverden. Lash mener ligefrem, at den æstetiske måde at se verden på dermed er konstitutiv for livsverdenen og indgår forud for den diskursive eller kognitive og moralske refleksion som indgår i Giddens og Becks selv-monitoringsproces⁵³ (Lash, 1993:10). Lash betragter æstetikken som værende kropsliggjort i individet, dvs. at æstetisk refleksivitet også udtrykker "tavs" viden som udtrykkes gennem praktiske dispositioner i dagliglivet. Hermed nærmer han sig Elias (Featherstone, 1987b; Kilminster, 1987; van Krieken, 2002 [1998]) og Bourdieus habitusbegreb (Bourdieu & Wacquant, 1992; McNay, 1999; King, 2000; Raedeke, Green, Hodge & Valdivia, 2003; Sweetman, 2003; Lau, 2004), hvis opfattelse af praktisk bevidsthed også indebærer, at den indlæres gennem praktiske dispositioner og erfaringer. Man kan dog til denne kritik sige, at for eksempel Giddens faktisk opererer med en skelnen mellem praktisk og diskursiv bevidsthed i hans strukturationsteori (Giddens, 1984). Man kan dog medgive kritikken, at den praktiske dimension er relativt undereksponeret i Giddens fremstilling, så det diskursive og intentionelle aspekt ved social praksis fremstår som det betydende i Giddens optik. Denne tendentielle voluntarisme i Giddens strukturationsteori har da også været genstand for en del kritik (Archer, 1982; 1996; Healy, 1998).

Koblingen mellem hverdagsliv og mening er en meget væsentligt korrektiv til begrebet om selv-monitoring, men hertil kan man tilføje, at det er vigtigt at medtage den mere distinkte æstetiske dimension i refleksivitetetsbegrebet. Det vil sige, at udover at æstetisk refleksivitet formår at forlene handlinger med mening i en hverdagslivskontekst, indgår "rene" æstetiske domme også i den. En mere distinkt æstetisk refleksivitet forbindes af Lash og Urry med det "postmoderne vilkår", som i deres optik er en stadigt voksende strøm (flow) af billeder, symboler og information i det senmoderne samfund (Lash & Urry, 1994). I en verden overfyldt med artefakter og tegn, kan æstetisk refleksivitet betragtes som en måde at reducere denne kompleksitet på, i kraft af at den muliggør at man kan opretholde en fungerende dømmekraft midt i denne strøm som i stigende grad antager en symbolsk form (Thyssen, 1993) og hvor man hele tiden må træffe valg mellem mellem mange forskellige muligheder. Begrebet om æstetisk refleksivitet peger hen i mod en forståelse af forbrug som et i højere grad *æstetiseret* forbrug, der i lige så høj grad er orienteret mod skabelse af identitet (selvfortolkning) som subpolitik (kritisk forbrug) foruden at være indlejret i en konkret livsverden. Konklusionen på Lash's kritik må være at æstetiseringen af forbruget er med til at forøge kompleksiteten på dagens fødevaremarked.

En standardformulering af hvordan skiftet i udformningen af fødevarer systemet mellem den agro-industrielle og senmoderne epoke finder sted, er at fødevaremarkedet *fragmenteres*. Hvor man op til 1970'erne havde opereret på et vækstmarked med standardiserede produkter og hvor tilstedeværelse på markedet synes at være garant for at kunne klare sig, begynder fødevaremarkedet i takt med markedsmætningen og en stadigt mere købedygtig kundeskare at blive stadigt mere fragmenteret, hvor der opstår nichemarkeder og differentieringer indenfor kundeskaren i stadigt større omfang. Dette skift er dog genstand for en vis debat, idet der er flere mulige forklaringer på skiftet. Ifølge den britiske sociolog Alan Warde er der fire mulige forklaringer på differentieringen af fødevaremarkedet (Warde, 1997), som afbildet nedenfor. Det bør bemærkes, at modellen gør krav på at være en generel model, og som sådan spænder den både over konventionelle og alternative fødevarer. Modellen tager udgangspunkt i 2 udviklingsprocesser, som kan forbindes med det senmoderne samfund, nemlig individualisering og informalisering (deregulering). Individualisering udtrykker hvordan individet frisættes fra det traditionelle samfunds kollektive indlejring og selv må vælge eller forvalte sin egen praksis, hvorimod informalisering beskriver fravær af regler og normer for personlig adfærd, med andre ord en deregulering eller mindre disciplinering. Hver af disse to udviklingsprocesser kan dog også forbindes med modrettede tendenser,

som man kan betegne som henholdsvis stilisering (formalisering), dvs. en øget forekomst af regler, normer eller standarder for hvad og hvordan man bør forbruge, samt fællesgørelse, det vil sige en større grad af social indlejret af adfærd.

Figur 34: *Forces influencing dispositions in food selection* (Warde, 1997:42)

Den første forklaring, *individuel diversitet*, knytter sig til Beck og Giddens diagnosticering af individualisering (Giddens, 1994 [1990]; 1996 [1991]; Beck, 1997 [1986]) som et centralt moderne vilkår. Efter denne logik frisættes individet for forskellige kollektive tilhørsforhold og må nu forsøge at leve sit liv som et autonomt, reflektivt selv-skabelsesprojekt. I denne selvskabelse eller selvkonstruktionsproces bliver forbrug et centralt element, da man her i udstrakt grad nyder frihed til at vælge forskellige former for konkrete udtryk for ens selvforståelse. Bauman går endda så vidt som til at karakterisere forbrugets rolle som en arena, hvor frihed kan realiseres uden de modsætninger, som ellers plager dens realisering (Bauman, 1988a:66). Bauman er dog på samme tid kritisk over for det forhold, at adgang til forbrug er ujævnt fordelt, og at denne marginaliseringsproces af de ”nye fattige” udgør et væsentligt samtidsproblem (Bauman, 1998). Mike Featherstone giver et rammende udtryk for denne individualiserede forbruger ved sin beskrivelse af den ”heroiske” forbruger:

”Rather than unreflexively adopting a lifestyle, through tradition or habit, the new heroes of consumer culture make lifestyle a life project and display their individuality and sense of style in the particularity of the assemblage of goods, clothes, practices, experiences, appearance and bodily dispositions they design together into a lifestyle. The modern individual within consumer

culture is made conscious that he speaks not only with his clothes, but with his home, furnishings, decoration, car and other activities which are to be read and classified in terms of the presence and absence of taste. The preoccupation with customising a lifestyle and a stylistic self-consciousness are not just to be found among the young and affluent; consumer culture publicity suggests that we all have room for selfimprovement and selfexpression whatever our age or class origins." (Featherstone, 1987a:59)

Man vil så umiddelbart forvente at denne individualisering vil afspejle sig i vidt forskellige mønstre for fødevarerforbrug, i lighed med andre former for forbrug. Andre bearbejdningsformer har betonet forbrugets lystbetonede aspekter og portrætteret en moderne forbruger som søger æstetisk tilfredsstillelse (Campbell, 1987), eller hvad andre ville betegne som moderne hedonisme (Gabriel & Lang, 1995). Deres argumentation går blandt andet på at moderniteten indebar en "Fordismens byttehandel", hvor folk kun kunne finde sig i fremmedgørende og tvangspræget arbejde, mod til gengæld at kunne forfølge deres lykke og frihed gennem fritid og forbrug (Gabriel & Lang, 1995). Umiddelbart lyder betoningen af forbrugeren som en legende symbolforbruger eller forbrugeren som æstet meget positivt, men andre teoretikere forbinder individualiseringen af fødevarerforbruget med en høj grad af orienteringsusikkerhed (Fischler, 1988) og som værende i sidste ende angspvokerende:

"Food selection and intake are increasingly a matter of individual, not social, decisions, and they are no longer under ecological or seasonal constraints. But individuals lack reliable criteria to make these decisions and therefore they experience a growing sense of anxiety." (Fischler, 1980:948)

I Fischlers optik vender individualiseringen af fødevarerforbruget i det moderne samfund sig mod sig selv og skubber på usikkerhed og rådvildhed. I kraft af at han forbinder mad og identitet, er frisætningen fra traditionen mest forbundet med et tab af måltidets mening og en kakafoni af forskellige fordringer på hvad der er sund, god eller meningsfuld kost. Fischler forbinder denne tilstand med anomi i Durkheims forstand, deraf betegnelsen "gastroanomi" for denne forklaringsmodel.

En anden mulig udlægning af fragmenteringshypotesen er at der snarere er tale om en *nichespecialisering* eller *markedssegmentering*. Denne antagelse knytter sig til teorierne om skiftet fra Fordisme til post-Fordisme (Piore & Sabel, 1984; Harvey, 1989), som i

relation til fødevarer kan forbindes med et markant forøget udbud af fødevarer. Udover brugen af begrebet post-Fordisme, kan denne forklaringsmodel også forbindes med et beslægtet begreb som post-materialisme, som i lighed med post-Fordisme antyder et brud med masseforbrug og standardiseret produktion. Man kan opsummere forskellene mellem post-Fordistisk og Fordistisk forbrug, som John Urry gør det med to idealtyper:

”Mass consumption: purchase of commodities produced under conditions of mass production; a high and growing rate of expenditure on consumer products; individual producers tending to dominate particular industrial markets; producer rather than consumer dominant; commodities little differentiated from each other by fashion, season and specific market segments; relatively limited choice – what there is tends to reflect producer interests, either privately or publicly owned

Post-Fordist consumption: consumption rather than production dominant as consumer expenditure further increases as a proportion of national income; new forms of credit permitting consumer expenditure to rise, so producing high levels of indebtedness; almost all aspects of social life become commodified, even charity; much greater differentiation of purchasing patterns by different market segments; greater volatility of consumer preferences; the growth of a consumers movement and the ”politicizing” of consumption; reaction of consumers against being part of a mass and the need for producers to be much more consumer-driven, especially in the case of service industries and those publicly owned; the development of many more products each of which has a shorter life; the emergence of new kinds of commodity which are more specialized and based on raw materials that imply non-mass forms of production (”natural” products for example)” (Urry, 1990:13-14)

I lighed med den forrige forklaringsmodel, vil man her henholde sig til at der er tale om øget differentiering mellem forskellige livsstile og forbrugspreferencer, som takket være det øgede udbud og en forbedret købekraft nu kan finde sit udtryk. Man adskiller sig her fra det foregående perspektiv ved ikke at påregne en absolut individualisering, men betoner i stedet for at det moderne individ stadigvæk kan siges at søge mod at indlejre sig i fællesskaber, da de er et væsentligt led i at udholde den eksistentielle usikkerhed eller ubestemthed, som det moderne liv indebærer (Bauman, 2003 [2001]). Det moderne fællesskab er dog i denne optik præget af en større grad af flygtighed. I relation til forbrug

betyder det, at fragmenteringen fremkommer ved at forbrug finder sted indenfor rammerne af af forskellige fællesskaber som kendetegnes ved mere eller mindre fælles smag, hvad Bauman kalder æstetiske fællesskaber (Bauman, 2003 [2001]) eller hvad Maffesoli betegner som neo-stammer (Maffesoli, 1996). Maffesoli tegner et billede, hvor, med Baumans ord (Bauman, 2003 [2001]), æstetiske fællesskaber har afløst de "gamle" etiske fællesskaber. Det er interessant i denne forbindelse, at Maffesoli forbinder det historisk-etiske fællesskab med en høj grad af stedbundethed (Maffesoli, 1996:123-151), modsat "neo-stammernes" lave grad af stedbundethed. Det der dog gør denne forklaringsmodel usikker, er hvorvidt man overfortolker fremkomsten af flere typer produkter, dvs. om man automatisk forbinder differentiering af produkter med social differentiering, uden at undersøge om disse æstetiske fællesskaber eller neo-stammer faktisk er en signifikant social kategori (Warde, 1997). Marketingbranchens brug af segmenter eksemplificerer denne problematik, da man kan stille spørgsmålstegn ved hvor homogene segmenter er som social kategori. Det er i den forbindelse interessant, at man på marketingsområdet i stigende grad går væk fra analyse af segmenter som basis for brugbar viden om markedets dynamik (Warde, 2000). En anden variant af denne forklaringsmodel kan findes i en fransk skole indenfor institutionel økonomi, som betegnes konventionsteori (Salais & Storper, 1992; Wilkinson, 1997), som kan karakteriseres som en institutionel økonomisk tilgang. Konventionsteorien anskuer produktiv aktivitet som en form for kollektiv handling, som finder sted via koordinationen af forskellige aktører og entiteter inden for rammerne af et givent netværk (Murdoch & Miele, 1999). Praksis i et sådant netværk ansues som baseret på konventioner, som er defineret som:

"..practices, routines, agreements, and the associated informal and institutional forms which binds acts together through mutual expectations."
(Salais & Storper, 1992:174)

Som selve ordet konventioner⁵⁴ lader antyde, så finder regulering sted som en blanding af formel, kodificeret regulering såvel som informelle sociale relationer. Det konkrete udtryk for konventionerne vil typisk være produktets kvalitet. Pointen i relation til markedsfragmentering er, at der på et marked præget af mætning og deraf behov for at skille produkter ud fra hinanden, nødvendigvis vil opstå mange forskellige konventioner og dermed kvaliteter. Det er dog en væsentlig pointe hos konventionsteorien, at disse konventioner er lige så afhængige af uformelle sociale relationer som formelle standardiseringsprocedurer, certificeringssystemer. Det betyder, at den sociale kontekst er med til at strukturere hvilke konventioner der kommer til udtryk. Konventionsteori har

blandt andet været anvendt i analyser af fremkomsten af markedet for økologiske fødevarer, idet teoriens relationelle opfattelse af kvalitet synes velegnet til at forstå væksten i markedet for økologiske produkter (Miele, 1999; Murdoch & Miele, 1999; Miele, 2002; Murdoch & Miele, 2003; Renard, 2003; Guthman, 2004). Teorien synes mest at have sin styrke i at forklare hvordan konventioner opbygges og opretholdes, idet den ikke er udviklet med henblik på at begrebsliggøre væksten i markedet for mere bæredygtige produkter. Nedenfor er angivet centrale konventioner for fødevarerenetværk, som afspejler fremkomsten af hvad der her kaldes ”civile” konventioner, dvs. økologiske konsekvenser af fødevarereproduktionen, forbrugersikkerhed og –helbred (Murdoch & Miele, 1999).

Tabel 21: *Kvalitetskonventioner i fødevarerenetværk* (Murdoch & Miele, 1999)

Konventioner	kvalitetskriterier
kommercielle	pris
Territorielle	oprindelse og traditioner
Industrielle	pålidelighed, ensartethed og effektivitet
Offentlige	genkendelighed af varemærker, <i>branding</i>
Civile	økologiske effekter, sikkerhed og helbred

Den tredje forklaring, *kollektiv distinktion*, tager til forskel fra de to andre forklaringsmodeller ikke udgangspunkt i individualisering som en forudsætning for markedsfragmenteringen, men vil snarere fortolke det som fremkomsten af strukturelle delinger blandt forbrugerne på markedet. Det klassiske eksempel på en sådan forklaringsmodel er Bourdieus *Distinktioner* (Bourdieu, 1984 [1979]), som egentligt ikke er et forbrugsstudie, men en undersøgelse af hvordan distinktioner mellem forskellige samfundsklasser i 1970'ernes Frankrig opretholdes. Bourdieu afdækker her hvordan forbrugspreferencer indgår som et integreret element i dannelse af forskellige klassers symbolske kapital, som knytter sig til forskelle i økonomisk kapital. Bourdieus arbejde i *Distinktioner* er siden blevet genstand for nogen kritik, specielt med hensyn til hans betoning af sammenhængen mellem forbrugspraksis og klasse. Udviklingen i forbrugsmidler, både med hensyn til antal og type, er et af de forhold som er med til at underminere antagelsen om klassen som en determinant for forbrugsmønstre (Mennell, 1985; Warde, 2000). Endvidere kan Bourdieu i denne forbindelse kritiseres for at orienterer sig stærkt mod at afbilde social reproduktion og tilsvarende lidt mod at undersøge forandring. Det var da også primært det første, som Bourdieus studie fokuserede på. Fremfor alt bør man nok læse *Distinktioner* med Bourdieus egne

metodiske briller og fokusere på, i hvor høj grad hans studie er specifikt for 1970'ernes Frankrig (King, 2000). Det vedbliver dog at være en åben mulighed, at for eksempel den øgede forskel i indkomster som man kan se den i lande som USA og England gennem de sidste 20-30 år, kunne spille en rolle for forbruget af fødevarer. Blandt nyere varianter blandt denne type af forklaringsmodeller, kan man også finde Baumans analyse af *Work, Consumerism and the New Poor* (Bauman, 1998). Her går den strukturelle deling dog primært mellem dem der kan forbruge og dem der ikke kan, for eksempel pga. arbejdsløshed, hvilket i Baumans optik i denne forbindelse udgør en væsentlig strukturel ulighed i det senmoderne samfund, idet han på polemisk vis sammenknytter forbrug og frihed.

En fjerde forklaringsmodel handler om at markedet, stik mod post-Fordismens antagelser, ikke kendetegnes ved en større grad af heterogenitet, men snarere en forøgelse af homogenitet via *standardisering* eller *massificering* af forbruget. Som tidligere nævnt, er et af paradokserne ved globaliseringen af fødevarsystemet, at man har fået mange flere typer produkter, sideløbende med at de betydende forbrugsmidler, som for eksempel supermarkeder, nærmest har fået hegemonisk status i kraft af deres store udbredelse. George Ritzers studier af McDonaldisering og de "nye forbrugsmidler" (Ritzer, 1995; 1996 [1993]; 1999; 2001; 2002; 2003b; 2004) er et oplagt eksempel på en sådan forklaringsramme, der betoner standardisering og massificering af forbruget. Ritzers arbejde har været i stadig udvikling siden hans undersøgelse af McDonaldisering og den rationalisering, som i hans optik kunne iagttages i andre grene af samfundslivet end lige i fastfood (Ritzer, 1996 [1993]). Hans senere undersøgelser af betydningen af "nye" forbrugsmidler som shopping malls, kreditkort, internet og temaparker (Ritzer, 1995; 1999) kan ses som et bud på en reorientering af fokuspunktet i den politiske økonomi, fra *means of production* til *means of consumption*, som i Ritzers optik er den betydende arena i samfundsøkonomien. Ritzer afbilder rationaliseringen som en dynamisk proces, hvor man søger at opnå effektivitet, forudsigelighed (*calculability*) og kontrol via substituering af mennesker med teknologi; denne proces bærer dog kimen til sin egen instabilitet i og med rationaliseringens irrationalitet, det vil sige dens dehumaniserende effekter, hvor affortryllelsen vender sig mod sig selv. For at fastholde forbrugeren, må dele af forbrugsmidlerne, specielt shopping malls og temaparker, antage en stadigt mere spektakulær form for at genfortrylle forbrugsoplevelsen, deraf titlen på hans bog *Reenchanting a disenchanted world* (Ritzer, 1999). Man kan dog også se andre dynamikker, hvor rationaliseringen i sig selv bruges som en art genfortryllelse. Det kan siges at være tilfældet med forbrugsmidler, hvor kvantitative størrelser som hastighed,

størrelse og udvalg er det primære *catch* for et givent forbrugsmiddel. For eksempel går man ikke i McDonalds for at få en æstetisk-kulinarisk oplevelse, men charmen ved McDonalds er derimod at maden (med visse regionale ændringer) altid er den samme uanset hvor man er, og det går altid lige hurtigt. Her kan man sige, at der sker en æstetisering af det rationelle. Omkring standardiseringens omfang og udbredelse, opstiller Ritzer forskellige idealtypiske begreber for at belyse dens dynamik, nemlig begreberne noget/ingenting (*something/nothing*) og globalisering/grobalisering (*glocalisation/grobalization*) (Ritzer, 2003b; 2004). Begrebsparret noget/ingenting refererer i Ritzers optik til forskelle i strukturelle karakteristika for den sociale kontekst mellem forskellige typer forbrugsarenaer; mere præcist betegner han begreberne som idealtypiske sociale former⁵⁵. Idealtyperne er defineret som:

”Nothing is...a social form that is generally centrally conceived, controlled, and comparatively devoid of distinctive substantive content. This leads to a definition of something as a social form that is generally indigenously conceived, controlled, and comparatively rich in distinctive substantive content.” (Ritzer, 2003b:195)

Modsætningerne i de to sociale formers karakteristika er summeret i tabellen nedenfor. Ritzer forbinder produktionen af ingenting med globale mærkevarer, supermarkedskæder, indkøbscentre og forskellige franchise-koncepter; deres grad af ingenting kommer af at de netop ikke udviser distinkte særpræg nogen steder.

Tabel 22: *The something-nothing continuum and its five subcontinua* (Ritzer, 2004:20)

SOMETHING	NOTHING
Unique (one of a kind)	Generic (interchangeable)
Local geographic ties	Lack of local ties
Specific to the times	Timeless
Humanized	Dehumanized
Enchanted	Disenchanted

Produktionen eller udbredelsen af ingenting og nogets mulighed for at bestå knytter sig i Ritzers optik sig til to modrettede tendenser i globaliseringsprocessen, nemlig globalisering/grobalisering. Globalisering er defineret som lokaliteters kobling med globale processer, som leder til kontekstspecifikke udtryk for globaliseringsprocessen (Ritzer, 2003b). Grobalisering er derimod båret af transnationale (dog typisk amerikanske) firmaers ønske om at vokse⁵⁶ sig store i rent kvantitativ forstand, som et

middel til optimal allokering og markedskontrol. Denne proces indebærer at man søger at etablere sig på så mange geografiske steder som muligt; konkrete eksempler er transnationale franchises som McDonalds, Burger King, 7-Eleven eller Starbucks. Med begrebsparret globalisering/grobalisering fremfor global/lokal udtrykker Ritzer det standpunkt, at der ikke er noget alternativ til globaliseringen og adskiller sig dermed fra debattører som blandt andet Colin Hines (Hines, 2001 [2000]), som netop modstiller det sidstnævnte begrebspar. Hans mål er i stedet at understrege at der er en væsentlig forskel mellem disse to former for globalisering. Ritzers bud er at grobaliseringen af ingenting truer helt med at overtrumfe globaliseringen af noget og at man kan komme i en situation hvor de mennesker med de laveste indkomster og andre former for ressourcervagheder bliver efterladt til en residualverden uden for grobaliseringen af ingenting, et perspektiv der har visse ligheder med Castells begreb om strømmenes og stedernes rum. Noget af presset fra grobaliseringen af ingenting kan bestå i, at ingenting er nemmere at kodificere og reproducere i tid og rum, end noget, som i sagens natur har et unikt indhold, som man ikke kan formalisere i form af generelle retningslinier. Ritzer udgør med sin strukturalistiske orientering en klar modpol til teserne om individuel diversitet og nichespecialisering. Det bør dog nævnes at der er en del andet arbejde end Ritzers, som fokuserer på standardisering og "produktionen" af generiske steder, for eksempel studier af globale brands (Klein, 2001 [2000]; Yakhlef, 2004) eller den globale fastfood- og kødindustri (Schlosser, 2001; 2003; Stull & Broadway, 2003).

Alle fire forklaringsrammer forholder sig til fragmenteringen af fødevarermarkedet som et vilkår, men har dog vidt forskellige bud på hvad der afstedkommer det. Man kan dog også tolke de fire forklaringsrammer som et udtryk for den selvsamme fragmentering, i den forstand at de kan siges at afbilde modernisering af fødevarer-netværk som et flertydigt begreb, som en proces med mange indbyggede modsætninger og modrettede udviklingsforløb, som kan tolkes på forskellige måder. Visse forenende træk kan man dog tale om, blandt andet fødevarer-netværks udstrækning i tid og rum og dermed et øget udvalg af fødevarer som overskrider den givne sæsonmæssige variation på en given lokalitet (til dette hører også billigere priser for dette forøgede udvalg). Et væsentligt led i denne udstrækning har været vertikal integration, som kunne forbedre markedsaktørernes muligheder for at allokere effektivt i tid og rum. Om det er denne strukturelle ændring som lægger bag markedets fragmentering eller om det er sociale ændringer (fremkomsten af en stadigt mere købedygtig og reflektiv middelklasse), som er forandningsprocessernes omdrejningspunkt, vil jeg umiddelbart betragte som en ufrugtbar diskussion. Jeg mener snarere at det giver mere mening at betragte det som en strukturationsproces, som finder

sted, hvor forbrugere og producenter interagerer med de strukturelle rammer som betinger deres praktiske handlen, som igen afstedkommer såvel tilsigtede som utilsigtede effekter af kompleks art. Dette viser sig blandt andet ved den umiddelbare paradoksale kobling mellem homogenisering på makroniveau (vertikal integration og færre store markedsaktører) og heterogenitet på mikroniveau (differentiering af forbrugerpræferencer, f.eks. fremkomsten af et marked for høj kvalitetsprodukter), som går igen som en generel beskrivelse af fødevaremarkedets udvikling i flere studier (Miele, 2002).

6.6 Delkonklusion: Modernitet og økologiske fødevarer?

Som tendens på makroniveau kan man godt sige, at moderniteten, og i særdeleshed senmoderniteten, indebærer en generelt stigende tid-rum udstrækning af fødevarer-netværk. Dette følges dog ad med forskellige modsætningsfyldte processer, som både indebærer øget homogenisering og øget heterogenisering, eller med Wardes begreber (Warde, 1997), både individualisering, informalisering og deres modrettede tendenser, formalisering og massificering. På basis af det ovenstående, kunne man dog godt efterlyse en indkredsning af hvordan det forholder sig for økologiske fødevarer, idet det økologiske er et distinkt særpræg for de cases, som projektet beskæftiger sig med. Det økologiske udgør i sig selv en distinktion i forhold til det konventionelle, så allerede her bevæger man sig ind i en kontekst for deres omsætning mellem produktion og forbrug, som er relativt mere specialiseret og distinkt. Markedet for økologiske fødevarer har udviklet sig hastigt i Danmark op gennem 1990'erne og man har også set en vækst i denne periode i flere europæiske lande (Miele, 2002). Fremkomsten af dette marked opfatter jeg i denne forbindelse som et væsentligt element i en af de strømninger, som er medvirkende til at skabe modrettede tendenser i det senmoderne fødevaremarked, nemlig en voksende bekymring over konsekvenserne af de konventionelle produktionsmetoder på miljø, dyrevelfærd og fødevarer-kvalitet. Man kan på den anden side sige, at det konventionelle fødevaremarked er med til at skabe modrettede tendenser indenfor det økologiske felt, så disse to felter kan siges at indgå i en kompleks vekselvirkning eller dialektisk forhold. Men på den måde mener jeg at økologiske fødevarer er tæt forbundet med Giddens og Becks begreb om refleksiv modernisering, idet det der er særligt omkring økologiske fødevarer, knytter sig til refleksivitet som fænomen og kan ligefrem siges at være i bund og grund afhængig af den. På den måde mener jeg at økologisk jordbrug egentlig er en meget moderne forteelse. Jeg støtter mig her op ad en indledende definition af økologiske fødevarers egenart eller kvalitet, som kan beskrives som en bevægelse mellem to dimensioner, henholdsvis indre og ydre kvalitet (Ingemann, 1998b). Den indre kvalitet sigter til æstetiske parametre som smag og udseende, mens ydre kvalitet sigter til

dyrevelfærd og miljø, som er ”ydre” karakteristika for produktionsprocessen. Det betyder at økologisk kvalitet kendetegnes ved at have både en æstetisk og diskursiv dimension. De økologiske fødevarers omsætning må dog også siges at være præget af de samme modsætninger som i fødevarer-netværk generelt. Nedenfor er der forsøgt at lave en idealtypisk karakteristika for økologiske fødevarer-netværk af samme type som de førnævnte epoker, og man vil her finde mange forskellige modrettede og modsætningsfyldte karakteristika.

Tabel 23: Karakteristika for økologiske fødevarer-netværk (dansk kontekst, 1990 og frem)

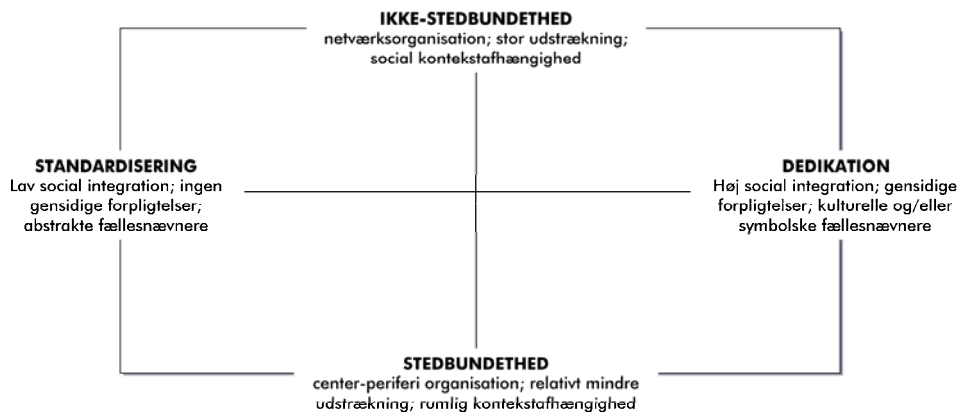
	Produktion	Distribution og salg	Forbrug
Karakteristika	brug af biologiske reguleringsmekanismer; tilgodeseeelse af husdyrs naturlige adfærd; langsigtet perspektiv for driftsledelse	tilkomst af ”korte” fødevarekæder med alternative afsætningskanaler; ca. 80% afsættes dog stadigvæk i supermarkeder	Individualisering, aftraditionalisering og fragmentering af forbrugsmønstre; både æstetisering og politisering af forbrug, sideløbende med instrumentel forbrugeradfærd
Kulturel logik	Videnskab og teknologi er tveæggede sværd, hvis legitimitet må vurderes ud fra bla. forsigtighedsprincippet; principiel vægtning af lokaliteten som den organiserende skala for allokering og distribution; forskellige fordringer på hvad økologi er; både jordbrugsform og social bevægelse (skisma);		
Funktionel differentiering	modrettede processer; relativt mindre appropriering og substitution i produktion og forarbejdning, samtidigt med integration i det bestående agro-industrielle kompleks; strukturudvikling i primærproduktionen fortsætter		
Tid-rum konfiguration	primært afsætning til hjemmemarkeder; international handel med indsatsfaktorer som f.eks. foderstof; begyndende indtræden på internationalt marked		

Det modsætningsfyldte ved økologiske fødevarer ligger blandt andet i at den sociale kontekst for deres omsætning præges af stor forskellighed, gående lige fra en høj grad af formalisering til en lav grad af formalisering. Endvidere udviser den rumlige organisation af omsætningen tilsvarende forskelle, gående lige fra stedbundne økologiske fødevarer-systemer, med primært lokalbaseret afsætning, til ikke-stedbundne netværk der udstrækker sig i tid-rum i næsten samme omfang som konventionelle fødevarer-netværk.

Dette perspektiv er baseret på konventionsteorien, som er kort omtalt tidligere, og dens syn på produktiv aktivitet som bestående af en koordinering af forskellige aktører inden for et givet praksisnetværk (*action framework*), hvorved der fremkommer konventioner, hvis håndgribelige udtryk er et givet produkts kvalitet (Salais & Storper, 1992; Murdoch & Miele, 1999). Efter dette perspektiv bliver konventioner formet af de forskellige institutionelle kontekster, som relationerne mellem aktørerne i netværket afstedkommer. Som nævnt ovenfor, kan man blandt andet skelne mellem relativt mere formelle og tilsvarende mindre formelle kontekster. Det kan udtrykkes som i det nedenstående citat:

”..on the one hand, there are sets of standardized, codified rules and norms that impose conventions across a range of diverse contexts; on the other hand, conventions may emerge from local, personalized, idiosyncratic sets of relations.” (Murdoch & Miele, 1999:471)

Konkrete eksempler på disse to typer kontekster er blandt andre omsætning af økologiske fødevarer via supermarkeder, som kan modstilles med omsætning af økologiske fødevarer via forbrugerforeninger eller økologiske andelssamfund. Skellet mellem disse to typer kontekster svarer til min egen skelnen mellem økologisk modernisering og økologiske fællesskaber. Jeg vil da også vende tilbage til temaet i næste kapitel; jeg vil blot nøjes med at skitsere indholdet af disse begreber her. De institutionelle kontekster har også, i henhold til Giddens rumopfattelse, en rumlig konfiguration. Dette er dog primært at opfatte som et socialt rum, eller en social topografi, som kobler aktører i et givet netværk i forskellige sammensætninger af nærvær og afstand. Den sociale topografi behøver dog ikke at have meget at gøre med det absolutte rum, idet nærvær i et moderne samfund kan formidles på forskellige vis, jf Giddens begreb om system integration. Man kan dog som i diskussionen af Giddens rumbegreb fastholde at rummet rimeligvis ikke kan betragtes som værende helt friktionsløst, men at det spiller en rolle af både muliggørende og begrænsende art. Derfor kan man inddrage den rumlige organisation af alternative fødevarer-netværk som en anden dimension udover den institutionelle kontekst, som illustreret nedenfor.

Figur 35: Sociale og rumlige dimensioner for alternative fødevarer-netværk (bearbejdet efter (Salais & Storper, 1992; Murdoch & Miele, 1999; Sayer, 2000))

I denne skelnen mellem ikke-stedbundne og stedbunden rumlig organisation, er det relevant at inddrage Andrew Sayers skelnen mellem social kontekstafhængighed og rumlig kontekstafhængighed (Sayer, 2000). Det er begge begreber der sigter til at beskrive forholdet mellem det sociale liv og rummet; de indikerer dog hver sin type af relation. Social kontekstafhængighed beskriver en kontekst, hvor rummet bestemmes af det sociale, dvs. at rummet fremstår som en materialisering af samfundet, som blandt andre Castells opfatter det (Castells, 1996:410). Den konkrete rumlige organisationsform, som knytter sig til dette begreb, er netværksorganisation, som er en omskiftelig, relativ rumlig konfiguration. Rumlig kontekstafhængighed beskriver derimod en kontekst, hvor samfundet er afhængig af en specifik rumlig kontekst, som ikke kan overskrides eller udskiftes. Derfor vil den dominerende rumlige organisationsform her være en center-periferi struktur.

Sammenfattende kan man sige, at variationen i udviklingen af økologiske fødevarer-netværk som den er afbildet ovenfor, synes at pege mod at moderniseringen af økologiske fødevarer-netværk bør afbildes som et multidimensionelt fænomen, hvor man må skelne mellem forskellige typer af økologiske fødevarer-netværk, alt efter den sociale og rumlige form de måtte have. Det er sigtet for næste kapitel at gå nærmere i detaljer med en sådan typologisering, som trækker på dimensionerne i ovenstående figur og definerer økologiske fødevarer-netværk som værende spændt ud mellem to modrettede idealtyper, økologiske modernisering og økologiske fællesskaber.

7. Økologiske fødevarenetværk - tre idealtyper

7.1 Introduktion

Sigtet med dette kapitel er at forsøge at etablere et begreb om hvad de eventuelle forskelligheder og ligheder i de udvalgte cases kan siges at *betyde*. Man kan også udtrykke det som, at jeg her søger at etablere nogen grundlæggende idealtypiske dimensioner som jeg kan relatere mine empiriske observationer til; ikke forstået i den forstand at jeg på forhånd definerer hvad resultaterne skal blive (et udfaldsrum), men at disse dimensioner udtrykker nogen betydninger af de egenskaber, jeg kan tillægge mine observationer. Det finder sted i følgende trin: først forsøger jeg at indkredse hvilke særlige kendetegn der karakteriserer økologisk jordbrug, hvorefter jeg definerer tre forskellige idealtypiske modeller for udviklingen af økologiske fødevarenetværk, henholdsvis økologisk modernisering, økologiske fællesskaber og et mellemfelt (bestående af forskellige typer alternative økologiske fødevarenetværk). Til sidst i kapitlet vil jeg prøve at samle op på de foregående kapitler og fremkomme med en revideret analysemodel i forhold til den indledende i kapitel 3.

7.2 Økologiske fødevarenetværk – former og karakteristika

Hvis man skal pege på centrale karakteristika for økologisk jordbrug, må det være genindlejringen af jordbruget i lokale eller regionale økosystemer, hvor man til forskel fra et konventionelt jordbrug indlejret i agro-kemisk og bioteknologisk industri, baserer sig på biologiske reguleringsmekanismer, fornybare energiressourcer og at tilgodese husdyrenes naturlige adfærd (LØJ, 2000a). Økologisk jordbrug er dog defineret som mere end et produktionskoncept, idet man lægger vægt på forhold som lokal eller regional indlejring af fødevarenetværk, social retfærdighed og af fastholde lokal, erfaringsbaseret viden (IFOAM, 2000). Økologisk jordbrug kan beskrives ved hjælp af forskellige teoretiske begrebsapparater, som principielt kan belyse forskellige aspekter ved det komplekse praksisfelt som økologisk jordbrug udgør. Det drejer sig blandt andet om:

- agroøkologi, hvilket kort kan defineres som anvendelsen af principper fra den teoretiske økologi i landbrugsøjemed (Altieri, 1987; Gliessman, 1990; Soule & Piper, 1992; Altieri, 1995; Gliessman, 1998)
- politisk økologi og socialøkologi, hvilket er et bredt felt af forskellige former for grøn politisk-økonomisk tænkning, som spænder lige fra kommunitaristisk udviklingstænkning til formel politisk repræsentation (Roussopoulos, 1993;

Greenberg & Park, 1994; Escobar, 1996; Wackernagel & Rees, 1996; Hansson & Wackernagel, 1999; M'Gonigle, 1999; Peterson, 2000; Jamison, 2002; 2003)

- humanøkologi og miljøsociologi, som groft sagt kan beskrives som en samfundsvidenskabelig tematisering af interaktionen mellem samfundet og naturen, både i materiel og symbolsk forstand (Catton & Dunlap, 1978; Dunlap & Catton, 1979; Buttel, 1987; Dunlap & Catton, 1994; Benton, 2001; Lidskog, 2001)
- økologisk modernisering, som igen er et bredt felt, der her anvendes i den betydning at det grundlæggende er tænkning om integration af miljøhensyn i den industrielle kapitalisme, eller hvordan moderne industrialiserede samfund indkorporerer miljøhensyn i produktionen (Jamison & Baark, 1999; Buttel, 2000; Huber, 2000; Mol, 2000; Jamison, 2001; Holm & Stauning, 2002)

Diversiteten af det principielle grundlag for økologisk jordbrug er meget stor og der kan listes mange andre former for grøn tænkning, som er relevant i denne sammenhæng, for eksempel økologisk økonomi, som tematisk spænder på tværs af de ovennævnte områder (Constanza, Cumberland, Daly, Goodland & Norgaard, 1997). Pointen i denne forbindelse er dog, at økologisk jordbrug spænder bredere end lige nødvendigvis agroøkologien og bærer præg af den (kritiske) tematisering af relationen mellem naturen og samfundet, som fremvæksten af miljøbevægelserne siden 60'erne har givet anledning til (Christensen, 1998; Jamison, 2002; 2003). Givet dette meget diverse bagland og den omstændighed at økologiske jordbrugsformer har fundet anvendelse over en lang række steder og lande, er det da heller ikke overraskende, at den konkrete udformning af økologiske fødevarer-netværk udviser store indbyrdes forskelle. Der er en verden til forskel mellem et dansk økologisk kvægbrug med leverance af mælk til Arla og et økologisk bøffel-ris dyrkningssystem på Sri Lanka eller *Teikei*-systemet i Japan (JOAA, 1993), med sit primært lokalbaserede afsætningssystem. Ligeledes er der bare indenfor Danmarks grænser store forskelle mellem udformningen af økologiske fødevarer-netværk; en forskel som har afspejlet sig i debatterne om hvilken udviklingsretning som økologisk jordbrug skulle eller burde tage. Et eksempel er diskussionen i økologisk jordbrugs "tidlige" historie herhjemme, dvs. i 1970'erne, hvor man kunne identificere i hvert fald tre forskellige grupperinger i den økologiske bevægelse (Lynnerup, 2003):

Tabel 24: *Orienteringer inden for jordbrugsstudiegruppen i 1970'erne* (Lynnerup, 2003)

Gruppering	Dagsorden
Ejendomsforhold	andelsbrug som ideal, inspireret af udviklingen i DDR; politisk orientering omkring DKP; fælleseje af produktionsmidler;

fokus på arbejdsforhold; ikke noget specielt fokus på miljø og økologi

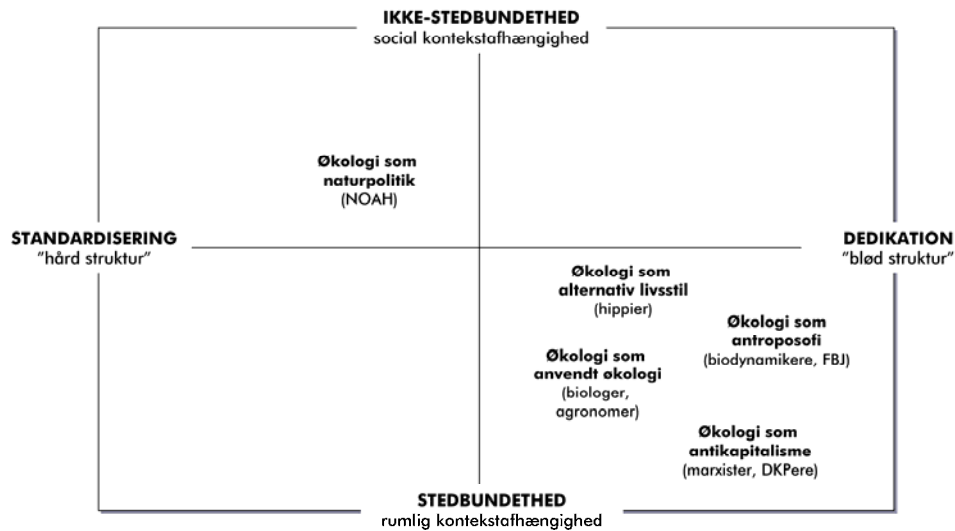
Økologi

udgangspunkt i en kritik af de industrialiserede jordbrugs miljøbelastning; tyngdepunkt i akademikere fra Landbohøjskolen og universiteterne; overvejende fokus på miljø og økologi

Livsforhold

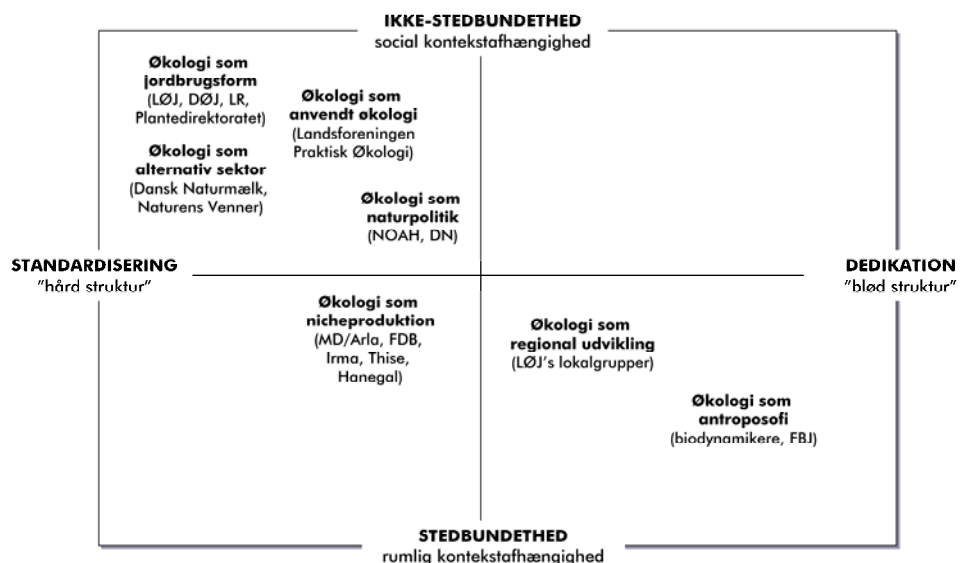
udgangspunkt i traditionelle værdier omkring familien og det nære samspil med naturen; kritik af den moderne livsforms "stress og jag" og fremmedgørelse; sundhed i sjæl og legeme i pagt med naturen; biodynamisk tænkning og praksis

Videre i gennem den økologiske bevægelse i 80'erne og 1990'erne kan man ligeledes finde mange forskellige dagsordener, som illustreret nedenfor. Historikken i nedenstående figurer følger i grove træk den epokeinddeling der foreslås i en nyere undersøgelse af den institutionelle udvikling i økologisk jordbrug (Ingemann, 2003a; 2003b), hvor udviklingen inddeles i en pionerfase i 1970'erne, som kendetegnes ved en stor forskellighed (som omtalt ovenfor). 1980'erne inddeles her i 2 underfaser, en fase i den første del af årtiet, hvor der sker en samling af aktører som sætter fokus på det landbrugsfaglige og en tilsvarende udskillelse af antikapitalister og hippier. Den sidste del af årtiet kendetegnes ved en gradvis indfletning i det traditionelle fødevarsystem, både økonomisk og politisk. 1990'erne kendetegnes ved en fortsat absorbering af økologien i det konventionelle fødevarsystem, hvorimod den sidste figurs fremstilling af udviklingen i det nye årtusind er af mere spekulativ art, da det endnu ikke er muligt at sige noget afgørende om i hvilken retning udviklingen går.

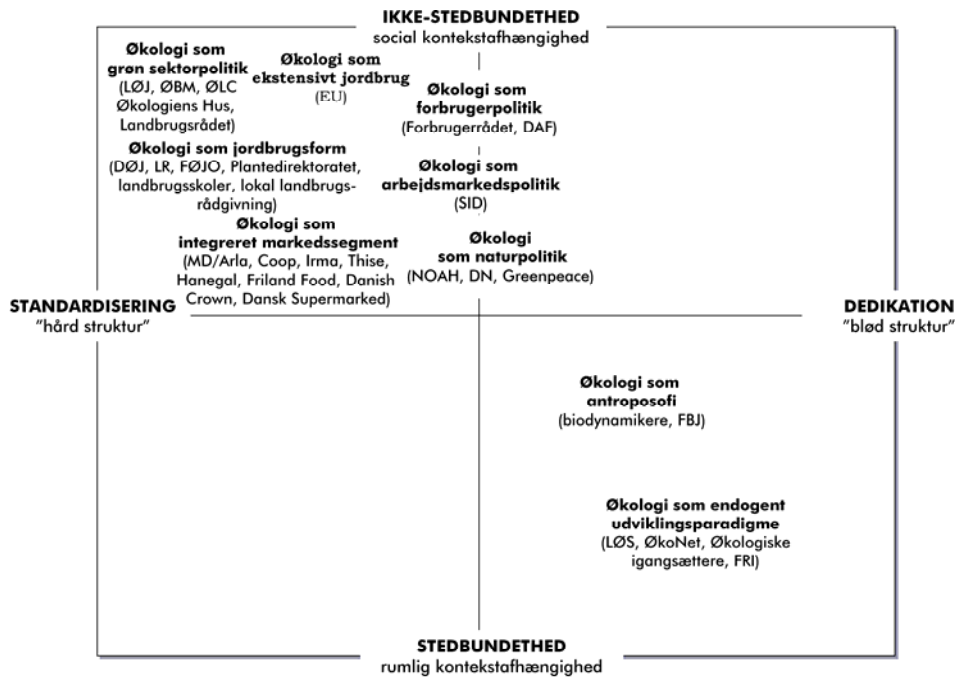
Figur 36: *Forskellige dagsordener i økologiens udvikling i Danmark i perioden 1970-1980*

Situationen i 1970'erne, som illustreret ovenfor, var præget af at udbredelsen af økologisk jordbrug var relativt begrænset. De væsentligste aktører der var aktive på feltet, var indlejret i en mere uformel kontekst, som mest appellerede til meget specifikke grupper. Der var dog også en vis politisk interesse for feltet, som primært bestod af NOAHs interesse for økologisk jordbrug. De radikale dagsordener blandt hippierne og antikapitalisterne bliver dog udskilt af bevægelsens hovedstrøm i starten af 1980'erne, hvilket er med til at muliggøre en større grad af "sektorisering", eller sektoriel integration af økologisk jordbrug, for eksempel via oprettelsen af en økologisk landbrugsskole og en økologisk rådgivning op i gennem 1980'erne. Skiftet i de økologiske interesseorganisationers (LØJ, ØLC, Økologiens Hus) rolle er ligeledes markant, hvor de går fra at være en græsrodsbevægelse op igennem 1980'erne frem til at være noget der ligner et statsponsoreret NGO, som fører hvad der kan betegnes som "grøn" sektorpolitik.

Figur 37: *Forskellige dagsordener i økologiens udvikling i Danmark 1980-1990*

Udviklingen i 1980'erne indebar at økologien vandt politisk fodfæste, mest tydeligt markeret ved introduktionen af det røde Ø-mærke i 1987, som spillede en væsentlig rolle for de økologiske produkters tidlige indtog i supermarkederne. Statsautorisationen i 1987 var den foreløbige kulmination for en proces, hvor politiske aktører, og i særlig grad folketingspolitikeren Hans Larsen-Leddet fra Det Radikale Venstre, havde introduceret økologisk jordbrug som et element i landbrugspolitikken (Ingemann, 2003a). En af forestillingerne i det henseende var at økologisk jordbrug var en overlevelsesmulighed for mindre landbrug og at den på den måde kunne spille en vigtig rolle for en mere divers strukturel udvikling af jordbruget. Økologisk produktion var dog stadigvæk primært at betragte som en nicheproduktion, og udbuddet var i vidt omfang knyttet til særligt initiativrige butiksindehavere eller bestemte detailkæder (FDB). På den måde var man stadigvæk relativt stedbunden i omsætningen af økologiske fødevarer.

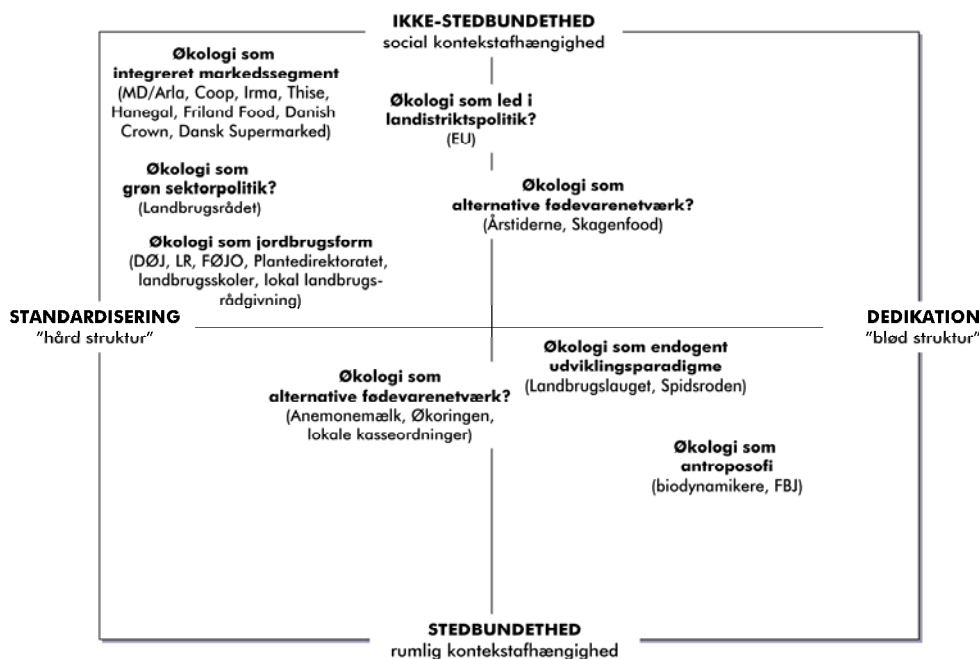

Figur 38: Forskellige dagsordener i økologiens udvikling i Danmark 1990-2000

1990'erne bød på en rivende udvikling af økologisk jordbrug, hvor man kan sige at økologien blev nu et integreret markedssegment i kraft af at markedet blev femdoblet i denne periode, til at udgøre ca. 5% i 1999 (ØL, 2003). Organisatorisk skete der også en oprustning i den økologiske bevægelse med hensyn til øget professionalisme, hvilket kulminerede i slutningen af 1990'erne hvor Økologisk Landsforening fik sæde i Landbrugsrådet. Denne indfletning af økologisk jordbrug i den landbrugspolitiske hovedstrøm fandt blandt andet sted via de konventionelle landbrugsorganisationers interesse i økologisk jordbrug som et miljøpolitisk redskab⁵⁷ fra starten af 1990'erne (Ingemann, 2002). Denne (sektor)politiske udvikling blev dog suppleret med andre politiske aktørers aktiviteter omkring økologisk jordbrug, for eksempel SID, Forbrugerrådet, Danmarks Aktive Forbrugere, NOAH og andre. Disse organisationers interesse for økologisk jordbrug ledte dog ikke til blivende koalitioner, som i givet fald havde kunnet koble forbruger, arbejdsmarkeds- og naturpolitiske dagsordener ind i den økologiske hovedstrøm.

Det er endnu ikke muligt at sige noget afgørende om hvorvidt udviklingen lige nu peger i nye retninger; man kan allerhøjest gøre sig nogen meget spekulative tanker om hvor udviklingen kunne gå hen. Hvis jeg skulle vove pelsen og sige lidt, vil jeg mene at det er et om ikke andet bemærkelsesværdigt fænomen at internetbaserede kasseordninger som

Aarstiderne og Skagenfood⁵⁸ de senere år har været i markant fremgang og kan nu levere til en stor del af landet. Disse firmaer kunne være et bud på en mere dedikeret omsætning af økologiske fødevarer, som opererer på kanten af de veletablerede aktører i detailhandelen. Det er i samme forbindelse interessant at der også er ved at fremkomme flere forskellige mere stedbundne internetbaserede kasseordninger som Anemonemælk⁵⁹, Økoringen⁶⁰ og flere andre lokale leverandører, som på en mere regionalt indlejret vis omsætter forskellige økologiske fødevarer. Økologiens indlejring i det konventionelle fødevarer-system vil dog stadigvæk blive ved med at spille en væsentlig rolle, både med hensyn til udviklingen af økologisk jordbrug som jordbrugsform og i landbrugspolitisk forstand. Økologien som social bevægelse vil ganske givet også blive ved med at frembringe bud på nye alliancer mellem producenter, som det har fundet sted med projekter som Landbrugslauget og Spidsroden. Men den overordnede tendens som man muligvis vil se de næste 5-10 år, kunne godt være en udvidelse af det økologiske felt i bredden, dvs. en forøget diversitet i de sociale (institutionelle) og rumlige former økologiske fødevarer-netværk vil antage. Det er værd at bemærke, at den hidtidige udvikling orienterer sig omkring en lige linie fra dedikerede-stedbundne til standardiserede-ikke-stedbundne former; man kunne på den måde godt undre sig over at der ikke opstår flere forskellige former. Dette er dog på nuværende tidspunkt ren spekulation.

Figur 39: Mulige aktører på det økologiske felt 2000 og frem

Det er dog ikke ærindet her at lave en uddybende historisk analyse af den økologiske bevægelses udvikling, men snarere at understrege den pointe, at økologien i sin historiske udvikling er tæt sammenvævet med bestemte dagsordener hos forskellige institutioner eller løsere organiserede grupper af aktører, som er med til at bestemme de skift i udviklingsretning, der har været tale om. Man kan også udtrykke det som, at økologisk jordbrug og økologiske fødevarenetværks udvikling bør ses som værende indlejret i bestemte sociale og rumlige⁶¹ kontekster, som på forskellig vis konstituerer udviklingen af dem. Jeg mener derfor, at økologisk jordbrug og fødevarenetværk ikke kan ses som værende en homogen størrelse, et forhold som også understreges af undersøgelser af værdiforestillinger blandt økologiske landmænd (Kaltoft, 1999; 2001). Efter dette perspektiv kan man ikke tale om økologiske fødevarenetværk i ental. Det kan også udtrykkes som i nedenstående citat:

”..there is actually no such thing as a sustainable agriculture movement. By this I mean that despite the range of possible appeals for achieving a greater degree of agricultural sustainability, there is no one underlying notion or strategy that can serve as a singular unifying focus for the movement.” (Buttel, 1997:353)

Der har dog herhjemme været bestræbelser på at definere ”fælles” værdier for økologisk jordbrug, som for eksempel Forskningscenter for Økologisk Jordbrugs debatoplæg om økologiske principper og værdier (FØJO, 2000), hvor det hedder sig at:

”For at iværksætte forskningsprojekter, som både understøtter og tager højde for udviklingen, er det nødvendigt med en vis konsensus om de økologiske målsætninger og principper... Det er endvidere åbenlyst, at økologisk jordbrug i de senere år har været præget af en stigende detailregulering og kontrol, som mange producenter finder frustrerende. Diskussionen om udviklingen af økologisk jordbrug bør således også have fokus på at skabe større klarhed over, hvad økologisk jordbrug egentlig står for. Dette ville kunne give mulighed for forenkling af regelsættet.” (FØJO, 2000:7)

FØJO lægger i deres oplæg op til en bevægelse mod konsensus omkring tre foreslåede principper for økologisk jordbrug: forsigtighed, kredsløb og nærhed. I et funktionelt perspektiv er det svært at være uenige i disse principper, men bestræbelsen på at skabe klarhed over hvad økologisk jordbrug ”egentlig står for” virker problematisk, set i lyset af

at man historisk kan pege på en stor diversitet inden for bevægelsen med hensyn til de værdimæssige orienteringer, hvor det forenende princip kan siges at være tilnærmelsesvis negativt formuleret, nemlig at man er i opposition til det konventionelle jordbrug (Ingemann, 2003b; Lynnerup, 2003). Man kan nemlig rejse den kritisk af en sådan konsensusorienteret og dybest set essentialistisk indgang til at karakterisere økologiske værdier, at "fælles værdier" etableres ved magt⁶² og at de som sådan ikke udtrykker andet end hvad der er den gældende magts beskrivelse af sig selv; et forhold som blandt andre Bourdieu har belyst det for de politiske videnskaber (Bourdieu, Wacquant & Harage, 1994; Bourdieu, 1997) og som virker oplagt at drage med ind i denne sammenhæng.

Snarere virker det i denne sammenhæng mere relevant at betragte økologisk jordbrug som et felt, i Bourdieus forstand, hvor et felt opstår som en del af det sociale rum, når forskellige aktører kæmper om noget som har betydning for dem (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]). For Bourdieu er brugen af begrebet felt uløseligt knyttet til at tænke relationelt, hvor en af de centrale antagelser er, at det virkelige er relationelt (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:84). Det udtrykkes også som om:

"På det analytiske plan kan et felt defineres som et netværk eller en konfiguration af objektive relationer mellem forskellige positioner. Positionerne er objektivt defineret i kraft af deres eksistens og de bindinger, de påtvinger de aktører og institutioner, der udfylder positionerne, i kraft af deres øjeblikkelige og potentielle placering i relation til fordelingen af forskellige former for magt (eller kapital), som giver adgang til de specifikke fordele eller goder, der står på spil i det enkelte felt, og dermed samtidig i kraft af deres objektive relationer til andre positioner.." (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:84-85)

Bourdieus feltbegreb knytter sig tæt til hans kapitalbegreb. Kapital, som Bourdieu opdeler i økonomisk, social og kulturel kapital (Bourdieu, 1986) spiller en afgørende rolle for feltets dynamik, hvor et centralt element i kampen eller spillet om feltet er at forskellige aktører søger at kæmpe om valøren af den type kapital, som de hver især måtte besidde. I dette spil trækkes der på forskellige ressourcer eller kapitalformer, som til en vis grad kan veksles mellem hinanden, dvs. at manglende besiddelse af én type kapital kan kompenseres ved en høj grad af besiddelse af andre typer kapital. Bourdieu fremhæver dog at de forskellige kapitalformer i sidste ende udledes fra økonomisk kapital (Bourdieu, 1986), som således altid vil udgøre et grundlæggende styrkeforhold på feltet. I relation til økologiske fødevarer-netværk kan man udtrykke det som at der hele tiden foregår en

bevægelse i feltet, hvormed forskellige aktører forsøger at gøre krav gældende på hvad økologi er og hvordan økologiske fødevarer skal og bør cirkuleres mellem produktion og forbrug.

Hvordan analyserer man så sådant et felt? Bourdieu angiver tre analytiske momenter, som man bør gennemgå (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:91). For det første bør man forsøge at placere feltet i forhold til det overordnede magtfelt. Som beskrevet i kapitel 1, er det økologiske felt i økonomisk forstand på sin vis en ret marginal forteelse, da det kun udgør ca. 5% af det samlede marked for fødevarer her i landet (ØL, 2003). Men det repræsenterer dog en anderledes styrke hvad angår dens symbolske kapital, som ikke står i proportion til den økonomiske kapital. Man kan til det sige, at økologiske fødevarer repræsenterer en symbolsk orden, en måde at producere på, som søger at undgå at tisse i sin egen brønd, som Ole Jensen udtrykker det (Langkilde, 1997). Med andre ord, at man tilstræber at efterlade naturressourcen i den stand, som man fik dem. For det andet skal man søge at afdække de objektive relationer mellem aktører og institutioner, som udgør feltet. Dette moment er i Bourdieus optik tæt forbundet med det tredje moment, som er analysen af aktørernes habitus, dvs. de holdningssystemer, som er opbygget via en internalisering af de sociale og økonomiske forhold, som karakteriserer feltet (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:91). Her begynder sporet at løbe sammen med Giddens anbefalinger til empiriske analyser, som den blev gennemgået i kapitel 4, hvor han anbefaler dem udført som dels en institutionel analyse, dels en analyse af strategisk adfærd blandt de relevante aktører (Giddens, 1984), herunder såvel praktiske som diskursive dispositioner. Vandene skiller dog igen mellem Bourdieu og Giddens omkring deres holdning til aktørernes mulighed for transformativ handling, dvs. at handle for at forandre deres vilkår, eller at forandre de spilleregler der gælder på feltet. Giddens betoner det diskursive element i hans strukturationsbegreb, som betyder at han tillægger individet langt større muligheder for transformativ handling, end Bourdieu umiddelbart gør med hans habitusbegreb (Thrift, 1983; 1985), som til sammenligning lægger langt større vægt på de strukturelle rammers betydning. For eksempel udtrykkes strukturens rolle hos Giddens på følgende måde:

"Structural constraints do not operate independently of the motives and reasons that agents have for what they do. They cannot be compared with the effect of, say, an earthquake which destroys a town and its inhabitants without their in any way being able to do anything about it. The only moving objects in human social relations are individual agents, who employ resources to make things happen, intentionally or otherwise. The structural properties

of social systems do not act, or "act on", anyone like forces of nature to "compel" him or her to behave in any particular way." (Giddens, 1984:181)

Bourdieu er på sin side relativt mere deterministisk i hans opfattelse, hvilket som eksempel udtrykkes på følgende vis (med et eksempel fra kunstfeltet) :

"Men alt andet lige har det positionelle felt en tendens til at virke styrende på det holdningsmæssige felt. For eksempel er brud og nyorienteringer i kunstens verden et resultat af et skift i de magtrelationer, der udgør det positionelle felt, og som kun er mulige i det øjeblik, en fraktion af kunstnere med oprørstendenser har sammenfaldende interesser med visse forventninger blandt aftagerne." (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:92)

Om det er Giddens eller Bourdieu der "har ret", er mindre væsentligt end at konstatere empirisk for et givent felt om der er tale om en relativt større grad af strukturdeterminering end voluntarisme. Det er derfor et spørgsmål, som må afklares empirisk; man kan også udtrykke det som at det netop er afdækningen af hvilke kræfter der "trækker" i feltet som er interessant, hvilket da også udgør et af formålene med dette projekt.

Men hvordan ser feltet ud, og over hvilket spektrum af forskellige konfigurationer af fødevarer-netværk omfatter det? Historisk har der i den økologiske bevægelse været forskellige bud på hvordan bæredygtige alternativer til det konventionelle fødevarer-system bør udformes. Blandt disse forskellige bud mener jeg at man kan definere tre delfelter, henholdsvis *økologisk modernisering*, *økologiske fællesskaber* og mellem de to et *mellemfelt*, som tegner tre forskellige bud på det økologiske felt. Forskellen mellem de tre typer ligger blandt andet i deres rumlige udstrækning, hvilket afspejler forskellige typer vekselvirkninger mellem det sociale og rummet, eller med andre ord, mellem naturen og samfundet

I analysen af feltet vil jeg derfor inddrage Simmel og Giddens begreb om rummet som social kontekst som udgangspunkt, da det efter deres begreber er den grundlæggende faktor i etableringen af en "social gravitation", dvs. at tid-rum konfigurationen af netværk sætter scenen for den sociale interaktion, samt indvirker på netværket som en materiel ressource og kontekst på forskellig vis. Den grundlæggende dimension i at karakterisere feltet er derfor fødevarer-netværkenes udstrækning i rummet, dvs. den rumlige konfiguration af produktion, forarbejdning, distribution, salg og forbrug af økologiske fødevarer.

Figur 40: *Idealtyper af det økologiske felt*

Man kan forbinde hver af de tre idealtyper med eksisterende bud på fødevarenetværk, som i tabellen nedenfor⁶³, som altså således er genereret *induktivt*, dvs. *specifikke* eksempler, som danner basis for formuleringen af en *generel, idealtypisk* form, som kan karakterisere disse. I det følgende afsnit vil jeg prøve at gå mere i detaljer med de begreber, hvormed man kan beskrive de tre idealtyper.

Tabel 25: *Empiriske fænomener, der kan associeres med idealtyper af det økologiske felt*

Idealtipe/område af felt	Konkrete eksempler
Økologisk modernisering	certificeret økologisk produktion med leverance til de store kooperativer (ARLA, Danish Crown); afsætning og distribution via det konventionelle netværk af ferskvareterminaler og supermarkeder
"mellemfeltet"	helsekostbutikker/specialbutikker; abonnementsordninger; gårdbutikker; forbrugerstøttet landbrug (CSA); forbruger/indkøbsforeninger; salg via internet
Økologiske fællesskaber	traditionelle jordbrugsformer; Amish-landbrug; biodynamiske samfund; økologiske andelssamfund;

Indledningsvis kan man beskrive forskellen mellem de to ydertyper i feltet, økologisk modernisering og økologiske fællesskaber, som en forskel mellem fokus på *gesellschaft* og *gemeinschaft* som det organiserende princip for det sociale liv. Forskellen viser sig også med hensyn til skala, hvor økologisk modernisering kendetegnes ved stor skala, både som intensitet og rumlig udstrækning af de bio-fysiske processer, der foregår i netværket. Økologiske fællesskaber kendetegnes derimod af en relativt mindre skala og udstrækning i rum. Med hensyn til tid, vil økologisk modernisering i højere grad være domineret af standardtid, *clock time*, som den organiserende enhed for allokering, distribution og skala, hvorimod man vil sigte mod at etablere andre tidsbindinger, socialt som økologisk/biologisk, i økologiske fællesskaber.

Med hensyn til mellemfeltet, som kan bestå af forskellige økologiske alternative fødevarer-netværk, er mit bud at der her er tale om et relativt mere ubestemt, eller ufærdigt projekt, da mulighederne for alternative udformninger er meget stor. Forskelligheden blandt disse alternative netværk viser sig blandt andet i den rumlige udstrækning og skala, økonomisk skala, kvalitetskonventioner, typer af produkter (hvor deres materielle egenskaber kan spille en rolle) og typen af sociale relationer (herunder organisationsform) (Renting, Marsden & Banks, 2003; Hess, 2004).

Hver af disse tre typer kan beskrives ved hjælp af forskellige aspekter af den ”grønne” tænkning, som indledende blev nævnt som det begrebsmæssige kompleks, der kan beskrive elementer af økologiske jordbrugsformer i dette kapitel. De tre typer kan derfor, i rent teoretisk forstand, opfattes som bud på forskellige accentueringer eller fokusområder indenfor den økologiske tænkning. Den nærmere behandling af hvilken tænkning der kan siges at lægge bag hver af typerne vil derfor komme omkring følgende områder:

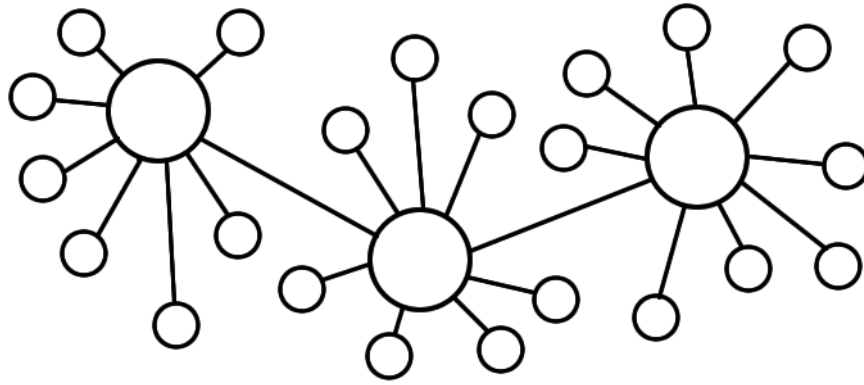
Tabel 26: *Teorier, der kan associeres med idealtyperne*

Idealtipe	Teoretiske områder
Økologisk modernisering	agroøkologi; økologisk moderniseringsteori; økologisk økonomi
”mellemfeltet”	agroøkologi; rural sociologi; økonomisk sociologi; økologisk økonomi; institutionel økonomi
Økologiske fællesskaber	agroøkologi; antroposofi; bioregionalisme; politisk økologi; socialøkologi; økologisk økonomi

Det bør bemærkes at midterfeltets teorier ikke er så distinkt "økologisk teori" som de to andre typer; noget af grunden er at dette felt ikke er så teoretisk veldefineret som de andre, men trækker på områder som er mere præget af *middle range* teorier. *Middle range* bruges her som betegnelse for relativt partikulære teoridannelser, hvis gyldighed er afgrænset og hvor de ikke i samme grad som for eksempel tænkningen omkring økologiske fællesskaber eller økologisk modernisering⁶⁴, har en veldefineret social ontologi. Det er da også en hyppig diskussion indenfor for eksempel rural sociologi, om hvorvidt man skal tilstræbe en tættere vekselvirkning med den samfundsteoretiske "hovedstrøm" (Newby, 1983; Mormont, 1990; Bonnano & Swanson, 1992; Buttel, 2001), end den traditionelle vægtning indenfor rural sociologi af empiriske studier foreskriver.

7.3 Økologiske fødevarenetværk som "økologisk modernisering"

Grundtrækkene ved økologiske fødevarenetværk som "økologisk modernisering" er, at økologisk jordbrug kan betragtes som en standardiseret⁶⁵ managementpraksis på bedriftsniveau, der kan bidrage til at løse de miljø- og dyrevelfærdsproblemer, der er en sideeffekt af det konventionelle jordbrugs indlejring i agro-industrien. På afsætningssiden opererer man indenfor rammerne af det allerede etablerede fødevarer system, eksemplificeret ved virksomheder som Arla, der indvejer størstedelen af den økologiske mælk. Afsætningen finder primært sted via supermarkeder og deres netværk af ferskvareterminaler. Et fællestræk for de virksomheder og kooperativer, som denne del af det økologiske felt omfatter, er at der ikke er tale om dedikerede økologiske virksomheder. Deres grad af økologisk modernisering kan derfor i høj grad relateres til deres cirkulation af økologiske fødevarer. Skalaen for denne del af feltet er relativt stor, da det omfatter 80% af markedet for økologiske fødevarer (ØL, 2003). På sin vis kan man sige, at denne type udvikling af økologiske fødevarenetværk fortsætter moderniseringsprocessen med vertikal integration af agro-fødevarer systemet og en stadig dominans af centralt kontrollerede forbrugsmidler (supermarkeder), bare med den væsentlige undtagelse at der er "økologisk fortegn" ved de bio-fysiske processer i systemet, i særlig grad produktionen. Grundmodellen for et sådant netværk kan udtrykkes om at det udviser netværksorganisation, hvor forskellige produktionssteder kobles med forbrugssteder i skiftende konfigurationer i tid og rum. Netværket er at betragte som et åbent system, hvor knudepunkter løbende kan kobles til og fra.

Figur 41: Rumligt organisationsprincip for økologisk modernisering: netværksorganisation

Teoretisk forbinder jeg denne idealtipe med teoridannelser som økologisk modernisering, der i denne forbindelse defineres som en teori om hvordan moderne industrialiserede samfund håndterer miljøproblematikker (Buttel, 2000; Huber, 2000; Mol, 2000; Holm & Stauning, 2002). Økologisk moderniseringsteori har mange forskellige udformninger, som har været genstand for omfattende reviews (Buttel, 2000; Benton, 2001; Toke, 2001; 2002), og for at yde den en retfærdig behandling, bør det understreges at jeg her bruger betegnelsen i betydningen industriel økologi (Simonis, 1989; Huber, 2000; Murphy, 2000), eller med andre ord som en økologisering af moderniteten ”som vi kender den”, dvs. som industriel modernitet. Denne del af økologisk moderniseringsteori omfatter blandt andet arbejde inden for områderne forøget effektivitet og dematerialisering, hvor man via anvendelse af nye, ”smarte” teknologier mener at kunne forøge energieffektiviteten af eksisterende teknologier dramatisk⁶⁶. Området omfatter også forskellige policy-orienterede tilgange, der søger at udvikle økologisk moderniseringsteori som en teori om samspillet mellem stat, marked og civilsamfund omkring økologiske problematikker (Hajer, 1995; Jamison & Baark, 1999; Jamison, 2001; 2002; 2003), hvilket ifølge nogen kritikere udgør økologisk moderniseringsteoris bud på en egentlig samfundsteori (Buttel, 2000). I den førnævnte kritik indgår det argument, at økologisk moderniseringsteori mangler en del integration med teoridannelser som for eksempel politisk sociologi, før man kan tale om den som en egentlig ”fuldbåren” samfundsteori, da den i sin nuværende udformning har et mere partikulært præg (Buttel, 2000). Generelt kan der siges om denne type økologisk moderniseringsteori, at den opererer med en forestilling om at bæredygtig udvikling sikres gennem en transformation af den kapitalistiske økonomi og den kan derfor betegnes som en pragmatisk og reformistisk i sit modernitetssyn (Mol & Spaargaren, 2000; Toke, 2001). Kritikken som man kan rejse i denne forbindelse er, at disse teorier overhovedet ikke problematiserer den industrielle organisation, for eksempel fleksibel akkumulations stadige overskridelse af enhver given

rumlig eller tidlig grænse. Der er her ikke defineret noget begreb om grænser for vækst eller overvejelser om skala, ligesom at fordelingsproblematikker heller ikke er en del af begrebsliggørelsen. Mange af modernitetens klassiske forståelser, såsom adskillelsen mellem natur og kultur, eller adskillelsen mellem det sociale og rummet, hvor den sidstnævnte allerhøjest indgår som en materiel ressource, er ligeledes opretholdt her.

Denne tænkning har da også været genstand for en del kritik. For eksempel skelnes der i nogen kritiske behandlinger mellem svag og stærk økologisk modernisering (på samme måde som det har fundet sted inden for bæredygtighedstænkningen) (Christoff, 1996; Toke, 2001; 2002). Forskellene mellem disse to typer økologisk modernisering viser sig blandt andet ved at den "svage" variant lægger vægt på økonomien fremfor økologien som det organiserende princip for samfundets produktionsprocesser, lige som at teknologisk innovation vægtes højere end individuelle eller kollektive læringsprocesser. Hvor den "svage" variant er instrumentel og teknokratisk, er den "stærke" kommunikativ og deliberativ-demokratisk, dvs. den forudsætter at økologisk modernisering indebærer en demokratisering af beslutningerne i udviklingsøjemed, som principielt skal sikre at bæredygtig udvikling opnår en forankring "nedefra", hvor den bliver et vedkommende ærinde i en dagligdags sammenhæng.

Tabel 27: *Typer af økologisk modernisering* (Christoff, 1996:490)

Weak EM	Strong EM
Economistic	Ecological
Technological (narrow)	Institutional/systemic (broad)
Instrumental	Communicative
Technocratic/neo-corporatist/closed	Deliberative democratic/open
National	International
Unitary (hegemonic)	Diversifying

Kritikken af den "svage" økologiske modernisering, som den industrielle økologi repræsenterer, udtrykkes som at svag økologisk modernisering er:

"...fundamentally a technical cost minimization strategy for industry ... where the environmental benefits of such technological change are incidental rather than a core concern for innovation and implementation ... such a narrow version of EM does not necessarily reflect any significant or overwhelming changes in corporate, public or political values in relation to desired ecological outcomes ... At what point are the currently developing

patterns of unrestricted, globalised production and trade, and the cultural demands for increasingly specialized consumption challenged?" (Christoff, 1996:480-481)

Den kritik som Christoff rejser ovenfor, hvor spørgsmålet er hvorvidt om den ubegrænsede globaliserede produktion og handel og det kulturelt betingede krav om stadigt mere sofistikeret forbrug bliver udfordret, forekommer meget relevant at stille i relation til økologiske fødevarenetværk. Det siges yderligere i den refererede kritik, at den del af økologisk modernisering, som kan kendetegnes som eksponenter for "stærk" økologisk modernisering, slet ikke er med ved bordet i den politiske beslutningsproces (Christoff, 1996) i samme omfang som den "svage" økologiske modernisering. Ulrich Becks kritiske modernitetsteori (Beck, 1992a; 1996; 1997 [1986]) kan også betragtes som et mere kritisk perspektiv på moderniseringsprocessen og kan på sin vis betegnes som et bud på en "stærk" økologisk modernisering (Benton, 2001), idet den afbilder den anden modernitets udvikling som en vækst i risici, der resulterer i en risici-fordelingsproblematik, som økologisk moderniseringsteori ikke umiddelbart forholder sig til.

En anden teoridannelse, som også foretager sig en mere kritisk teoretisering af nogen af modernitetens grundlæggende karakteristika, er økologisk økonomi. Til forskel fra den neo-klassiske økonomi, som tilstræber at organisere sig som en autonom disciplin, er økologisk økonomi en transdisciplinær tilgang til studiet af interaktion mellem samfundet og naturen. De grundlæggende problemer eller spørgsmål som den økologiske økonomi tilstræber at arbejde med, er de 3 områder allokering, distribution og skala (Daly, 1992; Constanza, Cumberland, Daly, Goodland & Norgaard, 1997). I tilgangen til allokeringsproblematikker adskiller økologisk økonomi sig ikke væsentligt fra den neo-klassiske metode. Skellet går snarere mellem den rolle som allokering tildeles i politisk planlægning, hvor den indgår som et sideordnet domæne sammen med distribution og skala (Prakash & Gupta, 1994; Stewen, 1998). Dimensionerne distribution og skala er en væsentlig udvidelse af fokusområdet i forhold til for eksempel miljøøkonomi (Hanley, Shogren & White, 2001), idet distribution introducerer et fordelings- eller retfærdighedsaspekt. Skala, som her refererer til intensitet eller størrelse af det stofflow, der omsættes i samfundsøkonomien, introducerer en "naturlig" grænse for samfundsøkonomien, i og med at flowet ikke bør overstige økosystemets evne til at regenerere den indkapslede energi i dette (Daly, 1992; Constanza, Cumberland, Daly, Goodland & Norgaard, 1997). Der har dog været nogen debat omkring skalabegrebet, da det ikke umiddelbart indkorporerer nogen tidslig eller rumlig dimension, eller med andre

ord, en topologi der udtrykker det materielle som træghed overfor økonomiens fleksibilitet (Gibson, Ostrom & Ahn, 2000; Jordan & Fortin, 2002). Det er umiddelbart svært at se hvilken rumlig skala, en bæredygtig skala skal beregnes i forhold til; hvis det skal beregnes på globalt niveau, er det nærliggende at man derved overser iøjnefaldende fordelingsproblematikker, som for eksempel når USA vil købe CO₂-kvoter af udviklingslande. Man kan på den måde anfægte Dalys definition af at skala, distribution og allokering skulle være uafhængige størrelser (Prakash & Gupta, 1994). Det er derfor foreslået, at Dalys skelnen mellem allokering, distribution og skala bør indgå i en vægtet rækkefølge, hvor skala og distribution (fordeling) bør fastsættes politisk, hvorefter man bør bruge markedsmekanismer til at udføre den mest effektive allokering (Daly, 1992; Stewen, 1998; Daly, 1999; Stewen, 1999). Men hvis man tager Dalys formulering af sammenhængen mellem distribution, skala og allokering (Daly, 1992) for pålydende, dvs. som uafhængige størrelser eller problemfelter, som skal behandles med særskilte værktøjer, så kan økologisk økonomi på samme måde som økologisk moderniseringsteori beskrive en proces med trinvis "forgrønnelse" af de komplekse kæder, der karakteriserer produktens bevægelse fra produktion til forbrug og kan på den måde også beskrive økologisk jordbrug som en proces hvor man i første række løser nogen problematiske allokeringsproblemer på de knudepunkter i netværket, hvor landbrugsproduktionen foregår. I princippet skulle det økologiske perspektiv så diffundere ud i resten af netværket, hvor det så skulle udvides til også at omfatte distributions- og skalarelaterede problematikker. Denne diffusionsproces, eller "forgrønnelse", har været genstand for flere casestudier af helt eller delvist økologiske virksomheder i Danmark (Stauning, Holm, Meyer-Johansen & Nielsen, 1999; Holm & Stauning, 2002).

På samme måde som økologisk moderniseringsteori, må man dog retfærdigvis sige at økologisk økonomi er et meget hybridt felt, hvor man kan træffe radikalt anderledes tænkning end den som det ovenstående fokus på økologisk økonomis bidrag til politisk planlægning, som i lighed med økologisk moderniseringsteori kan kritiseres for at være tendentielt teknokratisk. Bredden spænder lige fra systemøkologiske tilgange, som stort set må siges at være naturvidenskabeligt baserede i deres tilgang til analyse af integrerede sociale og økologiske systemer. Denne del af økologisk økonomi omfatter blandt andet thermodynamiske systemanalyser (Georgescu-Roegen, 1971; Odum, 1971a; Odum, 1971b; Amir, 1994; Lozada, 1995; Odum, 1996; Söllner, 1997; Amir, 1998; Ayres, 1998; Buenstorf, 2000; Odum, 2002), økosystemanalyser (Constanza, Norton & Haskell, 1992; Norton, 2000) og tilgange som *Adaptive Environmental Management* (Holling, 1978; Peterson, Allen & Holling, 1998). I den anden ende af spektret kan man finde tilgange,

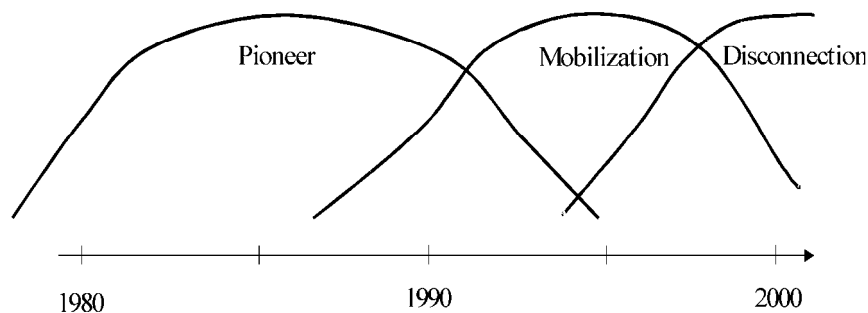
som nærmest må betegnes som kommunitaristisk udviklingssociologi (Meppem & Gill, 1998; Meppem & Bourke, 1999; Meppem, 2000) eller videnskabsfilosofiske og -historiske tilgange (Norgaard, 1985; Norgaard, 1988; 1989; Norgaard, 1992b; Norgaard, 1992a; Norgaard, 1994a) som søger at afdække epistemologiske faktorer bag miljømæssige problematikker. På denne vis kan økologisk økonomi siges at spænde på tværs af næsten alle de områder af økologisk tænkning, som blev nævnt i starten af kapitlet.

I kraft af at modernisering og relaterede processer som globalisering og rationalisering flere steder bliver beskrevet som makrotendenser af meget omfattende karakter (Ritzer, 2003b; 2004), hvad har de ovennævnte teorier så af bud på et eventuelt træk i feltet? Spørgsmålet om, hvorvidt modernisering bør forstås som konvergens, synes at ligge lige for i denne sammenhæng.

7.4 Økologisk modernisering som konvergens for feltet?

Det forenende træk for de førnævnte teorier må siges at være, at der ikke her sker nogen kritik af organisationsprincippet bag den industrielle modernitet. Rollefordelingen mellem produktion og forbrug, såvel som den rumlige konfigurering af disse, tages for givet. Økologisk økonomi kritiserer godt nok den ubæredygtige skala, som karakteriserer det økonomiske system af i dag, men det sker, som hos Daly (Daly, 1992), ved hjælp af et åbent skalabegreb, som ikke indikerer nogen tidsbinding eller rumlig afgrænsning. I kraft af denne åbne karakter af rumbegrebsliggørelsen, samt mangelen på begreb om tidsbindinger, findes der ikke i regi af disse teoridannelser nogen reel konflikt med organisationsprincipper som fleksibel akkumulation eller tid-rum distancering, som må siges at være absolutte grundpiller i modernitetens historiske udvikling. Dog er denne tendens til at forholde sig til de konstitutive principper for organiseringen af produktion og forbrug som den er efter dagens orden, mest udtalt hos økologisk moderniseringsteori, og tilsvarende mindre hos den økologiske økonomi. Denne blinde plet hos den økologiske moderniseringsteori gør det lidt vanskeligt at sige, hvad dens bud på et træk i feltet mellem økologisk modernisering og økologiske fællesskaber er. Man kan dog gøre sig nogen indirekte betragtninger, blandt andet i kraft af at økologisk moderniseringsteori antager en progression i modernitetens udbredelse i form af rationalisering (udvikling af styringsværktøjer) og bureaukratisering (udvikling af institutionel refleksivitet) som forudsætningen for hele sit program (Cohen, 1997; Holm & Stauning, 2002). Man kan altså ikke umiddelbart udlede en direkte udmelding på spørgsmålet om konvergens for feltet; det synes snarere at ligge som en baggrundsforståelse, som ikke bliver tematiseret nærmere.

Et mere direkte bud på udviklingsretningen for fødevarenetværk finder man inden for politisk økonomi, hvor en del studier peger på øget globalisering og homogenisering (blandt andet i kraft af fusioner og vertikal integration) som en tendens på makroniveau (Friedland, Busch, Buttel & Rudy, 1991; Bonnano, Busch, Friedland, Gouveia & Mingione, 1994; Goodman & Watts, 1997). Dette er også tilfældet i flere specifikke studier inden for rural sociologi af økologiske fødevarenetværks udvikling, hvor sigtet har været at afbilde udviklingen af denne i udgangspunktet alternative fødevareproduktion. Det drejer sig blandt andet om studier af økologiske fødevarenetværk i Californien (Buck, Getz & Guthman, 1997; Guthman, 1998; 2004) og udviklingen i Irland (Tovey, 1997). Disse studier synes at pege henimod en generel hypotese om ”konventionalisering” med hensyn til økologiske fødevarenetværks udvikling. Hypotesen kan udtrykkes som en antagelse om at økologisk jordbrug i takt med en forøgelse af skalaen, i stigende grad vil blive genstand for en indlejring i det konventionelle fødevaresystem. Denne indlejring skulle så både finde sted i form af øget professionalisering i produktionsleddet, udvikling mod større enheder, vertikal integration blandt aktører ”længere nede” ad fødevarekæden, i særlig grad forarbejdningsvirksomheder, grossister, supermarkeder, samt større forekomst af kontraktavl, mindre andel for producenter af merværdien og øget fokus på pris og mængde i salgsleddet. Nogen danske undersøgelser tegner et billede af det økologiske felts udvikling som en afkobling fra den økologiske bevægelses værdier (Noe, 2003b; 2003a) og stiller sig på den måde på linie med ”konventionaliseringshypotesen”.

Figur 42: *Tre faser i opbygningen af den økologiske bevægelses netværk* (Noe, 2002)

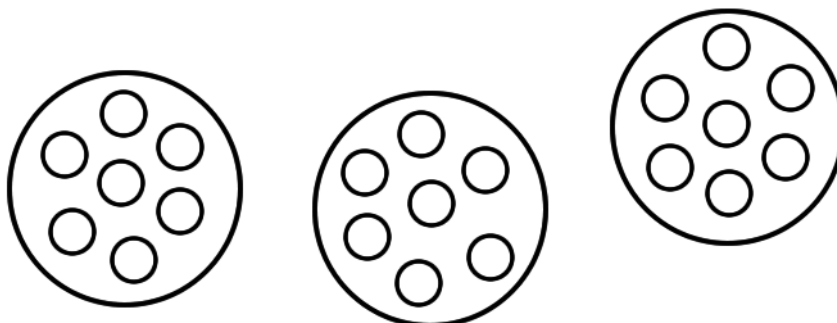
Der er dog også en del andre studier, som argumenterer for et mere differentieret blik på udviklingen af økologiske fødevarenetværk. Eksempelvis viser undersøgelser fra Canada, hvor man har undersøgt forskellige parametre som bedriftsstørrelse, sædskifte, afsætningsstruktur, forekomst af kontraktavl, bedriftsaflønningsevne, rekruttering af arbejdskraft og værdimæssig orientering store forskelle mellem forskellige

produktionsgrene, i dette tilfælde mellem planteavlsbedrifter og frugt/grøntproducenter (Hall & Mogyorody, 2001). For frugt og grøntavlere var der således meget lidt, der indikerede ”konventionalisering”, hvorimod det var mere udtalt hos kornproducenter. Undersøgelser fra New Zealand (Campbell & Liepins, 2001) afbilder den økologiske bevægelses udvikling som et mere åbent felt. Feltet i New Zealand synes blandt andet at være åbent i kraft af at der er tale om en klar arbejdsdeling mellem en eksportorienteret (store, specialiserede producenter og store grossister) og en hjemmemarkedsorienteret (småskala producenter og alternativ afsætning) del af den økologiske sektor, hvilket understøttes af andre undersøgelser fra New Zealand (Coombes & Campbell, 1998; Campbell & Coombes, 1999). En væsentlig pointe fra de New Zealandske undersøgelser er, at man er nødt til at se på de specifikke forhold i de økologiske markeder man taler om, fremfor at ekstrapolere sine kontekstafhængige observationer, et forhold som blandt andre Coombes og Campbell kritiserer de californiske undersøgelser for (Coombes & Campbell, 1998). Danske undersøgelser af værdiprofiler hos økologiske landmænd (Kaltoft, 1999; 2001) peger også mod et mere differentieret synspunkt, i kraft af at man her kan identificere en stor forskellighed med hensyn til værdimæssige orienteringer, hvor den ”moderne, rationelle” landmand ikke på nogen måde er den dominerende type. Institutionaliseringsen af økologisk jordbrug er her godt nok forbundet med en relativ reduktion af diversiteten af praksisformer og filosofiske forskelle i bevægelsen, et tema som også kan ses i andre danske undersøgelser af udviklingen af den økologiske sektor (Kristensen & Nielsen, 1997), men det at denne diversitet stadigvæk kan findes blandt økologiske landmænd, kan ses som en vigtig indikator for at moderniseringen ikke er altomfattende (Kaltoft, 1999:40). I en anden undersøgelse, en spørgeskemaundersøgelse blandt økologiske landmænd, argumenteres der for for at økologisk jordbrug stadigvæk må betragtes som en social bevægelse, der kendetegnes af en radikal kritik af det konventionelle jordbrug (Michelsen, 2001). Argumentationen underbygges blandt andet af, at der ikke synes at være afgørende forskelle mellem ”nye” omlæggere (efter midten af 90erne) og ”gamle” omlæggere (før midten af 90erne) med hensyn til deres (kritiske) holdninger over for blandt andet miljøaspektet. Der argumenteres også for at den økologiske bevægelse har formået at fastholde en høj grad af politisk indflydelse, selvom der er sket en professionalisering af den økologiske sektor. En sammenligning mellem belgisk og dansk økologisk jordbrug (Lynggaard, 2001) fremhæver også dette aspekt på institutionaliseringsen af økologisk jordbrug og fremhæver det danske eksempel som et vellykket eksempel på ”kreativ konflikt” mellem det konventionelle og økologiske jordbrug. Alt i alt synes denne diskussion at pege på, at det ikke er farbart at opretholde

en *generel*/konventionaliseringshypotese, men at dennes mulighed er stærkt afhængig af produkttype, institutionel kontekst, tid, rum og sted.

7.5 Økologiske fødevarenetværk som "økologiske fællesskaber"

Det er hos mere radikale orienteringer indenfor den økologiske bevægelse at man skal finde ansatser til en gennemgående modernitetskritik, som undertiden antager en decideret antimodernistisk opfattelse. Over for denne pragmatiske orientering, som man kan tilskrive økologisk økonomi og økologisk moderniseringsteori, kan man stille mere radikale alternativer som på basis af en generel kritik af det konventionelle fødevarsystem har søgt at opbygge netværk der baserer sig på en højere grad af integration mellem producenter og forbrugere. Blandt disse radikale tiltag har været biodynamiske forbrugerforeninger, forbrugerejet jordbrug, økologiske andelssamfund eller jordbrugskollektiver. Man kan dog også finde endnu mere radikale former for fødevarsystemer, som kan beskrives under denne kategori, som for eksempel Amish-landbrug (Blake & Cardamone, 1997). Disse mere radikale orienteringer kan beskrives under overskriften "økologiske fællesskaber", da der indgår et stærk vægtning af organisk solidaritet mellem producenter og forbrugere. I begrebsliggørelsen af disse indgår der ikke nogen rumlig adskillelse mellem producenter og forbrugere, hvis der da ikke i yderste fald er sammenfald mellem disse funktionelle kategorier. Grundmetaforen for et sådant type fødevarenetværk kan udtrykkes som at det sociale er indlejret i en konkret lokalitet, som kan betragtes som et lukket system i bio-fysisk forstand. Billedet af sådanne fødevarenetværk vil således være forskellige lokaliteter, hvor producenter og forbrugere er integreret inden for disse lokaliteters grænse, som illustreret nedenfor. Disse fællesskaber vil med hensyn til rumlig organisation være relativt mere præget af center-periferi struktur, da rummet udgør en "fiksering" af disse relationer, som Simmel og Giddens ville udtrykke det.

Figur 43: Rumligt organisationsprincip for økologiske fællesskaber: center-periferi struktur

Teoretisk understøttes denne orientering af teoridannelser som antroposofisk tænkning (Pettersen, 1975; Heide-Jensen & Hansen, 1995; Steiner, 2003 [1924]), som danner det principielle grundlag for biodynamisk jordbrug. hvor ideen om landbrugsorganismen står som et centralt begreb. Landbrugsorganismen er en organisk opfattelse af relationen mellem produktion og forbrug, hvor forbrugere søges knyttet til det specifikke sted, hvor produktionen foregår. Relationen søges her opbygget via fælles (rituelle) begivenheder som årstidsfester og gårdbesøg, men også via fælles organisationer som for eksempel forbrugerforeninger, hvor forbrugerne går ind og løfter et ansvar for opretholdelse af det givne jordbrug (Aukrust, 1995; Heide-Jensen, 1995; Jensen & Jensen, 1995; Klett, 1995). Dette medansvar hos forbrugeren har for eksempel ytret sig ved at man har tilstræbt at friholde jorden for økonomisk spekulation via fonds- eller foreningseje af landbrug (Aukrust, 1995; Heide-Jensen, 1995; Jensen & Jensen, 1995). Et andet kendetegn ved biodynamisk jordbrug i relation til det førnævnte er også at man har fastsat priser via gensidige aftaler mellem producenter og forbrugere, hvor man frigør landbrugsproduktionen fra det ellers nærmest kroniske indkomstproblem, som har kendetegnet landbrug i den vestlige verden i hvert fald siden efterkrigstiden (Wilson, 1992). Biodynamisk praksis kan opfattes som at udøve erfaringsbaseret læring eller forskning i egen praksis (de Vries, 1995). Derfor kan den konkrete udformning af biodynamiske landbrug og gårdfællesskaber udvise individuelle forskelle, dog med antroposofien som en grundlæggende inspiration og heuristik. Et forenende træk er dog den organiske opbygning af sociale fællesskaber, hvor de kan opfattes som en social form der vokser ud af naturen, som kan lokaliseres i form af landbrugsorganismen. På den måde kan antroposofien siges at gentematisere centrale træk ved en environmentalistisk tankegang (O'Riordan, 1976) og sammen med dens vægtning af erfaring og tradition, udgør dette en væsentlig del af antroposofiens modernitskritiske orientering⁶⁷.

Socialøkologi er en anden teoridannelse, som må siges at formulere en modernitetskritisk tilgang til bæredygtige fødevarenetværk (Bookchin, 1980; Roussopoulos, 1993; Greenberg & Park, 1994; Peterson, 2000). Den er grundlagt blandt andet gennem Murray Bookchins arbejde med at formulere en filosofi, som har et ikke-dualistisk syn på naturen og det menneskelige samfund (Bookchin, 1980; Roussopoulos, 1993). Bookchin opererer blandt andet med begreber om den første (spontant, evolutionært fremkomne) natur og anden (menneskeskabte) natur, hvor den anden er opstået på basis af den første, og derfor ikke meningsfuldt kan ansues som værende adskilt fra denne. Socialøkologien har i politisk forstand et klart fokus på lokalsamfundet som rammen for opbygning af et økologisk samfund, baseret på økologisk teknologi og direkte demokrati. I hvert fald må

socialøkologien med hensyn til sin sociale ontologi klart siges at være kritisk over for moderniteten.

Bioregionalismen (Wackernagel & Rees, 1996; Hansson & Wackernagel, 1999) har kun ganske lidt udbredelse herhjemme og er primært at betragte som et nordamerikansk fænomen. Den er oprindelig formuleret af Allen van Newkirk i Canada gennem 70'erne (Hansson & Wackernagel, 1999) og har derfra spredt sig gennem Nordamerika. Bioregionalismen har i lighed med socialøkologien et klart kommunitaristisk grundlag for indgangen til bæredygtig udvikling. Som lige dele ideologi og videnskabeligt værktøj sigter bioregionalismen mod at vække en "stedets ånd" for menneskelige samfund, og opfordrer til øget ansvarlighed og identifikation med det sted som man bebor. Man kan til dels forstå bioregionalismen som en modreaktion på den konsekvente afkobling af lokaliteten og naturen, som moderniteten har afstedkommet (Hansson & Wackernagel, 1999). Bioregionalismen opererer med en ideel forestilling om sammenhæng mellem lokaliteten og samfundet, som betyder at "verden fyldes igen med personlige og fælles beskrivelser af tid og rum" (Aberley, 1993). Bioregionalismen har haft en væsentlig afsmitning på aktiviteter på andre områder, deriblandt økologisk moderniseringsteori. Eksempelvis har et bioregionalt analyseværktøj som Wackernagel og Rees' *Ecological Footprint Analysis* (Wackernagel & Rees, 1996) fundet bred anvendelse i denne.

De tre føromtalte teoridannelser har klare modernitetskritiske tematikker, hvoraf nogle må siges at være decideret antimodernistiske, som for eksempel antroposofiens vægtning af menneskets dannelse i samspil med naturen og betydningen af erfaring fremfor analytisk eller abstrakt viden. De deler alle et stærk fokus på stedets ånd og lokaliteter som basis for menneskelig og social udvikling og står derfor i kraftig opposition til moderne udviklingstræk som tid-rum distancering og tid-rum kompression, hvor lokaliteten i stigende grad kobles med det globale. Det vil dog være uholdbart at forbinde økologiske fællesskaber med en entydig antimodernistisk orientering, idet idealtypen dækker over mange forskellige former. Mens Amish-folket og ISKCON's⁶⁸ teknologi- og samfundsforståelse som præ- eller antimoderne, kan forskellige socialøkologiske projekter som Lefvællesskabet Hertha i Midtjylland eller Andelssamfundet i Hjortshøj muligvis tages som udtryk for en form for økologisk postmodernisme. Økologiske fællesskaber må derfor rimeligvis karakteriseres som radikal modernitetskritik, fremfor regulær antimodernisme⁶⁹. Man kan dog diskutere om den i denne sammenhæng anvendte fødevarenetværks-tilgang, som tager udgangspunkt i fødevarernes materialitet og bevægelse mellem produktion og forbrug, yder disse social-økologiske teorier fuld

retfærdighed. I ren samfundsmæssig forstand, uden at bringe dette projekts fokus på fødevarernes materialitet med ind i billedet, udtrykker disse teorier en kommunitaristisk problematisering af gyldigheden af etablerede forestillinger om stat, marked og civilsamfund, fremfor en problematisering af interaktionen mellem samfund og natur. Steiners ideal om samfundets tregrening i 3 autonome sfærer, med frihed i åndslivet, lighed i retslivet og broderskab i erhvervslivet til følge, er et konkret eksempel på en sådan problematisering (Steiner, 1919b; 1919a; 1919d; 1919e; 1919c). Men når man bringer disse sociale initiativers materialitet med ind i billedet, synes der at tegne sig et fælles tema på tværs af teorierne, som lægger vægt på stedets centrale betydning for social udvikling. På den måde er for eksempel Maffesolis opfattelse af at historisk-etisk fællesskaber nødvendigvis må være stedbundne fællesskaber et rammende udtryk for opfattelsen i de førnævnte teorier (Maffesoli, 1996:123-151).

Der kan dog stadigvæk rejses en del forskellige kritiske spørgsmål til dette ideal for udvikling af bæredygtige producent-forbruger relationer. For det første kan der anføres visse risikomomenter ved at tillægge lokaliteten eller stedet en kulturbærende betydning udover betydningen som kontekst for bio-fysiske processer mellem produktion og forbrug. Oplagte historiske eksempler er nazismens brug af *Blut und Boden*-begrebet i 1930'ernes Tyskland og deres vidtgående naturbeskyttelseslovgivning, som indgik som et integreret element i deres (gruopvækkende) bud på social ingeniørkunst (Bauman, 1992; Bratton, 1999). Luc Ferrys kritik af dybdeøkologien er et eksempel på en nyere tematisering af denne problematik, hvor han argumenterer for det skadelige i den radikale økologis tendentielle antihumanisme (via etableringen af en art naturpagt), som for ham at se bærer kimen til politisk totalitarisme og tyranni (Ferry, 1992; Bratton, 1999). Andre kritikere har dog knapt så fordømmende en holdning over den radikale økologi, men nøjes med at konstatere, at nazismen har bidraget til at gøre visse aspekter af den radikale økologi suspekt (Bramwell, 1994). I relation til Ferrys kritik, kan man dog sige at for eksempel antroposofiens vægtning af individualitet ikke på nogen måde signalerer en totalitaristisk eller ligefrem antidemokratisk tankegang, så i den forbindelse virker hans kritik som at skyde noget over målet. Et knapt så dramatisk, men muligvis mere relevant kritikpunkt i forbindelse med økologiske fødevarer-netværk ligger snarere i denne idealtypes element af kulturel eksklusivitet. Et gennemgående træk er at økologiske fællesskaber fordrer en vis grad af kulturel homogenitet, hvor visse bærende værdier ikke er genstand for refleksion. Dette kan lede til at bestemte former for livsstil sanktioneres som værende korrekte, passende eller meningsfulde, hvorimod andre bedømmes som værende ikke korrekte eller upassende. Denne dobbelte proces mellem

inklusion/integration og eksklusion/segregering er i høj grad afhængig af hvor specifikke og disciplinerende de kulturelle koder for et sådant fællesskab er, eller med Woolcocks ord, hvor høj grad af social integration der er tale om (Woolcock, 1998). Betydningen af graden af kulturel eksklusivitet ligger primært i deres rolle for udbredelsen af denne typer fællesskaber på tværs af det heterogene sociale rum. Meget detaljerede kulturelle koder, som i høj grad disciplinerer individets opførsel, er krævende at reproducere på tværs af det sociale rum; i hvert fald vil det kræve en solid magtanvendelse at gøre det i stor skala. Fællesskaber med en høj grad af disciplinering vil også gøre fravalg eller det at sige fra over for de fælles normer mere problematisk end under mere "åbne" fællesskaber, ligesom at de ikke vil give tilsvarende muligheder for sociale muligheder eller mobilitet (Woolcock, 1998).

Hvis man skal prøve at knytte denne idealtipe til dynamikken på det økologiske felt, kan man nok forvente at en eventuel konvergens mod denne type netværk vil forløbe relativt langsomt, i hvert fald i forhold til typer af netværk, som er mindre komplekse og dermed mindre krævende at reproducere på tværs af tid og rum. Konkret kan man her støtte sig op ad den relativt begrænsede udbredelse af biodynamisk jordbrug herhjemme, hvor antallet af biodynamiske brug har været stort set uændret siden 1960'erne⁷⁰.

7.6 Økologiske fødevarenetværk som et "mellemfelt"

Betragtet hver for sig, kan man sige at hver af de to idealtyper for feltet leder økologien på vildspor. Som økologisk modernisering vil man kun stå med et meget partikulært bud på bæredygtig udvikling, eller med andre ord, lidt bæredygtig udvikling for mange, og som økologiske fællesskaber vil man have meget bæredygtig udvikling for nogen få udvalgte. Under idealtypen økologisk modernisering vil økologiens udvikling i høj grad være influeret af de strukturelle udviklingstendenser i den konventionelle fødevarersector, da man i højere grad vil være tæt sammenvævet med dennes dynamik i kraft af at forarbejdnings- og afsætningselskaber vil være ikke-dedikerede økologiske virksomheder. Under idealtypen økologiske fællesskaber vil man godt nok ikke i samme omfang være afhængig af den konventionelle sektor, men til gengæld vil man i praksis være et marginalt fænomen i slipstrømmen på et globaliseret fødevarer-system, i kraft af den kulturelle eksklusivitet, der præger de økologiske fællesskaber. Men når det er sagt, så er der et midterfelt mellem disse to udviklingsveje, hvor blandt andet de udvalgte cases for projektet befinder sig.

Mellem de to yderpunkter kan man nemlig placere forskellige initiativer som sigter mod at opbygge alternative relationer mellem produktion og forbrug, deraf betegnelsen

”mellemfeltet”, dog uden nødvendigvis at basere sig på idealet om organisk solidaritet, som det er fremtrædende i økologiske fællesskaber. Der er tale om en ret hybrid gruppe af initiativer, som kan rubriceres som en tredje vej inden økologien, som placerer sig mellem de to andre grupperinger. Konkrete eksempler er forskellige former for direkte salg som abonnementsordninger, gårdbutikker, torvesalg og salg via internettet, samt opbygningen af uafhængige andelsmejerier, som opererer på grænsen til hovedstrømmen. I forhold til det økologiske markeds hovedstrøm er skalaen for disse typer netværk relativt lille⁷¹, men det forenende træk er en større skala end de økologiske fællesskaber, samt at deres ”rekruttering” af aktører ikke nødvendigvis finder sted indenfor afgrænsede subkulturer. Som tidligere nævnt, viser forskelligheden blandt disse alternative netværk sig blandt andet i den rumlige udstrækning og skala, økonomisk skala, kvalitetskonventioner, typer af produkter (hvor deres materielle egenskaber kan spille en rolle) og typen af sociale relationer (herunder organisationsform) (Renting, Marsden & Banks, 2003; Hess, 2004). I et nyligt tværeuropæisk studie (Renting, Marsden & Banks, 2003) opererer man med den rumlige udstrækning som et grundlæggende morfologisk træk ved alternative fødevarer-netværk, hvilket afstedkommer 3 forskellige kategorier af netværk, henholdsvis netværk baseret på ansigt-til-ansigt interaktion, netværk baseret på ”nære” kontakter/interaktion og endelig udvidede fødevarer-netværk. Under et betegner de således alternative fødevarer-netværk som værende ”korte” fødevarer-netværk (*short food supply chains (SFSCs)*), som med forskellige mekanismer søger at opnå en tættere integration mellem forbrugere og producenter (Miele, 1999; Renting, Marsden & Banks, 2003).

Tabel 28: *Different mechanisms for extending short food supply chains (SFSCs) in time and space* (Renting, Marsden & Banks, 2003)

face-to-face SFSCs	Proximate SFSCs	Extended SFSCs
farm shops	farm shop groups	certification labels
farmers markets	regional hallmarks	production codes
roadside sales	consumer cooperatives	reputation effects
pick your own	community supported agriculture (CSA)	
box schemes		
home deliveries	thematic routes	
mail order	special events, fairs	
e-commerce	local shops, restaurants, tourist enterprises	
	'dedicated' retailers (fx whole food, speciality, or dietetic shops)	
	catering for institutions (canteens,	

schools)
sales to emigrants

Det bør dog bemærkes i relation til denne undersøgelse, at de her reelt fokuserer på den *sociale* udstrækning, i og med at deres brug af udstrækning i rum mere går på afstand i det sociale rum og ikke i det absolutte rum. Det udtrykkes på følgende vis:

”..it is not the distance over which a product is transported that is critical, but the fact that it is embedded with value-laden information when it reaches the consumer, for example, printed on packaging or communicated at the point of retail. This enables the consumer to make connections with the place/space of production and, potentially, with the values of the involved and production methods employed.” (Renting, Marsden & Banks, 2003:400)

I lyset af denne indfaldsvinkel skal man tydeligvist specifikt opfatte de konkrete eksempler i den ovenstående tabel som eksempler på forskellige typer ressourcer, som man trækker på i fødevarenetværkenes sociale reproduktion og som derved muliggør forskellige typer social interaktion. Ellers ville det være svært at argumentere for hvorfor for eksempel e-handel blev rubriceret som et eksempel på ansigt-til-ansigt interaktion. Her viser der sig et for mig at se grundlæggende skel mellem socialt og absolut rum, hvor det absolutte rum underordnes det sociale, hvilket er i fin overensstemmelse med en moderne skelnen mellem natur og kultur, men som kan være problematisk, da man ikke inddrager det absolutte rums materialitet i analysen (Natter & Zierhofer, 2002). Hvor udstrækningen i det sociale rum er én dimension af alternative fødevarenetværk, så er en anden dimension de specifikke kvalitetskonventioner de karakteriseres af. Som nævnt i kapitel 2, så kan konventioner opfattes som de formelle regler og uformelle praksisformer, som knytter sig til den særlige type af social interaktion der kendetegner et givet fødevarenetværk; hvilket giver sig et konkret udtryk i form af en given kvalitet, som tillægges produktet.

Tabel 29: *Kvalitetskonventioner i fødevarenetværk* (Murdoch & Miele, 1999)

Konventioner	Kvalitetskriterier
kommercielle	Pris
industrielle	pålidelighed, ensartethed og effektivitet
offentlige	genkendelighed af varemærker, <i>branding</i>
territorielle	oprindelse og traditioner
civile	økologiske effekter, sikkerhed og helbred

Hvis man på baggrund af det ovenstående skal forsøge at komme med et bud på en egentlig definition af hvad et alternativt fødevarenetværk er, så må definitionen være, med udgangspunkt i Giddens, at det er at forstå som *et relationelt netværk mellem aktører der indtager forskellige roller, lige fra produktion til forbrug, dannet ved mobiliseringen af forskellige typer ressourcer under indflydelse af konstitutive regler (formelle som uformelle)*. Den praksis, som disse relationer afstedkommer, *er gensidigt konstituerende for de selvsamme ressourcer og regler*. Men hvad er det så, der gør disse netværk alternative, idet de ovenstående karakteristika på sin vis godt kan opfyldes af et supermarked? Umiddelbart synes det at ligge, som bemærket af Marsden og Renting ovenfor, i at *cirkuleringen af fødevarer i disse netværk tillader andre kvalitetskonventioner, for eksempel civile, at komme til udtryk og at disses udtryk udgør formålet med dem*. For at bruge begreberne fra den ovenstående tabel, så kommer andre konventioner end kommercielle og industrielle til udtryk, nemlig også territorielle og civile (økologiske og sundhedsmæssige). Som det vil blive skitseret efterfølgende, så synes diagnosen over en række forskellige teoretiske behandlinger at være, at de to sidstnævnte har vanskelige vilkår i det globaliserede fødevaresystem (Sassatelli & Scott, 2001), hvis konkrete udtryk i forbrugsleddet er forbrugsmidlet supermarkeder. Jeg mener at man primært kan forbinde dette med nogen strukturelle karakteristika for omsætningen af fødevarer i regi af forskellige typer supermarkeder, som i særlig grad begunstiger kommercielle, industrielle og offentlige kvalitetskonventioner. Derfor er det ikke tilfældigt at alternative fødevarenetværk kendetegnes af særlige typer mekanismer eller ressourcer, hvormed fødevarerne cirkuleres; for at knytte an til Giddens, kan man sige at ressourcerne for den sociale praksis er i høj grad influerende på dennes indhold. Territorielle og civile kvalitetskonventioner føjer flere lag til kvaliteten af produkterne og denne forøgede kompleksitet stiller større krav til at man som fødevarenetværk kan kommunikere om denne, hvilket blandt andet er væsentligt influeret af de strukturelle rammer for de sociale relationer. For at opsummere de centrale kendetegn for alternative fødevarenetværk, så er de sociale og strukturelle netværk, organiseret omkring højkvalitetsprodukter, hvor "kvalitet" opfattes som både indre kvalitet (æstetiske aspekter som smag, lugt og udseende) og ydre kvalitet (dyreetik, miljøhensyn, tillid, helbred, oprindelse) (Ingemann, 1998b; Murdoch & Miele, 2003).

7.7 Teorier om alternative fødevarenetværk

Hvis man skal se nærmere på hvilke teorier, der synes at være mest relevant for at beskrive det hybride felt, der kan betegnes alternative fødevarenetværk, kan man støtte sig op ad

en støt stigende interesse for alternative fødevarenetværk, som blandt andet har givet sig udtryk ved en stor mængde empiriske studier og publikationer, blandt andet i form af flere tidsskrifters temanumre⁷². Tematisk skriver meget af dette arbejde sig ind i et område som bedst beskrives som et fragmenteret fødevaremarked, hvor væksten af et marked for kvalitetsprodukter, deriblandt økologiske produkter eller andre som indeholder andre og mere komplekse kvalitetskonventioner end ensartethed og pris, er et markant udviklingstræk (Murdoch & Miele, 1999; Miele, 2002; Goodman, 2003; Whatmore, Stassart & Renting, 2003). En af de vigtige faktorer bag ved denne "kvalitetsvending" afspejles i debatten om de forskellige fødevareskandaler der rystede Europa op i gennem 1990'erne (Adam, 1999; 2000; DuPuis, 2000; Tacke, 2001; Fonte, 2002; Mol & Bulkeley, 2002; Lindgreen, 2003; Stassart & Whatmore, 2003). For flere kritikere er problematikkerne som fødevareskandaler afdækker systemiske, dvs. at de kan betragtes som en funktion af afstanden, socialt som geografisk (Nygård & Storstad, 1998). Afstanden er her så at sige det medie, som uansvarlig, umoralsk eller lige frem bedragerisk adfærd kan trives i. I hvert fald er tillid, eller snarere manglende tillid, til fødevarsystemet et bærende tema i mange forbrugerundersøgelser, også herhjemme (Beckmann, Brokmose & Lind, 2001; Halkier, 2001c; 2001a). Af andre kontekstuelle faktorer bag arbejdet, kan der også peges på de europæiske diskussioner af udfasning af landbrugsstøtteordningerne og en mulig overgang til en multifunktionelt, diversificeret landdistrikt i en frihandelskontekst, hvor alternative fødevarenetværk bliver set som et vigtigt led i at sikre mere stabile relationer mellem producenter og forbrugere i denne fremtid uden strukturel "beskyttelse" fra støtteordningerne (EC, 1996; Goodman, 2003).

Arbejdet på området er overordnet set meget diverst, og kan med fordel beskrives som værende delt i forskellige grupper, med forskellige teoretiske og empiriske fokusområder. For det første kan man tale om en gruppe teoretiske og empiriske arbejde på lokale fødevarsystemer, eller mere præcist, stedbaserede fællesskaber som byggestenene for et mere indlejret, socialt og økonomisk retfærdigt og økologisk bæredygtigt fødevarsystem (Kloppenburger, 1991; Kneen, 1993; Hassanein & Kloppenburger, 1995; Fieldhouse, 1996; Kloppenburger, Hendrickson & Stevenson, 1996; Feenstra, 1997; Anderson & Cook, 1999; Rosset, 1999; Jarosz, 2000; Kloppenburger, Lezberg, De Master, Stevenson & Hendrickson, 2000; Lacy, 2000; Delind, 2002; Feenstra, 2002; Guptill & Wilkins, 2002). Denne del af arbejdet på alternative fødevarenetværk, der synes primært at være en nordamerikansk forteelse, karakteriseres blandt andet af et markant fokus på fællesskaber (*community*) (Wunderlich, 2002), som på sin vis er et klassisk fokus for den rurale sociologi i det hele taget (Mormont, 1990; Day, 1998; Philips, 1998; Liepins, 2000b;

2000a; Goodman, 2003). Vigtige træk for denne gruppe er en modstilling af det lokale og det globale, hvor det globale fødevarermarked ses som overvejende instrumentelt i social forstand, økonomisk uretfærdigt og økologisk ubæredygtigt, hvor i mod det lokale er skalaen man kan realisere en mere afbalanceret udvikling på i økologisk, økonomisk og social forstand. Man kan her se en vis inspiration fra bioregionalismen, blandt andet i Jack Kloppenburgs brug af begrebet om *foodshed*, en analogi på bioregionalismens *watershed* (Kloppenburg, Hendrickson & Stevenson, 1996). Bioregionalismen har blandt andet trukket på begrebet *watershed* (afvandingsområde) som den organiserende skala for lokale samfund, noget som har haft en vis indflydelse på tænkningen i udviklingsprojekter herhjemme (Heinberg, 2001). På samme måde mener blandt andre Kloppenburg, at man bør organisere lokalsamfund efter en *foodshed*, eller som en slags fødevareroprindelsesregioner. I forlængelse af denne ”skoles” kommunitaristiske orientering har der været en del opmærksomhed på *Community Supported Agriculture* (CSA)⁷³, hvor forbrugere og producenter løfter dyrkningen af jorden som et fælles ansvar, som et led i at bygge sådanne *foodsheds* (Cone & Kakaliouras, 1995; DeLind, 1999; Cone & Myhre, 2000; Hinrichs, 2000; Wells & Gradwell, 2001). Lokalt producerede fødevarer tolkes i dette perspektiv som værende forlenet med en større grad af tillid, end fødevarer der cirkulerer i det globaliserede fødevarer-system (Nygård & Storstad, 1998)

Det kraftige fokus på *community* indenfor denne amerikanske skole har dog afstedkommet en del kritiske kommentarer. Blandt andet har det været påpeget at godt nok kan et fokus på lokale fællesskaber afstedkomme både givende og meningsfulde relationer mellem borgere (producenter og forbrugere) på lokalt niveau, men det bør ikke skygge over systemiske eller strukturelle problematikker, som man ikke nødvendigvis kan løse på lokalt niveau (Allen, 1999; Koc & Dahlberg, 1999), som for eksempel i forbindelse med fordelingsproblematikker. Med andre ord, er der ikke nødvendigvis overensstemmelse mellem skalaen for økologiske problematikker og skalaen for politiske problematikker. Ligeledes kan man også problematisere modstillingen af det globale og det lokale, hvor man nærmest definerer dem som gensidigt udelukkende (Hinrichs, Kloppenburg, Stevenson, Lezberg, Hendrickson & DeMaster, 1998; Hinrichs, 2003), som illustreret i nedenstående tabel. Problemet er for det første at man med denne modstilling fuldstændigt overser det lokales globale indlejring i, eller i det mindste dets relation til, det globale. For det andet kommer man i tildelingen af en mængde positive egenskaber til det lokale til at sammenblende rumlig nærhed med social nærhed, eller med andre ord at eventuelle positive effekter af ”tætte” relationer ikke nødvendigvis stemmer overens med det konkrete rumlige indhold af det ”lokale” (Hinrichs, 2003). Det

synes i hvert fald svært at argumentere for at man på lokal skala principielt ikke forholder sig instrumentelt til fødevarer, dvs. at de ikke er genstand for økonomiske overvejelser om forholdet mellem kvalitet, pris og mængde eller bekvemmelighed (Weatherell, Tregear & Allinson, 2003). Flere undersøgelser af ”korte” fødevarekæder peger på, at man ikke nødvendigvis kan modstille et instrumentelt, globalt marked med et lokalt, socialt, altruistisk, moraløkonomisk marked. I undersøgelser af motiveringen bag forbrug af lokale fødevarer blandt forbrugere, har det vist sig at det absolut ikke behøver at være særligt altruistisk motiveret, men snarere fortsat drevet af bekvemmelighedsfaktorer (Weatherell, Tregear & Allinson, 2003), ligesom at lokalt forbrug kan være drevet af knapt så pyntelige motiver som for eksempel en ”defensiv lokalisme”, hvor det lokale fremstår som en chauvanistisk, negativ kategori (Winter, 2003). Selv ved så ”tætte” fødevarenetværk som torvehandel (Farmer’s Market) og CSA, dvs. under en kontekst med ansigt-til-ansigt interaktion mellem producenter og forbrugere, kan observere pres på priser og en ulige fordeling af arbejdet og risikoen mellem de to førnævnte grupper (DeLind, 1999; Hinrichs, 2000). Der synes således ikke at være nogen garantier for, at det lokale ikke udviser ligeså en ”politiseret” social dynamik som på mere aggregerede skalaer.

Tabel 30: *Attributes associated with "global" and "local"* (Hinrichs, Kloppenburg, Stevenson, Lezberg, Hendrickson & DeMaster, 1998; Lang, 1999; Hinrichs, 2003)

Global	Local
market economy	moral economy
an economics of price	an economic sociology of quality
TNC’s dominating	independent artisan producers prevailing
corporate profits	community well-being
intensification	extensification
large-scale production	small-scale production
industrial models	”natural” models
monoculture	biodiversity
resource consumption and degradation	resource protection and regeneration
relations across distance	relations of proximity
commodities across space	communities in place
big structures	voluntary actors
technocratic rules	democratic participation
homogenization of foods	regional palates

Meget af dette arbejde om alternative fødevarenetværk er præget af empiriske undersøgelser på mikroniveau og synes ikke at trække på et særligt gennemarbejdet teoretisk grundlag. Det er blevet bemærket af kritiske kommentatorer, at denne skole synes at have sin primære målgruppe i aktivistkredse, fremfor for eksempel politikere og planlæggere (Goodman, 2003). Hvis man skal pege på et gennemgående træk i dette arbejde, så må det være at den grundlæggende enhed for såvel teori som praktisk implementering er stedbundne fællesskaber.

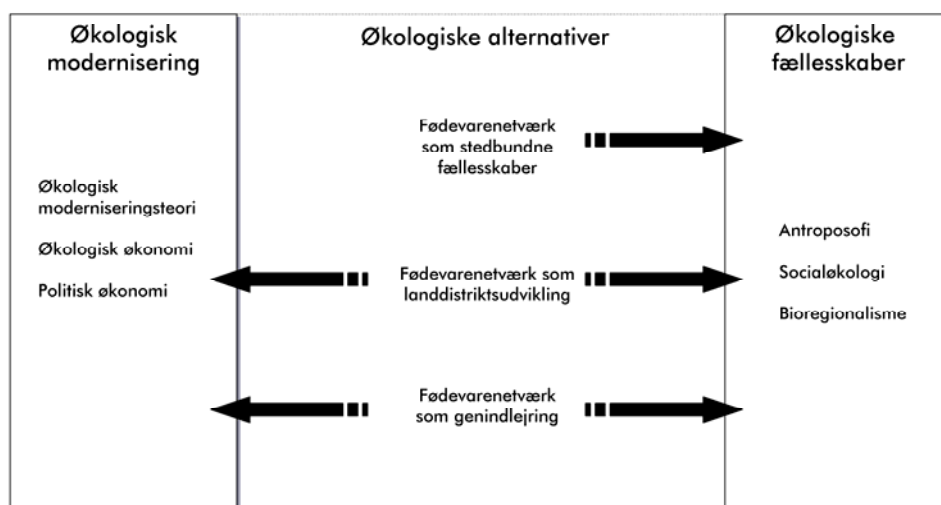
En anden klynge af arbejde indenfor alternative fødevarenetværk har til forskel herfra indtaget en position hvor alternative fødevarenetværk ses som udtryk for nye måder at afstedkomme en mere divers udvikling af landdistrikterne. Det vil med andre ord sige, at man her betragter alternative fødevarenetværk som et led i en på samme tid sektoriel som territoriell diversificeringsstrategi, som i den sidste ende handler om at fastholde en rimelig andel af merværdien (Marsden, Lowe & Whatmore, 1990; Flora, Flora, Green & Schmidt, 1991; van der Ploeg, 1993; van der Ploeg & Long, 1994; Marsden, 1995; Marsden & Arce, 1995; van der Ploeg & Frouws, 1999; Knickel, 2000; Knickel & Renting, 2000; Marsden, Banks & Bristow, 2000; van der Ploeg, 2000; van der Ploeg, Renting, Brunori, Knickel, Mannion, Marsden, de Roest, Sevilla-Guzman & Ventura, 2000; Banks & Marsden, 2001; Knickel, 2001; Renting & van der Ploeg, 2001; Renting, Marsden & Banks, 2003). Denne klynge arbejde skylder tematiske meget til Jan Douwe van der Ploeg og Norman Longs arbejde i regi af Wageningen University i Holland (van der Ploeg, 1993; van der Ploeg & Long, 1994), som kan betegnes som Wagening-skolen indenfor rural sociologi⁷⁴. Wageningen skolen ligger til forskel fra den politiske økonomi langt mere vægt på globalisering som en indlejret, kontekstuel fænomen, som finder mange forskellige udtryk, lokalt som regionalt; i Ritzers termer kan det betegnes som globalisering. Alt i alt er det et bud på en institutionel-evolutionær tilgang til udvikling af agro-fødevaresystemer, dog med vægt på produktionssiden. På grund af sit distinkte sektorielle udgangspunkt synes dette arbejde mest relevant for udviklingen af forskellige typer landdistriktpolitik på EU, snarere end for forståelsen af fødevarenetværk i sig selv, da den ikke opererer med et særligt udviklet forbrugerbegreb. Man kan derimod finde en noget mere afbalanceret behandling i regi af den tredje klynge af arbejde, jeg vil nævne her, nemlig den som kan beskrives under temaet ”genindlejring af fødevarenetværk” (Murdoch, 1994; Allanson, Murdoch, Garrod & Lowe, 1995; Marsden & Arce, 1995; Miele & Parisi, 1997; Nygård & Storstad, 1998; Marsden, 1999; Miele, 1999; Murdoch & Miele, 1999; de Roest & Menghi, 2000; Marsden, Banks & Bristow, 2000; Morgan & Murdoch, 2000; Murdoch, 2000; Murdoch, Marsden & Banks, 2000; Miele &

Pinducciu, 2001; Hendrickson & Heffernan, 2002; Miele, 2002; Miele & Murdoch, 2002; Parrott, Wilson & Murdoch, 2002; Barham, 2003; Miele & Murdoch, 2003; Murdoch & Miele, 2003; Renting, Marsden & Banks, 2003; Sage, 2003). Fokus er her på hvad man betegner som et skift fra den kriseramte Fordistiske model for produktion og forbrug af fødevarer, hvor fødevareskandaler som BSE tolkes som et af krisetegnene, og til en post-Fordistisk model for produktion og forbrug, hvor nye marker for høj kvalitetsprodukter som økologiske eller regionale håndværksprodukter skyder op i stadig større omfang (Miele, 1999; Miele & Pinducciu, 2001; Miele, 2002). Alternative fødevarerenetværk bliver her tolket som spydspidsen i denne udviklingsproces, som betegnes som en kvalitetsvending (*the quality turn*) (Marsden & Arce, 1995; Murdoch, Marsden & Banks, 2000; Goodman, 2003). Denne tematiske klynge af arbejde er tæt relateret til den forrige gruppe, som må siges at være meget empirisk orienteret, men adskiller sig herfra ved i højere grad at trække på *middle range* teori som aktørnetværksteori og konventionsteori (omtalt tidligere), samt økonomisk sociologi, hvor blandt andre Polanyi og Granovetters arbejde er ofte refereret (Polanyi, 1957 [1944]; Granovetter, 1985; Barham, 1997; Krippner, 2001; Low, 2002; Adaman, Devine & Ozkaynak, 2003; Randles, 2003). Denne gruppe kan siges at samle nogen af de temaer som behandles i regi af de andre grupper, i og med at genindlejring her behandles i forskellige betydninger. Det omfatter således både social genindlejring (tættere relationer mellem producenter og forbrugere), økonomisk genindlejring (fastholdelse af merværdien på lokal/regional skala) såvel som økologisk genindlejring (stærkere forankring i regionale eller lokale økosystemer).

7.8 Opsamling på begreber omkring alternative fødevarerenetværk

De tre grupper af teoridannelse tegner tre forskellige bud på en begrebsliggørelse af alternative fødevarerenetværk, herunder økologiske. Det første bud er alternative fødevarerenetværk som stedbundne fællesskaber, det næste som landdistriktsudvikling og endeligt alternative fødevarerenetværk som genindlejring. Det der i første række er interessant i forhold til dette projekt, er disse forskellige bidrags bud på hvad retning "trækket" går i på feltet. Nogen af de mulige svar kunne være, om der er tale om tendenser i retning af en mere integreret genindlejring (økologiske fællesskaber), om der tværtimod sker en konvergens mod homogenisering og konventionalisering (økologisk modernisering) eller om alternative fødevarerenetværk kan betragtes som relativt selv bærende økonomiske og sociale netværk, som er bud på en vedvarende transformation af de spilleregler der er med til at konstituere feltet. Som illustreret i figuren nedenfor, kan man sige at buddet hos den gruppe af teori som fokuserer på opbygningen af stedbundne fællesskaber, nok vil være at man som udviklingsideal skal stræbe mod at

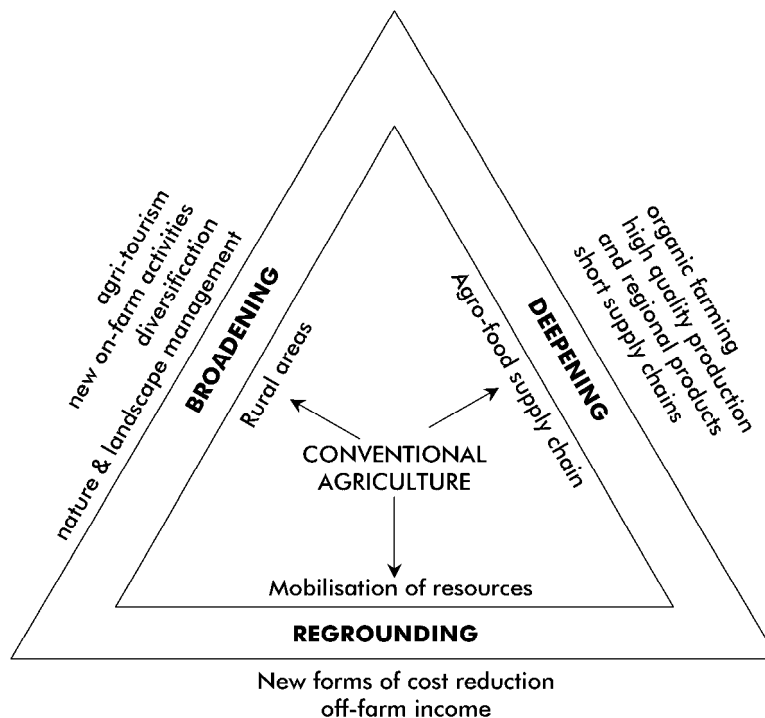
danne ”regulære” økologiske fællesskaber; det må netop siges at være et normativt ideal, da man inden for denne gruppe ikke forholder sig til denne type fødevarenetværks potentiale i en større skala. De to andre grupper af teorier er mindre entydige i deres begrebsliggørelse af de alternative fødevarenetværks position på feltet. Der synes således her at være bud på, at de alternative fødevarenetværk skal ses som et vigtigt led i en transformation af udviklingsretningen for fødevarenetværk i det hele taget, eller med andre ord at balancen i feltet ikke nødvendigvis indebærer en kombineret marginaliserings- og konventionaliseringsproces.

Figur 44: Bud på træk i feltet fra 3 grupper af begrebsdannelse om alternative fødevarenetværk

Fødevarenetværk som landdistriktsudvikling, eller Wageningen-skolens perspektiv, har godt nok en klar vægt på produktionssiden, nærmere fortalt diversificering af økonomiske aktiviteter i landdistriktet. Som svar på en nylig rejst kritik om hvorvidt man med baggrund i Wagening-skolens arbejde overhovedet kan tale om at der er tale om et skift af udviklingsretning for jordbrugssektoren (Goodman, 2004), fremhæves det, at udviklingen set fra Wageningen foregår i flere forskellige retninger på samme tid (van der Ploeg & Renting, 2004), hvor en af retningerne godt nok kan beskrives som en fortsat modernisering (*regrounding*), hvor man i stigende grad er afhængig af indkomster uden for landbruget og at finde måder til reduktion af omkostninger. De to andre udviklingsretninger, som der fremhæves i den forbindelse, er henholdsvis en diversificering af økonomiske aktiviteter (*broadening*) i landdistrikterne og hvad der andetsteds betegnes som en vending mod høj kvalitetsproduktion (*deepening*), nemlig udviklingen af alternative fødevarenetværk, økologisk jordbrug, høj kvalitetsprodukter og

”korte” fødevarenetværk. Figuren nedenfor opsummerer Wagening-skolens model for denne flerdimensionelle udviklingsproces, som i relation til den overordnede model for feltet med 3 udviklingsmodeller, således ikke udelukker at alternative fødevarenetværk udvikler sig til selv bærende former for socio-økonomisk aktivitet. Det synes dog rimeligt at sige, at det sociale aspekt, specielt omkring dannelse af sociale netværk mellem producenter og forbrugere, er relativt underbelyst i Wageningens optik, da der typisk fokuseres på producentsidens institutionelle netværksdannelse (van der Ploeg & Frouws, 1999; Renting & van der Ploeg, 2001).

Figur 45: Elementer i paradigmatisk skift for landdistriktudvikling (van der Ploeg & Renting, 2004)

Den anden gruppe, alternative fødevarenetværk som genindlejring, som tematisk er tæt relateret til Wagening-skolen, synes i den forbindelse at være mere artikuleret om alternative fødevarenetværks funktion som sociale netværk, hvor de i højere grad ses som væsentlige ressourcer til at generere en højere grad af tillid, såvel systemisk som personlig tillid (Nygård & Storstad, 1998; Miele & Pinducciu, 2001; Miele, 2002; Miele & Murdoch, 2002; Murdoch & Miele, 2003). Det er dog vigtigt her at bemærke, at begrebsliggørelsen af alternative fødevarenetværk her, i lighed med Marsden og Rentings tidligere nævnte definition i dette kapitel (Renting, Marsden & Banks, 2003), primært opfatter ”nærhed” i social forstand og ikke i absolut forstand. Det betyder, at man for

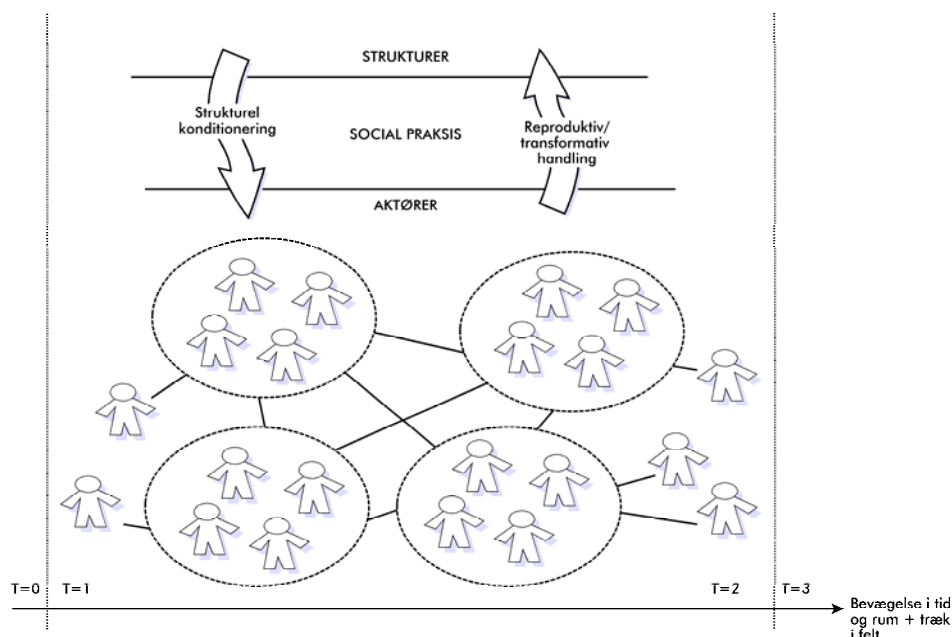
eksempel stadigvæk kalder fair trade netværk for nære netværk, selv om produkterne krydser den halve jordklode i små mængder for at havne i den lokale Butik Salaam på Nørrebro, for at bruge et eksempel herhjemme fra. Denne vægtning af den sociale nærhed synes derfor at være et gennemgående træk hos disse to grupper. Angående alternative fødevarenetværks position på feltet, synes den sidste gruppe i lighed med Wageningens skolen at tolke fremkomsten af et marked for økologiske og andre høj kvalitetsprodukter som et blivende skift eller reorientering af fødevaremarkedets udvikling, selv om disse produkter med hensyn til de ressourcer de cirkuleres med, ikke behøver at blive ved med at være "alternative", men godt kan cirkuleres i regi af blandt andet supermarkeder (Murdoch & Miele, 1999). Jeg mener således, at det er rimeligt nok at betragte alternative fødevarenetværk som et ufærdigt projekt, hvor der er mange vidt forskellige måder at indrette sig på, både med hensyn til den (absolutte) rumlige udstrækning, typen af socialt netværk og typen af ressourcer man benytter sig af. Man er med andre ord nødt til at specificere hvilken social og rumlig kontekst et givent alternativt fødevarenetværk befinder sig i, i forbindelse med analyser af disse.

7.9 Delkonklusion: revision af projektets tilgang

Det er på sin plads her at indkorporere bidraget fra de foregående kapitler til at forbedre besvarelsen af projektets hovedspørgsmål. Man kan opsummere projektets hovedspørgsmål fra kapitel 1 i fire punkter:

- (1) Finder udlejring sted i regi af alternative økologiske fødevarenetværk?
- (2) I givet fald, på hvilke måder finder udlejringen sted?
- (3) Givet at udlejring finder sted, hvilke kræfter kan da siges at trække i feltet?
- (4) Uagtet om udlejring finder sted eller ej, udgør de undersøgte alternative fødevarenetværk et bud på en genindlejring af fødevarenetværk, der kan integrere både sociale og økologiske hensyn i produktion og forbrug af fødevarer?

Vejen til at besvare disse spørgsmål går som det første gennem at afdække de valgte fødevarenetværks *sociale ontologi*, hvilket bringer Giddens' strukturationsteori på banen. I Giddens' begreb vil arbejdet i denne første fase bestå i at karakterisere de undersøgte fødevarenetværk som sociale systemer, som bevæger sig i gennem tid og rum, hvor der cyklisk foregår en bevægelse mellem strukturel betingelse og sociale aktørers reproduktive eller transformative handlinger. Det er vigtigt at understrege, at Giddens tilgang, som illustreret ovenfor, anvendes med de tilpasninger, som den i kapitel 3 gennemgåede kritik gav anledning til. Det har en række konsekvenser.

Figur 46: *Strukturationsbegrebet tilpasset efter kritik af Giddens*

For det første betyder det, at der analytisk gøres brug af hvad Archer kalder *analytisk dualisme*, eller hvad Giddens selv kalder den metodiske "parentes" omkring struktur og aktør. Det har den betydning, at analysen udføres som en momentvis, dvs. historisk afdækning af strukturelle faktorer og aktørernes dispositioner på det "sted" de sidder placeret i netværket. Dette historiske perspektiv er af central betydning for at afspejle et givet netværks dynamik på feltet. Et konkret eksempel er, at relationerne indenfor et givet fødevarerenetværk kan blive "fortættet" omkring bestemte processer der foregår i regi af netværket, eller med andre ord, der kan foregå en funktionel differentiering. Eksempelvis vil man derved kunne skelne mellem producenter, forbrugere og andre funktionelle kategorier. Rollefordelingen mellem disse etableres i løbet af netværkets historiske udvikling og undergår løbende ændringer. Der er således ikke tale om systemer, som nødvendigvis finder en homeostatisk ligevægt med sine omgivelser, men systemer i stadig udvikling.

For det andet gøres der brug af Bourdieus felt-begreb (Bourdieu, 1984 [1979]; 1989; Bourdieu & Wacquant, 1992; Bourdieu, 1997 [1994]). Det skal ses i lyset af at undersøgelsen involverer flere forskellige cases, som udviser forskellige grader af indbyrdes sammenhæng. Giddens mener således selv at sociale systemer udviser vidt forskellige grader af "systemhed" og at de sjældent udviser den samme interne sammenhæng som fysiske eller biologiske systemer (Giddens, 1984:377). At den interne sammenhæng kan

variere, hænger sammen med trækket i feltet. Det udmønter sig ved, at aktører i et givet fødevarer-netværk orienterer sig i forhold til, eller interagerer med, andre aktører på feltet. Bourdieus feltbegreb giver en relevant forklaringsramme omkring denne proces, da den siger at et felt opstår når forskellige aktører i det sociale rum kæmper om noget som har betydning for dem. Projektets cases tegner et sådant felt, da det drejer sig om forskelligartede netværk af aktører, som hver for sig står med et bud på hvordan økologiske fødevarer-netværk kan og bør udformes. Det at hver aktør eller grupper af aktører orienterer sig i forhold til andre, både indenfor og udenfor netværket, kan spille en væsentlig rolle for den interne sammenhæng.

For det tredje, har kritikken af Giddens tid-rum begreb den konsekvens, at der her anlægges et differentieret begreb om tid og rum, som både ser på rum som kontekst for social praksis, men også på "produktion" af tid og rum, dvs. hvilke tider og rum den sociale interaktion "binder" såvel som den udelukker eller inddrager (naturens tid og rum). Det vil sige at det er nødvendigt at inddrage *både* netværkets aktuelle konfiguration af processer som social og system integration *og* dets rumlige indlejring (territoriel integration).

I relation til det praktiske arbejde med casestudierne, foreskriver Giddens egne anbefalinger for empiriske undersøgelser, at analysen udføres som dels en analyse af strukturelle betingelser (institutionel analyse), dels en analyse af aktørernes dispositioner (analyse af strategisk adfærd) (Giddens, 1984; 1994 [1990]). Det betyder, at afdækningen af de valgte cases sociale ontologi indebærer tre relaterede faser:

- (1) Analyse af historisk udvikling
- (2) Analyse af strukturelle betingelser
- (3) Analyse af strategisk adfærd (aktøranalyse)

Disse retningslinier for udførelsen af casestudier gav i den konkrete udførelse af casestudierne anledning til udarbejdelsen af en interviewguide, som indeholdt følgende temaer:

Tabel 31: *Tematiske områder i interviewguiden og deres relation til den deskriptive analyses arbejdsfaser*

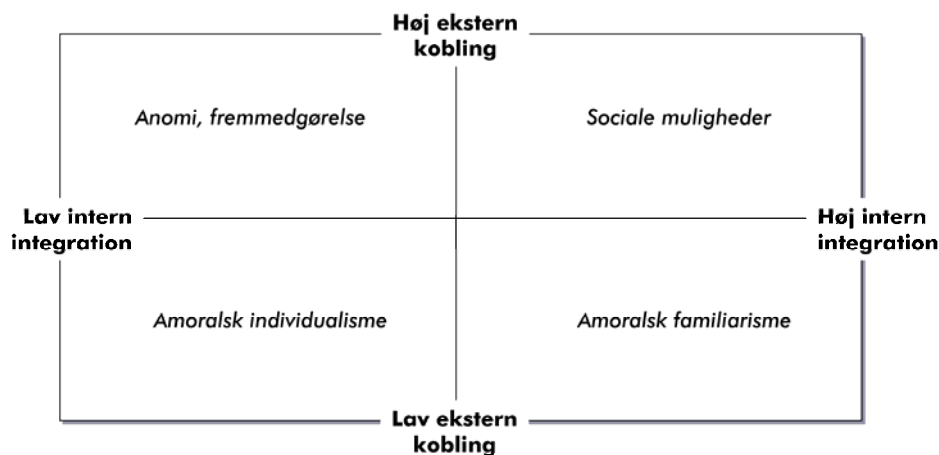
Arbejdsfase	Temaer
Analyse af	-tidligere erfaringer med andre projekter?

historisk udvikling	-hvordan kom de med i netværket? -hvordan har deres forbindelse til netværket udviklet sig? (brud eller skift)
Analyse af strukturelle betingelser	<u>Rum</u> -har de forbindelse med andre lignende aktører i netværket? (horisontal kobling) -hvad rolle spiller stedet for dem? -hvor tæt er deres tilknytning til netværket? (forpligtelser, rettigheder -hvilke netværk indgår de ellers i (faglige netværk, sociale, politiske, familiære) <u>Ressourcer-regler</u> -hvilke ressourcer mobiliserer de? (produktion, forbrug, kapital, ekspertise, teknologi, autoritet, kommunikation) -findes der regler, der konstituerer det de gør? (standarder, normer, ekspertise etc.) -hvordan udvikles de? -hvordan er samspejlet med "eksterne" strukturer? (evt. problemområder, kapaciteter?)
Analyse af strategisk adfærd	-hvem er de (baggrund og tidligere erfaringer)? -hvor vil de gerne hen (ønsker eller visioner)? -hvorfor har de organiseret sig som de gør (redegørelse for begivenheder)? -hvordan artikuleres deres opfattelse i netværket (kommunikationsprocesser)? -hvad er deres rolle/position i netværket?

Disse temaer sigter mod at afdække den enkelte aktørs position og praksis i det pågældende netværk, samt at afdække elementer af den historiske udvikling af netværket. Der kan henvises til introduktionen i kapitel 7, samt redegørelsen for metoder og teknikker i casestudierne for en nærmere redegørelse for udførelse af interview. For efterfølgende at kunne sige noget om hvad disse empiriske observationer *betyder* i relation til projektets forskningsspørgsmål, er det nødvendigt at specificere hvilke *morfologiske* dimensioner der indgår i netværkets strukturationsproces i tid og rum, eller med andre ord, hvilken *form* det sociale system antager. Dette har sin baggrund i analysemodellens antagelser om at der er forskel mellem økologiske fællesskaber og økologisk modernisering med hensyn til deres sociale og rumlige organisation. Det

betyder, at den deskriptive analyse af historisk udvikling, strukturer og aktører, efterfølges af en analyse af de valgte netværks *sociale og rumlige morfologi*.

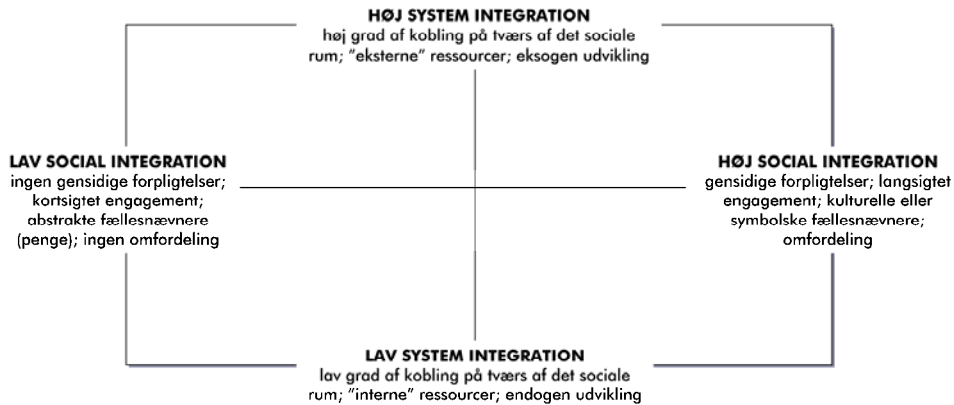
De værktøjer, som der kan trækkes på i den forbindelse, er for det første Giddens skelnen mellem social integration og system integration som en beskrivelse for hvordan sociale systemer kan opretholdes når de udstrækkes i tid og rum (Giddens, 1984; 1994 [1990]). Disse begreber kan med fordel kobles med Woolcocks skelnen om integration (social integration) og kobling (system integration) (Woolcock, 1998), som afbilder disse som komplementære ressourcer for sociale systemers opretholdelse, som illustreret nedenfor.

Figur 47: *Integration og kobling i bottom-up udviklingsprocesser* (Woolcock, 1998)

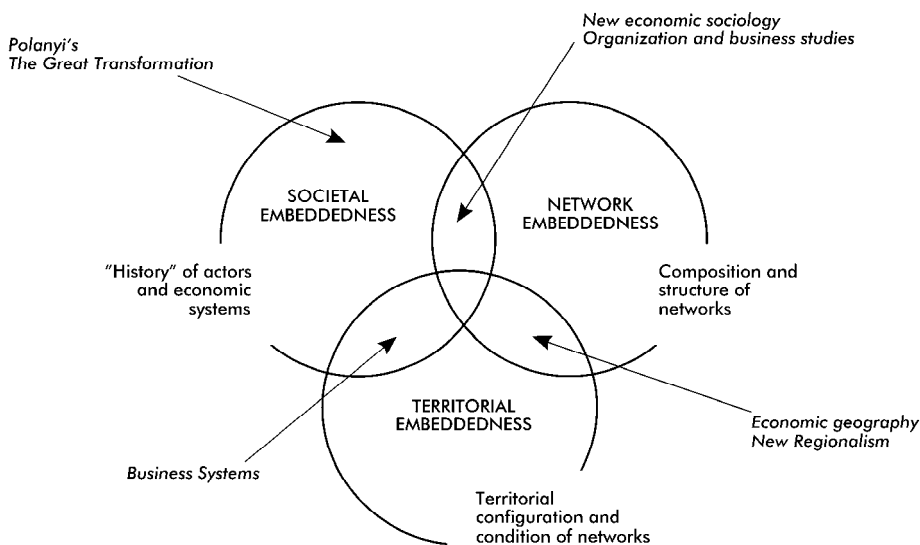
Første led i at etablere en analysemodel for den sociale morfologi, eller mere præcis den sociale indlejring af et givet netværk, er at lave en række tilpasninger af indholdet i Woolcock og Giddens begreber. I den oprindelige model, som skildret ovenfor, skelnes der mellem *høj og lav social integration*. I bestemmelsen af det konkrete indhold af begrebet social integration i denne sammenhæng trækkes der på Durkheim (Brint, 2001), Bauman (Bauman, 2003 [2001]) og Polanyi (Polanyi, 1957 [1944]; Jessop, 2001b; Hess, 2004), idet begrebet her udtrykker graden af etablering af en social orden med gensidige forpligtelser, langsigtet engagement, kulturelle eller symbolske fællesnævner og omfordeling. Ligeledes skelnes der mellem *høj og lav ekstern kobling*, som udtrykker hvorvidt det givne netværk er istand til at forbinde sig med relevante aktører og netværk på tværs af det sociale rum, dvs. trække på "eksterne" ressourcer og således være primært eksogent drevet. Modsat kan man tale om en lav grad af kobling, hvor man primært forlader sig på egne ressourcer og således er primært endogent drevet. For begge typer processer er antagelsen med udgangspunkt i Giddens, at de muliggøres eller begrænses af de specifikke konfigurationer af regler og ressourcer der udgør deres strukturelle kontekst,

dvs. en sammensætning af allokativer og autoritative ressourcer samt legitimations- og signifikationsstrukturer (Giddens, 1984). Dette giver anledning til formuleringen af den første analysemodel, som sigter mod at belyse forholdet mellem social- og system integration for et givet fødevarer-netværk.

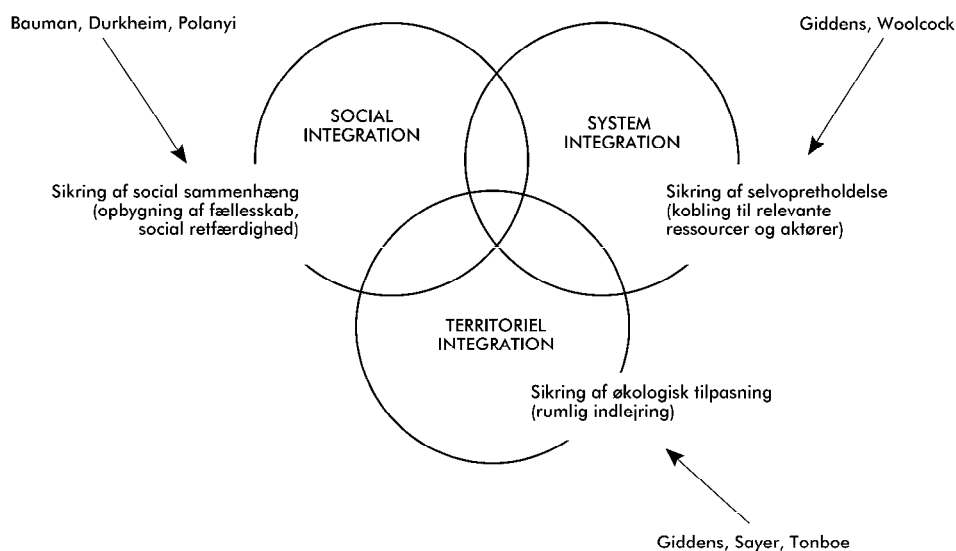
Figur 48: *Analysemodel 1 – social og system integration*

Et vigtigt korrektiv til Woolcocks model er dog, at denne primært afbilder processer i et socialt rum, ikke i et absolut rum. Med udgangspunkt i Sayers bidrag til en afklaring af Giddens rumbegreb (Sayer, 2000), bør det absolutte rum derfor indgå som en dimension i den form, det sociale system antager. Der trækkes derfor her på Martin Hess indlejringsbegreb (Hess, 2004), som i forhold til Woolcocks model udvider med territoriell indlejring som en ekstra dimension, som illustreret nedenfor.

Figur 49: *Fundamental categories of embeddedness* (Hess, 2004)

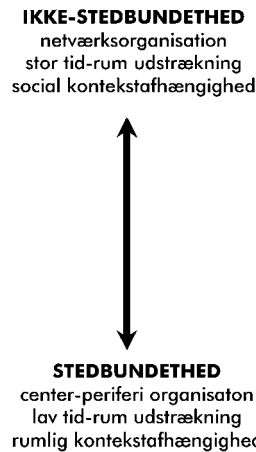
Som i tilfældet med den første analysemodel, kan Hess' model med fordel kobles med andre teorier, i det her tilfælde Giddens og Woolcocks begreber vedrørende social og system integration, som således kan bruges synonymt med Hess' anvendelse af begreberne social indlejring og netværksindlejring. Derved fremkommer der en revideret indlejningsmodel, som er illustreret nedenfor. Det bør bemærkes for klarhedens skyld, at integration bruges synonymt med indlejring. Nærmere betegnes betyder det at arbejdsdefinitionen for indlejring er i denne forbindelse, at *indlejring består som fænomen af tre forskellige typer integrationsprocesser: social integration, system integration og territorial integration*. Det er altså gennem forskellige koblinger mellem disse 3 dimensioner, der kan bidrage til at tegne et billede af de indlejningsformer, som hver af de valgte cases antager.

Figur 50: *Indlejningsdimensioner for fødevarenetværk*

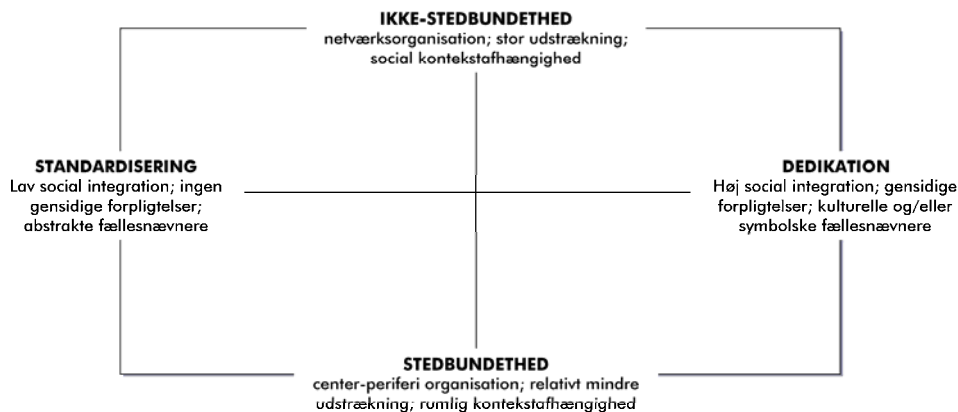
Introduktionen af dette indlejningsbegreb har den konsekvens, at den første analysemodel må kobles med den rumlige indlejring, for at give et dækkende begreb om et givet netværks indlejring. Her kan der skelnes mellem to idealtypiske former, henholdsvis *ikke-stedbundethed*, hvor netværksorganisation er fremherskende og udstrækningen er stor i absolut forstand, og *stedbundethed* hvor center-periferi struktur er fremherskende og udstrækningen tilsvarende mindre. Et i den her forbindelse centralt begreb, som det blev nævnt i kapitel 4 og 5, er Andrew Sayers skelnen mellem social kontekstafhængighed og rumlig kontekstafhængighed (Sayer, 2000). Begreberne indikerer hver sin type af relation mellem det sociale og rummet. *Social kontekstafhængighed* beskriver det sociale bestemmelse af rummet, dvs. at rummet fremstår som en materialisering af samfundet,

som for eksempel Castells opfatter det (Castells, 1996:410). Den konkrete rumlige organisationsform, som knytter sig til dette begreb, er netværksorganisation, som er en omskiftelig, relativ rumlig konfiguration. *Rumlig kontekstafhængighed* beskriver derimod en relation, hvor det sociale bestemmes af en specifik rumlig kontekst, som ikke kan overskrides eller udskiftes. Derfor vil den dominerende rumlige organisationsform her være en center-periferi struktur.

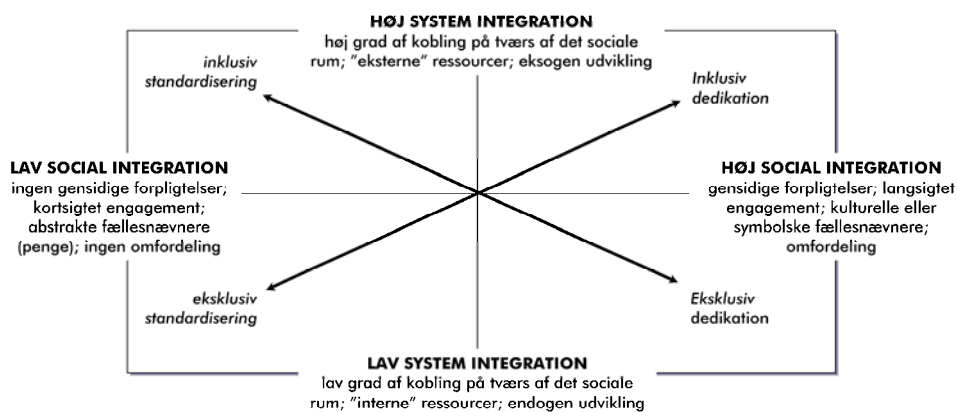
Figur 51: *Idealtypiske rumlige indlejringsformer for fødevarenetværk*

Det er således disse to rumlige indlejringsformer som udgør den tredje dimension ved de udvalgte fødevarenetværks indlejring. Den første analysemodel afbildede dens to dimensioner i den samme figur, men man kan dog også godt lade dem stå alene hver for sig. Hvis man skal søge at indpasse de tre dimensioner i én samlet model, kan man aggregere den første model til en dimension og på den måde lave en kobling mellem de to, som illustreret nedenfor.

Figur 52: *Analysemodel 2 - social og rumlig indlejring*

Forbindelsen mellem den første analysemodel og den ovenstående udgøres således af den horisontale akse i ovenstående figur, hvor yderpunkterne er henholdsvis *dedikation* og *standardisering*. Begreberne fremkommer som et aggregat af dimensionerne fra den første models sammenstilling af begreberne integration og kobling og sigter således på at beskrive den sociale kontekst som en aggregeret funktion af både social og systemintegration. Med de begreber betegner *standardisering en relativ lav grad af social integration og dedikation en relativ høj grad af social integration*. Det er dog vigtigt at være opmærksom på, at dedikation og standardisering kan antage to vidt forskellige former hver for sig, alt efter om de kendetegnes ved en høj eller lav grad af system integration. Man kan derfor, som illustreret nedenfor, skelne mellem hvad man kan kalde henholdsvis inklusive og eksklusive typer af standardisering eller dedikation, alt efter om de finder sted under høj eller lav system integration.

Figur 53: *Standardisering og dedikation som en aggregeret funktion af social - og system integration*

Selvom det af hensyn til klarheden ikke virker særligt godt at operere med et aggregeret begrebspar som standardisering-dedikation, kan en væsentlig pointe med at lægge den første analysemodel og rumlig indlejring sammen i én samlet model være, at der netop for fødevarenetværk typisk vil være sammenfald mellem høj systemintegration og høj grad af tid-rum udstrækning, som betyder at den ene parameter vil placere sig det samme sted i figuren som den anden. Det har sin baggrund i at fødevarenetværk her forstås som sociale systemer, der kendetegnes ved en høj grad af materialitet. Der foregår gennem disse netværk, der alle har det fælles kendetegn at de er tænkt som værende kommercielt selvberende enheder, allokeringer af stof fra jord til bord; allokeringer der ikke umiddelbart kan overtages af for eksempel digitale transmissioner. Derfor vil en kobling

mellem aktører på tværs af det sociale rum også medføre allokering af fødevarer, indsatsfaktorer eller andre materielle flows. Selvfølgelig foregår der også mange ”rene” immaterielle flows, som for eksempel kommunikationsprocesser, men disse er typisk organiseret omkring fødevarernes bevægelse. I hvert fald ville det være en anden type analyse, hvis man skulle søge at frakoble system integration og rumlig udstrækning. En sådan adskillelse ville for eksempel nok være mere relevant, hvis genstandsfeltet var for eksempel socialøkonomisk/antroposofiske bosætningsprojekter, hvor man rimeligvis skulle anlægge en mere ”social” en materiel analytisk optik.

Det foregående leder frem til i alt 3 centrale analytiske temaer, som skal afdækkes i relation til de fire cases: (1) social integration, (2) system integration og endelig (3) rumlig indlejring. De konkrete indikatorer som kan bruges for at belyse hver af disse temaer er de følgende:

Tabel 32: *Analyseparametre til de tre grundlæggende analytiske temaer*

	lav	høj
social integration	ingen gensidige forpligtelser; kortsigtet engagement; kun abstrakte fællesnævnerne (penge); ingen omfordeling	gensidige forpligtelser; langsigtet engagement; også kulturelle eller symbolske fællesnævner; omfordeling
system integration	lav kobling på tværs af det sociale rum; primær brug af ”interne” ressourcer	høj kobling på tværs af det sociale rum; udstrakt brug af ”eksterne” ressourcer
rumlig indlejring	netværksorganisation; stor udstrækning i rum; social kontekstafhængighed	center-periferi organisation; begrænset udstrækning i rum; rumlig kontekstafhængighed

Afsluttende kan man sige, at udfordringen herefter er at fylde det ovenstående skema ud. Næste kapitel er en gennemgang og diskussion af resultaterne af de empiriske analyser, hvorimod de mere tekniske aspekter omkring udførelsen af de empiriske analyser er henlagt til Appendiks B.

8. Analyse af casestudier

8.1 Introduktion til analysen

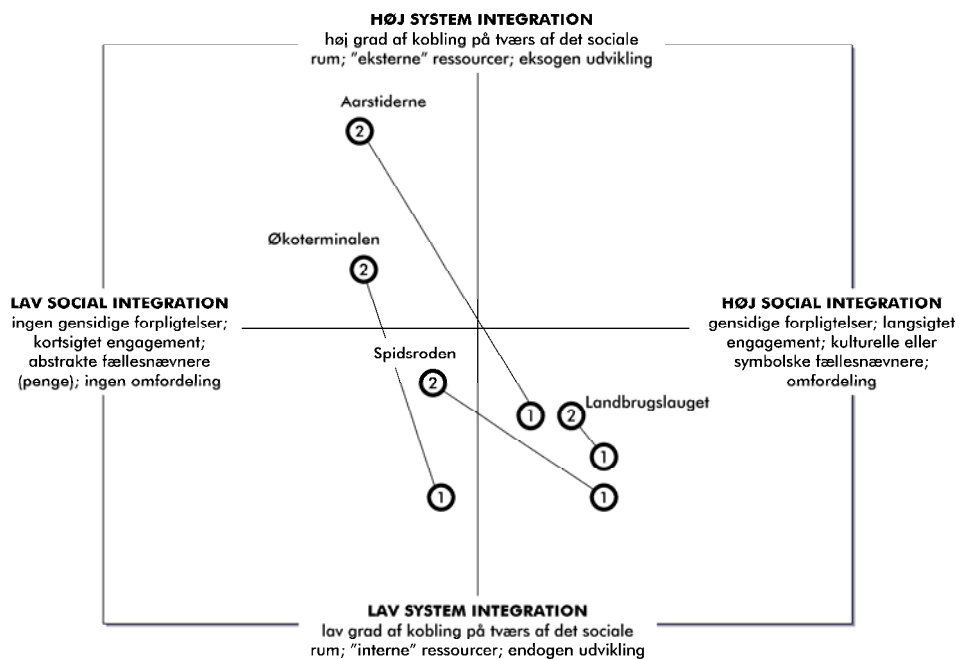
Afdækningen af historisk udvikling, analyse af strukturelle betingelser samt analyse af strategisk adfærd baserer sig delvis på hvad man kan kalde en *følg-aktøren* strategi⁷⁵. Det vil sige, at jeg som udgangspunkt har opsøgt enkelte centrale aktører, som jeg forud for studiet var bekendt med havde spillet en afgørende rolle. Disse aktører har så henvist mig til andre aktører af betydning for afdækningen af den pågældende case. Jeg har dog måttet økonomisere med antallet af interviews under hensyntagen til de ressourcer i form af tid og arbejdskraft, som der var til rådighed for projektet. Derfor er undersøgelsen ikke en komplet kortlægning af de processer som har ledt til deres nuværende position på feltet, men mere at opfatte som et kvalitativt billede af centrale dele af deres udvikling, og udsagn fra de involverede aktører omkring vigtige beslutninger og deres tolkning af deres motivering i den forbindelse. Det primære værktøj var semi-strukturerede kvalitative interviews, hvor der som omtalt i det foregående kapitel indgik forskellige tematiske områder, som skulle forsøge at placere den pågældende interviewpersons position og praksis i netværket.

Det var tit tilfældet, at den pågældende interviewperson tillagde en anden interviewperson visse udtalelser og meninger. Jeg har i så høj grad som muligt forsøgt at krydschecke disse udsagn med den pågældende aktørs egen udlægning af de begivenheder, som der således kunne være flere opfattelser af, samt at krydschecke med andre kilder som referater, vedtægter, strategiplaner, baggrundsnotater, virksomhedsregnskaber og hjemmesider. Man kan kalde dette en form for *kvalitativ triangulering*. Der er også på sin plads her at angive hvilken tidsperiode, som indgår i studiet af de forskellige cases, som har haft vidt forskellige levetider (Økoterminalen nåede kun at virke i halvanden sæson som aktivt selskab):

Tabel 33: *Tidshorison for casestudier*

Case	Tidsperiode, der indgår i undersøgelsen
Økoterminalen	1999-2001
Spidsroden	1997-2003
Landbrugslauget	1998-2003
Aarstiderne.com	1997-2003

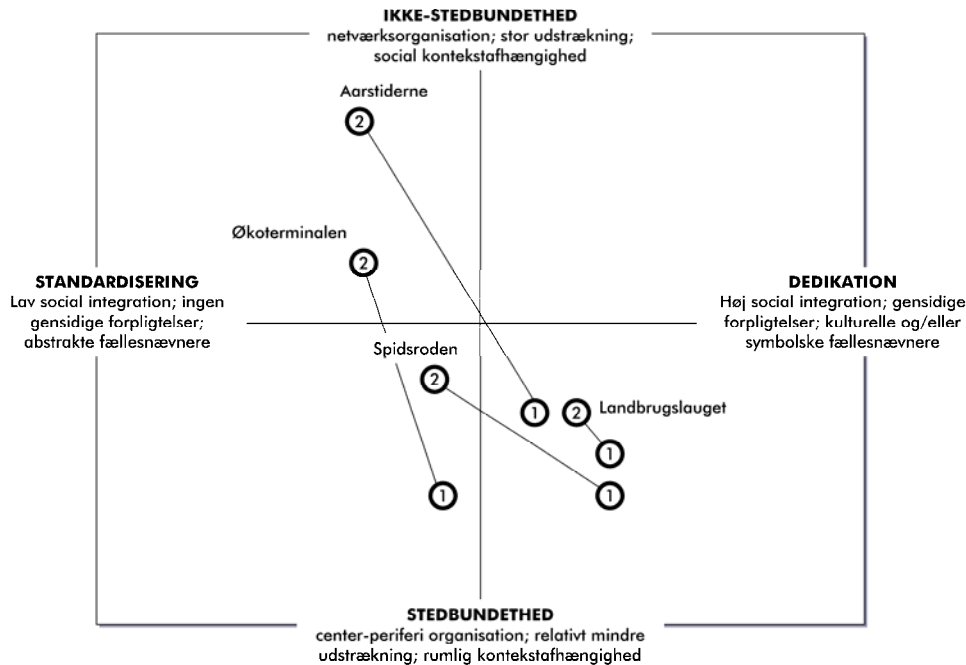
Som udgangspunkt for diskussionen af undersøgelsens resultater, vil der først blive givet et kort sammendrag af de vigtigste udviklingstræk, der blev identificeret. Som det første led i at afbilde de valgte cases bevægelse på feltet, kan man plote deres konfiguration af henholdsvis social integration og system integration (kobling) over tid i en fælles matrice. Figuren nedenfor skal derfor læses som at et-tallet indikerer hvert af netværkenes indledende placering på feltet med hensyn til de to integrationsprocesser, og to-tallet indikerer deres position ved enden af den periode, som har været studeret i dette projekt. Det er vigtigt at fremhæve, at den klassifikation der har givet anledning til en given placering i figuren, ikke sker efter en absolut skala. De enkelte cases er plottet relativt til hinanden og placeringen er således udtryk for en kvalitativ vurdering. Den overordnede tendens for de valgte cases er, de går mod en højere grad af system integration, som bliver fulgt af en relativ reduktion i den sociale integration.

Figur 54: *Bevægelse på feltet – social og system integration*

Den anden analysemodel søger at koble rumlig organisation med den sociale kontekst, som de valgte cases har etableret. Igen er der plottet en startposition og en foreløbig slutposition for hver af de valgte cases. Den overordnede tendens er her, at den eksterne kobling kan "oversættes" til en højere grad af netværksorganisation og altså større udstrækning i tid og rum. Dette finder i analytisk forstand sted ved at fødevarer-netværk kan karakteriseres som sociale systemer der i høj grad er en "landfast" økonomisk aktivitet, hvor der i modsætning til en del serviceerhverv indgår allokeringer af stof fra

jorden og videre til forbrugeren. Koblinger til aktører på tværs af det sociale rum, for eksempel til nye kunder, er derfor forbundet med flow af stof, som ikke kan overføres i symbolsk form.

Figur 55: *Bevægelse på feltet - social- og system integration og rumlig indlejring*

I relation til projektets overordnede spørgsmål om hvorvidt udlejring også finder sted i alternative økologiske fødevarer-netværk, med de fire cases som eksempel, kan man umiddelbart svare bekræftende på. Med basis i disse cases, må man bestemt sige, at det gør der. Men man dog ikke betegne dette som en enkel konvergensproces, idet trækket i feltet for de forskellige cases har fundet sted af forskellige grunde. Det er derfor værd at gå nærmere ind og så de specifikke måder det har fundet sted på i hvert tilfælde. De efterfølgende afsnit vil prøve at gå nærmere ind i de processer, der har ledt til den nuværende position af de forskellige netværk.

8.2 Økoterminalen

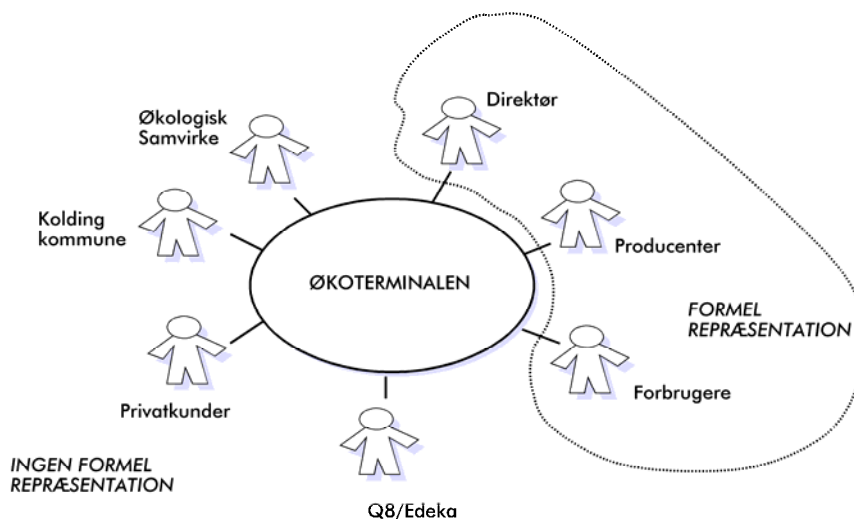
Det centrale organiserende princip bag Økoterminalen var at bringe de forskellige interessenter i hele fødevarer-kæden sammen efter hvad man kaldte ”det runde bords princip”, hvor man skulle mødes og bruge den platform som terminalen skulle udgøre som afsæt for at udvikle bedre fødevarer. Ved hjælp af blandt andet kursus- og informationsvirksomhed skulle man fra Økoterminalen side i høj grad være en udfarende kraft for at skabe fælles forståelse mellem disse forskellige parter og på den måde forlene

et stykke økologisk markedsudvikling med en kulturel og social slagkraft. Man så som udgangspunkt også gerne at etableringen af denne kommunikative platform skulle placeres solidt i den regionale udvikling af Sønderjylland. Ræsonnementet i den forbindelse gik blandt andet på at siden området nu havde markant flere økologiske producenter end resten af landet⁷⁶, var det oplagt at tænke dette forhold ind i en videreudvikling af den regionale omsætning af økologiske (og biodynamiske) produkter (Oldrup, 2000; ØT01_bestyrelse, 2003; ØT03_forsker, 2003).

Tabel 34: *Karakteristik af Økoterminalens historiske udvikling*

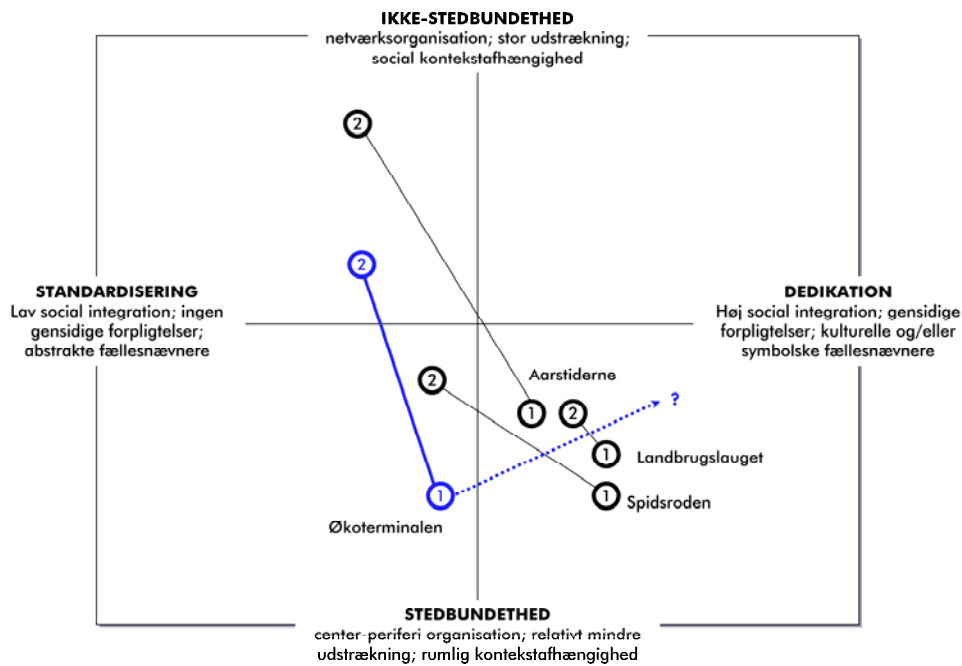
	første observerede position	sidste observerede position
social integration	vision om det runde bord; producenter og forbrugere i bestyrelse	tilgang af mange nye kunder; ingen ændring af repræsentation
system integration	brug af konsulent i opstart, dog med baggrund i antroposofi; ingen rekruttering af nye kunder ift. Sønderjysk Økohandel	brug af specialiseret ekspertise i direktion; rekruttering af mange nye kunder af forskellig art
rumlig indlejring	Sønderjylland den organiserende rumlige enhed; ønske om at bruge lokale producenter og at levere til lokale kunder	brug af ekstra-regionale markeder, bla. Nordtyskland; leverancer udaf regionen, endog i stor skala

I princippet skulle de forskellige interessenter altså samles og kunne gøre deres indflydelse gældende på hvilke fødevarer der skulle komme gennem terminalen, hvilket er illustreret nedenfor. I praksis kom sammensætningen af bestyrelsen dog primært til at omfatte producent- og forbrugerrepræsentanter og direktionen (én mand), hvorimod de centrale forretningspartnere indgik i terminalen i form af en mere traditionel kunderelation, som ikke indebar nogen udvidede forpligtelser eller formel repræsentation fra kundens side. I kraft af at der ikke på den måde blev indgået formelle regler for fordelingen af rettigheder og pligter mellem producenter og forbrugere i regi af Økoterminale, er den i den samlede klassifikation blevet rangeret som værende den relativt mindst socialt integrerede i udgangspunktet blandt de fire cases.

Figur 56: Økoterminalen som kommunikationsplatform

Den udvikling der blev påbegyndt ved terminalens start i 1999 gik da også primært på at udvide forretningsnetværket, da ræsonnementet hos terminalens forretningsfører, direktøren, var at der var brug for at forøge omsætningen markant for at opfylde budgetmålsætningerne, som sigtede på en omsætning på ca. 50 millioner kr. om året inden for en 3-4 års periode (Nørregård, Hollænder, Lorenzen, Kristensen & Rathje-Ottenberg, 1998; ØT02_direktion, 2003). Denne påtænkte udvidelse krævede at man skulle kunne betjene et langt mere varieret kundeskare end de privatkunder og lokale institutioner, som man havde arvet fra Sønderjysk Økohandel, hvilket ledte direktøren til at interessere sig for det nordtyske marked for økologiske produkter, da han her mente at kunne sikre sig et sortiment i en tilstrækkelig mængde og kvalitet for at kunne sikre sig en formålstjenstlig betjening af en mere varieret kundeskare. Sideløbende indgår direktøren i et samarbejde med Q8 om i princippet landsdækkende afsætning af grøntkasser via lokale tankstationer. Her bliver der introduceret et grundlæggende skisma i terminalens udvikling, da bestyrelsen efter direktørens opfattelse umiddelbart havde svært ved at godtage at man på den måde overskred regionens grænser for omsætningen af fødevarer (ØT02_direktion, 2003). Man kan udtrykke det som at bestyrelsen og direktionen havde hvert sit fokus på hvilken udviklingsretning man skulle tage, som illustreret nedenfor, og at der på den måde opstod en muligvis utilsigtet effekt af at man opererede med et så ambitiøst mål for omsætningen, som reelt betød at man skulle bevæge sig et andet sted hen end visionen bag Økoterminalen foreskrev.

Figur 57: Økoterminalens bevægelse på feltet

Skismaet giver sig udtryk for forskellig vis i Økoterminalens udvikling og i særlig grad i dens organisation, hvor man i projekteringsfasen besluttede sig for fondsorganisation, da denne blev anset som værende bedre egnet til at sikre at de grundlæggende værdier bag projektet ikke blev underordnet eventuelle kommercielle interesser (Lorenzen, 2003; ØT01_bestyrelse, 2003). Det syntes dog at resultere i, at man til gengæld kun var dårligt istand til at sikre de kommercielle interesser, som terminalen kunne siges at have i at blive på markedet i det hele taget. Da fonden kun kunne udvides i form af gaver, kunne man nærmest se på stopuret, hvornår egenkapitalen var opbrugt. Der syntes i hvert fald at være en manglende sammenhæng mellem den organisation man opbyggede, som budgetterede med en stor omsætning og dermed et ekspanderende marked, samtidigt med at man ikke havde en organisationsform med en kapitalbase der kunne *købe tid* til at etablere en levedygtig forretning. Der synes også at være et skisma mellem at man lagde stor vægt på at sikre terminalens selvbestemmelse i form af de grundlæggende værdiers særstilling, mens man samtidigt gerne ville være en *inklusiv* platform for mødet mellem producenter og forbrugere. I praksis blev det runde bord på sin vis aldrig udpræget rundt, da halvdelen af fondens bestyrelsespladser blev udfyldt ved selvsupplering, et forhold som allerede i projekteringsfasen havde været genstand for en del diskussion (Oldrup, 2000; ØT03_forsker, 2003). Som nævnt i appendiks A i grundbeskrivelsen af Økoterminalen, viser skismaet sig også ved projekteringsfasens dikotomisering af aktieselskabsformen og

fondsorganisation, konkret udtrykt ved den eksterne konsulents oplæg (Jøker, 1999a; 1999b). Fondsorganisationens manglende kapitalstyrke kom blandt andet til at spille ind på IT-udviklingen i organisationen, hvor man manglede ressourcer til at udvikle et fungerende on-line betalingssystem, som efter direktørens udmelding havde været et vigtigt element i at sikre en eventuel aftale med Dagrofa om leveringer til DSB og Shell kiosker (ØT02_direktion, 2003). Ressourcer til en udvikling af on-line faciliteter ville i det hele taget have styrket Økoterminalens rækkevidde i tid og rum.

Sammenfattende kan man sige om Økoterminalens udvikling, at den allerede tidligt i dens udvikling sprængte den regionale ramme omkring dens udvikling og begyndte at antage en mere netværkslignende rumlig organisation, da den begyndte at cirkulere varer via etablerede distributionsnetværk som for eksempel Edeka. Denne markante udvidelse i rum, hvor Sønderjylland hurtigt ophørte med at være den organiserende enhed med hensyn til allokeringen af fødevarer, var dog ikke i særlig god overensstemmelse med Økoterminalens organisation, hvor man i kraft af fondsorganisationen umiddelbart var bedre gearet til at blive et økologisk fællesskab end et landsdækkende distributionsnetværk, hvor etableringsfasen er meget kapitalkrævende. Angående det sidste, så var Økoterminalens underskud i forhold til Aarstidernes økonomi i det tidlige år kun alarmerende i forhold til den spinkle egenkapital, terminalen blev etableret med. Det helt centrale problem for Økoterminalen synes derfor at have været, at den indre bestemmelse, udtrykt ved den erhvervsdrivende fond, ikke stemte overens med den måde man forretningsmæssigt disponerede på, dvs. den struktur man ”bandt” sig i med køb af terminalbygningen, biler og kraftig rumlig udvidelse af kundeskaren. Det ene spændte så at sige ben for det andet.

8.3 Spidsroden

Spidsroden var i sit udgangspunkt en kollektivt organiseret butik, hvor der var etableret en deling af pligterne med butikkens opretholdelse mellem forskellige grupper af frivillige. De frivillige var for en stor dels vedkommende rekrutteret fra et politisk aktivt venstreorienteret miljø på Nørrebro. I kraft af denne sociale indlejring, var der mange kulturelle og symbolske fællesnævner mellem aktørerne i netværkets tidlige historie. På den måde kan man klassificere Spidsroden som værende relativt socialt integreret i udgangspunktet.

Tabel 35: *Karakteristik af Spidsrodens historiske udvikling*

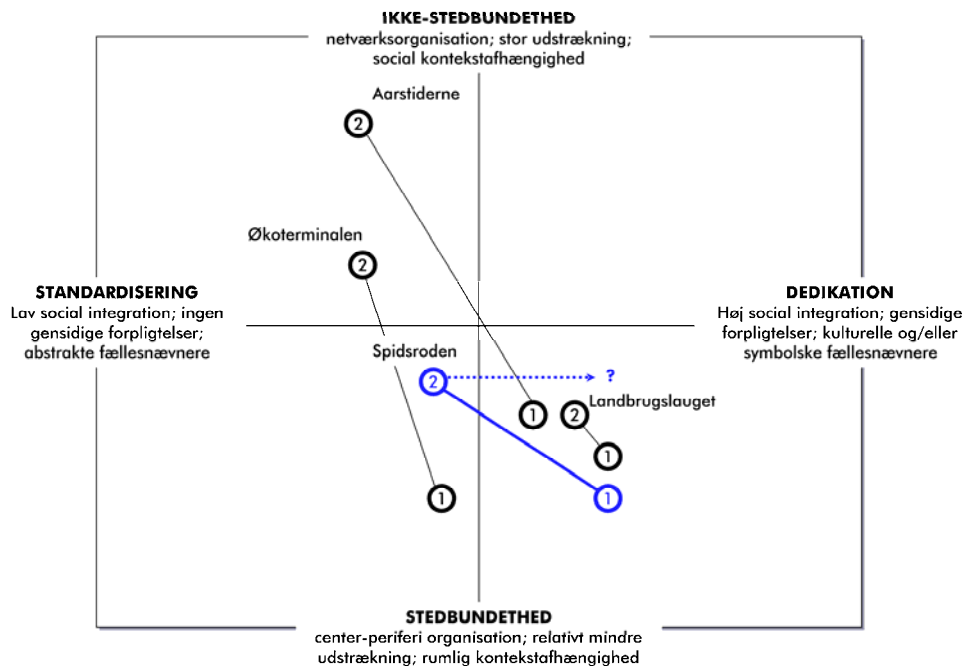
første observerede position	sidste observerede position
-----------------------------	-----------------------------

social integration	kollektiv organisation, indlejret i politisk radikalt miljø; primært baseret på punkere; primært æstetisk fællesskab, projektengagement	privat ejerskab; stadigvæk med venstreorienteret profil; langsigtet engagement hos ejer; kunder er ikke forpligtede
system integration	ingen brug af formel ekspertise inden for butiksdrift	højere grad af brug af formelle kundskaber indenfor butiksdrift; skift af målgruppe til miljøvenlige børnefamilier
rumlig indlejring	ønske om brug af lokale/regionale producenter og "korte" produktkæder	så vidt som muligt regionale produkter, men primært køb via grossister og flere importvarer

Efter starten i 1997 begyndte den kollektive organisation dog at udvise nogen problematiske konsekvenser; det overordnede ansvar for økonomistyringen flød rundt et sted mellem de ansatte og frivillige, og der hvilede en stor belastning på de ansatte for at forsøge at få tingene til at hænge sammen, udtrykt ved at 3 medarbejdere udviklede stressrelateret mavesår i deres ansættelse (Hamming, Flyvbjerg & Fuglsang, 2002). Der var andre iøjnefaldende indikatorer på at organisationen var problematisk, for eksempel det "pludselige" underskud på 200.000 kr., der blev bygget op igennem Spidsrodens første år, manglende bestilling af varer eller manglende opsyn med varernes kvalitet. Det endte foreløbigt med at Spidsroden overgik til privat ejerskab, hvilket fik rettet op på den manglende sammenhæng i driften, hvilket dog også betød en mindre grad af social integration for netværket som helhed, deraf den afbildede bevægelse i feltet (se nedenfor).

Allerede tidligt i Spidsrodens historie måtte man forlade den oprindelige vision om egen distribution af lokale fødevarer. For det første ville det have resulteret i et smalt sortiment, som man ikke mente ville understøtte en tilstrækkelig kundeskares behov (SP02_aktivist, 2003); for det andet ville det blive frygteligt dyrt at fragte varer ind fra flere små producenter, og for det tredje var mange af de større producenter allerede bundet i kraft af leveringsaftale til grossisterne (SP01_indehaver, 2003). Endelig indgik der også en del veganere i den oprindelige aktivistskare, som i starten tilhørte den primære målgruppe, i lighed med forskellige punkere. Det betød at man fra starten måtte påregne en import af

proteinrige fødevarer som tofu og forskellige former for bælgfrugtsprodukter. Dette har været et vigtigt element i at forøge den rumlige skala af Spidsrodens omsætning af fødevarer. Man vedligeholder dog stadigvæk en restriktiv politik over for varer fra områder hvor man mener at der er tale om overtrædelse af menneskerettighederne, for eksempel varer fra den besatte Vestbred eller visse varer fra Tyrkisk Kurdistan. Den primære målgruppe for Spidsroden har dog ifølge indehaveren skiftet til at være hvad han kalder ”miljøvenlige børnefamilier”, idet de i modsætning til punkerne er langt mere købekraftige. Punkernes forbrugsmønster synes i høj grad at fordele sig efter udbetaling af overførselsindkomster (SP01_indehaver, 2003). Angående Spidsrodens fremtidige udvikling, så vil indehaveren dog gerne overgå til kollektiv organisation igen, når der er etableret en sund, velkonsolideret drift af butikken (SP01_indehaver, 2003), som det er indikeret i figuren nedenfor.

Figur 58: Spidsrodens bevægelse på feltet

Et meget markant særpræg for Spidsroden er dens indlejring i det radikalt venstreorienterede miljø på Nørrebro. Det har været med til at sætte en både muliggørende og begrænsende kontekst for Spidsrodens udvikling. Muliggørelsen lå (selvfølgelig) i at man overhovedet kunne spekulere i at lave en kollektiv organisation og efterfølgende rent faktisk kunne gøre det. Begrænsningen lå dog også netop i dette vilkår, idet aktivisterne måtte deles mellem andre praktiske gøremål (for eksempel

skole) og navnlig anden aktivisme end lige Spidsroden. Det udtrykkes af en tidligere aktivist som:

”Det vi kalder de små revolutioners tid, kommer meget tydeligt til udtryk i Spidsrodens aktivistmasse, og kan også i høj grad findes hos den gennemsnitlige kunde af lidt yngre observans. Lad os hellere kalde dem for politiske mennesker, så er meningen måske tydeligere. Den politiske aktivist i dag er et menneske, der er optaget af flere projekter (eller sager eller mål om man vil). Hun er aktiv i mange forskellige politiske sammenhænge. Arbejder måske med dyreret, er vegetar/veganer, feminist, antikapitalist og Spidsrodsaktivist. Og først og fremmest er hun del af en generation af individer, der ikke længere vil nøjes med at arbejde for en enkelt sag, og som faktisk ikke kan bruge de gamle ideologers arbejdsmetoder til ret meget. Der er mange forskellige dagsordener i hendes liv. Alle disse dagsordener betyder, at hun ofte er til møder 3-4 gange om ugen. Og det er her, at den typiske venstrefløjsorganisering oftest kommer til kort. Spidsroden har i hvert fald haft sine problemer med at motivere aktivister til at komme til møderne, som den gennemsnitlige aktivist jo har nok af i forvejen!...Som politisk aktivist lever man konstant med dårlig samvittighed...I stedet bliver engagementet i alle de grupper, man nu kan nå at involvere sig i, holdt på et niveau så man overkommer at have lidt indflydelse alle vegne, men er ikke 100% engageret i noget. Man har måske nærmere et 15% engagement mange forskellige steder. Et helt lille regnestykke, der skal få det politiske menneske til at træde i karakter.”
(Lindbo, Flyvbjerg & Fuglsang, 2002:15)

Dette grundvilkår med en masse ”15% engagementer” var en væsentlig faktor i at reducere sammenhængskraften i Spidsrodens oprindelige kollektive organisation. Det er derfor nærliggende at beskrive Spidsroden, i hvert fald i den første fase af dens historie, som et *æstetisk fællesskab* i Baumans forstand (Bauman, 2003 [2001]). Det vil sige et fællesskab, som er baseret på kortsigtede engagementer, båret af lidenskab og præget af foranderlige forpligtelser. Man kan også med Luhmanns begreb om tidsbindinger sige, at det reelt var korte tidsbindinger, der indgik i Spidsrodens tidlige organisation, idet mange af aktivisterne var på vej andre steder hen med nye projekter. En af de tidligere aktivister bemærker i den forbindelse, at der ikke var ret mange blandt de involverede aktivister, som havde købmandshandel som en del af deres ”erhvervsorientering” (SP02_aktivist, 2003). Der var derimod mange hvis erhvervsorientering var kulturektoren, universitetet

og andre akademikerarbejdspladser; alt andet end lige købmandshandel, som ingen blandt aktivisterne havde nogen form for erfaring med. Denne åbenlyse mangel på både kompetencer indenfor kerneområdet i projektet, koblet med en primært æstetisk interesse i at drive butik, forlenede Spidsroden med en grundlæggende *mangel på nødvendighed*, hvilket en af initiativtagerne mente var påkrævet hvis sådanne projekter skulle blive mere end unikke, interessante fænomener (SP02_aktivist, 2003), dvs. fænomener uden generel potentiale som et bud på en anden udviklingsretning for fødevarenetværk. Sammenfattende kan man sige om Spidsrodens tidlige historie, at der var mange akademikere eller akademikeraspiranter involveret i projektet, hvilket ikke viste sig at være en styrke i projektet, da det reelt ikke blev drevet af nødvendighed eller et reelt ønske om at ville leve af det. Normalt ville man sige, at det akademiske element skulle kunne medvirke til at tilføre projektet specialiserede ressourcer, men reelt syntes man at opnå at stå med en lille købmandsbutik med en skrantende drift og en meget stor udviklingsafdeling.

Dette er dog en udvikling, som må siges at være vendt med overgangen til privat ejerskab, hvor indehaveren anlægger anderledes lange perspektiver omkring driften, idet han mener at man måske først efter en 5-10 års forløb står med en tilfredsstillende drift, som eventuelt ville kunne understøtte en tilbagevenden til kollektiv organisation (SP01_indehaver, 2003). Omkring Spidsrodens fremtidige bevægelse på feltet, står det derfor stadig som et åbent spørgsmål om man i fremtiden vil genintroducere kollektiv organisation, som illustreret ovenfor. Man er nu også begyndt at tilegne sig formelle kundskaber indenfor købmandsområdet, i form af benyttelse af regnskabsprogram til budgetstyring, hvor man i projektets start primært trak på egne (manglende) færdigheder i donten som kollektive købmænd. Uagtet at man har afgivet en del af den sociale integration, som kendetegnede projektet ved dets start, udgør Spidsroden dog stadigvæk en fællesskabs-skabende funktion, idet butikken stadigvæk er et sted hvor en del flippede mennesker hænger ud. Der er dog som tidligere nævnt sket et skift i den primære målgruppe, idet det nu primært af børnefamilier som trækker læsset. Motiveringen hos disse for at være kunde hos Spidsroden er da også af mere pragmatisk art; for eksempel angiver en kunde fra en "miljøvenlig børnefamilie" at det primært af Spidsrodens placering på det centrale Nørrebro (på vejen hjem fra arbejde) og det faktum at indehaveren er en flink fyr, koblet med at varerne er økologiske, som er hans primære grund til at være kunde der (SP03_kunde, 2003). En anden kunde, som af indehaveren blev karakteriseret som en "smart type", angiver Spidsrodens placering lige ved siden af som den primære grund, sammen med at det er økologiske produkter, til at han handler

der. Sammenfattende til Spidsrodens "sene" udvikling kan man sige, at den nu i højere grad er en almindelig købmandsbutik med ualmindelige kunder, som det udtrykkes af en tidligere aktivist (SP02_aktivist, 2003). Sammenlignet med Økoterminalen synes der at være bedre sammenhæng mellem Spidsrodens "indre" organisation og den "ydre" struktur som den benytter sig af. Butikken er i høj grad stadigvæk indlejret i nogen bestemte subkulturer i kvarteret, som reducerer behovet for at tænke i udviklingen af ressourcer som kan muliggøre andre typer koblinger på tværs af det sociale rum. Det er dog også med til at reducere Spidsrodens *generelle* potentiale, da stedet Nørrebro stadigvæk er en vigtig faktor for dens dynamik. Økoterminalen havde på sin side et langt større generelt potentiale, mens den stedlige integration slet ikke fandt samme omfang som i Spidsrodens tilfælde. Det bør dog ikke slå skår i Spidsrodens funktion som en væsentlig del af kvarterets fællesskabsdannelse (*community building*), som må siges at være meget positiv, idet man nu på sin vis står med et mere inklusivt forum for omsætning af økologiske fødevarer end dengang man var et rent punkerprojekt. Man ser dog også her, hvordan en stigende grad af netværksindlejring betyder, at man mister en del af selvbestemmelsen over den rumlige indlejring som bliver relativt reduceret.

8.4 Landbrugslauget

Initiativtagerne til Landbrugslauget havde via personsammenfald forbindelse til skaren af aktivister omkring Spidsroden. Hvor Spidsroden ikke nåede til at integrere produktionsleddet i netværkets kerneområde, butiksdriften på Nørrebro, var Landbrugslauget en væsentlig innovation med hensyn til organisationen af produktionen, idet man som andelsforening købte et landbrug, hvor driften skulle udføres af lønansatte landmandsandelshavere i foreningen. Landbrugslauget er det "yngste" af projektets cases, da det reelt først blev en realitet i januar 2002 med foreningens overtagelse af landbruget Brinkholm ved Karise. Af den grund er Landbrugslauget også den case, der tegner den "korteste" bevægelse i feltet, idet den med kun mindre ændringer har fastholdt den grundlæggende organisationsform.

Tabel 36: *Karakteristik af Landbrugslaugets historiske udvikling*

	første observerede position	sidste observerede position
social integration	gensidig forpligtelse mellem producenter og forbrugere i form af andelsbeviser; omfordeling i form af resultatuafhængig løn	gensidig forpligtelse mellem producenter og forbrugere i form af andelsbeviser; solidaritet reduceres relativt i kraft af manglende afsætning blandt andelshavere

system integration	kun brug af ekstern ekspertise i projekteringsfase; ingen erfaring som selvstændige landmænd; forventning om afsætning til andelshavere	rekruttering af et flertal blandt kunderne, som ikke er andelshavere; inddragelse af landbrugsrådgivning til vurdering af driftsøkonomi
rumlig indlejring	center-periferi organisation i kraft af egen produktion af grønt og kød	ophør af egen produktion; køb fra grossister og importvarer

Dens korte historie byder dog på en del økonomiske, organisations- og driftsmæssige problemer. Et ret iøjnefaldende eksempel på dette var situationen omkring sommeren 2002, hvor de første grøntkulturer var klar til høst. Man havde dimensioneret produktionen til at kunne levere ca. 400 kasser om ugen, men man havde på det tidspunkt kun sikret afsætning af 34 kasser om ugen (LL04_landmand_bestyrelse, 2003; LL07_landmand, 2003). Det lykkedes dog at hæve antallet af abonnenter til ca. 300 ugen ud på efteråret, men det var her bemærkelsesværdigt, at det kun var et mindretal af disse som faktisk var andelshavere i foreningen. En spørgeskemaundersøgelse af Landbrugslauget fra 2002 viser da også at kun 1/3 af de adspurgte andelshavere faktisk aftog produkterne fra Landbrugslauget (Unger, 2002; 2003). Denne relative mangel på social integration som viste sig efter opstarten, betyder at Landbrugslaugets bevægelse på feltet her er karakteriseret som en reduktion af den sociale integration.

Det kan godt umiddelbart undre, at man som forbrugerandelshaver køber en andel til 5.000 kroner uden efterfølgende at aftage laugets egen produktion af grønt og kød. Man skal finde noget af baggrunden for at det forholder sig sådan i Landbrugslaugets tidlige historie, hvor projektgruppen i AFFA havde mange diskussioner med styregruppens repræsentant fra Aalborg Universitet vedrørende fordelingen af pligter og rettigheder i Landbrugslauget, hvor vedkommende mente at det var nødvendigt også at operere med en pligt til at aftage udover den rettighed til at aftage som fulgte med køb af en forbrugerandel i Landbrugslauget (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). Dette var der dog ikke stemning for i projektgruppen, da man mente at man ville få svært ved at afsætte det ønskede antal andele hvis man pålagde forbrugerne en bestemt forpligtelse lige fra starten. Et meget presserende anliggende for projektgruppen var nemlig at få solgt et tilstrækkeligt antal andele, som kunne muliggøre overtagelse af Brinkholm pr. 1/9-2001. Et par af deltagerne i AFFA's projektgruppe mente godt nok at man havde en stiltiende forventning om at folk ville aftage produkterne, med de ville ikke afvise at de til

informationsmøder svarende benægtende på spørgsmål om hvorvidt man som forbruger havde pligt til at aftage (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). Der var da også enighed blandt de interviewede forbrugerandelshavere om, at man slet ikke havde fået det indtryk at man havde pligt til at aftage (LL05_andelshaver, 2003; LL06_andelshaver, 2003; LL08_andelshavere, 2003; LL09_andelshaver, 2003). Den altovervejende årsag til at købe en andel for disse forbrugere var mere at støtte et alternativ til kapitaliseringen af jorden og hjælpe unge landmænd i gang. Dette understøttes også af en spørgeskemaundersøgelse blandt Landbrugslaugets forbrugere i 2002, hvor andelshaverne oplyste en politisk/ideologisk motivering⁷⁷ som den overvejende årsag til at købe en andel (Unger, 2002; 2003). Konkret opgiver 77% dette som den primære årsag, mens 22% opgiver fødevarer som en motivering (Unger, 2002). Der indgår da heller ikke noget formelt om forbrugerpligter i laugets vedtægter, som de fremstod efter den stiftende generalforsamling i 2001 (Landbrugslauget, 2004c).

Den førnævnte spørgeskemaundersøgelse forsøgte også at profilere forbrugerandelshaverne i forhold til en af de store danske kortlægninger af økologiske forbrugere, nemlig ØKO Foods II projektet (Beckmann, Brokmose & Lind, 2001). I relation til denne, viste spørgeskemaundersøgelsen at størstedelen af forbrugerandelshaverne i modsætning til resultaterne af ØKO Foods II er at betragte som økologiske "eliteforbrugere". De er "veluddannede og veletablerede" (Unger, 2003:4) og er typisk bosiddende i København eller omegnskommunerne. Det galdt for langt størstedelens vedkommende at de er erfarne økologiske forbrugere, som udover eventuel aftagelse af produkter fra Landbrugslauget også aftager fra andre alternative afsætningskanaler som helsekostbutikker, torvemarkeder, stalddørs- og abonnementssalg, samt grønthandlere. At forbrugerandelshaverne således også bruger andre alternative afsætningskanaler, kan også spille ind på deres manglende forbrug af laugets egne produkter. Dette projekts egne interviews fandt også at en del af de interviewede havde egen produktion af grønt fra egen have eller kolonihave, som var med til at nedsætte det reelle behov for at aftage Landbrugslaugets grøntproduktion (LL05_andelshaver, 2003; LL06_andelshaver, 2003; LL08_andelshavere, 2003). En af de tidligere landmandsandelshaveres (sarkastiske) beskrivelse af den manglende opbakning omkring afsætning af laugets egne produkter, er at det er mærkeligt at man ikke bare "gav pengene til Biafra", da man tydeligvis havde 5.000 kr. til at give ud på et spændende projekt, uden i øvrigt at have noget ønske om at deltage eller forpligte sig nærmere (LL07_landmand, 2003). Flere af de interviewede forbrugerandelshavere beskriver da også sig selv primært som "støttemedlemmer" (LL05_andelshaver, 2003; LL09_andelshaver, 2003).

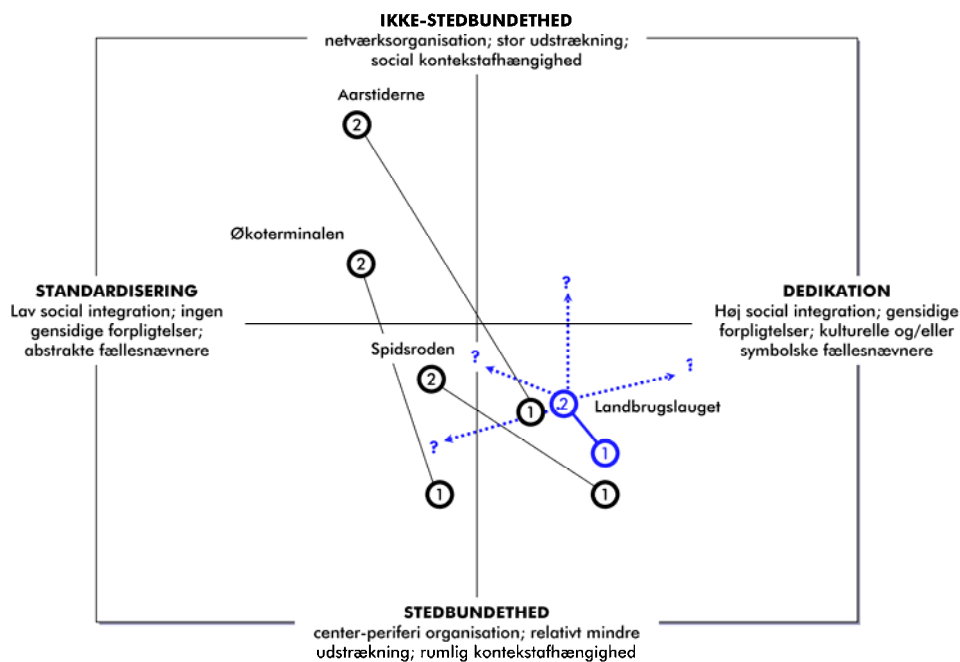
Udover den manglende afsætning blandt andelshaverne, synes der også at være yderligere problemer omkring fordelingen af pligter mellem forbrugere og landmandsandelshaver, som relaterer sig tættere til den praktiske drift af gården og etablering af et fungerende afsætningssystem. Det viste sig for eksempel i den første sæson i år 2002, hvor de ansatte landmænd (2 personer) fra januar 2002 og frem til sommeren skulle varetage indretning af boliger i stuehuset, etablere en pakkehal, hønseshus, kyllingehuse, grisehuse, produktion af svin og kyllinger, samt etablere 30 forskellige grønsagskulturer (Landbrugsauget, 2003d). Det hed sig godt nok i driftslederens ansættelseskontrakt, at:

”ansvars- og arbejdsområdet omfatter driftsledelse, kundekontakt, varepakning og udbringning, alm. landbrugsarbejde og andet forefaldende”
(Olsen, 2001)

I praksis var det dog svært at spænde over så mange opgaver, hvilket blandt andet gav sig udslag i at der ingen var til at tage sig af kundekontakten, da landmændene havde mere end nok at gøre med bare at få de fysiske rammer og produktionen op at køre. På den måde kan man i lighed med situationen i Spidsrodens tidlige historie tale om at der pålagde nogen få en alt for stor arbejdsbyrde, mens flertallet var mest involveret på *æstetisk* vis, hvor man reelt ikke havde noget i klemme. Denne ulige fordeling af arbejdsbyrden kan man også genfinde i en nyere redegørelse for driften af en amerikansk CSA⁷⁸ (DeLind, 1999), hvor nogle få aktive frivillige sled sig ned til sokkeholderne, mens andre tog mere afslappet på deres rolle i helheden. Spørgsmålet om hvorvidt der reelt var en ulige fordeling af arbejdsbyrden, mødte ikke megen forståelse hos den daværende bestyrelsesformand, som på sin side holdt sig til teksten i ansættelseskontrakten for driftslederen som udgangspunkt for hvad der skulle have foregået i den første sæson (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). Problemet synes at handle om at man med positionen ”landmandsandelshaver” stiller sig mellem to forskellige etablerede positioner, nemlig en rolle som lønmodtager og en som selvstændig. Man er i kraft af den manglende resultatløns ikke selvstændig, men samtidigt bor man på arbejdspladsen og har sit daglige virke der, hvilket som livsform betragtet ligger tæt på at være selvstændig landmand. Ambivalensen udtrykkes blandt andet i kommentarerne fra en tidligere bestyrelsesformand og en tidligere landmandsandelshaver, hvor man på den ene side mente at man godt kunne forvente en ekstra indsats af en landmand, mens man på den anden side godt kunne se at man i kraft af manglende resultatløns primært var anbragt i en position som lønmodtager (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). Forklaringen fra de to førnævnte på, om hvorfor der skete de åbenlyse koordineringsfejl mellem forbrug og

produktion i den første sæson, lægger vægt på denne ”kulturelle” forklaringsmodel og forholder sig ikke til om fordelingen i det hele taget er rimelig.

Det i realiteten store arbejdspress der pålagde landmændene, gav sig også udslag i at man i en del henseender var afhængige af andelshavernes ressourcer til at løse opgaver, som man ikke selv kunne overkomme. Det gjaldt blandt anden IT-udviklingen, hvor man i stedet for at købe sig til det udefra, fik det udført af en 4-5 forskellige frivillige. Dette gav et relativt stort tidsforbrug i at få etableret velfungerende faciliteter. Frivillige fra andelshaverskaren blev, som et led i en oprustning af involveringen af andelshaverne i 2003, en del af en ”weekendlandmand”-ordning, hvor man kunne passe Brinkholm og dens dyr og planter, mens landmændene havde fri. En tidligere landmandsandelshaver beskriver det dog som en undertiden ret problematisk aktivitet, da man som andelshaver med opvækst i byen ikke nødvendigvis havde forstand på at passe dyr og tilgodese deres behov (LL07_landmand, 2003). Et andet problem relateret hertil viste sig i dyrkningssæsonen 2003, hvor et hold andelshavere mente at man dog alligevel burde dyrke noget af grønsagerne selv. Man anlagde derfor kulturer henover nogen arbejdsweekender, men havde ikke tid til at følge kulturerne helt til dørs henover sæsonen, hvorefter de ikke blev vandet eller luget når de havde brug for det, med et dårligt resultat til følge (LL07_landmand, 2003). En forøgelse af skalaen kunne være en mulig udvej for at kunne realisere en mere formålstjenstlig arbejdsdeling, men det har foreløbigt ikke været muligt. Der har indtil nu været stor udskiftning blandt laugets landmænd, hvor driftsledergruppen nærmest er blevet skiftet for hver sæson, hvilket rimeligvis godt kunne indikere at arbejdsforholdene ikke er tilfredsstillende.

Figur 59: Landbrugslaugets bevægelse på feltet

Grundet den dårlige økonomi der blev udkommet af den første sæson i 2002, blev det besluttet at Landbrugslauget i 2003 ikke skulle have nogen egenproduktion, men i stedet for opkøbe økologiske fødevarer hos etablerede grossister som for eksempel Solhjulet og lokale økologiske producenter, idet det ville være billigere end selv at producere det. Man ophørte ligledes med egen produktion af svin og kyllinger, som havde påført lauget store udgifter til lagring, igen på grund af manglende koordination mellem produktion og forbrug. Brinkholm overgik dermed til at være et knudepunkt i et langt mere udstrakt netværk for handel med økologiske varer, danske som udenlandske, idet man for at udvide anvendelsesmulighederne for deres kasser, blandt andet inddrog frugt i sortimentet. Derfor kan man sige, at Landbrugslauget tegnede en bevægelse opad i feltet mod en mindre grad af stedbundethed i sin omsætning af fødevarer. Det kan blandt andet illustreres ved et blik på sammensætningen af Landbrugslaugets kasse i uge 25, hvor der udover frugt fra Argentina, New Zealand og Uganda, er grønsager indkøbt fra distributører som Solhjulet. Blandt grønsagerne i kassen er det kun radiserne, som faktisk kommer fra Brinkholm, hvilket må siges at underminere den specifikke betydning af stedet for Landbrugslauget.

Ugens kasse (uge 25)

I uge 25 indeholdt *frugtkassen* bananer, New Zealandske æbler (Royal Gala), Argentinske pærer (Anjou) og Ananas fra Uganda. Send en mail, hvis der skal en frugtpose med grønsagsskassen.

Grå kasse			Grøn kasse		
1,2 kg	Nye kartofler	Solhjulet	1 kg	Nye kartofler	Solhjulet
1 kg	Gulerødder-nye	Solhjulet-Italienske	600 g	Gulerødder-nye	Solhjulet-Italienske
1	Spidskål	Solhjulet	1	Spidskål	Solhjulet
1 gren	Tomater	Solhjulet-Hollandske	1 gren	Tomater	Solhjulet-Hollandske
1	Iceberg salat	Lars Skytte	1	Iceberg salat	Lars Skytte
1 bdt.	Radiser	Brinkholm	1 bdt	Radiser	Brinkholm
1	Agurk	Solhjulet			
1 bdt	Løg, nye	Solhjulet			
1 ps	Ingefær frisk	Solhjulet-Tanzania			
1	Hvidløg	Solhjulet			

Figur 60: Landbrugslaugets kasser i uge 25 (Landbrugslauget, 2004a)

Sammenfattende kan man til Landbrugslaugets bevægelse på feltet sige, at som fællesskab betragtet er det mere nærliggende at betegne det som et *æstetisk* snarere end et *etisk* fællesskab, idet forbrugerengagementet godt nok finder et i bogstavelig forstand kontant udtryk, men udover det er det tilsyneladende kun et mindretal som er involveret. Det kan, og har i visse henseender, ført til at en del arbejde bliver "tørret af" på landmændene, som til gengæld er afskåret fra at høste en eventuel økonomisk mergevinst for deres indsats. Det bør dog siges her, at de første landmænd, der trådte ind i lauget, ikke udtrykte interesse for resultatløse, som ellers blev diskuteret som den første mulighed med hensyn til organisationen af landmændene (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). Ingen af de ansatte landmænd havde dog en baggrund som selvstændige, hvilket kunne forklare denne orientering mod lønmodtagervilkår. Som netværk betragtet er Landbrugslauget stadigvæk er et relativt nystartet projekt, og som sådan kan det stadigvæk udvikle sig i forskellige retninger, som indikeret i figuren ovenfor. En tidligere landmandsandelshaver stillede i relation hertil spørgsmålstegn ved om man i det hele taget har etableret en passende struktur for en tæt integration mellem producenter og forbrugere med købet af Brinkholm som det stedlige ankerpunkt for Landbrugslauget (LL07_landmand, 2003). Argumentationen gik på, at det trods alt drejer sig om en ejendom på 60 ha, hvilket stiller anderledes store krav til forrentningen end for eksempel en ejendom på under 10 ha ville. Den tidligere landmandsandelshavers oplevelse i sin egen ansættelse var at der var meget fokus på at få solgt nogen kasser, hvorimod mere langsigtede udviklingsprojekter, som for eksempel den pågældende landmandsandelshavers eget fokusområde naturgenopretning, kun havde lav prioritet, da man havde rigeligt at gøre med at holde sig oven vande (LL07_landmand, 2003). Denne oplevelse optræder også i et lignende amerikansk projekt, et CSA i Midtvesten, hvor man på samme måde oplevede at dannelse af

fællesskaber, naturplaner og andre mere langsigtede udviklingsprocesser, måtte vige til fordel for overvejelser om *cashflow* og afsætning af kasser (DeLind, 1999). Med hensyn til den rumlige placering af Brinkholm, er den trods alt stadigvæk en time væk fra København og den er på den måde ikke umiddelbart en del af det tid-rum som kunderne bevæger sig rundt i. Den tidligere landmandsandelshaver mente at man muligvis havde fået mere ud af at købe en mindre ejendom tættere, og gerne helt inde ved byen (LL07_landmand, 2003), hvorved man havde haft langt bedre muligheder for at blive et sted hvor man ”hænger ud”. I hvert fald synes Landbrugslauget at have sine problemer med for alvor at realisere solidaritet mellem landmænd og forbrugere.

8.5 Aarstiderne

Aarstiderne kan på en måde betegnes som ”Imperiets Juvel” på det økologiske felt, da de på mange måder har løst nogen af de problematikker som de foregående cases har mødt i deres udvikling. Virksomheden har formået at transformere sig fra et lokalt netværk til et nationalt netværk og har derved kunnet realisere en udstrakt grad af arbejdsdeling som på produktionssiden har løst nogen af de åbenlyse overbelastningsproblematikker som Aarstiderne i lighed med Landbrugslauget udviste i sin tidlige historie. Arbejdsdelingen har i høj grad foregået som *outsourcing* af en del af de førhen endogene processer på Barritskov Gods, dvs. egenproduktion er nu afløst af et netværk af specialavlere inden for de enkelte varegrupper. Det kapitalunderskudsproblem, der i sidste ende tog livet af Økoterminalen, har man i Aarstiderne løst ved at inddrage venturekapital fra Triodos Bank, som var en væsentlig faktor i at virksomheden overlevede både hypervækst og underskud i starten af dette årti. Modsat Spidsrodens frygtløse/dumdristige livtag med en metier man reelt ikke kendte noget til, har man i Aarstiderne kunnet rekruttere specialiseret ekspertise på målrettet vis og har løbende kunnet udvikle sin IT-struktur, så den kunne understøtte den dramatiske skalaudvidelse man gennemgik i starten af dette årti.

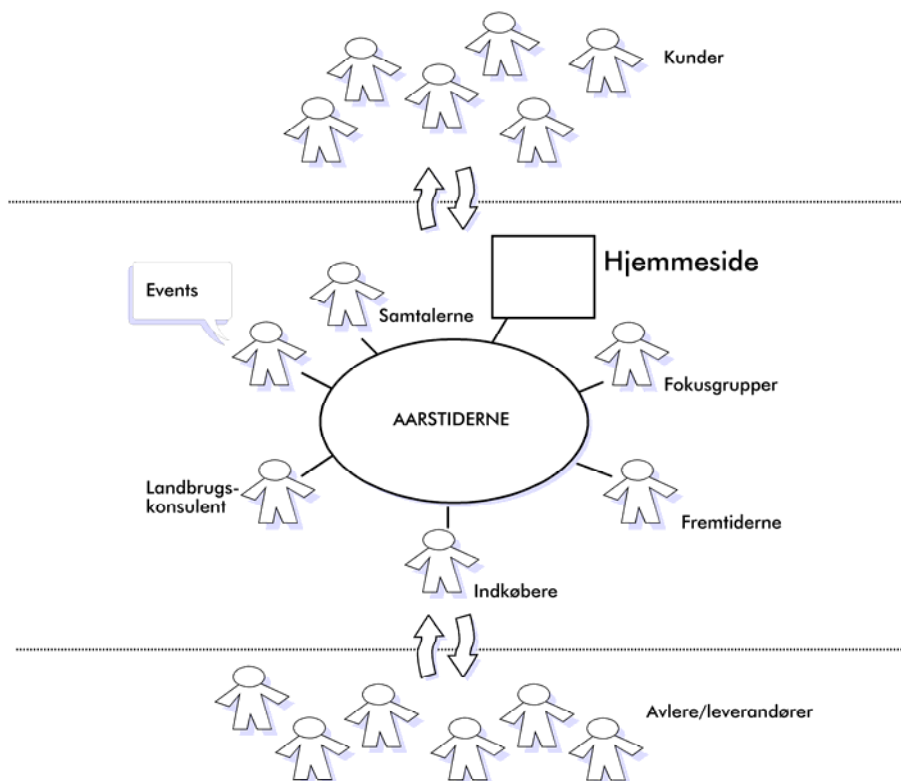
Tabel 37: *Karakteristik af Aarstidernes historiske udvikling*

	første observerede position	sidste observerede position
social integration	gensidig forpligtelse mellem producenter og forbrugere i form af selv afhentning af produktion; ingen aftaler om omfordeling	massiv tilgang af nye aktører; kunder uforpligtede; markant symbolsk integration internt i virksomheden via <i>branding</i> og organisationsudvikling; ingen aftaler om omfordeling
system integration	relativ lav grad af	markant udvikling på IT-

	arbejdsdeling; primært brug af "interne" ressourcer	siden (web); markant rekruttering af kunder og specialiserede avlere; benyttelse af international investeringsfond; rekruttering af specialiseret arbejdskraft; outsourcing
rumlig indlejring	center-periferi organisation i kraft af egen produktion af grønt og lokale kunder; lokal afsætning	netværksorganisation; ophør af egen produktion; køb fra grossister og importvarer; afsætning på national skala, dog primært København

Aarstiderne har i lighed med Spidsroden og Landbrugslauget startet op som et primært lokalt indlejret netværk mellem producenter og forbrugere. Det fandt i dette tilfælde sted via dannelsen af Barritskov Grønsagshave i 1997, som leverede til 100 familier, som selv afhentede deres del af produktionen (aarstiderne.com, 2003). Da familierne således selv var involveret, er Aarstiderne indledende blevet klassificeret som stort set lige så social integreret som Spidsroden og Landbrugslauget. Aarstiderne har dog gennemgået en dramatisk forvandling til en helt anden type virksomhed end nogen af de andre. Dette skift involverer blandt andet en helt anden udstrækning i rum, hvor man opererer på noget der ligner landsdækkende skala (man dækker nu 80% af alle postadresser og har planer om at etablere sig i Sverige).

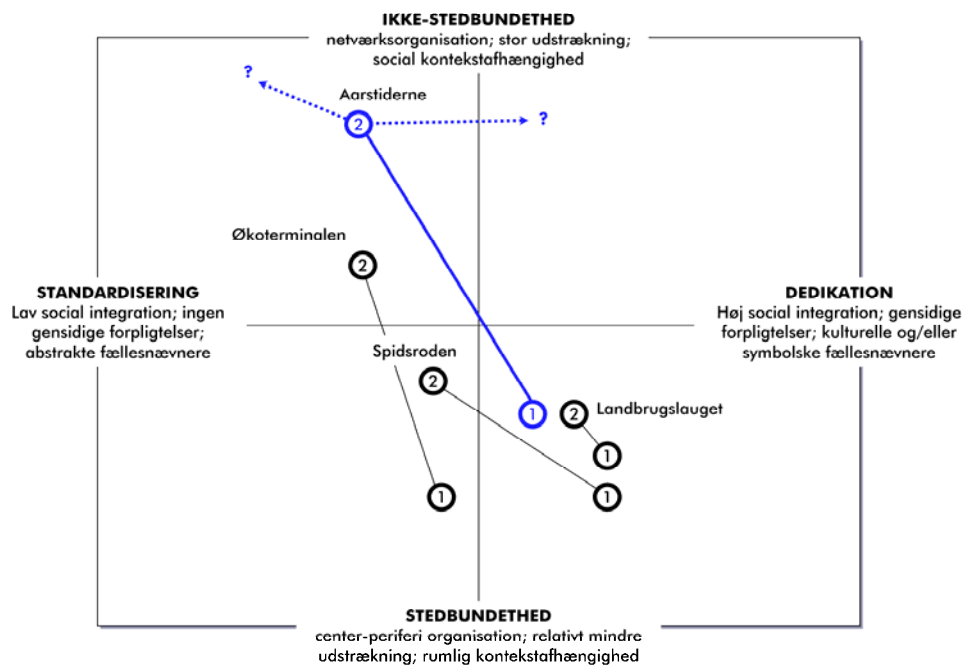
Med hensyn til udviklingen af organisationen, har man løbende tilpasset sig til den store udstrækning i tid og rum, specielt ved at udvikle sin kommunikationskapacitet udad til. På kundesiden har man udviklet hjemmesiden som et organisk voksende virtuelt rum der med løbende opdatering af *weblogs*, stadigt nye muligheder for sammensætning af kasser og en blanding af kunders og ansattes historier, dagbogsnotater og refleksioner udgør en selvstændig æstetisk attraktion i sig selv. Selskabet logger sig dog også ud af den Økologiske *Matrix* i form af afholdelse af events, som på spektakulær vis placerer selskabet i kød, blod (og fødevarer) i gadebilledet i blandt andet København. Via fokusgrupper holder man sig hele tiden ajour med ønsker blandt kundeskaren, som er en væsentlig faktor i den høje grad af innovation der præger virksomheden.

Figur 61: *Aarstidernes kommunikationsstruktur*

På producentsiden er man relativt mere traditionelt organiseret, da den gængse ”adgangsport” til Aarstiderne ikke er virtuel, men dermod selskabets indkøbere, som varetager størstedelen af den løbende kontakt til leverandørerne. Blandt de avlere som blev interviewet i gennem projektet var der relativ tilfredshed med samarbejdet med Aarstiderne, som af en blev betegnet som ”fair og rimelige” (AA07_avler, 2003). Der var dog stor forskel på udmeldingerne fra de forskellige avlere; en anden var mere prosaisk omkring sin relation til Aarstiderne og kaldte det ”ren forretning” (AA02_avler, 2003). En tredje gav udtryk for udbredt tilfredshed, men havde dog sine bekymringer omkring hvorvidt fokus skiftede fra økologi til Aarstidernes eget *brand* som omdrejningspunktet i kvalitetsudviklingsprocessen (AA06_avler, 2003). Den pågældende avler rejste i den forbindelse en diskussion om hvorvidt man gjorde nok for at ”opdrage” forbrugeren, idet man efter hans opfattelse begyndte at importere mere og mere udenlandsk frugt, blandt andet båret af at man i Aarstiderne var begyndt at bruge EU’s sorteringsregler. Han mente at man nok kunne gøre mere for at understøtte en dansk produktion af økologisk frugt ved i højere grad at forpligte sig på det, fremfor at gå efter det gode udseende af den udenlandske frugt.

Omkring Aarstiderne som virksomhed er det dog umiddelbart svært at sige andet end at den, sammenlignet med de andre cases, gør det hele lidt bedre; det ytrer sig blandt andet ved bedre IT-arkitektur, velfungerende kommunikationsmedier, indbydende æstetisk koncept, bedre monitoring af egen praksis, effektiv tilpasning af denne, målrettet kvalitetsstyring og professionel håndtering af finansiel kapital.

Figur 62: Aarstidernes bevægelse i feltet

Der er dog visse andre udfordringer forbundet med at operere i den store rumlige skala, som Aarstiderne er på nu. Som angivet i det sidst offentliggjorte årsregnskab, bevæger selskabet sig nu ind i en konsolideringsfase, hvor et vigtigt mål bliver tilpasning af omkostninger, som blandt andet har ytret sig ved *outsourcing* af økonomifunktionen og selskabets køddistribution, samt udfasning af Barritskovs egen produktion (publi-com.dk, 2004b). Denne udfasning af Barritskovs placering som et bio-fysisk omdrejningspunkt for netværket, markerer sådan set kun en bevægelse mod en stadig større grad af netværksorganisation, som har været undervejs siden Aarstidernes kursskifte i 1999-2000. Netværksorganisationen kan siges at introducere et i øjnefaldende element af flygtighed i netværket. Kunderne er på samme tid fjerne og tæt på, kun et klik på musen væk, og produktionsstederne er ikke unikt *hardware* i netværket, men derimod udskiftelige knudepunkter i et netværk. Netværksorganisationen kan derfor give fluktuation i avlerskaren, idet både Aarstiderne og avlerne til enhver tid (under hensyntagen til indgåede aftaler, naturligvis) kan koble sig med andre netværk. Et fællestræk mellem de

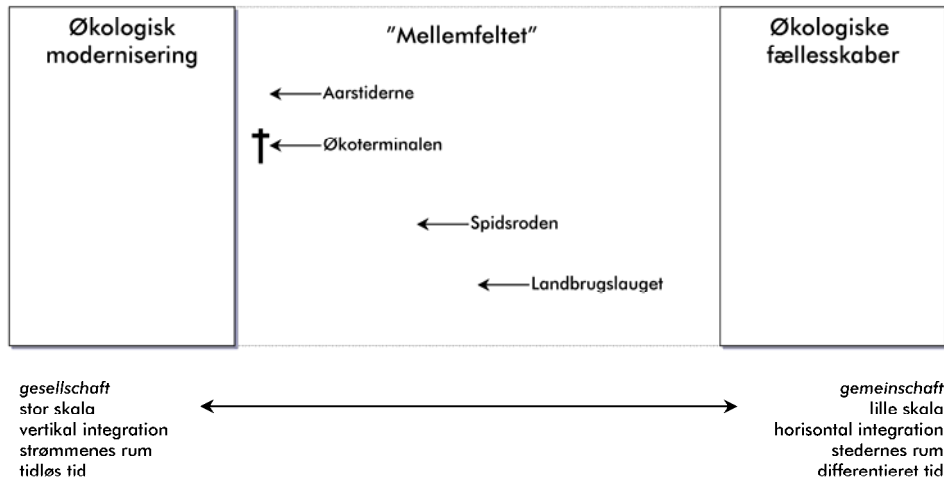
interviewede avlere var i relation hertil, at de hver især søgte at sprede deres afsætning mellem flere aftagere, for ikke at være afhængig af kun én aftager (AA06_avler, 2003; AA07_avler, 2003). På den anden side var det et væsentligt ærinde for avlerne at opnå en vis stabilitet over deres afsætningssituation, da det bestemt heller ikke var lykken at få afsætningen spredt over mange små kanaler, som hver for sig ikke kunne trække nogen større eller stabil mængde. Dette var i særlig grad relevant for to af avlerne, hvor den ene havde en divers produktion med frugt og fjerkræ, og den anden havde et uafhængigt gårdmejeri med produktion af ost (AA06_avler, 2003; AA08_liverandør, 2003). De delte begge oplevelsen af at måtte bruge relativt meget tid på at sikre deres (alternative) afsætning, da de begge producerede unikke produkter i begrænset mængde, som på den måde kun vanskeligt kunne vinde indpas i supermarkederne, som helst ser at man er istand til at forsyne en passende mængde supermarkeder før de vil gå ind i et samarbejde. For gårdmejeriet mandede dette kroniske afsætningsproblem ud i, at det måtte lukke ca. en måned efter interviewet var blevet udført.

Fluktuationen gør sig tilsyneladende også gældende på kundesiden, hvor en medarbejder i Samtalerne skønner udskiftningen på årsbasis til at være omkring 50% (Jacobsen, 2003). Denne kontekst synes at have spillet en rolle for nogen af de nyere udviklingsprocesser, der har fundet sted i Aarstiderne. Blandt andet iværksatte man i løbet af 2003 et *transparens*-projekt, der som navnet antyder, sigtede mod at øge gennemsigtigheden af selskabets praksis. Konceptet var tænkt som både et internt og eksternt udviklingsprojekt, hvor man blandt andet omkring den eksterne del drøftede muligheden af at indføre en dansk *fair trade* model overfor selskabets avlere. Der har i december 2003 været afholdt et møde mellem Aarstiderne og selskabets avlere for at drøfte hvad man kan gøre for at skubbe udviklingen i retning af en mere solidarisk fordeling af værditilvæksten, men det har endnu ikke ledt til konkrete aftaler. Sammenfattende kan man sige, at Aarstidernes fremtidige orientering på feltet endnu står åbent, som illustreret ovenfor. Man kan bevæge sig med en konsolidering af sin nuværende position på markedet, enten via en bevægelse over mod en større grad af social integration eller mod en højere grad af standardisering.

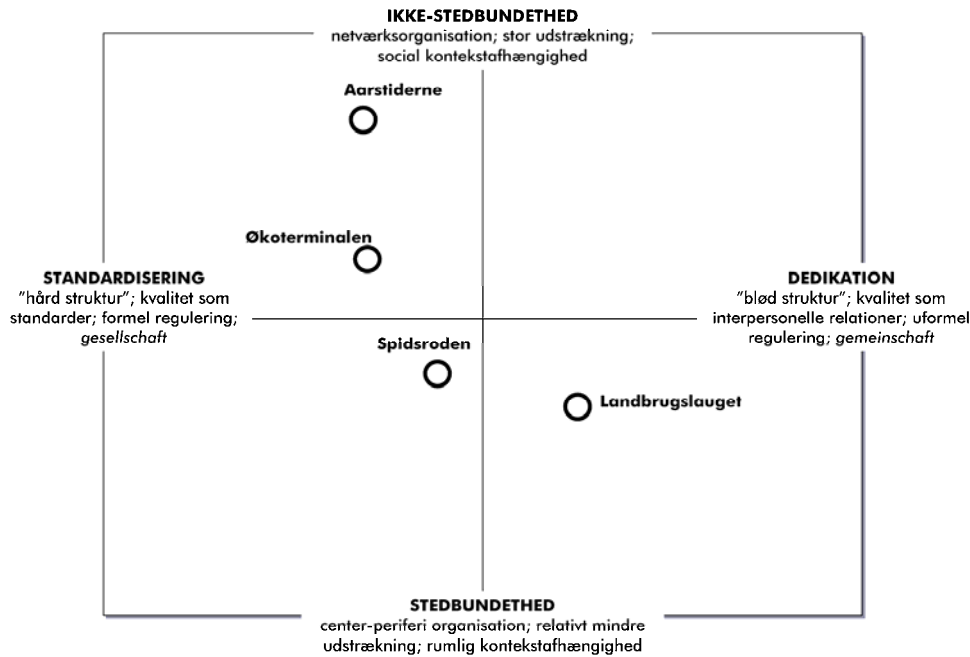
8.6 Generel diskussion – træk i feltet?

Som tidligere nævnt, er den generelle tendens for alle fire cases, at der sker en reduktion af graden af social integration, men til gengæld en forøgelse af den rumlige udstrækning og dermed en tilnærmelse til netværksorganisation fremfor center-periferi organisation. Dette er i høj grad tilfældet for Aarstiderne og i relativt mindre grad for Spidsroden og Landbrugslauget. I relation til projektets overordnede analysemodel, sker der et relativt

træk over til venstre i feltet, over mod idealtypen ”økologisk modernisering”, et træk som undervejs fik Økoterminalen til at gå konkurs. Det giver umiddelbart et bekræftende svar på projektets hovedspørgsmål, men der mangler dog på dette sted en tværgående betragtning over de fire cases, som kan afklare hvilke fællesstræk og forskelle der er mellem de måder, hvorpå de har bevæget sig i feltet, som ville kunne kaste lys over hvilke kræfter der kan siges at trække i feltet.

Figur 63: Overordnet bevægelse af cases i feltet

Figur 64: Position i feltet for de fire cases anno 2004⁷⁹

Som udgangspunkt kan man med udgangspunkt i Bourdieus anbefalinger til empiriske analyser (Bourdieu & Wacquant, 1996 [1992]:91-92), prøve at placere disse fire cases i forhold til det overordnede felt. Som tallene i det indledende kapitel oplyste, så bliver kun en 12-13 % af de samlede økologiske salg omsat via afsætningskanaler som de fire udvalgte cases. Hvad der er værd at bemærke i denne forbindelse, er at størrelsen af det samlede marked for økologiske produkter ikke har ændret sig nævneværdigt i den periode (1999-2003) hvor Aarstiderne har ekspanderet voldsomt (ØL, 2003). Det synes at indikere, at Aarstidernes ekspansion har flyttet markedsandele fra andre dele af det økologiske marked og at det overordnede felt tilsyneladende kendetegnes ved markedsmætning. Denne antagelse støtter sig op ad tal fra 2002, der opgiver den samlede omsætning af økologiske fødevarer til 2,5 milliarder kr. (ØL, 2003), så udgør Aarstidernes omsætning i samme år ca. 5,4 % af denne (for 2003 udgør denne 5,7%) (publi-com.dk, 2003b; 2004b). Førnævnte tal oplyser markedsandelen for alternative salgskanaler⁸⁰ til 12,6% i alt, hvilket betyder at Aarstidernes omsætning udgør næsten halvdelen af omsætningen inden for de alternative salgskanaler. Denne omsætning har oven i købet en markant geografisk slagside, hvor langt den største del af markedet befinder sig i Københavnsområdet. Denne geografisk skæve fordeling af det økologiske forbrug har været nævnt i mange forskellige undersøgelser som et tilsyneladende generelt kendetegn for det økologiske marked (Bjerre, 1997; ØL, 2003). Det kan have en væsentlig betydning for dynamikken på feltet, at den samlede mængde økologiske omsætning synes at være konstant⁸¹ og muligvis har stabiliseret sig med hensyn til geografisk udbredelse. For eksempel har flere af de interviewede forbrugerandelshavere i Landbrugslauget, som kan betegnes som økologiske eliteforbrugere (Unger, 2002; 2003), givet udtryk for at de føler sig forpligtet på også at købe hos andre alternative afsætningskanaler som en faktor i at forklare hvorfor de ikke aftager Landbrugslaugets egne produkter (LL06_andelshaver, 2003; LL09_andelshaver, 2003). Denne begrænsede forbrugskapacitet hos økologiske eliteforbrugere synes dog at være mest relevant i relation til det københavnske marked. Økoterminalen synes for eksempel ikke i samme grad som Landbrugslauget at have mærket noget til det, idet man opererede på nogen andre geografiske områder i feltet end nødvendigvis det økologiske privatkundemarked i København. For eksempel afsatte Økoterminalen grønsagskasser via tankstationer, et forbrugsmiddel som ingen af de andre cases har gjort brug af, og som ikke udgjorde en konkurrence i relation til for eksempel Aarstiderne; man rettede sig også mod en bredere kundeskare end de andre cases, som overvejende retter sig mod privatkunder. Man kan så i den forbindelse kun beklage, at Økoterminalen gik fallit, før denne afsætningskanal kunne blive videreudviklet via deres forhandlinger med Dagrofa. Hvis en væsentlig

udfordring på et i nogle regioner (læs: København) tilnærmelsesvist mættet økologisk marked er at møde kunderne hvor de er, var tankstationen et oplagt mødested. Specielt i relation til at tankstationer i stigende grad flytter markedsandele fra nærbutikker og kiosker (Heidemann, 1996; Tajik, 1996; Lindhardt, 1998) og som sådan udgør en stor *lokal* markedsplads mange steder i landet. Hvis økologiske fødevarer kunne komme ind og få et bredere fodfæste der, ville det have været medvirkende til at lukke nye områder i det økologiske felt op. For Spidsroden er den lokale mætning af feltet ikke på samme måde en udfordring, idet deres kundeskare er veldefineret og lokal og deres primære forbrugsmiddel er af fysisk art (butikken) og oven i købet unik i kraft af sin binding til indehaverens person, så det er sværere at forestille sig, at de møder det samme problem som Landbrugslauget, som på sin side kan siges at komme i det problem i kraft at andelshaverne ikke aftager deres produkter og at de derfor må opsøge kunder andre steder i byens rum. Hvis Spidsroden derimod selv skulle ud og opsøge nye aktører uden for deres nuværende rumlige og sociale kontekst, ville de også møde denne problematik.

Hvis mætningen, dvs. den manglende udvidelse af det overordnede felt, spiller ind på udviklingen i *specifikke* lokaliteter som København, synes der dog at være basis for at tale om at denne er led i et mere *generelt* problem på tværs af alle cases, som handler om *manglende samordning af økologisk forbrug og produktion i tid og rum*, hvilket hentyder til at der i alle cases sker en bevægelse væk fra lokale produkter til en relativt større grad af netværksorganisation i både forbrugs- og produktionsleddet. Problemet er belyst i andre undersøgelser, for eksempel i et tværeuropæisk studie af økologiske fødevaremarkeder, hvor et af de generelle udviklingstræk identificeres som værende netop den manglende samordning mellem den store økologiske produktion i Sydeuropa og det store økologiske forbrug i Nordeuropa (Miele, 2002), hvilket på sigt kan vanskeliggøre en regional indlejring af økologiske jordbrugsformer. Et lignende perspektiv udtrykkes, i tid-rum termer, i forbindelse med en analyse af fremvæksten af markedet for *convenience food* (Warde, 1999), hvor det hedder sig at disse "bekvemmelighedsfødevarers" fremgang knytter sig til behovet for at koordinere de enkelte familiemedlemmers tid-rum spor gennem hverdagslivet, dvs. de mange projekter som hver især bruger sin tid på gennem rummet. Der skelnes i den forbindelse mellem *moderne bekvemmelighed*, som knytter sig til reduktion af arbejdstid, og så *hypermoderne bekvemmelighed*, som snarere knytter sig til at fastholde familiemedlemmerne sammen i et afgrænset tid-rum, før de bevæger sig videre i deres individualiserede tid-rum spor gennem hverdagen (Warde, 1999). Det er efter Wardes optik den sidste, der kan bidrage til at forklare væksten i bekvemmelighedsfødevarer, selvom man i undersøgelsens genstandsfelt i England

udtrykker et principielt meget ambivalent forhold til bekvemmelighedsfødevarer. Pointen i relation til dette projekts cases er, at både producenter og forbrugere i de undersøgte netværk, synes ligeledes at være influeret af hvilken bevægelse i tid og rum, deres biografi tegner. I Spidsrodens tilfælde viste det sig som et problem at koordinere aktivisternes mange forskellige engagementer, som var medvirkende til de til tider kaotiske forhold i den tidlige Spidsrod. Forbrugerandelshaverne i Landbrugslauget synes ligeledes at være engageret i mange andre gøremål, for eksempel arbejde, egen produktion af grønt, køb af fødevarer andre steder, familieliv osv., hvilket er med til at reducere deres grad af integration med netværket og indgår derved som et væsentligt træk i feltet. Størstedelen af de kunder hos Aarstiderne, som blev interviewet, lagde stor vægt på bekvemmelighed som et meget væsentligt element i deres motivering for at handle hos Aarstiderne (AA04_kunde, 2004; AA05_kunder, 2004). Aarstidernes brug af deres hjemmeside som deres primære forbrugsmiddel er da også godt tilpasset familier med en divers tid-rum bevægelse, som det finder sted i familier med to udearbejdende forældre. Man kan dog godt undre sig over, at man i det mindste i Landbrugslaugets tilfælde ikke finder en større grad af koordinering mellem produktion og forbrug. Man havde i projekteringsfasen af Landbrugslauget en diskussion af fordelingen af rettigheder og pligter, men man valgte her at fastholde forbrugerens autonomi, af hensyn til antallet af rekrutterede andelshavere, hvor man var interesseret i en hurtig hvervning det pågældende år (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). Man mente at hvis man pålagde forbrugeren forpligtelser, ville det skræmme nogen væk, hvilket man ikke ville på det pågældende tidspunkt. Så selv her, står man også med en forbruger som i bund og grund er fri, uforpligtiget og derfor autonom.

Denne forbrugerautonomi har i de fire cases spillet en central rolle for forøgelsen af den rumlige udstrækning, som finder sted i alle tilfældene. Denne proces finder mange forskellige udtryk alt efter hvilken type forbrug man i de forskellige cases har tilstræbt at koble sig på og efter hvem der er involveret i sammensætningen af sortimenter eller indhold af abonnementskasser. For eksempel skete der hos Økoterminalen en radikal udvidelse af sortimentet, da man gerne ville kunne betjene en bred kundeskare, som omfattede så forskellige aktører som privatkunder og institutionskøkkener, hvor man oven i købet skulle kunne levere fødevarer som halvfabrikata. Hos Spidsroden var ønskerne hos for eksempel veganere i kundeskaren medbestemmende på sammensætningen af butikkens sortiment, som derfor kom til at omfatte varer som ellers indebærer et stort forbrug af vand i fremstillingen og en lang transport som for eksempel tofu. For Landbrugslauget, selvom man ikke benytter sig af for eksempel fokusgrupper til

at lodde stemningen blandt forbrugerne, har man i vidt omfang indsat frugt og andre importvarer som en del af abonnementskasserne for i højere grad at udgøre et aktiv for at lave et komplet måltid. Som illustreret nedenfor, har det den konsekvens, at indholdet af deres kasser (nedenstående eksempel er fra uge 25 i 2004) har rejst relativt langt før det lander hos forbrugerne, nærmere betegnet fra Argentina, New Zealand, Uganda, Tanzania, Holland og Italien (undtaget er dog et bundt radiser, som kommer fra Brinkholm).

Ugens kasse (uge 25)

*I uge 25 indeholdt **frugtkassen** bananer, New Zealandske æbler (Royal Gala), Argentinske pærer (Anjou) og Ananas fra Uganda. Send en mail, hvis der skal en frugtpose med grønsagskassen.*

Grå kasse			Grøn kasse		
1,2 kg	Nye kartofler	Solhjulet	1 kg	Nye kartofler	Solhjulet
1 kg	Gulerødder-nye	Solhjulet-Italienske	600 g	Gulerødder-nye	Solhjulet-Italienske
1	Spidskål	Solhjulet	1	Spidskål	Solhjulet
1 gren	Tomater	Solhjulet-Hollandske	1 gren	Tomater	Solhjulet-Hollandske
1	Iceberg salat	Lars Skytte	1	Iceberg salat	Lars Skytte
1 bdt.	Radiser	Brinkholm	1 bdt	Radiser	Brinkholm
1	Agurk	Solhjulet			
1 bdt	Løg, nye	Solhjulet			
1 ps	Ingefær frisk	Solhjulet-Tanzania			
1	Hvidløg	Solhjulet			

Figur 65: *Landbrugslaugets kasser i uge 25* (Landbrugslauget, 2004a)

Man kan se den samme sortimentsudvidelse hos Aarstiderne, hvor måltidet i særlig høj grad har været et organiserende princip for Aarstidernes sammensætning af grønsagskasser og den senere udvidelse til frugt, oksekød, fisk, ost og kolonialvarer; men sortimentssammensætningen er tæt knyttet til fokusgruppernes feedback og er derfor tæt knyttet til kundernes ønsker. Eksemplet nedenfor er taget fra Aarstidernes frugtudvalg i juli 2004, hvor man varer fra Uganda, Den Dominikanske Republik, Brasilien, New Zealand, Italien, Holland og USA. Bemærk retorikken i udsagnet om at ”..*sortimentet vil være et basissortiment præget af årstidens hittere..*”, som præcist udtrykker det generelle dilemma mellem forbrugets dynamiske natur og de konsekvenser for sikring af funktionel integritet i fødevarerenetværk det kan have, hvis altså forbruget fortsat er at betragte som et autonomt domæne.

Frukt: [Printervenlig](#)

Frukt

[Din kurv:](#)
Din kurv er tom.

- [Frukt](#)
- [FruktKasser](#)
- [Lige nu](#)

Søg: [Søg](#)

i Frukt
 alle varer

Frukt er sund snack!
Suppler frugten i din pose eller kasse med flere af de dejlige frugter. Sortimentet vil være et basissortiment præget af årstidens hittere.

	<p>Ananas Uganda. En sød, saftig frugt, der ikke ofte findes helt moden her i landet. Den skal...</p> <p>Søg stk, DKK 39,00</p>		<p>Bananer Klasse 1 Dom. Rep. Søde bananer findes i flere sorter, men den typiske forskel er...</p> <p>Søg kg, DKK 24,00</p>
	<p>Kiwi Klasse 1 En brun, dunet frugt med saftigt, grønt frugtkød, spættet af et utal af små, ...</p> <p>Søg 6 stk, DKK 20,00</p>		<p>Mangofrukt Brasilien. En eksotisk frugt, der som fuldmoden smager sødt og parfumeret. Fås i flere...</p> <p>Søg stk, DKK 18,00</p>
	<p>Pærer Aarstidens Pærer Sorterne vil typisk være Anjou, Conference, Bosc eller Williams. Pærene...</p> <p>Søg 1 kg, DKK 29,00</p>		<p>Æbler Aarstidernes æbler Altid de bedste æbler, udvalgt efter smag og sprøhed. Æblernes sorter...</p> <p>Søg 1 kg, DKK 28,00</p>

Figur 66: Udbud af frugt hos *aarstiderne.com*, juli 2004 (*aarstiderne.com*, 2004a)

Det ovenstående skal derfor ikke læses som en billig kritik af hverken Aarstiderne, som efter flere avleres udsagn har gjort en stor indsats for at højne kvaliteten af økologisk frugt og grønt på det danske økologimarked (AA06_avler, 2003; AA07_avler, 2003), eller af Landbrugslauget for at udvise sund forretningssans, men netop som udtryk for et generelt dilemma, hvor det er en væsentlig udfordring at privat, autonomt forbrug ikke på sigt kommer til at udgøre et fælles problem, i kraft af at dets dynamik afkobler produktionssteder i vilkårlig rækkefølge alt efter forbrugets ”indre” logik, hvis man kan tale om en sådan. Det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at der ikke i nogen af de fire cases kan tales om unikke produktionssteder, som er uløseligt, eller i det mindste over et helt sædskifte (op til 7-8 år), knyttet til de pågældende fødevarenetværk. Selv hos Landbrugslauget har man udfaset sin egen produktion for i stedet at købe hos grossister, i lighed med Spidsroden som også primært køber hos grossister. For alle fire cases gælder det, at man i stigende grad har frigjort sig fra hvad Castells kalder *stedernes rum*. Hvis man følger Castells begreber om at stedernes rum kendetegnes ved biologisk tid, tidsdisciplin og anden socialt bestemt sekventering af produktive aktiviteter (Castells, 1996:464-465), så er det netop det, som man i disse netværk har reduceret ved at droppe sin egen produktion og ved at aftage gennem grossister. Dette har naturligvis sine åbenlyse forretningsmæssige fordele at koble denne ”stedets træghed” fra, men det har bare den ulempe, at den tidsbinding som indgår i opbygningen af velfungerende agroøkosystemer bliver ekstern i forhold til netværkets dynamik. Det bliver således ikke et

indbygget ansvar for netværket at udføre langsigtede projekter som plantning af læhegn, genoprettelse af vandhuller, generere kompost af en passende kvalitet eller fremavl af tilpassede egenskaber hos planter og dyr. Et konkret eksempel er den tidligere landmandsandelshaver hos Landbrugslauget, der beklagede at hendes interesse for naturgenopretning ikke kunne komme til udtryk i hendes ansættelse, ligesom at Barritskov Gods har sit eget .com⁸², som således nu er et andet og autonomt projekt i forhold til Aarstiderne, selvom godset stadigvæk er husvært for Aarstiderne. I stedet skal mange af disse langsigtede hensyn i princippet integreres i markedsprisen, som den forhandles mellem netværket og de enkelte avlere; i det perspektiv indgår det økologiske primært som en kvalitetsparameter for produktet i sig selv, ikke som udtryk for et integreret koncept for hele agroøkosystemer på de enkelte landbrugsbedrifter.

Det generelle indhold i denne problemstilling synes at være at de mange forskellige *private* transaktioner og relationer som udgør netværkene, potentielt kan have den utilsigtede konsekvens, at de kan medvirke til *fælles* problemer i form af lange transporter af fødevarer og en konsekvent afkobling af stedets rum og naturens tid. Daniel Miller giver udtryk for dette i forbindelse med en kritisk behandling af varefetischisme⁸³:

"I would argue that, in shopping, thrift and desire to save money arise principally out of the moral imperative which dominates ordinary shopping, where the shopper stands for the interests of family and the household. But the aggregate effect of this, amplified by the market system, is vast poverty for those with least power. So we live in a world where now private virtue produces public vice." (Miller, 2003:362)

Eksemplet er godt nok møntet på privat husholdning (at holde hus med pengene), men forholdet mellem privat forbrug og fælles problemer synes relevant at inddrage her. Bauman giver også et væsentlig indspil til denne debat, med nedenstående citat fra et nyligt interview:

"Forbrugersamfundet er fundamentalistisk. Frihed defineres her individuelt, mens viljen til forandring kun kan realiseres kollektivt. Forbrugersamfundet tilbyder, at alle dine eksistentielle problemer kan løses gennem udveksling på markedet. Vi er kastet i en kapitalistiske situation, som vi ikke kan forandre som forbrugere. Og netop når vi handler som forbrugere og bestemmer vores frihed som evnen til at købe, kommer selve betingelsen for forandring i modstrid med definitionen på frihed. Du kan forbruge

sammen med andre, men du kan ikke forbruge kollektivt. Forbruget er altid individuelt. Og den virkeligt frie handling, som vil skabe forandring, kommer til at ligne tvang.” (Lykkeberg, 2004)

På baggrund af dette, bliver det af centralt interesse, hvordan forbruget søges integreret i de udvalgte fødevarer-netværk. Hos Landbrugslauget må det siges at være delvist mislykket at opnå en tættere integration i kraft af andelshavernes manglende opbakning. Man havde ellers her lagt op til en *formel regulering* af relationen mellem produktion og forbrug i kraft af andelsorganisationen, men dette omfattede altså ikke forbruget. Bauman synes at have fat i noget i relation til dette omkring at ”den virkeligt frie handling, som vil skabe forandring, kommer til at ligne tvang”; de involverede i Landbrugslaugets projektgruppe mente netop af det ville afskrække potentielle andelshavere at være forpligtet. Det er dog her af væsentlig betydning at der foregår en vis grad af *normativ regulering* af forbruget i regi af nyhedsbreve og de opskrifter, som for eksempel Aarstiderne og Landbrugslauget udsender med deres kasser. Nogen af de interviewede kunder hos Aarstiderne har da også givet udtryk for at det faktisk har rykket dem med hensyn til at lave årstidsspecifik mad, at de har lært hvad man kan bruge årstidens grønt til (AA04_kunde, 2004; AA05_kunder, 2004). Der er dog også påbegyndt udviklingstiltag hos Aarstiderne, som har søgt at imødekomme denne mangel på reel integration af deres kunder, deriblandt det tidligere nævnte transparens-projekt. Det er dog endnu for tidligt at udtale sig om, hvorvidt det vil lykkes at udvikle en sådan *fair trade* model i Aarstidernes forretningsnetværk. Adspurgt om sin interesse i en sådan model, svarede en avler ved Aarstiderne, at han i givet fald ville foretrække at de som avlere havde en reel del i virksomheden, for eksempel i form af andele, hvis en sådan fordelingspolitik skulle blive til noget (AA02_avler, 2003). En anden avler var som sådan meget positiv over for det, idet han mente at en eventuel deling af den økonomiske risiko ved produktionen i form af for eksempel forudbetaling, ville være en stor fordel (AA06_avler, 2003). Han tvivlede dog på, at det ville være muligt i politisk forstand, dvs. at det var svært at forestille sig i kraft at man så skulle tage en principiel beslutning om det. En tredje avler tvivlede dog på at det ville være praktisk muligt i det hele taget at udarbejde en holdbar måde at opgøre værditilvæksten på produkterne og efterfølgende udarbejde en ligelig fordeling mellem producent, grossist og forbruger (AA07_avler, 2003). Eftersom konceptet på det tidspunkt kun eksisterede i form af generelle formålserklæringer, var det generelt ret lidt konkret at bruge som udgangspunkt for en regulær diskussion, hvilket vanskeliggjorde en målrettet bedømmelse af avlernes position over for det. Der er dog tilsyneladende tale om en kompleks udvikling, idet træk i den formelle regulering af Aarstiderne hiver i en anden retning, mod større grad af udlejring, for eksempel benyttelsen af EU's sorteringsregler på

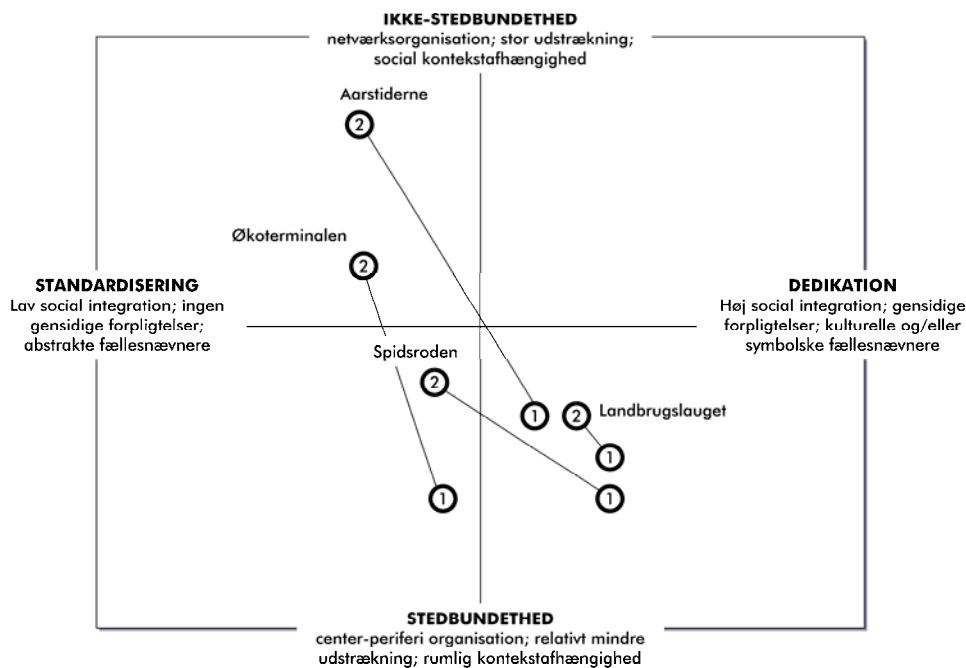
frugtområdet, hvilket efter en af deres avleres side er kraftigt medvirkende til at reducere andelen af dansk frugt der cirkulerer i netværket (AA06_avler, 2003).

8.7 Konklusion

Dette projekt har kredset omkring fire spørgsmål, som har været ledetråd for den foregående behandling:

- (1) Finder udlejring sted i regi af alternative økologiske fødevarenetværk?
- (2) I givet fald, på hvilke måder finder udlejringen sted?
- (3) Givet at udlejring finder sted, hvilke kræfter kan da siges at trække i feltet?
- (4) Uagtet om udlejring finder sted eller ej, udgør de undersøgte alternative fødevarenetværk et bud på en genindlejring af fødevarenetværk, der kan integrere både sociale og økologiske hensyn i produktion og forbrug af fødevarer?

Som tidligere nævnt, kan man godt sige at projektet hovedspørgsmål om hvorvidt der finder udlejring sted i alternative økologiske fødevarenetværk, kan besvares positivt. Der synes at have foregået et træk mod en relativt mindre social integration på bekostning af en større grad af systemintegration og samtidigt en bevægelse mod en større grad af netværksorganisation, som har resulteret i en nærmest helt konsekvent afkobling af *blivende* produktionssteder. I det sidste henseende lever de fire cases op til diagnosen om at moderniteten indebærer at ”*all solid melts into air*” (Bauman, 2000a). Når det er sagt, er der dog store forskelle imellem hvordan de enkelte cases har bevæget sig på feltet. Aarstiderne har gennemgået den mest radikale forandring, mens Spidsroden og Landbrugslauget vedbliver med at være relativt mere stedbundne. Økoterminalen gjorde igen noget helt andet og gik fallit og forlod derved feltet, som betød at ansatserne til en betydningsfuld, ny åbning af feltet aldrig blev til noget. I dette projekt så man ellers konturerne af et netværk, som operede uden for den geografiske bias, som kendetegner det økologiske felt, med København som den store motor for salget af økologiske produkter.

Figur 67: Bevægelse i feltet for de fire cases

Der synes ikke i denne undersøgelse af være basis for at betegne de fire cases bevægelse gennem feltet som et udtryk for en konvergens mod en given fælles tilstand, da for eksempel Spidsroden synes at have fundet et stabilt leje, i lighed med Aarstiderne, som ikke er blevet genstand for en fjendtlig firmaovertagelse eller noget i den retning. I Landbrugslaugets tilfælde, er projektet stadigvæk relativt nystartet og det er svært at sige om de allerede nu har fundet et stabilt leje eller om der stadigvæk kan ske radikale skift i deres udvikling. De mest presserende udfordringer for Landbrugslauget er for tiden at få rettet den skrantende økonomi op, men man kan sige at de stadigvæk står med en central udfordring om hvilken retning man skal udvikle sig mod, mod en større grad af økologisk modernisering eller en bevægelse mod at blive et autentisk økologisk fællesskab fremfor et æstetisk. Den konvergens, man kan tale om, er snarere at de undersøgte cases orienterer sig omkring en akse gående fra nederste højre og til øverste venstre hjørne i ovenstående figur. Hvis man på grundlag af de gennemførte casestudier skal prøve at opsummere de problemer eller udfordringer, som udviklingen i disse rejser, må det være følgende:

- De tre cases, som er tilbage på feltet, opererer alle med København som det vigtigste marked, og udtrykker på den måde en fortsat geografisk bias af det økologiske felt, som har gjort sig gældende siden 1990'erne. Spørgsmålet melder sig uværgeligt, om hvor meget mere økologisk mad man kan spise i Københavnsområdet? I hvert fald er

et andet spørgsmål, om det ikke vil være svært for nye initiativer i større skala at komme ind på denne del af feltet og om større åbninger af feltet nødvendigvis må finde sted andre steder?

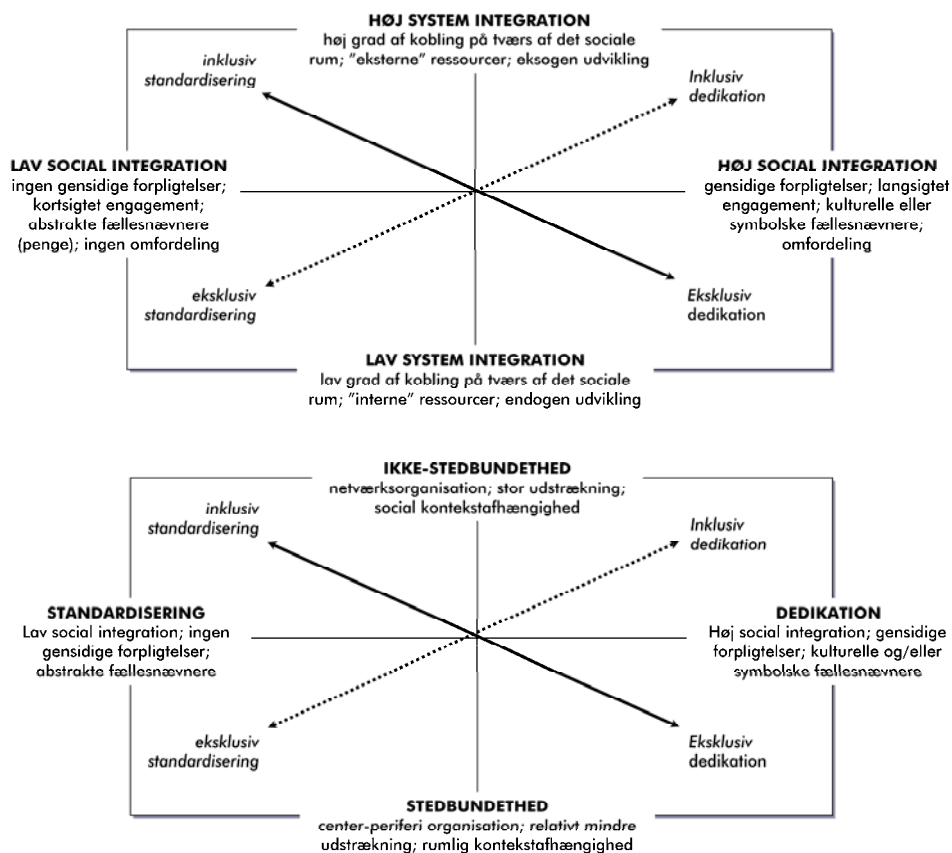
- Der er for alle cases tale om, at forbrug er at betragte som et autonomt domæne, selv i Landbrugslaugets tilfælde, hvor man ellers har fået 500 forbrugere til at købe sig ind i et landbrug. Dette blev ikke fulgt op af en tilsvarende integration med hensyn til forbrugsmønstre. Det stiller i hvert fald behovet for at afklare nærmere, om hvordan forbrugeren ”opdrages”, eller om hvordan en tættere integration eller samordning kunne udformes. Et perspektiv på denne situation fra kritisk teori ville nok sige, at forbrugerne absolut er dem der nyder godt af denne situation.
- Man kan derfor tale om at der tilsvarende er nogen, som ikke helt i samme grad har fordele af den situation. Der er nemlig tale om at alle de valgte cases konsekvent indebærer en afkobling af blivende tilknytninger til specifikke produktionssteder, og i stedet for overgår til netværksorganisation, hvor steder kan kobles af og til alt efter forbrugets indre logik. Eftersom private landmænd i sagens natur udfører en stedbunden økonomisk aktivitet, vil de uværgeligt stå som dem der på sigt mister fordele. Landbrugslauget startede med at have ansatte landmænd, men disse arbejder for tiden overvejende som købmænd, idet man har udfaset sin egen produktion. Spørgsmålet står derfor tilbage om, hvordan man kan sikre sig en ”udviklingskontrakt” mellem stedernes rum og strømmenes rum?

På nuværende tidspunkt kan man sige at i hvert fald de første tre af projektets i alt fire hovedspørgsmål er blevet belyst. Angående det sidste, om man i regi af disse netværk har kunnet integrere både sociale og økologiske målsætninger, er svaret ikke helt entydigt. Spørgsmålet er da heller ikke særligt godt formuleret. Snarere virker det mere relevant at spørge om de valgte cases udgør en forskel i social og økologisk forstand, eller om de har kunnet realisere progressive sociale og økologiske målsætninger. Hvis man tager det økologiske element først, kan man sige at man selvfølgelig har opnået økologiske fordele alene i kraft af at den jord der bliver indrulleret i disse netværk, bliver dyrket økologisk. Men det gør som sådan ikke disse netværk hverken mere eller mindre ædle i relation til ethvert andet netværk hvor økologiske fødevarer cirkuleres. Man har ikke i nogen af de valgte cases realiseret økologiske målsætninger som rakte ud over selve dyrkningsfladen, dvs. at man har ikke givet anledning til for eksempel landskabsøkologisk udvikling. Med andre ord, har man ikke opnået en integration af ”naturens tid” udover hvad dyrkningsreglerne giver anledning til. Angående det sociale element, så er en vurdering afhængig af udgangspunktet. Hvis idealet, som det for eksempel bruges i dette projekt,

skulle være en ligelig fordeling af rettigheder, pligter og risici mellem producenter og forbrugere, så har ingen af de valgte cases realiseret det, ikke engang Landbrugslauget. Det er interessant i den forbindelse at hvis man ser på de fire cases i Woolcocks optik (Woolcock, 1998), er der ingen af dem som er blevet klassificeret som hvad han ville kalde *socialt muliggørende*, eller med andre ord *socialt mobiliserende*. Det har nok primært den betydning, at ingen af disse cases udgør et bud på en social bevægelse. De sociale kontekster, sociale rum eller habitater som disse netværk udgør, er for Spidsrodens og Aarstidernes vedkommende, trods en i forhold til supermarkederne høj grad af dedikering, ikke mobiliserende for en social bevægelse. Landbrugslauget synes på sin side at være relativt mere socialt integreret, men som en tidligere undersøgelse af Landbrugslauget konkluderer (Unger, 2003), har man stadigvæk et stykke vej at gå for man opnår reel solidaritet mellem landmænd og forbrugere⁸⁴. Situationen ville dog se lidt anderledes ud, hvis man i stedet for bruger de mere ufarlige kriterier nærhed⁸⁵ og tillid. I det henseende ville man nok kunne sige, at man ikke har overtrådt "kontrakten" i nogen af de fire cases.

Hvis man skal prøve at pege på nogen bud på hvad der kan gøres for at bearbejde disse problematikker, peger svaret i flere forskellige retninger. Man kan, som det til dels finder sted i regi af Aarstidernes transparens-projekt, søge at benytte sig af *normative reguleringsprocesser*, hvor man søger at italesætte den problematiske situation for de stakeholders, der er involveret i selskabet. En vigtig udfordring i den forbindelse er at sikre sig et relevant forum, hvor denne italesættelse kan finde sted, samt navnlig at sikre sig at for eksempel forbrugere overhovedet har *midler* til at realisere politisk handling med. En af de ideer, som har været luftet i regi af transparens-projektet, har været at forsøge at bruge internettet som medie til at give indblik i de komplekse flow, som kendetegner et selskab som Aarstiderne. Man kan beskrive en sådan strategi som at forsøge at bruge internettet til at defetischere⁸⁶ fødevarerne med, idet man ved hjælp af teknologier som web-baseret GIS, relationelle databaser og digital video i princippet kan visualisere dyrkning, høst og distributionsprocesser i noget nær realtid og synliggøre processer som for eksempel værditilvækst og dennes fordeling. En undersøgelse af internettets potentiale i den retning peger dog på at det ikke nødvendigvis rykker ved etablerede magtforhold, men at det kan spille en væsentlig rolle i kommunikativ forstand (Miller, 2003). Man kan også søge at lave en mere *formel regulering*⁸⁷ af forbrugssiden ved at forsøge at benytte sig af tegnelse af kontrakter, som for eksempel aftaler om udbetaling af forskud for at dele den økonomiske risiko, kontraktligt aftalte leveringspriser eller aftaler, der skal søge at sikre en ligelig fordeling af merværdien. Som

illustreret nedenfor, vil dette indebære en bevægelse mod hvad man kan betegne som *inklusiv dedikation*, hvor man i en kontekst med lav grad af stedbundethed, søger at indgår gensidigt forpligtende aftaler mellem producenter og forbrugere. Det kan ikke afvises at initiativer af denne type kunne lede til større grad af regionalisering af stofflowet gennem netværket. Denne type videreudvikling af økologiske fødevarenetværk er i relation til projektets cases, i særlig grad relevant for en type netværk som Aarstiderne, hvor man har konsolideret sig på en stor rumlig skala, men hvor man ikke kan tale om gensidige forpligtelser. En anden type udviklingsproces, som til en vis grad kan afspejles i Økoterminalens udvikling, går i den modsatte retning mod en større grad af hvad man kan betegne som *eksklusiv standardisering*, hvor man sigter på at bevæge sig ind i de ”ledige rum” som der måtte eksistere for økologiske produkter på lokale markeder, men uden at betinge sig dannelsen af mere blivende alliancer mellem produktion og forbrug. Brugen af ordet eksklusiv skal tages helt bogstaveligt, at man her opererer under en kontekst af stedbundethed som i sagens natur er eksklusiv; der er altså ikke tale om ”eksklusivitet” som betydende høj grad af æstetisering (og høj pris). Økoterminalen viste vejen på spændende vis ved at bevæge sig ind på et af de betydende lokale markeder, nemlig tankstationer. Meget af baggrunden for at foreslå eksklusiv standardisering som et relevant delfelt at vokse ind i, skal ses i det forhold at København muligvis ikke kan blive ved med at vokse ind i himlen som et økologisk marked; man er derfor nødt til at tænke i hvordan man kan finde relevante forbrugere der hvor de er. Man kan sige at selskaber som for eksempel Aarstiderne også er aktive andre steder geografisk end lige København, men resten af landet er i kommerciel forstand ikke centrale for selskabet på samme måde.

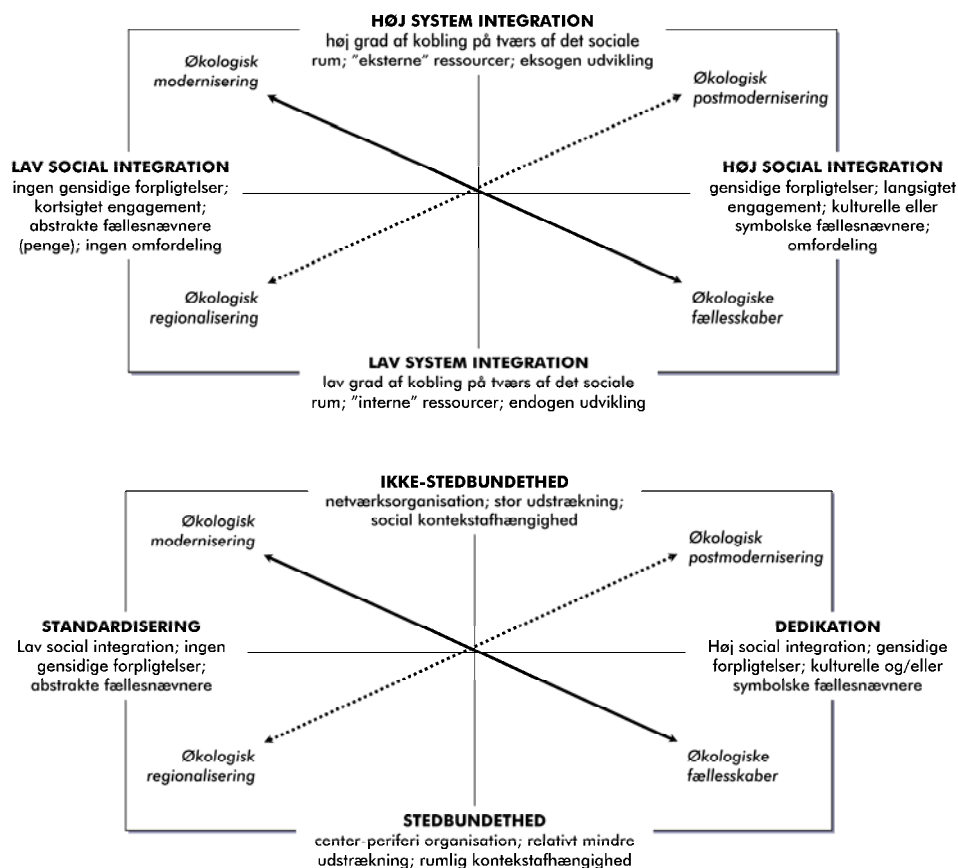
Figur 68: Dimensioner i "bredden" i det økologiske felt

Den helt store udfordring for en sådan udvikling mod at udvide feltets geografiske omfang er at have adgang til distributions- og forbrugsmidler som kan gøre det til et attraktivt marked for nye aktører at etablere sig på. Internettet kan også her spille en central rolle; man kan allerede se hvordan initiativer som Landkøb⁸⁸ muliggør at lokale produktioner kan finde ligeledes lokale forbrugere. Landbrugslaugets on-line faciliteter er for eksempel udarbejdet i regi af Landkøb. Nyere online firmaer som Økoringen⁸⁹ eller Anemonemælk⁹⁰, som afsætter økologiske fødevarer via nettet, samt mange andre lokale abonnementsordninger⁹¹ kan nævnes som eksempler på netværk af denne type. Det bør dog fremhæves at i forhold til den mængde økologiske produkter der omsættes i regi af supermarkederne, er omsætningen i disse alternative netværk endnu meget begrænset.

8.8 Perspektivering

Afslutningsvis kan man godt prøve at belyse perspektivet fra analysemodellens fire typer af økologisk udvikling og prøve at udtrykke disse i mere generelle termer. Derved tegner sig et billede af fire forskellige typer økologisk udvikling, som illustreret nedenfor.

Begreberne om økologisk modernisering og økologiske fællesskaber har tidligere været skitseret i kapitel 6. De ekstra dimensioner man kunne foreslå, i ren hypotetisk forstand, kan benævnes *økologisk postmodernisering* og *økologisk regionalisering*. Økologiske postmodernisering vil være et bud på en postmodernisering, som i lighed med Baumans opfattelse af det postmoderne vilkår (Bauman, 1993; 1995b) betoner en moralsk rekonstruktion som et bærende element i at genfortrylle en verden efter modernitetens gennemgribende rationalisering og en enestående mulighed for at genvinde en etisk-moralsk integritet, som moderniteten historisk har søgt at deponere andetsteds end hos individet. Økologisk postmodernisme vil være at oprette sociale rum, som ikke er stedbundne, men hvor der træffes gensidigt forpligtende aftaler mellem producenter og forbrugere. Økologisk regionalisering indebærer en regional forankring af økologiske fødevarenetværk og vil som sådan kræve en integrering af økologien med andre typer erhvervsliv i en samlet, endogen udviklingsstrategi.

Figur 69: Fire udviklingsretninger på det økologiske felt

Det er dog vigtigt at understrege, at ingen af disse forskellige udviklingsstrategier er uden omkostninger. Hvis man satser på det ene, udelukker man elementer fra de andre; en given udvikling vil være positiv i et givet perspektiv, men vil have negative betydning i andre perspektiver.

Økologiske fællesskaber tilbyder umiddelbart en tillokkende høj grad af fællesskab og giver løftet om socialt retfærdige løsninger på mange af de problemer som dagens fødevarer system byder på. Det vil dog være en krævende opgave at skulle implementere principperne bag sådanne fællesskaber i større skala, blandt andet på grund af deres tendentielt kulturelle og sociale eksklusivitet. Udover at der faktisk synes at være grobund for at oprette levedygtige fællesskaber af denne type, som Landbrugslauget er et eksempel på, har disse fællesskaber en særdeles vigtig mission som "indpisker" for økologiens udvikling, som blandt andre biodynamikerne har været det. De økologiske fællesskaber, som måtte være tilstede på det økologiske felt, er på den måde sociale laboratorier der udforsker nye mulige alliancer og forbindelser mellem forbrugere og producenter.

Økologisk modernisering har ganske givet et meget større potentiale for stor udbredelse, men risikoen er at den udarte til "virtuel" økologi for individualiserede, autonome forbrugere. En økologi, som er baseret på "den gode økologiske følelse" som bliver en rent semantisk kategori uden sammenhæng med de øvrige rumlige og sociale karakteristika, som et givent fødevarer netværk måtte have. Hvis man ikke udfordrer den rumlige organisation af fødevarer systemet såvel som den autonome status af den senmoderne forbruger, vil man her fortsat mangle et bud på en progressiv social dagsorden. Der er heller ikke i denne del af feltet mange bud på hvordan man på sigt undgår at blive klemt på prisen. *Økologisk postmodernisering* tilbyder umiddelbart en moralsk og etisk rekonstruktion via den markante sociale dagsorden man vil kunne associere med den. Et konkret eksempel på en mulig progressiv social dagsorden på denne del af feltet, var at tilstræde en fusion mellem *fair trade* og økologien. Principielt burde disse to koncepter høre sammen, men det er kun tilfældet i relativt lav grad, hvilket der dog er mange forskellige grunde til (Cierpka, 2000). Man dog undre sig over, hvorfor *fair trade* automatisk forbindes med *far trade*, dvs. hvorfor en social dagsorden med blandt andet fordelingspolitiske konsekvenser kun synes at være relevant for bønder i den tredje verden og ikke herhjemme (Jaffee, Kloppenburg & Monroy, 2004). Endeligt vil *økologisk regionalisering* indebære økologi som rammen for lokale/regionale udviklingsprocesser. Den store udfordring for denne type udvikling vil dog være, at forskellige strukturelle udviklingsprocesser trækker den anden vej og at det derfor kan være en risikabel strategi at forlade sig på det lokale eller regionale umiddelbart giver mening for forbrugere som

identifikationskategori. Man kan endvidere være bange for, at udvikling af denne type, i lighed med økologiske fællesskaber og økologisk postmodernisering, vil vedblive med at være en marginaliseret del af det overordnede felt.

9. Appendiks A: Casestudier

9.1 Introduktion

Som tidligere nævnt, indgår der fire forskellige cases i projektets empiriske del. Det drejer sig om de fire følgende økologiske fødevarenetværk:

Den økologiske fødevareterminal i Tinglev. En økologisk fødevareterminal, oprettet på basis af en erhvervsdrivende fond, blandt andet med det sigte at omsætte regionalt indlejrede økologiske og biodynamiske produkter. Terminalen gik fallit i 2001

Spidsroden. En økologisk andelsbutik på Nørrebro; oprettet af en kreds af forbrugere, som baserede butikken på regionale økologiske produkter. Oprindeligt kollektivt organiseret, men nu overgået til privat ejerskab.

Landbrugslauget. Danmarks første forbrugerejede landbrug, baseret på andelsprincippet. Andelshaverne kommer primært fra Københavnsområdet.

Årstiderne. Økologisk abonnementsordning, organiseret som e-business. En af de markante kommercielle successhistorier blandt økologiske fødevarenetværk. Har nu omkring 35.000 abonnenter og kan levere til ca. 80% af danske husstande.

9.2 Den økologiske fødevareterminal i Tinglev – regional økologi?

På Danmarks Naturfredningsforening konference om natur og landdistriktspolitik på Skovsgård i sommeren 1999⁹², blev Den økologiske fødevareterminal i Tinglev af en af initiativtagerne og siden bestyrelsesformand præsenteret som et forsøg på at tage økologiens udvikling et skridt videre end at handle om miljøhensyn og dyrevelfærd, ved at økologien (og biodynamikken) i højere grad antog en kulturbærende og social dimension. Visionen for det projekt, som omtrent samtidigt med konferencen startede op under navnet Den Økologiske Fødevareterminal i lejede lokaler i Tinglev, var at samle forbrugere, producenter, detailhandlere i en fælles dialog om udvikling af bedre fødevarer. Denne platform for dialog og fælles forståelse skulle forankres og integreres med den regionale udvikling af projektets ophavssted, Sønderjylland. Initiativet til projektet fandt sted blandt en gruppe sønderjyske økologiske producenter, som i 1994 havde etableret et anpartsselskab, Økologisk Samvirke ApS, hvis formål blandt andet var:

”..at drive virksomhed med investering og udlejning af fast ejendom til brug

for økologisk landbrugsdrift og anden dermed i forbindelse stående virksomhed efter bestyrelsens skøn.” (publi-com.dk, 2003a)

Økologisk Samvirke har været en vigtig faktor i udviklingen af økologisk jordbrug ved at støtte start og drift af nye økologiske virksomheder i regionen; de var således en af de bærende kræfter bag oprettelsen af det uafhængige økologiske mejeri Naturmælk i Tinglev, og havde endvidere som et pilotprojekt oprettet selskabet Sønderjysk Økohandel i 1997, som distribuerede og handlede med økologiske varer i Sønderjylland. Firmaet bestod grundlæggende af en mand og en bil, som distribuerede økologiske og biodynamiske fødevarer til primært storkøkkener i Sønderjylland. Sønderjysk Økohandels virke viste efter initiativgruppens opfattelse, at der var store transportomkostninger forbundet med en sådan aktivitet, som stillede krav om en mere rationel distribution, samt at der var et stort behov for lager- og håndteringsfaciliteter (Lorenzen, 1999b). Endvidere var det opfattelsen, at der også var brug for at kunne håndtere information mellem producenter og forbrugere, eller med andre ord et behov for at skabe forbindelse mellem producenternes produktion og forbrugernes behov, som kunne udgøre et levedygtigt alternativ til de store landsdækkende distributører (Lorenzen, 1999b). Desuden havde man også et ønske om at den store produktion af økologiske produkter, som var et særkende for Sønderjylland (Oldrup, 2000; ØT01_bestyrelse, 2003), i højere grad skulle integreres i en regional udviklingsproces, hvor producenter og forbrugere skulle knyttes tættere sammen. Det var denne sociale integrationsproces, som initiativgruppen mente skulle være den kulturelle dimension i at oprette en fødevarerterminal, som på den måde skulle fungere som et på samme tid socialt, kulturelt, økonomisk og økologisk system. Den bærende ide bag terminalen var derfor :

”..at tilfredsstille menneskers kulturelle, sociale og fysiske behov i et regionalt område og at skabe et samarbejdende menneskesamfund gennem åbenhed, gennemsækelighed, dialog, ærlighed, tolerance og gensidig ansvarlighed for hinandens behov.” (Lorenzen, 1999b)

Arbejdet med at udvikle Økoterminalen blev støttet af Direktoratet for Fødevarerhverv, som havde givet tilsagn om at afholde 50% af udviklingsomkostningerne, der forventedes at udgøre i alt 3,3 millioner kr. (publi-com.dk, 2000). Man var også genstand for megen velvilje fra andre institutionelle aktører, for eksempel var Tinglev kommune meget positive over for projektet. Allerede i projekteringsfasen var der i projektgruppen, hvor flere aktører senere indgik i bestyrelsen, en indstilling til at terminalen skulle organiseres som en erhvervsdrivende fond. Et meget vigtigt ærinde, blandt andet for den senere

bestyrelsesformand i Økoterminalen, som også indgik i projektgruppen, var at sikre at de sociale og økologiske værdier som lå bag oprettelsen af Økoterminalen, ikke blev skubbet i baggrunden af eventuelle kapitalinteressers indtræden i terminalen; til det formål mente man at en fond, bundet af en særlig fundats, var bedst (ØT01_bestyrelse, 2003). Det var dog ikke kun projektgruppen der var af den indstilling. Økoterminalens udvikling blev blandt andet faciliteret af en konsulent fra Ankerhusgruppen, og i et af hans oplæg til projektgruppen omkring terminalens organisation, ser man også en markant modstilling af fondsorganisation med i dette eksempel aktieselskabsformen:

"På Grand Canaria besøgte jeg engang en hulelandsby oppe i en kløft. En mand kom ned ad bjergstien med et stort bundt grønthøstet lucerne på nakken og forsvandt ind i en hule. Jeg fulgte nysgerrigt efter og fandt en enlig ko inde i hulen. "Båsen" var snæver, lav og mørk. Koen var alene og kom aldrig på en grøn mark, for der var ingen marker og den ville ikke kunne klare sig på de snævre stier oppe ad bjerget. Aldrig har jeg set et så udslukt og "ulykkeligt" et dyr. Jeg blev næsten helt fysisk dårlig af oplevelsen. Båsen var absolut uegnet, men manden var vant til at se på sit dyr – eller rettere så slet ikke problemet. Desværre er problemet socialøkologisk set meget almindeligt: Vi laver juridiske og andre "båse" – også til mennesker og organisationer – som er komplet uegnede til at bo og arbejde i. Aktieselskabsformen er en sådan mørk og lav "bås", som ikke er egnet til Øko-terminalen, som er "en ko", dvs. en levende udviklingsorganisme, som må have helt andre, frie og åbne strukturer for at kunne leve og udfolde sig. Det "matcher" den arbejdende fond bedre, når vi nu absolut skal arbejde i anerkendte, juridiske former. A/S-formen er udviklet op gennem et århundrede til en ganske bestemt type masseproducerende industrivirksomheder. Og allerede når industrivirksomheder vil videreudvikle sig (hvis de kan for "forkalkning"!) til kundeorienterede, flow-producerende foretagender, får de problemer med A/S-formen." (Jøker, 1999a)

En lignende dichotomi er også udtrykt i konsulentens oplæg til projektgruppen om videreudvikling og vedligeholdelse af øko-terminalens idegrundlag, hvor modstillingen nu hedder en udviklingspræget driftsform versus en resultatorienteret driftsform:

"..Også her skal ske en omlægning væk fra konventionelle driftsmetoder og hen til en (social)økologisk driftsform, der adskiller sig lige så væsentligt som den konventionelle og den økologiske landbrugsbedrift: Vækst og

modning foregår nu ud fra naturens egne udviklingslovmæssigheder, mens man i industriel præget landbrug bruger ”styre- og budgetkræfter”:
Renteringen skal være sådan og sådan. Derfor indsættes pesticider, kunstgødning, evt. vækstdrivende dyrefoder, fremadrivende budgetformer og målsætninger af økonomisk art – ikke betragtet med kritik, men som to vidt forskellige måder at gøre tingene på.

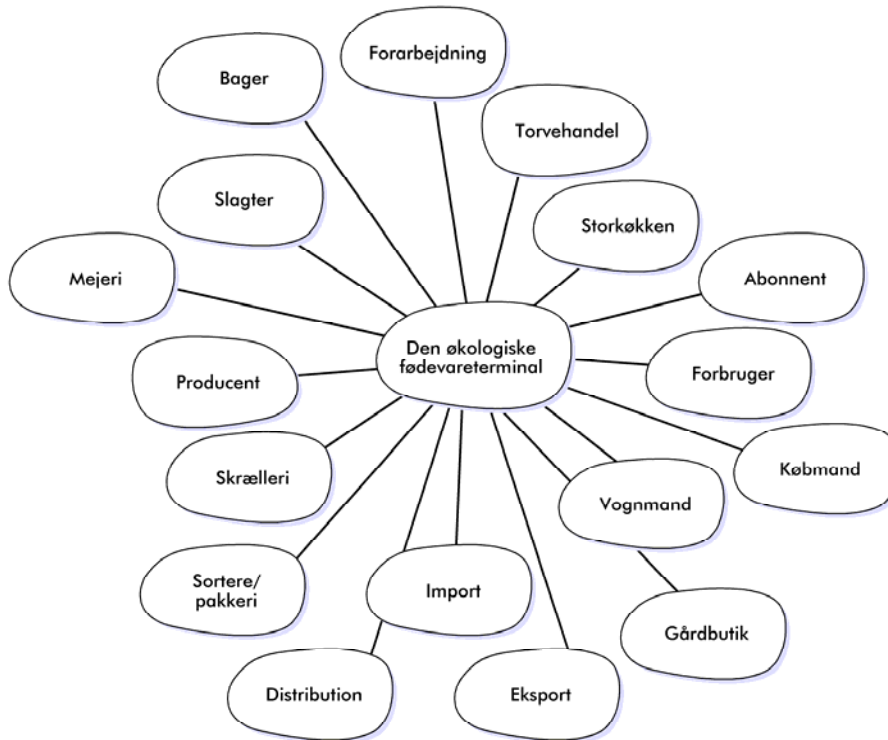
I drift af organisationer står på samme måde to driftsformer over for hinanden: Den udviklingsprægede som Øko-terminalen er et eksempel på. Og den konventionelle form, hvor man på sin vis bruger økonomistyringssystemet som ”kunstgødning” for organisationen i dens resultatorienterede drift. Blander man de to principielle former, opstår helt uoverskuelige følger i form af diffus ledelse, dårligt samarbejde, dårlig økonomi – kort sagt organisationen får ”plantesygdomme””. (Jøker, 1999b)

Man ser blandt andet her en udtalt inspiration fra Ankerhusgruppens forankring i antroposofisk og socialøkologisk tænkning, navnlig med hensyn til brugen af organiske analogier. Projektgruppens arbejde ledte frem til dannelsen af Økoterminalen, Erhvervsdrivende Fond, den 30. juni 1999 og nedsættelse af en bestyrelse for denne (publi-com.dk, 2001b; 2001a). Fondens startkapital, kr. 300.000, blev indbetalt af aktører fra projektgruppen (publi-com.dk, 2000). I fundatsen for fonden, hed det sig at formålet for fonden var:

”..at tilfredsstille menneskers fysiske, sociale og kulturelle behov i Sønderjylland....at skabe et samarbejdende menneskesamfund i Sønderjylland gennem åbenhed, gennemsækelighed, dialog, ærlighed, tolerance og gensidig ansvarlighed....at skabe mulighed for større økologisk produktion, forarbejdning og afsætning – både kvantitets- og kvalitetsmæssigt.....at forbedre den almene viden om økologisk jordbrug, ernæring og kvalitetat arbejde for en fortsat udvikling af økologisk jordbrug i overensstemmelse med den i 1995 af de økologiske foreninger i Norden vedtagne definition⁹³..” (Lorenzen, 1999a; publi-com.dk, 2004a)

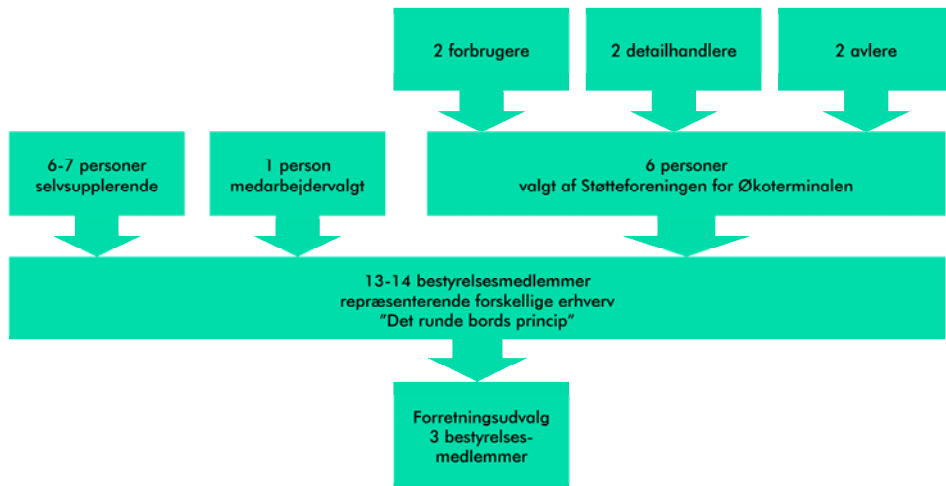
Med hensyn til sammensætningen af bestyrelsen, så var et nøglebegreb i projekteringen af Økoterminalen, at den skulle følge ”det runde bords” princip (ØT01_bestyrelse, 2003), dvs. at dens sammensætning skulle afspejle forskellige interessenter i fødevarernes bevægelse fra jord til bord. Som illustreret nedenfor, så var den principielle intention at

mange forskellige aktører og institutioner skulle samles i regi af fødevarerterminalen og i indbyrdes sammenspil være med til at skubbe på den dobbelte proces mellem distribution af økologiske fødevarer og opbygning af fælles forståelse for fødevarekvalitet. Som tidligere nævnt, var det et vigtigt ærinde for initiativtagerne til fonden, at den udgjorde en sikring for et evt. skred i de grundlæggende værdier bag den; fondskonstruktionen betød, at aktører udefra ikke uden videre kunne komme ind og få indflydelse.

Figur 70: Fødevarerterminalen som "det runde bord" (Lorenzen, 2003)

Bestyrelsen blev derfor sammensat med halvt valgte og halvt selvsupplerende medlemmer, som kunne være garant for en vis træghed overfor "fjendtlige firmaovertagelser".

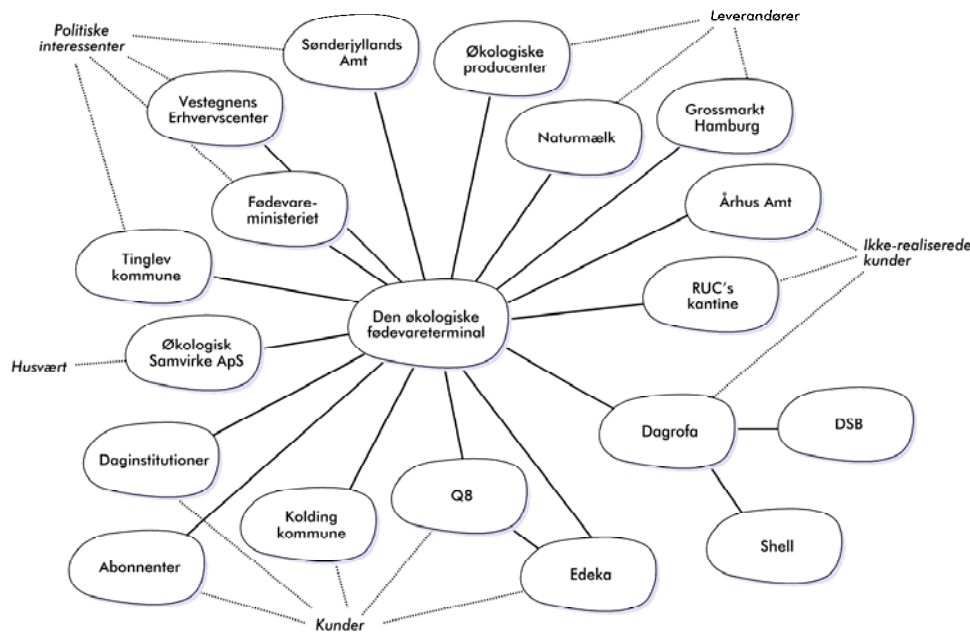
Figur 71: *Sammensætningen af Økoterminalens bestyrelse (Økoterminalen, 2000)*

Da bestyrelsen havde nedsat sig, blev der ansat en direktør til at forestå den daglige drift. Her havde man også været influeret af den underliggende værdiprofil, idet sigtet her var at rekruttere en moden mand, som det udtrykkes af den daværende bestyrelsesformand, som muligvis i kraft af sin livserfaring ville være mere lydhør over for de værdier, fonden var baseret på (ØT01_bestyrelse, 2003). Direktørens daglige arbejdsplads blev i en bygning i Tinglev, som Økologisk Samvirke ApS havde erhvervet sig tilbage i 1998, mens ideerne til Økoterminalen stadigvæk var i støbeskeen (Oldrup, 2000). Konstruktionen blev så at Økoterminalen overtog selskabet Sønderjysk Økohandel og lejede sig ind i Økologisk Samvirkes bygning i Tinglev og indrettede terminalvirksomheden dér.

På det tidspunkt, i sommeren 1999, var der hverken rekrutteret producenter, leverandører eller kunder til terminalen. Det blev derfor den nytiltrådte direktørs opgave at sørge for at etablere det konkrete netværk der skulle komme til at udgøre Økoterminalen. Udover den åbenlyse sammenhæng med Økologisk Samvirke, både i form af at denne var husvært for selskabet og at der sad aktører herfra i bestyrelsen for terminalen, kan man tale om 4 forskellige grupper af aktører med hver sin betydning for Økoterminalens udvikling. For det første var der en række *politiske aktører*, som på forskellig vis havde en vis betydning for Økoterminalen. Fødevareministeriet spillede en væsentlig rolle i kraft af sin støtte til udviklingsfasen af projektet. Derudover spillede det en rolle for terminalens legitimitet, at man blev mødt med velvilje fra både Sønderjyllands Amt og Tinglev Kommune, som på sin side var glad for at Økoterminalen førte arbejdspladser til kommunen (Oldrup, 2000; ØT03_forsker, 2003). Derudover havde man også et vis grad af sammenfaldende interesse med udviklingsprojektet "Sønderjylland som økologisk forsøgsområde", et

samarbejdsprojekt mellem 5 kommuner i Sydvest⁹⁴ med det formål at skabe baggrund og viden til regional økologisk udvikling. (Projektet er ikke længere aktivt). Disse politiske aktører spillede ikke direkte nogen rolle for Økoterminalens økonomi, bortset fra Fødevarerministeriet, med må dog alligevel siges at have været vigtige for at etablere en vis formel accept af projektet (Oldrup, 2000).

Med hensyn til *kunder*, så havde man overtaget nogen institutionskunder og privatkunder i form af abonnenter på grønsagskasser fra det nu hedengangne Sønderjysk Økohandel. Der var dog stadigvæk store omkostninger forbundet med at betjene disse kunder. Efter den daværende direktørs mening, ville det i nogen tilfælde have været billigere at overføre penge til de pågældende kunder og bede dem selv købe varen lokalt (ØT02_direktion, 2003), idet udbringningen kostede mere end indtægten. Da man i budgetterne for projektet regnede med en omsætning på op til 50 millioner om året efter en 3-4 års periode (Nørregård, Hollænder, Lorenzen, Kristensen & Rathje-Ottenberg, 1998), kiggede direktøren sig derfor om efter kunder som kunne aftage i markant større volumen end privatkunderne. Det blev derfor af direktøren betragtet som noget af et gennembrud, da det lykkedes at få en aftale med Kolding Kommune om levering af økologiske produkter til deres storkøkkener, hvor man havde påbegyndt en omlægning til økologisk kost (ØT02_direktion, 2003). Ligeledes var det et markant gennembrud, da det lykkedes at etablere en aftale med Q8 om levering af Økoterminalens grønsagskasser via deres net af tankstationer (ØT02_direktion, 2003). Man fik her via Q8's distributør Edeka adgang til et vidt forgrenet distributionsnetværk. Edekas distributionscentral lå i Horsens, så transporten dertil var overkommelig.

Figur 72: Fødevareterminalens netværk

I første række drejede det sig om levering til 25 Q8 stationer i Sønderjylland og udvalgte stationer på Sjælland, men det var planen med tiden at over 200 større Q8 stationer skulle føre grønsagskasserne (Sparre, 2000). Det endte dog med at samarbejdet ophørte igen, angiveligt fordi at Q8 havde investeret en del penge i samarbejdet, og sammenholdt med at salget ikke havde udviklet sig i det tempo, som man forventede, blev samarbejdet indstillet.

Angående *leverandører*, så indgik der flere lokale producenter som leverandører til Økoterminalen, samt det lokale mejeri Naturmælk. Direktøren begyndte dog også at kigge sig om efter leverandører andre steder udenfor regionen, blandt andet på Hamburgs grønttorv Grossmarkt, idet man der efter hans udmelding havde et stort udvalg i en rigtig god kvalitet (ØT02_direktion, 2003), som kunne styrke terminalens sortiment og kvalitet på grøntområdet. Denne overskridelse af regionens grænser gav dog anledning til nogen diskussion med bestyrelsen, da det umiddelbart trak i en anden retning end den tiltænkte regionale forankring. Direktøren mente dog på sin side, at adgangen til det større volumen spillede en vigtig rolle, blandt andet i forbindelse med aftalen med Q8 (ØT02_direktion, 2003).

Økoterminalens historiske udvikling indebar også en række *ikke-realiserede kunder*. Økoterminalen havde etableret en leverance af økologisk mælk og grønt til RUC's kantine, med en mulig udvidelsesmulighed til også at omfatte grønsagskasser. Leverancen

holdt dog kun nogen få dage, da Økoterminalens mulighed for at få fragtet varerne til København blev afbrudt med kort varsel, hvilket gjorde at kantinen trak sig igen (ØT02_direktion, 2003). Man havde på samme måde kortvarigt kontakt med Århus Amt om levering til deres institutionskøkkener, dog uden resultat. Efter at samarbejdet med Q8 var blevet indstillet, fik direktøren i 2001 kontakt til Dagrofa, som distribuerer til DSB og Shells kiosker. Man forsøgte da at etablere en lignende aftale med Dagrofa, men måtte opgive igen da Økoterminalen ikke havde penge til at afholde udviklingsomkostninger, blandt andet etablering af et on-line system til bestilling og betaling via Økoterminalens hjemmeside (ØT02_direktion, 2003).

Sideløbende med disse udviklinger i Økoterminalens kobling med forskellige aktører, som strækker sig over perioden 1999-2001, blev Økoterminalens økonomi dog stadig dårligere. Det første halve års drift i 1999 afstedkom et negativt resultat på kr. 1.348.181 (publi-com.dk, 2000), hvilket i forhold til den oprindelige startkapital på kr. 300.000,- bevirkede i en negativ egenkapital på lidt over 1 million. I regnskabsåret 2000 fik man udvidet egenkapitalen til kr. 489.000, blandt andet ved hjælp af donationer (publi-com.dk, 2001b; ØT02_direktion, 2003). Dette blev dog overskygget af år 2000's negative resultat på kr. 3.387.529 (publi-com.dk, 2001b), som sammen med det foregående års resultat bankede egenkapitalen helt ned på minus 4.246.710,- (publi-com.dk, 2001b). Da man så i sensommeren 2001 måtte se aftalen med Dagrofa falde sammen og Kolding Kommune opsagde sin leverance på grund af nedskæringer i budgetterne til institutionskøkkener, måtte man smide håndklædet i ringen og erklære sig konkurs. Økoterminalen lukkede i slutningen af september 2001 (publi-com.dk, 2004a). Historien skulle dog ikke slutte her, idet Økoterminalens konkurs blev fulgt af Økologisk Samvirkes konkurs i starten af 2002 (publi-com.dk, 2003a), hvorefter terminalbygningen i Tinglev blev realiseret.

Den primære årsag til konkursen var naturligt nok at omsætningen aldrig nåede et niveau, som kunne følge trop med udgifterne. Det spillede dog lige så en central rolle, at kapitalbasen bag selskabet var en erhvervsdrivende fond, som ikke kunne udvide sin til formålet ret begrænsede kapital ved andet end donationer eller via overskud på driften. Det er bestemt ikke unormalt for en nystartet virksomhed at den drives med tab det første år eller to; udfordringen er snarere at have en tilstrækkelige stærk kapitalbase til at kunne holde sig i live indtil omsætningen når et passende niveau og her havde Økoterminalen en achilleshæl i fondskonstruktionen. Umiddelbart kan man sige at konsulentens indspil til projektgruppen om at A/S-formen var en snæver og upassende "bås" for Økoterminalen,

måske var en lidt hastig antagelse. Det viste sig snarere at være det modsatte der var tilfældet og man kan argumentere for at fastholdelse af en given værdiprofil mere er et spørgsmål om eventuelt at udarbejde en aktionæroverenskomst.

9.3 Spidsroden – en økologisk andelsbutik på Nørrebro

Spidsroden har sin oprindelse i en sommerlejr⁹⁵ for aktivister i det radikalt venstreorienterede miljø på Nørrebro i sommeren 1996. Denne blev fulgt op af flere seminarer i starten 1997, hvor en mængde ideer til initiativer blev drøftet. En af disse ideer var dannelsen af en økologisk indkøbsforening på Nørrebro, som til forskel fra en traditionel indkøbsforening skulle sigte mod at etablere et butiksudsalg med økologiske basisvarer, primært lokalt/regionalt producerede og aftaget direkte fra landmanden, samt fair trade produkter (Elle, 2002). Man ville ligeledes undgå at aftage produkter fra multinationale firmaer og boykotte produkter fra lande hvor der skete overtrædelser af menneskerettigheder, hvilket for eksempel omfattede varer fra de besatte områder i Israel eller Tyrkiet (SP01_indehaver, 2003; SP02_aktivist, 2003). Organisatorisk blev det besluttet at en sådan butik skulle være kollektivt organiseret, både ved at den blev baseret på andelsprincippet og ved at arbejdet skulle organiseres kollektivt. En af stifterne af projektet beskriver formålet som at lave en alternativ, kooperativ arbejdsplads, som havde både miljøet og kulturelle aktiviteter i centrum (SP02_aktivist, 2003). Med til denne kontekst mente han, at det også spillede en rolle at den protest- og aktionskultur som i 1980'erne og i starten af 1990'erne prægede det radikalt venstreorienterede miljø på Nørrebro, var begyndt at udvise visse træthedstegn. Det ledte nogen af aktivisterne bag Spidsroden til i højere grad at ville være for noget, mere end at være mod noget. Ved oprettelsen af en levedygtig alternativ arbejdsplads, ville man derfor kunne vise vejen til et levedygtigt alternativ til de systemer, man opponerede mod politisk (Elle, 2002; SP02_aktivist, 2003).

Man gik herefter i gang med at udstede andelsbeviser, hvor man som privatperson kunne tegne sig for en andel på 200 kr. og som kollektiv eller institution kunne man tegne sig for en andel på 1.000 kr. Med lidt over 100 andelshavere og et banklån på 150.000 kr. i ryggen, startede man Spidsroden op som butik den 1. september 1997 i et lejet butikslokale på Baggesens Gade på Nørrebro. Driften blev varetaget af 2 ansatte koordinatore, i samarbejde med grupper af frivillige. Opstarten af Spidsroden blev i 1998 fulgt af oprettelsen af distributionsfirmaet Økotrans, der ved hjælp af budcykler skulle forsyne de daginstitutioner på Nørrebro, der havde omlagt til økologisk kost, idet biltransport var en besværlig og miljømæssigt belastende teknologi i Nørrebros byrum. Økotrans modtog en bevilling fra Den Grønne Jobpulje⁹⁶ til lønninger i opstartsfasen, og

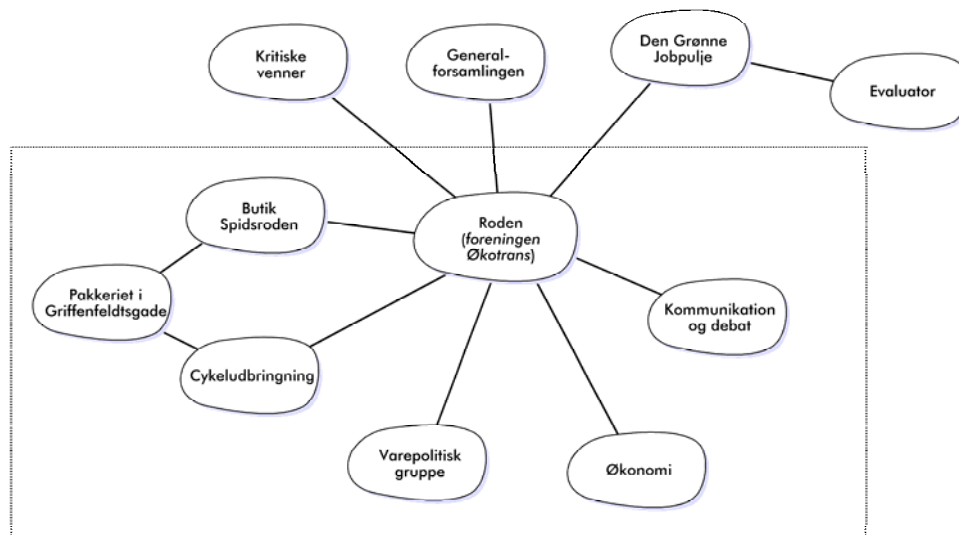
betjente fra starten af 10 institutioner og forskellige kollektiver med økologiske produkter, hvorfra en del skulle komme fra Spidsroden, som man delte lokaler med på Baggesensgade (SP02_aktivist, 2003).

Med etableringen af driften af en butik oplevede man at nogen af målsætningerne ikke umiddelbart kunne realiseres; blandt andet viste det sig hurtigt at det ikke var muligt at aftage direkte fra ret mange producenter på Sjælland. Det skyldtes dels at flere af de store producenter havde eneaftaler med grossisterne, dels at ikke ret mange af de små producenter ikke ville eller kunne komme ind med varerne, samt at de førnævnte kun kunne levere et begrænset sortiment i en begrænset periode i løbet af sæsonen (Elle, 2002; SP02_aktivist, 2003). Endvidere ville transportudgifterne ville blive for store, hvis Spidsroden selv skulle ud og hente varerne; derfor blev det hurtigt til at man i stedet benyttede sig af eksisterende distributører eller grossister, som for eksempel Solhjulet⁹⁷, som satte Spidsroden istand til at udbyde et bredt sortiment. Den kollektive drift af butikken løb også ind i visse problemer. Arbejdet var i starten organiseret i grupper af frivillige/aktivister, der skulle tage sig af hvert sit aspekt af den samlede forretning. De forskellige grupper beskæftigede sig med områder som pakning, økonomi, butiksdriften, varepolitik osv. Koordineringen af disse aktiviteter fandt sted via fællesmøder, hvor både ansatte og frivillige deltog. Tilsyneladende gav dette anledning til at det overordnede ansvar for butikkens økonomi drev rundt mellem de forskellige grupper og de to ansatte; eksempelvis gik der halvandet år før man fik afsluttet det første regnskabsår, og ved den lejlighed (foråret 1999) opdagede man at der var blevet sat 200.000 kr. over styr i løbet af 1998. Som en af de frivillige forklarer det, så satsede man godtnok på at øge omsætningen, men uden at skænke mange tanker på om man reelt tjente penge (Elle, 2002; SP02_aktivist, 2003). En af de andre aktivister udtrykker det således:

”Spidsroden AMBA som butik startede uden nogen egentlig økonomisk politik. Vi mente, at hvis man indkøbte varer til 10 kroner og solgte dem videre til 12 kroner og holdt sine udgifter på et lavniveau, ville det hele løbe rundt og ingen behøvede at bekymre sig særligt meget om regnskab og økonomisk strategi. Formålet var udelukkende at få distribueret de mest bæredygtige varer til det hungrende publikum på Nørrebro, men vi fik også lyst til at skabe nogle bæredygtige arbejdspladser.” (Lindgaard, 2002)

Denne udvikling gav anledning til et kriseseminar i efteråret 1999, hvor man prøvede at stramme den organisatoriske struktur op ved at introducere en egentlig ledelse, i form af nedsættelsen af en bestyrelse, som skulle koordinere mellem de forskellige grupper.

Endvidere mente man sig nødsaget til at iværksætte en økonomisk redningsplan for at bringe butikken ud af sin store gæld. Dette fandt sted ved at nedskrive værdien af andelene til nul kroner, optagelse af et nyt banklån, samt via en indsamling blandt andelshaverne. Den reviderede struktur af Spidsroden, som illustreret nedenfor, indebar også at man opløste andelsselskabet og gik over til foreningseje, ved dannelsen af foreningen Økotrans, som overtog varelageret og inventar. Det var bestyrelsen i denne forening, som skulle udgøre Spidsrodens ledelse. Omstruktureringen løste godtnok det umiddelbare økonomiske uføre, men tilsyneladende ikke problemet omkring den flydende ansvarsfordeling, idet der vedblev at være problemer omkring at koordinere arbejdet (SP01_indehaver, 2003). Det gav sig blandt andet udslag i at hylderne kunne være tomme, fordi indkøbsgruppen ikke havde fået købt ind, ligesom at grønsagerne ikke altid var lige friske (SP01_indehaver, 2003).

Figur 73: *Spidsrodens organisation pr. oktober 1999* (Spidsroden, 2002)

Med hensyn til at udgøre en bæredygtig arbejdsplads, var oplevelsen hos nogen aktivister, at man ikke magtede at levere gode vilkår, idet der tilsyneladende hvilede en stor stressbyrde på de ansattes skuldre, hvor 3 medarbejdere udviklede stressrelateret mavesår i deres ansættelse (Hamming, Flyvbjerg & Fuglsang, 2002). Endvidere peger flere tidligere frivillige på, at den store udskiftning blandt aktivisterne udgjorde et problem. Der var således løbende en stor afgang af aktivister til for eksempel uddannelser efter gymnasietiden, og den gennemsnitlige alder for aktivisterne synes at falde i løbet af Spidsrodens første 5 år (Hamming, Flyvbjerg & Fuglsang, 2002). Udskiftningen betød

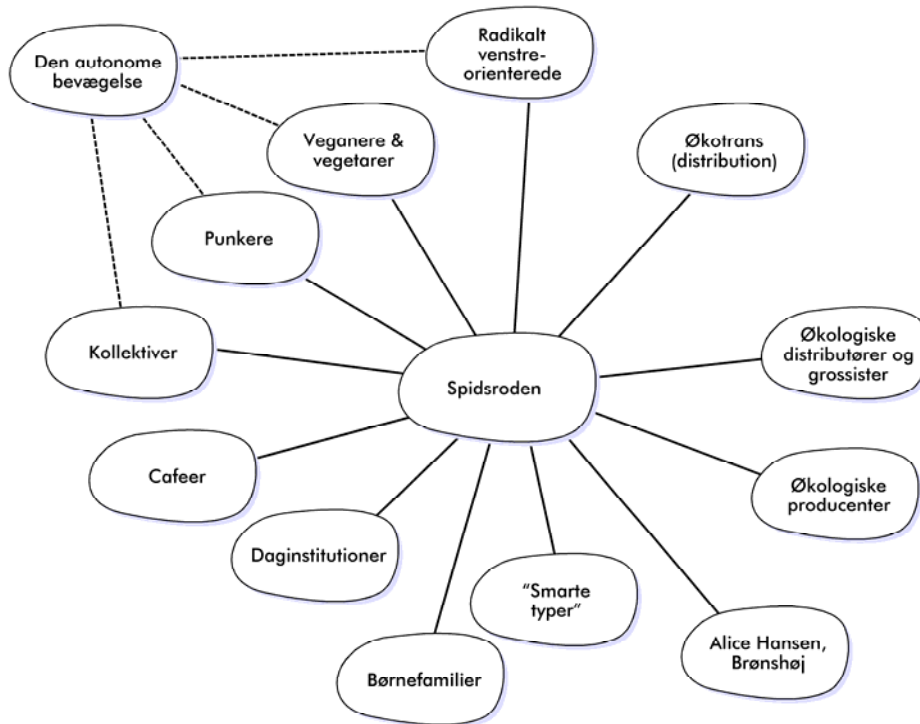
også, at Spidsroden hele tiden blev tømt for ekspertise. Det udtrykkes af en tidligere aktivist som:

”..det er fuldstændigt umuligt at have en eller anden form for en lærende organisation - hver gang nogen havde lært forskellen på en pastinak og en persillerod, så gik der tre måneder og så var der kommet en ny som så skulle til at lære det. Det er et svendestykke af kaliber at få sådan en kaotisk organisation til at akkumulere viden om varer og processer - det skal nærmest læres på ny hver gang. Der dog nogle gennemgående personer, som fungerer som en slags mesterlærere i forhold til de nyankomne.” (SP02_aktivist, 2003)

Denne store fluktuation i aktivistskaren gjorde det meget svært at opnå opbygning af erfaring og kunnen i organisationen, hvor et fælles kendetegn blandt de involverede var, at ingen havde nogen formel erfaring eller baggrund i butiksdrift. Disse problemer med at sikre den indre sammenhængskraft og den dårlige økonomi ledte til en tredje omstrukturering af Spidsroden i slutningen af 2002, hvor Spidsroden overgik til privateje af en af aktivisterne. Denne omstrukturering skete i samtykke med de tidligere andelshavere, hvor der var enighed om at der skulle gøres noget. Udspillet fra den pågældende aktivist var, at det skulle være en privat, der ejede det, hvilket ville give bedre muligheder for at styre og kontrollere driften af butikken. Overdragelsen af butikken til aktivisten skete på den betingelse, at han overtog foreningens gæld (SP01_indehaver, 2003). Aktivisten, den nuværende indehaver, vil dog på sin side ikke helt opgivet tanken om kollektiv organisation, men dette vil efter hans udmelding først kunne finde sted efter en 5-10 års periode, hvor han vil søge at opnå en velkonsolideret forretningsdrift af Spidsroden. Spidsrodens profil er dog i vidt omfang stadigvæk den samme, da de tidligere andelshavere og aktivister stadigvæk færdes i butikken og hjælper til med forskellige løse opgaver. Varepolitikken er i grove træk fortsat den samme, hvor man søger at undgå varer fra multinationale virksomheder, de danske kooperative semimonopoler som Arla og varer fra de besatte områder i Israel⁹⁸ eller varer fra Tyrkiet (pga. deres politik mod Kurderne).

Hvis man skal se på hvordan Spidsroden ser ud i dag (se principskitse for netværk nedenfor), er der sket et markant skift fra en kollektiv organisation til noget, der minder mere om en traditionel købmandsbutik, men dog stadigvæk med ret utraditionelle kunder. Kundeskaren, som der ikke foreligger systematiske kortlægninger af fra Allans side, er stort set udelukkende lokalt baseret. Man kan dog godt tale om forskellige grupperinger inden for disse (SP01_indehaver, 2003). For det første spiller Spidsrodens

oprindelse i et radikalt venstreorienteret miljø fortsat en væsentlig rolle, idet man har vedligeholdt en relation med forskellige grupper i Nørrebro radikale miljø, for eksempel venstrefløjsaktivister, punkere, veganere og kollektivister. Blandt disse grupperinger var punkerne den oprindelige målgruppe, men de udgør nu ikke den økonomisk mest vigtige gruppe, da de typisk har et meget beskedent forbrug (SP01_indehaver, 2003). Spidsroden har dog nogen større leverancer af økologisk øl til fester i Ungdomshuset eller kollektiver, men det er ikke alle dele af den autonome bevægelse som bruger Spidsroden. For eksempel ser indehaveren aldrig noget til aktører fra Anti-Fascistisk Aktion i Spidsroden, og de bestiller heller ikke fra ham i forbindelse med fester. Punkerne udgør dog stadigvæk en vigtig del af Spidsrodens sociale netværk, idet butikken fungerer som et sted hvor man hænger ud og møder hinanden. Den største del af omsætningen ligger dog i gruppen af miljøvenlige børnefamilier, som lægger størstedelen af deres husholdningsindkøb i Spidsroden. Butikken har en vis afsætning til cafeer og daginstitutioner, hvor man blandt andet kan trække på gode forbindelser til forældrene (SP01_indehaver, 2003). Indehaveren opererer også med en gruppe af kunder han kalder ”smarte typer”, som går efter mere æstetiserede typer produkter som brød fra Emmerys eller andet. De er typisk mere velklædte end mange af de andre grupperinger. Endeligt er der også Alice Hansen fra Brønshøj, som udgør sin helt egen kategori, idet hun er en 84-årig dame som trods gangbesvær tager bussen til Nørrebro en gang om ugen. Hendes far havde en lille købmandsbutik som minder om Spidsroden, og indehaveren beskriver hende som en økologisk forbruger fra før der var noget der hed økologi (SP01_indehaver, 2003).

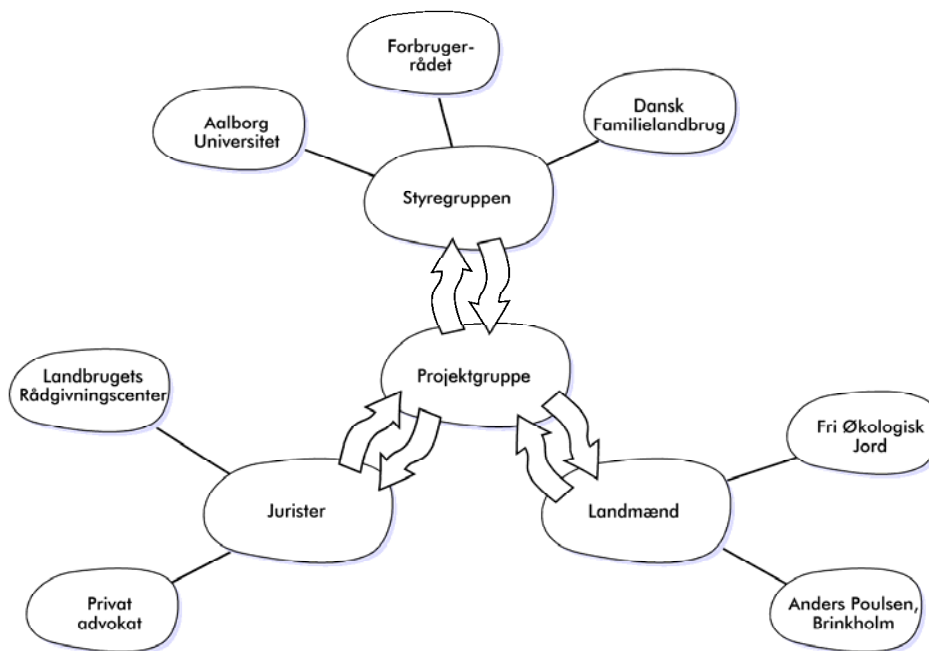
Figur 74: Spidsrodens netværk

Med hensyn til leverandørsiden, så trækker Spidsroden nu i vidt omfang på etablerede distributører og grossister af økologiske og biodynamiske produkter. De økologiske producenter på Sjælland, som Spidsroden benytter sig af som grøntproducenter, dyrker godt nok selv, men er samtidigt distributører, da de køber ind fra deres kolleger (SP01_indehaver, 2003). Til vareudbringningen på Nørrebro, anvender Spidsroden stadigvæk Økotrans' cykeltransport.

9.4 Landbrugslauget – et forbrugerejet landbrug

Landbrugslauget er det første danske eksempel på et forbrugerejet landbrug. Der er eksempler herhjemme på andelslandbrug, som for eksempel Søgaard i Jylland, men indtil dato har der ikke været tale om mange tilfælde af forbruger- eller foreningseje af danske landbrug⁹⁹. Landbrugslauget er opstået blandt aktivister i det samme miljø, som var engageret i dannelsen af Spidsroden. Ideen til Landbrugslauget begyndte at tage form efter afholdelsen af to fremtidsværksteder i 1998 med deltagelse af blandt andre aktivister fra Spidsroden, Permakultur Danmark og foreningen Fri Økologisk Jord (FRI)¹⁰⁰, som fokuserede på mulighederne for udvikling af nye forbindelser mellem jord og bord (Elle, 2002). Det videre arbejde med at projektere Landbrugslauget blev organiseret i regi af en til formålet startet forening, Andelsforeningen til Fremme af Forbruger-ejede Andelsgårde (AFFA), som modtog 359.000 kr. i støtte fra Den Grønne Fond til

projekteringen (mem.dk, 1999; Øko-Info, 1999), som blev udført af en projektgruppe under foreningen. Som en ekstern ressource til foreningens planlægningsarbejde blev der nedsat en styregruppe, bestående en repræsentant fra henholdsvis Aalborg Universitet, Merkurbank, Dansk Familielandbrug og Forbrugerrådet. Endvidere var der også tilknyttet et par jurister, samt en gruppe af landmænd, hvoraf nogle kom fra FRI. Anders Poulsen, som ejede den gård (Brinkholm) som senere skulle blive købt af foreningen, kom også til at indgå i projektgruppens arbejde.

Figur 75: Organisation af projekteringen af Landbrugslauget

I juli 2000 udsendte AFFA nemlig en skrivelse til ca. 130 økologiske landmænd omkring København, som spurgte de pågældende om hvorvidt de var interesserede i at indgå i projektet med deres landbrug, dvs. at foreningen skulle købe deres gård. Det afstedkom 3 seriøse henvendelser, hvoraf Brinkholm blev udvalgt som den mest relevante, både på grund af at det var det største blandt de interesserede med sine 60 ha, men også i kraft af at det lå kun lidt over 1 time fra København (AFFA, 2000). Blandt de andre, som blev dømt ikke-relevante, var der mindre landbrug, blandt andet et på 17 ha. Nogle af initiativtagerne bag Landbrugslauget arrangerede samme år en studietur til Tyskland, hvor man besøgte 3 nordtyske landbrugsfællesskaber (Thomsen, 2000b; 2000a). Med inspiration fra antroposofisk tænkning havde disse landbrug overgået til foreningseje af en kreds af forbrugere, som aftog gårdenes produkter og indgik i et socialt fællesskab med landbrugene som centrum. Endvidere foregik der, som det er tilfældet i mange

biodynamisk/antroposofiske samfund, socialpædagogisk arbejde på disse gårdfællesskaber. De tyske gårdfællesskaber og engelsk-amerikanske initiativer som *Community Supported Agriculture* udgjorde derfor en vigtig inspirationskilde for dannelsen af Landbrugslauget.

I januar 2001 fik AFFA trykt en informationsfolder om projektet (AFFA, 2001b) og begyndte derefter, med udgangspunkt i en pressemeddelelse den 11. januar 2001, at sprede den rundt om i Københavnsområdet til potentielle interesserede i at købe en andel i Brinkholm. I folderen bliver Landbrugslauget præsenteret som ”*et netværk mellem land og by omkring produktion, forbrug, fritid og fællesskab*” og ”*et laug der samler forbrugere og landmænd om fælles interesser: friske og lokale fødevarer, hensynet til dyrevelfærden og miljøet*” (AFFA, 2001b). Folderen var vedlagt et girokort, hvor man kunne forhåndstegne sig for en forbrugerandel på kr. 5.000. Budgettet for projektet forudsatte, at der skulle sælges 500 andele, før man ville indkalde til en stiftende generalforsamling. Man indgik derfor en betinget købsaftale med Anders Poulsen om overtagelse af Brinkholm. I maj måned 2001 havde man i AFFA modtaget 420 forhåndstilkendegivelser, hvorefter man indkaldte til stiftende generalforsamling den 17. juni 2001 (AFFA, 2001a). Ved afholdelsen af generalforsamlingen var der solgt 184 andele, og indløbet ca. 550 forhåndstilkendegivelser. På den stiftende generalforsamling blev Landbrugslauget a.m.b.a.¹⁰¹ således til en realitet, idet man fik vedtaget et sæt vedtægter (Landbrugslauget, 2001; 2004c), som blandt andet definerer laugets formål som værende:

- at erhverve landbrugsejendom og drive landbrug efter andelshavernes behov, således at gårdens produktion først og fremmest afsættes til andelshaverne.
- at produktionen planlægges i et samspil mellem forbruger-andelshavere og landmands-andelshavere.
- at samle landmænd og forbrugere om fælles interesser for lokal fødevarerproduktion, fødevarer kvalitet, miljøhensyn, dyrevelfærd, solidaritet og demokrati.
- at give forbruger-andelshaverne adgang til og indsigt i landbruget og produkternes oprindelse og fremstillingsproces.
- at drive et frugtbart økologisk og etisk forsvarligt landbrug til gavn for andelshaverne og det omgivende samfund (statens regler for økologisk jordbrug skal overholdes)
- at bringe landbrugsjord ud af økonomisk spekulation
- at sikre landmænd rimelige økonomiske vilkår og arbejdsforhold.

Man fik også her etableret en organisationsmodel, som opererede med andelsselskabets generalforsamling som den øverste myndighed i foreningen. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse, som igen ansætter landmændene i andelsselskabet. Udover det, er bestyrelsens opgave blandt andet at holde sig orienteret om selskabets drift og økonomiske situation (Landbrugslauget, 2004c). Både for forbrugere og landmænd gælder det, at de kan deltage og gøre deres indflydelse gældende på forskellige måder gennem Landbrugslaugets organisation. Indtræden i andelsselskabet kan ske enten via køb af en forbrugerandel på kr. 5.000,- eller via køb af en landmandsandel på kr. 100.000,-, som er ensbetydende med ansættelse som landmand under selskabet til en fast, resultatafhængig løn.

Figur 76: Landbrugslaugets organisation (Landbrugslauget, 2004b)

Med oprettelsen af andelsselskabet ophørte styregruppen med sin virksomhed, da den primært var med for at sikre en ansvarlig anvendelse af de midler, man havde fået tildelt af Den Grønne Fond (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). Den oprindelige plan med hensyn til opstarten af projektet var, at man ville købe Brinkholm pr. 1/9 2001, men da man på det tidspunkt ikke havde tegnet tilstrækkeligt mange andele, kom man helt frem til januar 2002, før overtagelsen af Brinkholm fandt sted. Denne forsinkelse gav en del travlhed for de landmænd, der i den mellemliggende tid var blevet ansatte via køb af andele á kr. 100.000, idet der både skulle indrettes boliger i stuehuset, etableres en pakkehal, hønsehuse, kyllingehuse, grisehuse, produktion af svin og kyllinger, samt 30 forskellige grønsagskulturer (Landbrugslauget, 2003d). Blandt disse i alt 2 landmænd blev den ene udpeget som driftsleder. I ansættelseskontrakten hed det sig om den pågældende landmands opgaver, at ”ansvars- og arbejdsområdet omfatter driftsledelse, kundekontakt,

varepakning og udbringning, alm. landbrugsarbejde og andet forefaldende” (Olsen, 2001). Alt i alt lyder alle disse opgaver af temmelig meget, selv for to ansatte.

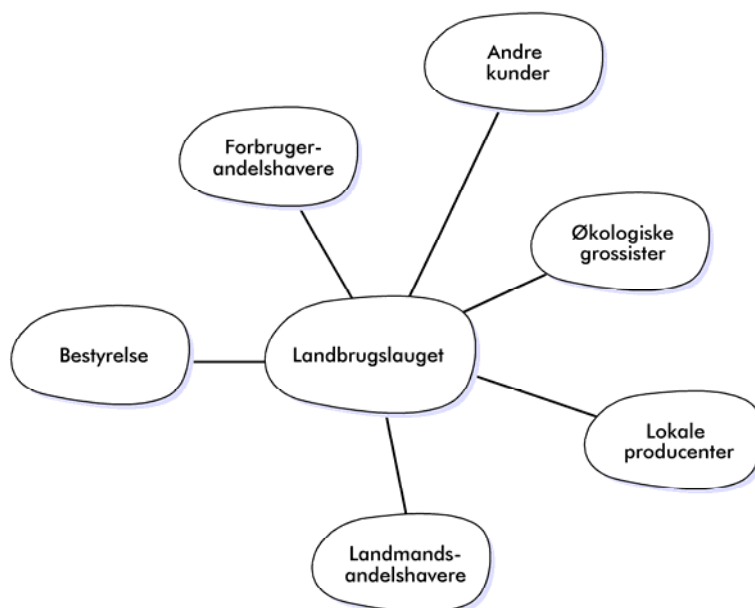
Der viste sig da allerede problemer med økonomien i opstarten. En intern revision i maj 2002 pegede således på at byggeprojekternes budget var blevet markant overskredet (Jensen & Hovby, 2002), uden at dette var blevet fulgt tilstrækkeligt op, hverken fra bestyrelsens eller driftsledelsens side. Endnu mere graverende var det, at produktionen var tilpasset levering af 400 kasser om ugen, selvom man i juli måned 2002, hvor der første grønsager var klar til høst, kun havde 34 abonnenter om ugen (LL04_landmand_bestyrelse, 2003; LL07_landmand, 2003). Der var således en stor del af den første del af produktionen i første sæson, som måtte sælges til almindeligt engros salg (LL04_landmand_bestyrelse, 2003; LL07_landmand, 2003) til en markant lavere afregningspris. Endvidere havde man heller ikke sikret afsætningen af gårdens produktion af kyllinger og svin, som således påførte selskabet store udgifter til opbevaring på kølelager. Blandt andet ved at den daværende bestyrelsesformand gik ind i distributions- og markedsføringsarbejdet, lykkedes det dog at nå op på omkring 300 leverede kasser om ugen ud på efteråret 2002, hvilket dog stadig ikke var nok til at opnå en tilfredsstillende økonomi i Landbrugslauget. Udover disse åbenlyse koordinationsproblemer, var der også andre ting, som viste sig at give problemer i opstartsfasen. Man blev for eksempel også væsentligt forsinket med at etablere et databaseløsning til kundekartoteket og etablering af on-line bestilling af kasser, da man i vidt omfang var afhængig af andelshavernes ressourcer for at udvikle disse, hvilket betød kraftige forsinkelser på etableringen af en velfungerende EDB-infrastruktur (LL04_landmand_bestyrelse, 2003; LL07_landmand, 2003). Noget af baggrunden for den manglende afsætning skal findes i, at kun et mindretal af de ekstra kunder der blev fundet i løbet af efteråret 2002, faktisk var andelshavere i selskabet (LL04_landmand_bestyrelse, 2003). En spørgeskemaundersøgelse blandt Landbrugslaugets andelshavere viste at kun 1/3 af de adspurgte andelshavere aftog Landbrugslaugets egen produktion (Unger, 2002; 2003). Landbrugslaugets kunder befinder sig hovedsageligt inden for et trekantsområde, som strækker sig fra Karise i syd, Roskilde i vest og Holte i nord (Unger, 2003), som illustreret nedenfor.

Figur 77: *Landbrugslaugets udbredelse* (efter oplysninger fra (Unger, 2003))

Kulminationen på den problematiske start af Landbrugslauget skete da driftsledergruppen i starten af 2003 mente at det store underskud, som 2002 gav anledning til, var så kritisk, at de foranledigede at der den 14. februar 2003 blev indkaldt til en ekstraordinær generalforsamling for at tage Landbrugslaugets fremtid op til overvejelse (Landbrugslauget, 2003c; 2003a). Dette skete efter længere tids bekymring hos driftslederen over den manglende indtægt på driften af Brinkholm (LL01_landmand, 2003). Bestyrelsens egen opgørelse over driften i 2002 viste på det tidspunkt (februar 2003) et underskud på 2 millioner, og afsætningen af kasser havde stabiliseret sig omkring 250 kasser, fremfor de budgetterede 500 kasser (Landbrugslauget, 2003d). På den ekstraordinære generalforsamling den 16. marts 2003 gjorde bestyrelsen rede for den økonomiske situation og kunne konkludere at der p.t. var regninger på kr. 300.000 som skulle betales, og man allerede havde udnyttet selskabets kassekredit fuldt ud (Landbrugslauget, 2003a). Man lagde også op til en redningsplan i fire punkter for Landbrugslauget, nemlig at man for det første skulle afstå fra egen grønsagsproduktion i 2003, da det var ligeså dyrt som at købe grønsager andre steder. Dernæst skulle man indføre et kontingent, forsøge at øge antallet af kasser blandt andelshavere og andre kunder, samt i øvrigt at se nærmere på anden indtægtsgivende virksomhed på Brinkholm. Efter den ekstraordinære generalforsamling, hvor der var enighed om at iværksætte

redningsplanen fremfor at sælge gården, blev der iværksat en indsamling blandt andelshaverne, som allerede i midten af april resulterede i en kapitaltilførsel på kr. 250.000,- (Landbrugslauget, 2003b), så man var istand til at betale de fleste kreditorer. Redningsplanens øvrige punkter ville også blive iværksat af den nye bestyrelse henover 2003, hvilket blandt andet indebar udbygning af hjemmesidens funktionalitet, forbedret kommunikation til andelshavere, forbedret økonomistyring osv. (Landbrugslauget, 2003b; 2003e). En yderligere krølle på den turbulente første sæson var ydermere at bestyrelsen i starten af april 2003 modtog et arbejdsretsligt sagsanlæg fra den daværende driftsleder, som allerede i september 2002 havde sagt sin stilling op, dog med et års varsel (Landbrugslauget, 2003e). Sagsanlægget drejede sig om udbetaling af overarbejdsbetaling, som driftslederen mente at have til gode for overarbejde i løbet af hans ansættelse i 2002. Konflikten blev yderligere optrappet, da driftslederen ikke mødte på arbejde efter sin ferie den 1. april, hvorefter hans løn for de sidste to måneder blev tilbageholdt af bestyrelsen (Landbrugslauget, 2003b).

Figur 78: *Struktur af Landbrugslaugets netværk anno 2003*

Sammenfattende kan man sige, at den første sæson for Landbrugslauget bød på mange forskellige problemer. 2003 markerede et væsentligt skift i udviklingsretning for Landbrugslauget, idet man nu overgik fra at være et selvproducerende distributionsnetværk til at være et rent distributionsnetværk, som købte økologiske grønt af lokale avlere, suppleret med indkøb hos etablerede økologiske grossister. Denne ændring så bestyrelsen dog som et led i en strategi for at fastholde den regionale

forankring af Brinkholm, så det stadigvæk var lokalt producerede fødevarer der cirkulerede i netværket (LL04_landmand_bestyrelse, 2003).

9.5 Aarstiderne.com – fra lokalt til nationalt netværk

Aarstiderne har sin baggrund i firmaet Lingward Aps, der i sin levetid fra 1988 til 1996 havde salg af tørrerier, korn- og gødningsudstyr samt installation af disse som forretningsområde (publi-com.dk, 1996; 1997; 1998). Anpartskapitalen i Lingward Aps blev ejet af Thomas Harttung, som i 1996 indstillede selskabet til frivillig likvidation og omdannede det til det selskab, der i den første sæson gik under navnet Urte-Compagniet A/S (publi-com.dk, 1999). Den nye aktivitet, som her blev introduceret, var, som det hed sig i årsberetningen for 1998, produktion af økologiske fødevarer samt husdyrhold (publi-com.dk, 1999). Til det formål blev der blandt andet ansat et par gartnere, som skulle forestå driften af produktionen, som var fysisk placeret på Thomas Harttungs landbrugsejendom Barritskov, som er beliggende ned til Horsens Fjord på Juelsminde-egnen¹⁰² (aarstiderne.com, 2003). Sæsonen efter, i 1999, kaldte selskabet sig nu Aarstiderne A/S og formålet var nu både produktion og salg af økologiske fødevarer. Tilbage i 1997 var kokken Søren Ejlertsen indtrådt i firmaet og denne alliance mellem en kok, en landmand og et par gartnere udgjorde ryggraden i firmaet de første par sæsoner.

På dette tidspunkt i perioden 1997-1999, som man kan kalde for den første fase Årstidernes udvikling (AA01_direktør, 2002), var det strategiske sigte at opbygge et salgs- og distributionsnetværk for økologiske produkter i lokalområdet eller regionen, eller med andre ord en kasseordning (*box scheme*) baseret på Barritskov Gods egen produktion af økologiske grønsager. Grundmodellen for dette netværk var det ”klassiske” udgangspunkt for grønsagsabonnementsordninger, dvs. hvor en enkelt gartner eller landmand udgør ryggraden i abonnementsordningen. Inspirationen til denne type organisation kom blandt andet fra engelske abonnementsordninger af samme type (AA01_direktør, 2002) og amerikanske initiativer som *Community Supported Agriculture* og *Community Centres* som Fairview Gardens i Californien (Ableman, 1993). Konkret udmøntede det sig i, at producenten med eventuelt deltidsansat assistance dyrker, pakker og distribuerer grønsagskasserne. Omfanget af kasseordningen var relativt beskedent, da man i 1997 leverede til ca. 100 familier og i 1998 til ca. 250 familier, alle i lokalområdet (AA01_direktør, 2002). Denne model led dog skibbrud, idet den for det første ikke kunne løbe rundt rent økonomisk; fra et beskedent overskud på 29.103 kr. i 1997, går man til et underskud på henholdsvis 59.759 kr. og 1.291.702 kr. i 1998 og 1999 (publi-com.dk, 1998; 1999; Publi-com.dk, 2000). Oven i købet viste det sig at denne type organisation lagde et voldsomt pres på de pågældende gartnere for at overkomme

arbejdsopgaverne, hvilket resulterede i noget nær et sammenbrud. Diagnosen hos den daværende direktør var at denne type organisation ikke var bæredygtig, da den lagde et for stort pres på nogen ganske få personer (AA01_direktør, 2002).

Fra 1999 satsede man derfor målrettet på at forøge skalaen, for at kunne realisere en mere bæredygtig arbejdsdeling i organisationen (som altså i 1999 kun talte 3 personer), samt naturligvis også at opnå en økonomisk levedygtig drift. Arbejdsdeling og specialisering på producentsiden var dermed bærende elementer i denne nyudvikling af Aarstiderne (AA01_direktør, 2002). Det betød, at man samtidigt forlod ideen om at være et primært lokalbaseret og selvproducerende afsætningsnetværk; dette ytrede sig blandt andet ved at man begyndte at bringe grønsagerne direkte ud til kunderne, i stedet for som tidligere at benytte sig af selvfhentning på Barritskov eller på centraler (aarstiderne.com, 2003). Denne anden fase i Aarstidernes udvikling betød en radikal udvikling af organisationen, både med hensyn til dens infrastruktur, organisationsmodel og hvilke kompetencer man søgte at integrere i organisationen. Man satsede på at kunne levere økologiske fødevarer så langt væk som i København, som allerede på det tidspunkt udgjorde et vigtigt marked. Et meget vigtigt element i denne udvikling var udviklingen af firmaets virtuelle butiksløse, www.aarstiderne.com. Årsberetningen fra år 2000 placerer da også hjemmesiden som en central komponent i sin beskrivelse af formål og aktiviteter for selskabet:

”Selskabets formål er at købe og sælge økologiske fødevarer... Selskabets hovedaktiviteter er indkøb, pakning og distribution af økologiske højkvalitetsfødevarer direkte til kundes køkkendør, primært solgt i forskellige abonnementsordninger over internettet fra selskabets hjemmeside: www.aarstiderne.com” (publi-com.dk, 2001c:3)

Selskabets indtræden på det københavnske marked kan aflæses i selskabets omsætning, som mangedobles fra 1999 til 2000. Denne markante vækst finder sted samtidigt med at man sætter nye rekorder med hensyn til underskud, idet underskuddet i år 2000 ligger lige omkring 4 millioner kr. Selv om at man det samme år får udvidet aktiekapitalen med 2,5 millioner kr. (publi-com.dk, 2001c), er det dog ikke nok til at forhindre at man i det regnskabsår får en negativ egenkapital. 2001 byder fortsat på stærk vækst, både målt i omsætning og antal medarbejdere. Med hensyn til den negative egenkapital, bliver dette i opvejet af at aktiekapitalen udvides med hele 11,2 millioner kroner ved at den hollandske Triodos bank indtræder i selskabet. Mere præcist er det Triodos Venture Capital Fund,

som indtræder i firmaet; fonden er en del af Triodos gruppen, som er Europas største etiske bankgruppe. Triodos bankens *mission statement* er formuleret som at:

”Triodos Bank seeks to contribute to a more people-orientated society – one which respects people, the environment and culture. In particular, Triodos Bank finances enterprises which add social, environmental and cultural value, with the support of depositors and investors who wish to encourage the development of responsible business working for social renewal. Social and ethical – as well as financial – perspectives are at the heart of Triodos’ business practices. This threefold approach is the source of the name Triodos ‘tri hodos’ which means ‘threefold way’. As an independent international financial institution, Triodos Bank seeks to bring substance to ethical and social banking. Within the framework of our clear social objectives, Triodos Bank strives to make a fair profit.” (triodos.com, 2004b)

Med baggrund i denne målsætning investerer Triodos Bank i en lang række projekter, som dækker områder som mikrofinansiering i den tredje verden og fair trade, samt støtte til virksomheder i opstartsfasen, hvor fokus er på økologiske fødevarer, alternativ energi, energieffektivitet og miljøvenlige produkter og serviceydelser (triodos.com, 2004a). I størrelse er Triodos Bank markant større end danske banker med en lignende profil som for eksempel Merkur¹⁰³ eller OIKOS. Triodos engagement i et givet projekt, indebærer typisk at man følger projektet via en post i bestyrelsen, da man går aktivt ind og forsøger at præge udviklingen i projekterne:

”Every prospect will be carefully analysed on their business concept and their economical, environmental, and social performance. The company should be in a high-growth environment and should itself have the goal to grow substantially. The fund is a 10-year closed end fund and therefore seeks investments with a time-horizon between 3 and 8 years. Triodos has a strong hands-on approach in structuring and managing its investee companies and normally takes a seat in the supervisory board of the company.” (triodos.com, 2004c)

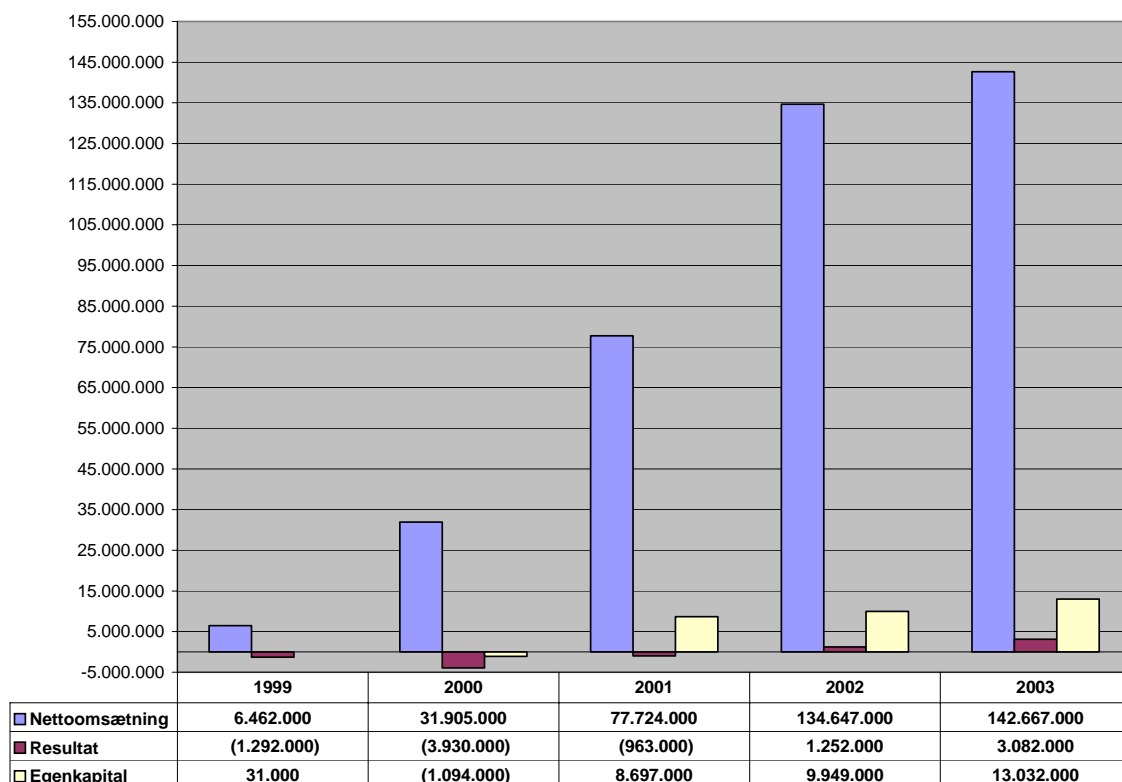
Triodos indtræden sikrede at firmaet kunne konsolidere sin egenkapital og kunne fortsætte sin markante ekspansion på primært det københavnske marked, hvor op til 80% af kunderne befinder sig (AA01_direktør, 2002). I 2002 kunne firmaet da også vise et overskud på driften efter tre års underskud (publi-com.dk, 2003b), en tendens som

fortsatte i 2003, hvor resultatet var endnu bedre. Som de nedenstående nøgletal indikerer, har firmaet været i næsten uafbrudt vækst i perioden 1999-2002; de seneste tal fra 2003 synes at indikere en afmatning i væksten, hvorefter man kan tale om at Aarstidernes bevæger sig ind i en tredje fase i deres udvikling, som i højere grad kan betegnes som en konsolideringsfase. Det hedder sig da også i årsberetningen fra 2003, at:

”..virksomheden meget tydeligt har skiftet fase fra at være en vækstvirksomhed med tilhørende drift til at være en driftsvirksomhed med tilhørende vækstpotentiale.” (publi-com.dk, 2004b:10)

2003 bød da også på forskellige forandringer, blandt andet outsourcing af virksomhedens økonomifunktion, hvilket medførte opsigelse af 8 medarbejdere og overdragelse af Aarstidernes handel med kød til deres hidtidige leverandør Frydenholm A/S (publi-com.dk, 2004b). Endvidere blev direktionen slanket i omfang, idet Thomas Harttung og Søren Ejlersen trådte tilbage fra direktionen og overlod den daglige ledelse til Annette Hartvig Larsen. De to førnævnte indgik i stedet for sammen med Alexander Schwedeler fra Triodos i en reorganiseret bestyrelse, som dermed gik fra 7 til 3 medlemmer.

Aarstidernes vækst sker i en periode, hvor den samlede vækst af markedet for økologiske produkter har været stort set konstant (ØL, 2003), hvilket indikerer at den samlede pulje af økologisk omsætning er blevet hentet fra andre markedsaktører på det økologiske marked. Hvis man tager udgangspunkt i 2002-tal, der opgiver den samlede omsætning af økologiske fødevarer til 2,5 milliarder kr. (ØL, 2003), så udgør Aarstidernes omsætning i samme år ca. 5,4 % af denne (for 2003 udgør denne 5,7%). Førnævnte tal oplyser markedsandelen for alternative salgskanaler¹⁰⁴ til 12,6% i alt, hvilket betyder at Aarstidernes omsætning udgør næsten halvdelen af omsætningen inden for de alternative salgskanaler.

Figur 79: Nøgletal for Aartiderne A/S 1999-2003 (publi-com.dk, 2003b; 2004b)

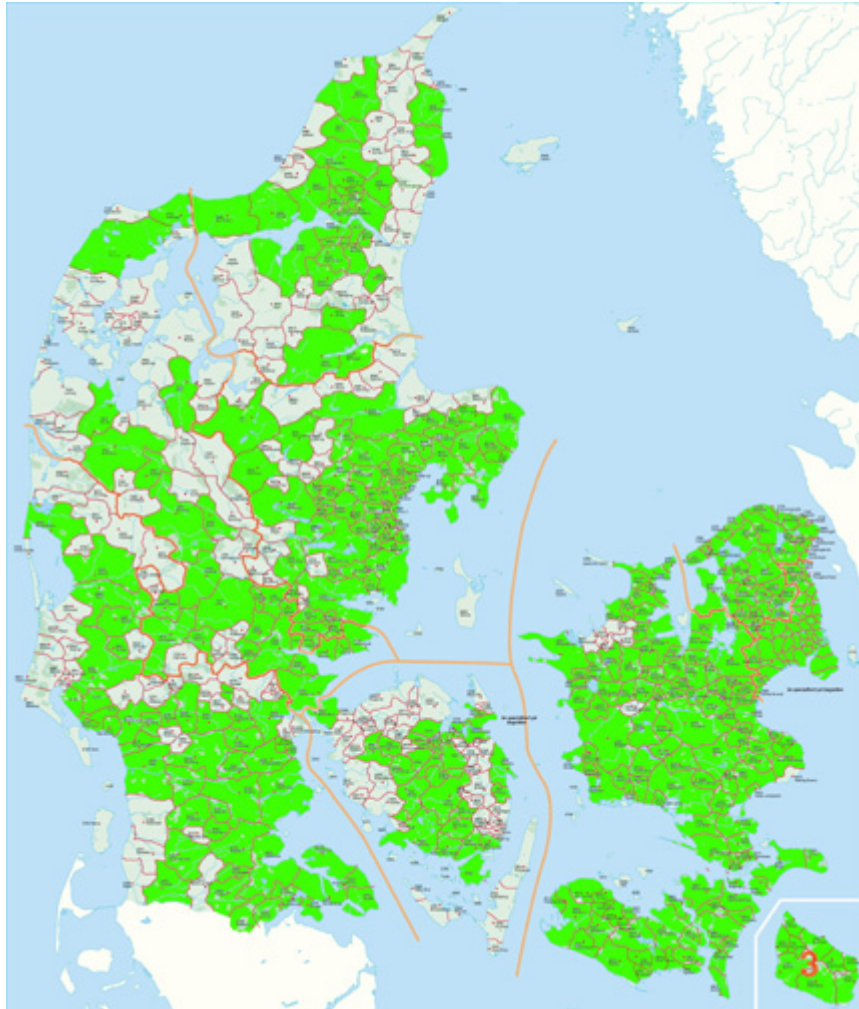
Aarstidernes vækst har også været markant med hensyn til antal ansatte. Som vist nedenfor, har man gået fra gns. 3 ansatte i 1999 til 82 i 2003. Kurven synes hermed også at være fladet lidt ud her i forhold til tidligere.

Tabel 38: Gennemsnitlig antal ansatte i Aarstiderne 1999-2003 (publi-com.dk, 2003b; 2004b)

	1999	2000	2001	2002	2003
Gns. antal ansatte	3	26	56	81	82

Selvom Aarstiderne primært har udviklet sig på markedet i København, har man også udvidet sin geografiske rækkevidde markant, hvor man nu kan levere til ca. 80% af alle husstande. Som illustreret på nedenstående kort, er der dog blanke pletter på kortet i områder i Nord-, Vest- og Midtjylland, samt på Nord- og Vestfyn. Som sagt befinder langt størstedelen af firmaets marked sig i Københavnsområdet (80%), så hvis man skulle tegne nedenstående kort som et relativt kort, ville København være meget stort og det resterende Danmark relativt lille. Aarstiderne har opbygget sit eget distributionsnet, hvor man leaser sig ind hos forskellige vognmænd, som forestår vareudbringningen.

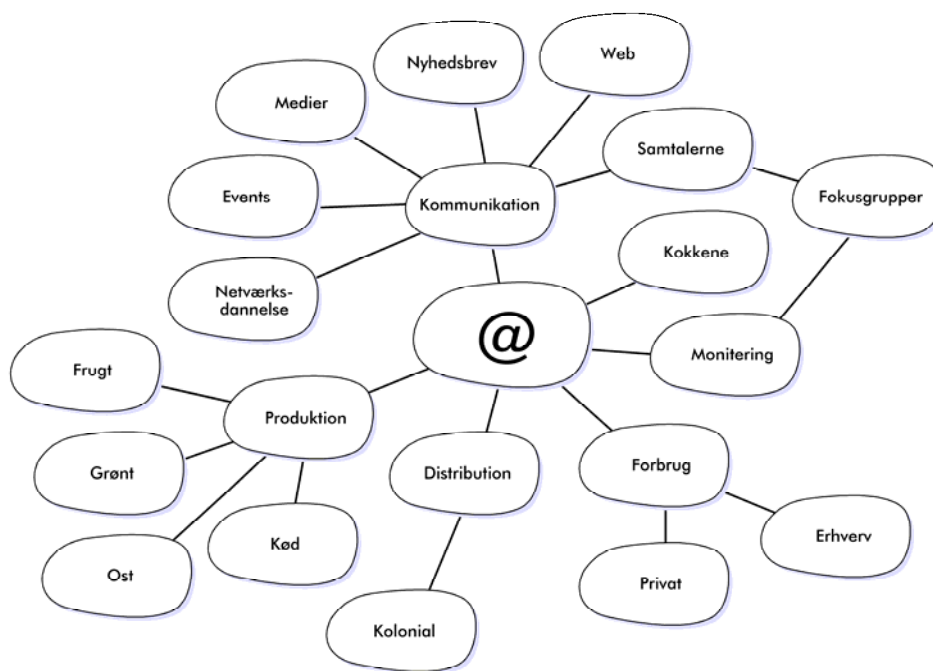
Logistikken bliver håndteret fra hovedkvarteret på Barritskov, som huser den største del af pakningen af grøntkasserne. Der findes dog også pakkefaciliteter på Krogerup i Nordsjælland.

Figur 80: Aarstidernes leveringsområder (aarstiderne.com, 2004e)

Det varesortiment, som firmaet udbringer, har også undergået mange udvidelser i årenes løb. Man startede med at udbringe primært grønsager, med baggrund i hvad man producerede på Barritskov. Nu er Barritskavs egen produktion af grønsager stort set afviklet, og man sælger varer fra hovedgrupperne grønsager, frugt, fisk, kød, ost, brød, vin og kolonialvarer (aarstiderne.com, 2004c). Mange af producenterne er specialister, som har længere tids erfaring med dyrkning af deres specifikke afgrøde og man har også udvidet leverandørkredsen til at omfatte flere udenlandske producenter, typisk sydeuropæiske frugtproducenter. Dette har været med til at betyde, at man kan udbude en masse forskellige typer kasser, som for eksempel Kedeligkassen, Dogmekassen, Frugtkassen, Slanke-kassen og mange andre (aarstiderne.com, 2004b).

Diversificeringen af Aarstidernes sortiment er tæt knyttet til deres høje grad af interaktion med kunderne, som finder sted via afholdelse af månedlige fokusgrupper for udvalgte kunder, som bliver inviteret på et måltid mad og en snak om hvordan man kan forbedre Aarstidernes kasser og produkter. Fokusgrupperne bliver afholdt af Aarstidernes kundeservice, som meget sigende bliver kaldt Samtalerne, som beskæftiger en 10-12 mennesker, som pr. email eller telefon kommunikerer med kunderne. Nyhedsbrevet som kommer ud med grønsagskasserne er et andet interaktionsmedie med kunderne, hvor man via opskrifter forsøger at give et indspil til hvordan kassens grønsager kan bruges. Den høje kommunikationstæthed i organisationen giver sig også udtryk ved at hjemmesiden præges af et organisk udviklingsideal, hvor man via *weblogs* hele tiden hælder nyt indhold ind i hjemmesiden, som således hele tiden udvider sig i dybden. Kommunikation er rettet også udefter via events af forskellig slags, som Aarstiderne har gjort meget ud af at bruge fremfor traditionel markedsføring som for eksempel annoncering i dagblade eller plakater. Man har dog gjort brug af enkelte udvalgte medier, som for eksempel annoncer i DSB's blad Ud & Se, eller artikler i Dagbladet Information, som var skrevet i samarbejde med Aarstiderne. Kommunikation er også et iøjnefaldende element i de processer, hvormed Aarstiderne vinder nye kunder. Den tidligere direktør i virksomheden tilskriver således mund-til-mund metoden den vigtigste rolle for Aarstidernes stærkt forøgede antal kunder (ca. 35.000 i 2003) (AA01_direktør, 2002), da man kun i relativt begrænset omfang har betjent sig af traditionel markedsføring.

Figur 81: Aarstidernes forretningsnetværk

Men hvad er så egentlig meningen med Aarstiderne i dag, efter skiftet fra at være en lokal grønsagshave til at blive et næsten landsdækkende distributionsnetværk for økologiske produkter? Man kan se dette skift afspejlet i formålsbeskrivelserne for virksomheden. Hvor det kortfattet hed sig tilbage i år 2000, at formålet var at købe og sælge økologiske fødevarer (publi-com.dk, 2001c), har beskrivelsen siden 2001 heddet at formålet er:

”..at genskabe forbindelsen mellem dyrkningen af jorden og glæden ved måltider fulde af gode råvarer, sundhed, smagsoplevelser og nærvær.” (publi-com.dk, 2002; 2003b; 2004b)

Man kan betegne dette som et grundlæggende skift i *symbolsk regime* for Aarstiderne, dvs. et skift i den symbolske kapital som virksomheden benytter sig af. Dette symbolske skift er afspejlet i, at virksomheden i 2001 brugte ca. trekvart million kr. på *branding* af Aarstiderne (publi-com.dk, 2002). Aarstiderne introducerede hermed noget på det tidspunkt nærmest uhørt i økologibranchen, nemlig anvendelse af moderne managementprincipper i en økologisk virksomhed. Det giver sig udslag i, at man kan beskrive Aarstiderne med en række engelske gloser som for eksempel *corporate culture*, hvor Aarstiderne er meget bevidste om hvilken én der kendetegner dem som virksomhed:

”Filosofien er ligetil: vi er, hvad vi spiser. I Aarstiderne ser vi mennesket som

et selvstændigt økosystem, hvor den mad vi spiser, er med til at give sjælen næring. Måden vi behandler naturen på, bestemmer hvad naturen kan give os i form af mad, miljø og rent drikkevand. Den store sammenhæng giver et naturligt afhængighedsforhold mellem natur og menneske. Det er denne sammenhæng, vi gerne vil forvalte så intelligent som muligt. Konkret i dagligdagen kommer det til udtryk gennem et internt ordforrådskammer, som vi selv har fundet frem til: Vi vil udvikle virksomheden gennem: økologisk bevidsthed, positiv tænkning, ansvarsfølelse, åben dialog, engageret indsats, godt arbejdsmiljø, kreativitet og personlig udvikling.” (aarstiderne.com, 2004d)

Man kan også beskrive Aarstiderne som økologiske *storytellers*, som søger at forlene indtagelsen af fødevarer med en narrativ dimension, som udtrykt i det væld af historier, som myldrer frem på hjemmesiden. Man kan også tage hjemmesiden som udtryk for konturerne af et spirende *brand community* omkring økologiske fødevarer.

Sammenfattende kan man sige om Aarstidernes udvikling at de har formået at skifte fra at være et primært lokalbaseret og selvproducerende netværk, opbygget på en aktiv forbrugerkreds som selv afhentede deres varer, til et nationalt distributionsnetværk for økologiske fødevarer med et sortiment, som hele tiden udvikler sig i nye retninger. Vigtige skridt i denne udvikling har været udvidelsen af virksomhedens kapitalbase, i særlig grad Triodos indtræden i selskabet. At Aarstiderne har været tidligt ude med en velfungerende løsning til hjemmesiden, synes ligeledes at have spillet en rolle.

10. Appendiks B: Metoder og teknikker

10.1 Introduktion: udvælgelse af cases

Som tidligere nævnt, indgår der fire forskellige cases i projektets empiriske del. Det drejer som de fire følgende økologiske fødevarenetværk:

Den økologiske fødevarerterminal i Tinglev (Økoterminen). En økologisk fødevarerterminal, oprettet på basis af en erhvervsdrivende fond, blandt andet med det sigte at omsætte regionalt indlejrede økologiske og biodynamiske produkter. Terminalen gik fallit i 2001

Spidsroden. En økologisk andelsbutik på Nørrebro; oprettet af en kreds af forbrugere, som baserede butikken på regionale økologiske produkter. Oprindeligt kollektivt organiseret, men nu overgået til privat ejerskab.

Landbrugslauget. Danmarks første forbrugerejede landbrug, baseret på andelsprincippet. Andelshaverne kommer primært fra Københavnsområdet.

Aarstiderne. Økologisk abonnementsordning, organiseret som e-business. En af de markante kommercielle successhistorier blandt økologiske fødevarenetværk. Har nu omkring 35.000 abonnenter og kan levere til ca. 80% af danske husstande¹⁰⁵.

Oprindeligt var det påtænkt også at lave casestudier af Thise Mejeri¹⁰⁶ og Bageriet Aurion¹⁰⁷. Et stykke vej (og tid) inde i projektet viste der sig et behov for at prioritere indsatsen og derfor reducere antallet af cases, der skulle finde anvendelse i afhandlingen. Valget faldt på Aurion og Thise som de to cases, der kom til at udgå af det endelige design for casestudierne. Den primære grund var, at disse cases i mindre grad end de fire andre er organiseret omkring at forsyne fødevarer til et "helt måltid", forstået som at de primært indgår i forskellige typer fødevarenetværk som en underleverandør. Deres produktion omfatter ikke den overvejende del af et måltid og på den måde kan de siges at skille sig ud fra de andre netværk. Specielt i Thises tilfælde kan man nok sige, at deres udvikling måske i højere grad havde skullet analyseres som et eksempel på en sektoriel udviklingsstrategi for jordbrugsproduktion og agroindustri, mere end et eksempel på dannelse af integrerede socio-økonomiske netværk mellem forbrugere og producenter. Det er da også i dette perspektiv at andre undersøgelser har kigget på såvel Thise som Aurion (Jensen & Michelsen, 1991b; Stauning, Holm, Meyer-Johansen & Nielsen, 1999;

Hansen & Larsen, 2001; Holm & Stauning, 2002). Dette skal dog ikke opfattes som at det stadigvæk ikke ville være relevant med undersøgelser af Thise og Aurion i et relationelt perspektiv, men det ville muligvis være mere meningsfuldt at udføre disse i regi af casestudier af virksomheder som Coop Danmark, ISO eller Helsam (helsekostkæde), hvilket også ville skulle omfatte andre helt eller delvis økologiske underleverandører som Urtekram, Svansøe, Øllingegaard, Osteriet Hinge (som dog gik fallit i løbet af dette projekt) eller Helios.

De fire cases, som kom til at indgå i det endelige design, har de fællestræk at det drejer sig om netværk som er dedikeret økologiske, de har alle både sociale såvel som økologiske og økonomiske målsætninger i deres formålsbeskrivelse, samt at de alle må betegnes som alternative. Deres status som alternative er primært defineret ud fra, at ingen af disse netværk er blevet indlemmet i eller koopteret af de store dagligvarekæder, der som tidligere nævnt afsætter 80% af de økologiske produkter på hjemmemarkedet (ØL, 2003). For i hvert fald tre af de valgte cases gælder det, at privatkunder er de primære målgruppe, mens den sidste, Økoterminalen, også rettede sig mod institutionskunder (Aarstiderne har dog også nogen institutionskunder). Udgangspunktet for de fire cases var også at produktion af fødevarer skulle finde sted ”inde fra” netværket; dog rådede Spidsroden som den eneste ikke over produktionsmidler fra starten af, men sigtede mod at indgå aftaler med regionale producenter, hvilket dog kun lykkedes i mindre omfang. Fraset disse fællestræk, var den indledende beskrivelse af de fire cases baseret på følgende forskelle mellem dem:

Tabel 39: *Indbyrdes forskelle mellem de fire cases i projektet – indledende beskrivelse ved projektets start*

Case	Karakteristika
Økoterminalen	Fondsorganisation; mellem skala; landmandsinitieret; forskellige målgrupper; ingen butik, kun terminal; begrænset brug af www
Spidsroden	Kollektiv organisation; lille skala; initieret af forbrugere/aktivister; primært privatkunder; alm. butikslokale; begrænset brug af www
Landbrugslauget	Kollektiv organisation; lille skala; initieret af forbrugere/aktivister; primært privatkunder; landbruget som ”butikslokale”; begrænset brug af www
Aarstiderne	Aktieselskab; stor skala; primært privatkunder; virtuelt butikslokale på www; høj grad af IT-udvikling

På den måde kan man sige, at de fire cases er udvalgt efter at øge variationen på de måder, hvormed de kan siges at knytte netværk mellem produktion og forbrug af fødevarer. Analytisk har bestræbelsen i projektet gået på at udvikle en tilgang, som kunne rumme sociale, økologiske og økonomiske perspektiver, eksemplificeret ved projektets indlejningsbegreb, som omfatter social-, netværks- og rumlig indlejring. Det er væsentligt at være opmærksom på, at valg af andre cases ville have haft konsekvenser for den valgte tilgang. Økologiske (i mere snæver miljømæssig forstand) og økonomiske perspektiver ville have fyldt mere, hvis de valgte cases havde omfattet netværk som Coop Danmark og deres underleverandører Arla og Danish Crown. Cases som disse er da også væsentligt forskellige fra dette projekts cases ved at være kun delvist økologiske netværk, hvor selve begrebet om økologi for nogens vedkommende vedbliver at være problematisk for organisationerne. Der ville altså være nogen andre problematikker, som skulle studeres med andre redskaber. Det ville på samme måde have krævet andre redskaber i undersøgelsen, hvis genstandsfeltet havde omfattet socialøkologiske projekter som Hertha Levefællesskab i Herskind¹⁰⁸ eller andre socialt motiverede projekter som Andelssamfundet i Hjortshøj¹⁰⁹.

10.2 Casestudiet som metode

Det vil her være på sin plads med et par betragtninger over valget af casestudiet som metode i projektet, som hænger tæt sammen med en refleksion over herværende projekts status som videnskabeligt arbejde. Det er blandt andet af Bent Flyvbjerg blevet påpeget, at casestudiet historisk har været i opposition til det positivistiske videnskabsideal som man for eksempel træffer det inden for dele af politologien (King, Keohane & Verba, 1994). Flyvbjerg opsummerer de modrettede positioner indenfor samfundsvidenskaben i form af hvad han kalder fem misforståelser og tilsvarende fem rettelser til disse misforståelser, som gengivet nedenfor. Det bør dog nævnes, at Flyvbjerg her argumenterer for enkelt-case studiers berettigelse ved siden af sammenlignende analyser med mange gentagelser.

Tabel 40: *Fem misforståelser og foreslåede rettelser til opfattelsen af casestudiet som metode* (Flyvbjerg, 1991:137-158)

	Misforståelse	Rettelse
1	Generel teoretisk (kontekstafhængig) viden er mere værdifuld end konkret, praktisk	Forudsigende teorier og universaliser findes ikke i studiet af menneske og samfund. Konkret, kontekstafhængig viden er derfor mere værdifuld end forgæves søgen efter forudsigende teorier og

	(kontekstafhængig) viden	universaler.
2	Man kan ikke generalisere på grundlag af en enkelt case. Derfor kan casestudiet ikke bidrage til videnskabelig udvikling.	Man kan ofte med fordel generalisere på baggrund af en enkelt case, og casestudiet kan udmærket bidrage til videnskabelig udvikling via generalisering som supplement eller alternativ til andre metoder. Men formel generalisering er overvurderet som kilde til videnskabelig udvikling, hvorimod "det gode eksempels magt" er undervurderet
3	Casestudiet er mest egnet til hypotesegenerering, dvs. i de første trin af en samlet forskningsproces, mens andre metoder er mere velegnede til hypotesetest og teoriudvikling	Casestudiet er nyttigt til både generering og test af teser, men er ikke begrænset til disse forskningsaktiviteter
4	Casestudiet indeholder en tendens (et bias) til verifikation, forstået som en tilbøjelighed til at bekræfte forskerens forudfattede opfattelser	Der er intet der tyder på at casestudiet i højere grad end andre metoder indeholder en tendens (et bias) til verifikation af forudfattede opfattelser hos den eller de forskere, der udfører studiet. Tværtimod tyder erfaringer på, at casestudiet indeholder en tendens til falsifikation af forudfattede opfattelser i højere grad end en tendens til verifikation.
5	Det er ofte svært at opsummere konkrete casestudier i generelle casestudier og teorier	Det er korrekt, at opsummering af casestudier ofte er vanskelig, især hvad angår proces. Det er mindre korrekt, hvad angår resultater. Problemerne med opsummering er imidlertid i højere grad en egenskab ved virkeligheden end ved casestudiet som metode.

Nu er det foreliggende projekt imidlertid ikke baseret på en enkelt case, men derimod fire forskelligartede cases indenfor en afgrænset del af det samlede økologiske felt, nemlig alternative økologiske fødevarenetværk. Den variation af casestudiet som der derfor er tale om her, ligger tættere på hvad Flyvbjerg betegner som et strategisk case-valg og nærmere betegnet et valg af *maksimum variation cases*, da der undersøges tre til fire cases som er væsentlig forskellige (Flyvbjerg, 1991:150) og som sagt indenfor et afgrænset del af feltet. I kraft af at det drejer sig om flere cases, mener jeg at man kommer lidt tættere på hvad Giddens sigter til med nedenstående citat, nemlig at man udfører studier *i et vist antal*, hvilket er en noget løs udmelding, for bedre at kunne vurdere hvor typiske de er, eller med andre ord hvor generel værdi ens observationer har.

”Research which is geared primarily to hermeneutic problems may be of generalized importance in so far as it serves to elucidate the nature of agents’ knowledgeability and thereby their reasons for action, across a wide range of action-contexts. Pieces of ethnographic research like that of Willis¹¹⁰ – or like, say, the traditional small-scale community research of fieldwork anthropology – are not in themselves generalizing studies. But they can easily become such if carried out in some numbers, so that judgements of their typicality can justifiably be made.” (Giddens, 1984:328)

Dette projekt lægger sig dog på linie med Giddens egen udmelding fra forordet til *The Constitution of Society*, som er citeret nedenfor, om hele formålet med at bedrive samfundsvidenskabelige undersøgelser, hvor det at generere lovmæssigheder eller at generalisere kun må siges at udgøre et blandt mange andre prioriteter i samfundsvidenskabelige undersøgelser.

” In social science....conceptual schemes that order and inform processes of inquiry into social life are in large part what ”theory” is and what it is for. I do not mean by this, of course, that it is not the aim of social theory to illuminate, interpret and explain substantive features of human conduct. I mean that the task of establishing and validating generalizations – I shall not say ”laws” – is only one among various other priorities or aims of social theory.” (Giddens, 1984:ix)

På basis af det ovenstående kan man opsummere projektets position som at det søger at eksemplificere nogen generelle mekanismer (udlejring) konkrete udtryk på et afgrænset felt, nemlig alternative økologiske fødevarenetværk. Dette udelukker dog ikke at elementer af de dynamikker som kan iagttages i de konkrete cases er generelle, i det omfang at de faktisk optræder i andre kontekster. På den måde stiller projektet sig i vidt omfang på linie med opfattelsen hos den kritiske realisme, som skelner mellem grundlæggende strukturer, mekanismer og så de kontingente (kontekstuelt indlejrede) begivenheder, hvormed disse udtrykker sig (Sayer, 1984; Drummond & Marsden, 1999:24-39; Sayer, 2000). En britisk kritisk-realistisk undersøgelse af bæredygtighedsproblematikken knytter en relevant kommentar hertil med følgende citat:

”Actual patterns of unsustainability are unlikely to be representative, average or generalisable. Underlying causal mechanisms may be generalisable so long as their basic structures are present in other contexts,

e.g. causal powers and liabilities of sector actors may be generalisable across contexts, although the conditions of activation will vary.”
(Drummond & Marsden, 1999:38)

Sagt på en anden måde, så vil udlejringsprocessers dynamik i andre dele af det samlede økologiske felt muligvis have et andet udtryk, men det behøver ikke nødvendigvis at betyde at dette projekts tilgang ikke ville kunne bruges der. Konsekvenserne af at skifte ”optikken” fra projektet over på andre felter vil i første række have konsekvenser for den *middle range* teori, dvs. partikulær teori om afgrænsede dele af genstandsfeltet, som der i denne sammenhæng er taget i brug, for eksempel den historiske udvikling i analyse af fødevarenetværk.

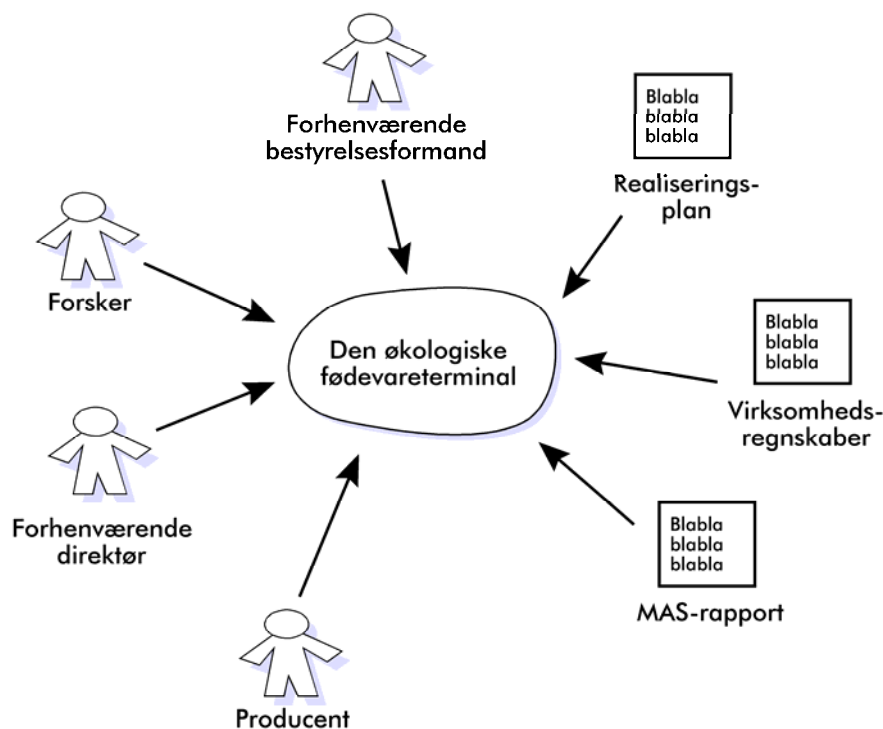
10.3 Datakilder - introduktion

I afdækningen af opbygningen af disse netværk har jeg støttet mig op ad semi-strukturerede kvalitative interviews som den primære metode (Kvale, 1997), suppleret med de tilgængelige skriftlige kilder der har været til rådighed omkring hver af de fire cases. Jeg har ikke tilstræbt at lave en fuldstændig udtømmende beskrivelse af hvert netværk, som i givet fald ville betyde at jeg skulle følge aktørerne ud i hvert led af netværket, hvilket ville have overskridet de ressourcemæssige rammer jeg havde til rådighed for projektet i form af tid og penge. Snarere har jeg forsøgt at lave en repræsentativ udvælgelse af aktører, guidet af mine interviewpersoners anvisninger, som kunne bidrage til at belyse netværkets overordnede dynamik som et samspil mellem strategisk adfærd hos de involverede aktører og de strukturelle betingelser, der gør sig gældende for det pågældende netværk.

10.4 Datakilder - Økoterminalen

I undersøgelsen af den økologiske fødevarerterminal i Tinglev (herefter benævnt som Økoterminalen), har jeg for det første udført interviews med den forhenværende bestyrelsesformand, som også var aktiv i initiativgruppen bag Økoterminalen. Via den forhenværende formand fik jeg adgang til bilagene fra realiseringsplanen for projektet, som var af stor betydning for mit indblik i overvejelserne bag projektet. Jeg har også interviewet den daværende direktør i terminalen, som nu arbejder i sommerhusbranchen. Endvidere kunne jeg også trække på en tidligere forsker fra Syddansk Universitet i Esbjerg (det daværende Sydjysk Universitetscenter), som medvirkede i et EU-projekt der fokuserede på landmænds institutionelle strategier og netværksdannelse (Just, Noe, Oldrup & Stoye, 2000). Et af de casestudier der optræder i dette projekts slutrapport, er netop Økoterminalen og dette studie blev udført af den pågældende forsker (Oldrup,

2000). Den førnævnte rapport indgår også i undersøgelsen som skriftlig dokumentation. Endelig har jeg også haft en kort kommunikation pr. telefon med en af de tidligere leverandører til Økoterminalen. Det viste sig dog at være en meget løs tilknytning vedkommende havde til terminalen, så interviewet nåede aldrig at udvikle sig til et sådant. Endelig kunne jeg via Erhvervs- og Selskabsstyrelsens regnskabsdatabase Publi-com få adgang til virksomhedens regnskaber for startåret 1999 og 2000.

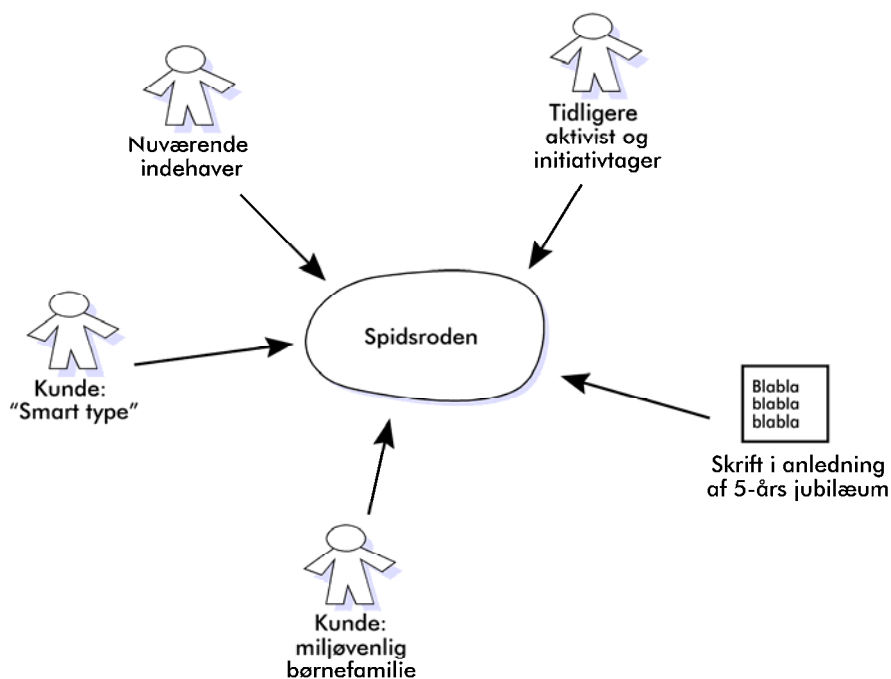

Figur 82: *Datakilder for undersøgelsen af Økoterminalen*

De potentielle interviewpersoner, som udgik på grund af manglende tid, omfatter blandt andre tidligere (menige) bestyrelsesmedlemmer, heriblandt to producent- og en forbrugerrepræsentant. Endvidere var det også påtænkt at interview den tidligere konsulent i Vestegnens Erhvervsråd økologi-udviklingsprojekt, men den pågældende var flyttet fra egnen og var ikke umiddelbart til at opspore. Endvidere kunne det have været af væsentlig værdi at have interviewet den eksterne konsulent, som var tilknyttet projektet i projekteringsfasen, da vedkommendes anbefalinger kom til at spille en væsentlig rolle for den færdige udformning af projektet.

10.5 Datakilder - Spidsroden

Undersøgelsen af Spidsroden blev indledt med et interview med en af initiativtagerne bag både Spidsroden og cykeldistributionsfirmaet Økotrans. Dernæst blev den nuværende indehaver af Spidsroden interviewet, som også var frivillig i projektet i dets ”unge år”. Disse interviews kunne suppleres med et skrift i anledning af Spidsrodens 5-års dag, som på forskelligvis opsummerer nogen af aktivisternes erfaringer og overvejelser om projektet. Da jeg udtrykte ønske om at komme i kontakt med nogle af forbrugerne i Spidsroden, formidlede indehaveren kontakt til 2 af kunderne, som efter hans udmelding var repræsentative for den for Spidsroden økonomisk vigtige gruppe ”miljøvenlige børnefamilier”, samt en som indehaveren placerede i gruppen ”smarte typer”, som adskilte sig fra Spidsrodens øvrige kunder i det autonome miljø ved at være mere fokuserede på æstetisk forbrug.

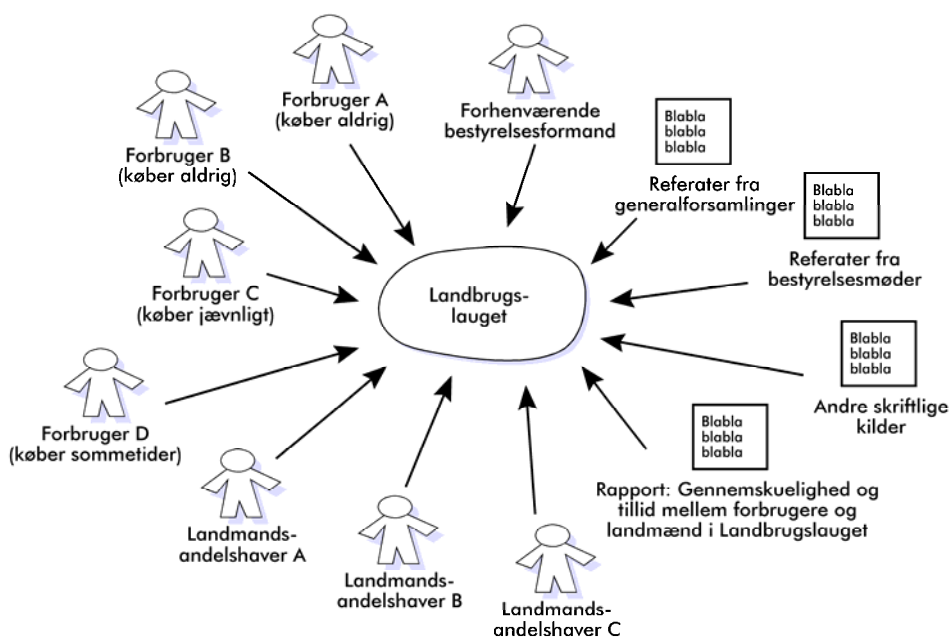
Figur 83: Datakilder for undersøgelsen af Spidsroden

På grund af Spidsrodens begrænsede størrelse, var dækningen af selve organisationens udvikling absolut overkommelig med hensyn til antallet af interviewpersoner. Der var dog en del aktører i Spidsrodens periferi, som kunne have bidraget til et mere nuanceret billede af netværkets dynamik og der som udgangspunkt stod på bruttolisten over interviewpersoner ved undersøgelsens start. Det drejede sig blandt andet om forskellige typer kunder, deriblandt en cafe, et kollektiv, en privatkunde som fik leveret varer med Økotrans, en børnehave (hvor Allan efter eget udsagn havde møvet sig ind via sit

bekendtskab med nogen af forældrene) samt en punker, som havde indvilliget i at medvirke i et interview. Vedkommende havde dog ingen telefon og skulle derfor ringe til mig, hvilket aldrig fandt sted. Endvidere var det oprindeligt planlagt at trække på en forsker fra Sociologisk Institut på KU, som havde arbejdet i flere år med det autonome miljø. Vedkommende havde dog ikke så specifikt kendskab til Spidsroden og samspillet kom aldrig videre end til den indledende kontakt.

10.6 Datakilder - Landbrugslauget

Undersøgelsen af Landbrugslauget blev indledt ved at tage kontakt til den første bestyrelsesformand, som også havde været blandt initiativtagerne til projektet. Jeg interviewede derefter 3 forskellige landmandsandelshavere i Landbrugslauget, hvoraf de to havde forladt lauget igen. En af landmandsandelshaverne var også forfatter til 2 rapporter, som på foranledning af Direktoratet for Fødevareerhverv skulle undersøge status på projektet efter dets opstart i 2002 (Unger, 2002; 2003). Jeg fik stillet rådataene fra disse rapporters spørgeskemaundersøgelse til rådighed og kunne derfra udvælge forskellige forbrugerandelshavere, som afspejlede forskellige former for tilknytning til Landbrugslauget: ”støttemedlemmer” som aldrig aftog varer fra Landbrugslauget, ”lejlighedsvis” forbrugere som sommetider aftog produkter fra Landbrugslaugets gård og endeligt ”jævnlig” forbrugere, som på fast basis aftog produkter fra Landbrugslauget. Udover de to ovennævnte rapporter, var der også forskellige typer skriftlige dokumentation til rådighed for undersøgelsen, nemlig referater af generalforsamlinger og bestyrelsesmøder i Landbrugslauget. Endvidere kunne jeg også trække på andre skriftlige kilder som Landbrugslaugets hjemmeside.

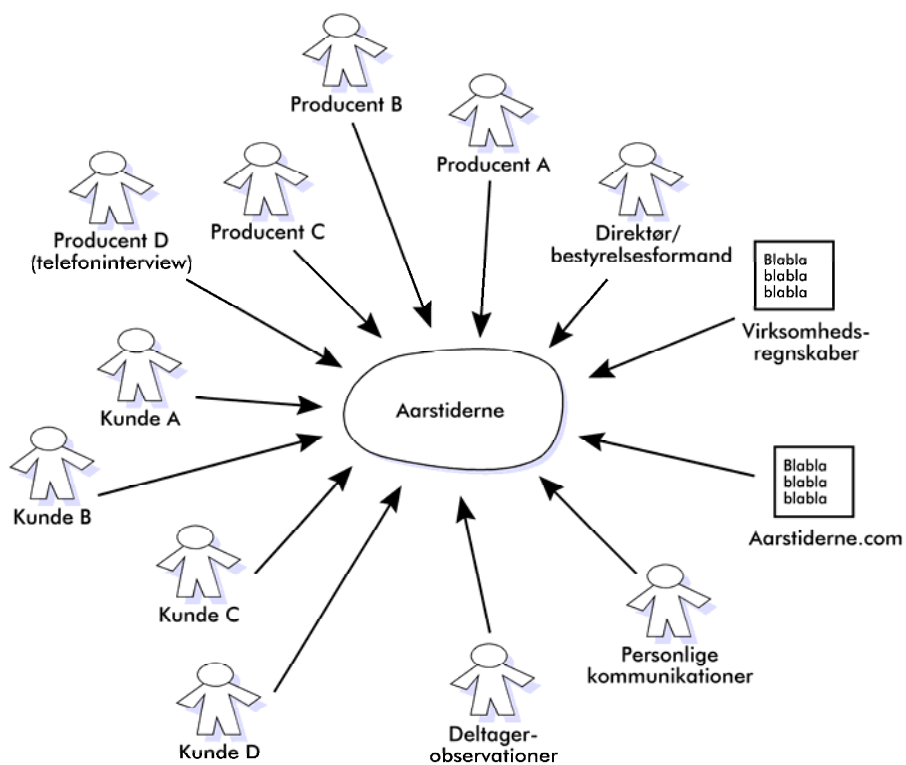

Figur 84: *Datakilder for undersøgelsen af Landbrugslauget*

Med hensyn til udvælgelse af interviewpersoner, så kom de relativt mange andelshaverinterviews her til at betyde, at bestyrelsesreferaterne var den primære kilde til indblik i bestyrelsens arbejde efter at mine interviewpersoner havde forladt den. Det kunne have været væsentligt at have inddraget interviews med nuværende bestyrelsesmedlemmer for at få et mere detaljeret indtryk af hvor Landbrugslauget bevæger sig hen. I kraft af at Landbrugslauget er et så ungt projekt, er vigtigheden af at afdække den seneste udvikling desto vigtigere. Endvidere ville jeg også gerne have interviewet en økonomisk rådgiver fra Merkurbank, som fungerede som projektets primære økonomiske rådgiver. Her var problemet, at det er lidt svært at bede en bankrådgiver give et interview om en aktuel sag han sidder med; det blev fra min side skønnet at interviews med andre aktører fra Merkurbank (jeg havde kontakt til en tidligere landbrugskonsulent for Merkur) ville være af en unyttig, principiel karakter.

10.7 Datakilder - Aarstiderne

Undersøgelsen af Aarstiderne baserer sig på et interview med bestyrelsesformanden og tidligere direktør i Aarstiderne, som indledte undersøgelsen. Jeg fik derefter adgang til at sidde med ved et møde i Aarstidernes Transparens-arbejdsgruppe, som skulle undersøge mulighederne for at opnå en større grad af gennemsigtighed i deres organisationelle praksis, hvilket gav mulighed for deltagerobservation af aspekter ved selskabets praksis. Derudover har jeg lejlighedsvist kommunikeret med forskellige medarbejdere i selskabet. Der er udført 3 interviews af producenter (avlere) i Aarstiderne, som producerer grønt, frugt, ost og kød til Aarstiderne og 1 kortere telefoninterview med en grøntproducent. For at afdække kundesiden af Aarstiderne, har jeg udført interviews med fire forskellige kunder hos Aarstiderne, to i København og to i Østjylland, som begge udgør kerneområder hos Aarstiderne. Udover interviews, har haft adgang til selskabets regnskaber via Erhvervs- og Selskabsstyrelsens regnskabsdatabase Publi-com, suppleret med oplysninger fra Aarstidernes hjemmeside www.aarstiderne.com.

Figur 85: *Datakilder for undersøgelsen af Aarstiderne*

I tilfældet med Aarstiderne er der tale om et meget større og mere komplekst netværk end nogen af de andre cases og derfor har det her i særlig grad haft betydning her, at den ressourcemæssige ramme om undersøgelsen i form af tid og penge har stillet nogen begrænsninger med hensyn til antallet af interviewpersoner, som ellers kunne have udvidet billedet af Aarstidernes udvikling. Blandt de påtænkte interviewpersoner, som altså ikke blev interviewet, befinder sig aktører fra en drivhusproduktion i et (ny)religiøst samfund, en krydderurteproducent, nok en grønsagsproducent, et fiskehus i Nordjylland (som leverer fjordfiskede fisk, fanget med skånsomme metoder), et håndværks/højkvalitetsbageri i det centrale Århus, en naturprodukt-import, en økologisk olivenproducent i Italien (så langt rakte min rejsekonto ikke) og en chokoladeproducent. Udover disse, var der en del folk ”inde fra” organisationen Aarstiderne, som jeg gerne ville have talt med i forbindelse med projektet, deriblandt lederen af Samtalerne, en landbrugskonsulent, logistikmedarbejderne, en kok samt en webudvikler. Hvis disse personer var blevet interviewet, havde det kunne udvide billedet yderligere af hvordan Aarstidernes historiske udvikling har været samt givet mere fylde til billedet af relationen mellem producenter/avlere/leverandører og Aarstiderne. Det var yderligere påtænkt at lave langt flere kundeinterviews i forbindelse med Aarstiderne; konkret skulle disse interviews have været planlagt på basis af et randomiseret udtræk fra selskabets

kundekartotek, som allerede forelå på det pågældende tidspunkt. Af forskellige grunde blev denne undersøgelse dog aldrig realiseret, hvilket nok også havde tæret på den tid der var til rådighed til at undersøge de andre cases. I stedet blev kontakten til de interviewede kunder formidlet via venner og bekendtes kendskab til kunder hos Aarstiderne.

10.8 Analyse af interviews

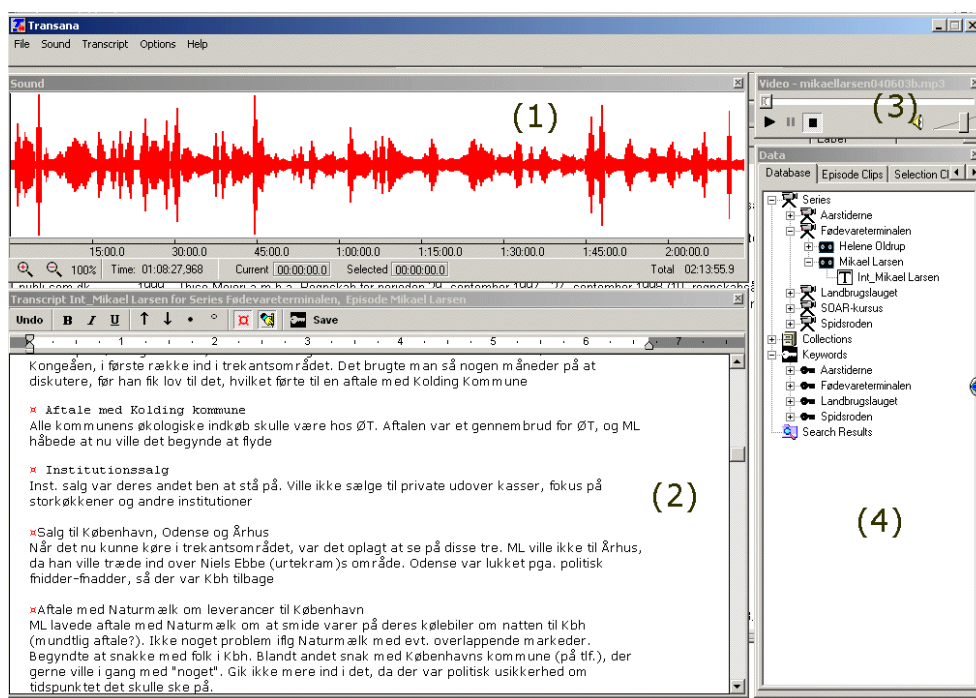
Analysen af interviews fandt sted ved brug af programmet Transana 1.22, som er et open source program udviklet og administreret af Chris Fassnacht og David K. Woods fra Wisconsin Center for Education Research, University of Wisconsin-Madison.

Programmet er gratis, og kan downloades fra dets hjemmeside på www.transana.org (programmet findes nu i en version 1.24 og en version 2.0 med forbedret funktionalitet er lige på trapperne – en betaversion blev udsendt i juni). På hjemmesiden beskrives formålet med Transana som følgende:

” Transana is designed to facilitate the transcription and qualitative analysis of video and audio data. It provides a way to view video or play audio recordings, create a transcript, and link places in the transcript to frames in the video. It provides tools for identifying and organizing analytically interesting portions of video or audio files, as well as for attaching keywords to those video or audio clips. It also features database and file manipulation tools that facilitate the organization and storage of large collections of digitized video.”
(transana.org, 2004).

Sammenlignet med lignende programmer¹¹¹ som Qualitative Media Analyser eller QSR NUDIST er Transana absolut konkurrencedygtig, både i kraft af at den er gratis, men i høj grad også med hensyn til funktionalitet.

Strukturen i Transanas arbejdsområde er, at det er inddelt i fire delvinduer: (1) et lydvindue, hvor lydsporet fra det pågældende interview er repræsenteret som en lydbølge; (2) et transcript-vindue, hvor man transskriberer det pågældende interview; (3) et videovindue, som ved visuelle data fremviser indholdet af optagelsen og som ved audiodata indeholder kontrolknapper til styring af afspilningen; endelig er der også et datavindue (4), hvor man administrere datastrukturen for de data der lægges ind i programmet.

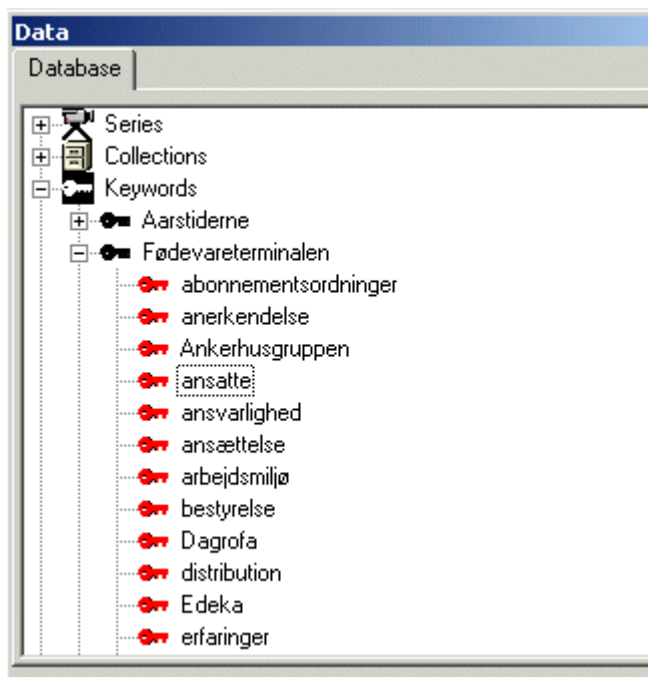

Figur 86: Struktur af arbejdsområdet i Transana 1.22

Datamodulet er i Transana organiseret i fire hovedkategorier, henholdsvis serier, kollektioner, nøgleord og søgning. *Serier* er at opfatte som den overordnede kategori for enkelte interviews. Hver serie har en underkategori, *episoder*, som i dette projekts kontekst er lig med de enkelte interviews i hver af de valgte cases. Disse interviews overføres digitalt fra det medie, de oprindeligt er optaget i. I dette projekts tilfælde var der brugt MiniDisc som medie, men i princippet kan det dreje sig om hvilket som helst billed- eller lydmedie, som det er muligt at konvertere til digital form (analoge bånd, VHS, digital diktafon eller andet). Under hver episode findes kategorien *transkription*, som indeholder transskriptionen af det pågældende interview. *Kollektioner* er samlinger af forskellige *klip* fra transskriptionen, som således udgør tematiske klynger. Tematiseringen foregår ved hjælp af den sidste hovedkategori af data, nemlig *nøgleord*, som er organiseret i *nøgleords-grupper*, som består af enkelte nøgleord. *Søgning* udfører søgninger i de klip, man genererer i løbet af interviewanalysen og sammensætter disse søgesæt til kollektioner.

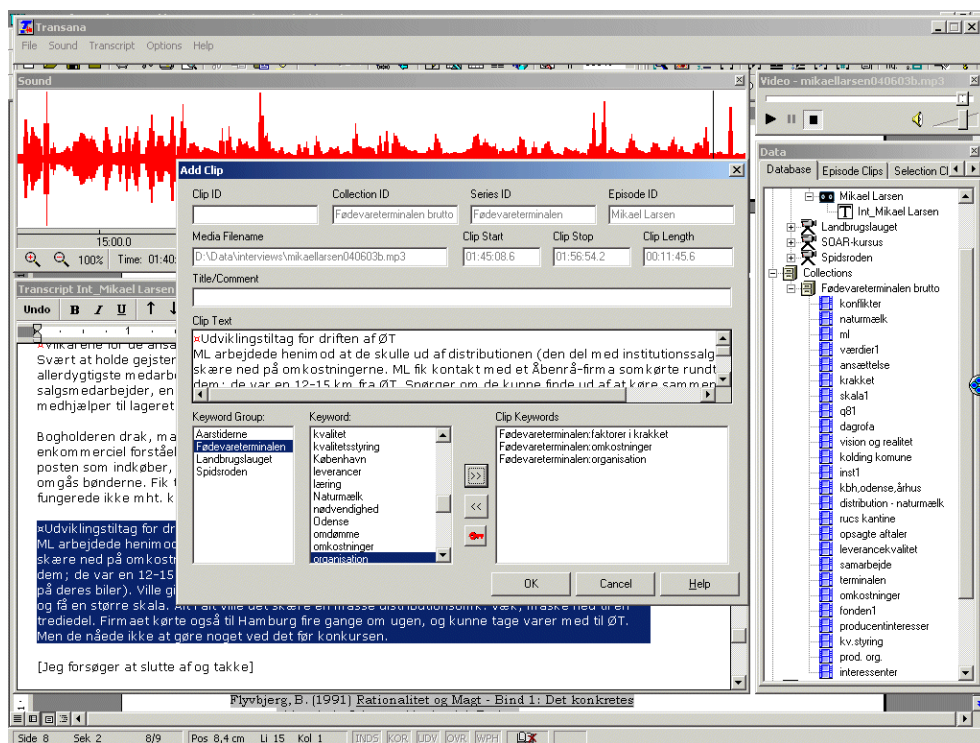
Transskription af interviews foregår ved at man afspiller lydsporet og skriver ordlyden ned af interviewet. Via forskellige funktionstaster kan man pause, springe frem og tilbage og hvad man ellers måtte have brug for for at kunne følge nok med til at kunne transskribere. For at kunne orientere sig i lydsporet, indsætter man bogmærker (markeret med symbolet ✕ i skærmudsnittet ovenfor) i lydstrømmen for derved at inddele den i tematiske

sektioner. Når man således har transskriberet interviewet og via tilpas rammende overskrifter til hvert bogmærke har inddelt lydstrømmen i tematiske sektioner, kan man begynde næste trin i analysen af interviewet, nemlig at forsyne hver tematisk sektion af interviewet med passende nøgleord og konvertere dem til udklip, som kan samles til kollektioner. De nøgleord, som er blevet brugt i dette projekt, er genereret induktivt ud fra interviewene, som illustreret nedenfor. Den vigtigste udfordring i analytisk forstand er så at relatere disse nøgleord til de tematiske områder i interviewguiden. En vigtig pointe i den forbindelse er, at det samme nøgleord typisk vil forekommer på tværs af flere temaer i interviewguiden.

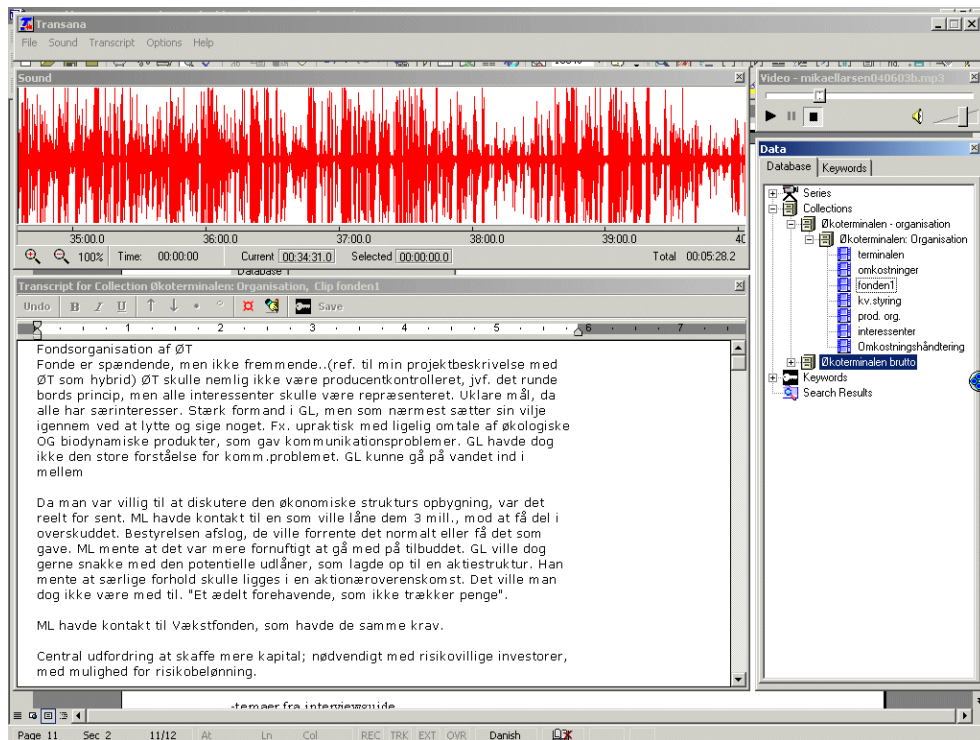
Figur 87: Nøgleord til beskrivelse af Økoterminalen (udsnit)

Det er disse nøgleord, der efterfølgende bliver knyttet til de enkelte tematiske sektioner i lydsporet. Denne proces bliver i Transana betegnet som generering af udklip. Denne proces er illustreret nedenfor, hvor man kan se hvordan en tematisk sektion er blevet markeret i transkriptionen, hvorefter man trækker den med musen over i en kollektion i datatræet, som er oprettet til at rumme hele interviewets udklip. Derefter kommer der et vindue op, hvor man bliver bedt om at tildele det pågældende udklip en nøgleordsgruppe, samt individuelle nøgleord under denne.

Figur 88: Generering af udklip i Transana 1.22

Når man har genereret sine udklip, har man dermed etableret udgangspunktet for at sammensætte tematiske søgesæt på basis af nøgleordene ved hjælp af søgefunktionen i Transana. I eksemplet nedenfor er der for Økoterminalen søgt på nøgleordet "organisation", som i relation til interviewguiden hører under overskrifterne "strategisk adfærd" samt "ressourcer-regler". Transana finder undersøgningen alle de udklip som er markeret med dette nøgleord og sammensætter den til en kollektion, som illustreret nedenfor.

Figur 89: Kollektion i Transana (eksempel fra Økoterminen)

Man kan nu klikke på hvert af de fundne ud klip og se den transskriberede tekst for hvert af dem. Det nemmeste for at få et hurtigt overblik er dog at lave en opsummeret rapport, som Transana også giver mulighed for, som illustreret nedenfor. Som det kan ses her, gengiver rapporten den nøjagtige placering af det pågældende ud klip i lydsporet, dens udstrækning, samt den transskriberede tekst.

Collection Summary Report

Collection: Økoterminalen: Organisation

Clip: terminalen

File: C:\Dokumenter\Chris\interviews\mikael.larsen\040603b.mp3
 Start: 00:32:21.2 Stop: 00:33:21.3 (Length: 00:01:00.1)

Hardware - køb af terminalen
 ML mener i bakspejlet, at man ikke burde have købt det. Det havde dog den fordel, at man blev forpligtet til at gøre noget ved det, når man nu stod med bygningerne, og ikke et lille kontor til ML. Fonden var lejer i et selskab, der ejede bygningen. Dette selskab, Økologiske Samvirke, var aktie/anpartsselskab. Her kunne det godt accepteres(!). Alle store værdier (biler og bygninger) tilhørte Samvirket. Realisering i regi af ØT var kun varelager. Banken havde dog sikkerhed i de andre ting. ØS er muligvis også gået ned på det(?).

Bygningen var af ringe kvalitet - mure og gulve krakelerede efter tung kørsel.

Clip: omkostninger

File: C:\Dokumenter\Chris\interviews\mikael.larsen\040603b.mp3
 Start: 00:33:21.3 Stop: 00:34:31.0 (Length: 00:01:09.7)

Store omkostninger
 Bestyrelsen troede ikke på opgørelse fra ML over de store tab ved lokale leverancer. Bestyrelsen ville levere til alle som ville købe. Fx. leverance til tysk børnehaven ved Nordborg. Lastbilen kostede 500 kr/timen; turen tog ca. 5 kvarter. Børnehaven bestilte typisk for 400 kr. om ugen. ML mente at det var bedre at sende dem en check på 100 kr. og bede dem gå ned i Kvickly og købe det selv.

Clip: fonden1

File: C:\Dokumenter\Chris\interviews\mikael.larsen\040603b.mp3
 Start: 00:34:31.0 Stop: 00:40:06.9 (Length: 00:05:35.9)

Fondsorganisation af ØT
 Fonde er spændende, men ikke fremmede..(ref. til min projektbeskrivelse med ØT som hybrid) ØT skulle nemlig ikke være producentkontrolleret, jvf. det runde bords princip, men alle interessenter skulle være repræsenteret. Uklare mål, da alle har særinteresser. Stærk formand i GL, men som nærmest sætter sin vilje igennem ved at lytte og sige noget. Fx. upraktisk med ligelig omtale af økologiske OG biodynamiske produkter, som gav kommunikationsproblemer. GL havde dog ikke den

Figur 90: Opsummeret rapport for kollektion i Transana

Som tidligere nævnt, er en vigtig del af analysen af forbinde de temaer, som nøgleordene beskriver, med de tematiske rammer, som interviewguiden udstikker. Udgangspunktet for det sidste trin i bearbejdningen af interviewdata var således at forbinde de induktivt producerede nøgleord med de tematiske rammer fra interviewguiden. Arbejdsskemaet for denne del af processen er gengivet nedenfor.

Tabel 41: Arbejdsskema for associering mellem interviewguide og nøgleord fra interviews

Historisk udvikling	Strategisk adfærd
-baggrund og tidligere erfaringer?	-hvem er de?
-hvordan kom de med i netværket?	-hvor vil de gerne hen?
-hvordan har deres forbindelse til netværket udviklet sig? (brud eller skift)	-hvorfor har de organiseret sig som de gør? -hvordan formuleres/artikuleres deres opfattelse?
Nøgleord:	Nøgleord:
Rum	Ressourcer-regler
-har de forbindelse med lignende aktører? (horisontal kobling)	-hvilke ressourcer mobiliserer de?
-hvad rolle spiller stedet? (horisontal eller	(produktion, forbrug, kapital, ekspertise, teknologi, autoritet, kommunikation)

vertikal indlejring?)	-hvordan bruger de dem? (hvad laver de?)
-hvor tæt er deres tilknytning til netværket? (forpligtelser, rettigheder)	-findes der regler, der konstituerer det de gør? (standarder, normer, ekspertise etc.)
-hvilke netværk indgår de ellers i (faglige netværk, sociale, politiske, familiære)	-hvordan udvikles de? -hvordan er samspillet med "eksterne" strukturer? (evt. problemområder, kapaciteter?)

Nøgleord:

Nøgleord:

Det bør også nævnes her, at det relationelle perspektiv i særlig høj grad kom til udtryk under udførelsen og analysen af interviews, da interviewet tog udgangspunkt i et individs erfaring og oplevelse af tilknytning til et givet netværk. Det blev dog i udstrakt grad forsøgt at fokusere på de tolkninger og erfaringer, som angik netværkets udvikling som helhed. Princippet der blev brugt for at søge at opnå dette, kan beskrives som en *kvalitativ triangulering*, hvor jeg søgte at holde den pågældende interviewpersons udsagn op mod både andre interviewpersoners udsagn, såvel som de tilgængelige skriftlige kilder.

11. Referencer

- Aberley, D. (1993) Boundaries of home: Mapping for local empowerment. Philadelphia, New Society.
- Ableman, M. (1993) From the good earth: a celebration of growing food around the world. New York, Harry N. Abrams Inc.
- Adair-Toteff, C. (1995). Ferdinand Tönnies: Utopian Visionary. Sociological Theory **13**(1): 58-65.
- Adam, B. (1990) Time and social theory. Cambridge, Polity Press.
- Adam, B. (1994a). Beyond boundaries: reconceptualizing time in the face of global challenges. Social Science Information **33**(4): 597-620.
- Adam, B. (1994b). Running out of time: Global crisis and human engagement. Social theory and the global environment. M. Redclift and T. Benton, Eds. London, Routledge: 92-112.
- Adam, B. (1996a). Beyond the present: Nature, technology and the democratic ideal. Time & Society **5**(3): 319-338.
- Adam, B. (1996b). Re-vision: The centrality of time for an ecological social science perspective. Risk, environment and modernity: Towards a new ecology. S. Lash, B. Szerszynski and B. Wynne, Eds. London, Sage Publications: 84-103.
- Adam, B. (1998) Timescapes of modernity : the environment and invisible hazards. London, Routledge.
- Adam, B. (1999). Industrial Food for Thought: Timescapes of Risk. Environmental Values **8**(2): 219-238.
- Adam, B. (2000). The temporal gaze: the challenge for social theory in the context of GM food. British Journal of Sociology **51**(1): 125-142.
- Adam, B. (2003). Reflexive Modernization Temporalized. Theory, Culture & Society **20**(2): 59-78.
- Adam, F. & B. Roncevic (2003). Social capital: recent debates and research trends. Social Science Information **42**(2): 155-183.
- Adaman, F., P. Devine, et al. (2003). Reinstating the Economic Process: (Re)embedding the Economy in Society and Nature. International Review of Sociology **13**(2): 357-374.
- AFFA (2000). Mødereferat - styregruppen i Landbrugslaug. Christian Coff, Andelsforeningen til fremme af forbruger-ejede andelsgårde, København.
- AFFA (2001a). Køb af andele i Landbrugslauget & Indkaldelse til stiftende generalforsamling i Landbrugslauget. Mødeindkaldelse. Andelsforeningen til fremme af forbruger-ejede andelsgårde, København.
- AFFA (2001b). Landbrugslauget - et gårdfællesskab mellem forbrugere og landmænd - bliv medejer af et økologisk landbrug tæt på København. Præsentationsfolder. Andelsforeningen til fremme af forbruger-ejede andelsgårde, København.
- Aglietta, M. (1979) A theory of capitalist regulation. London, New Left Books.

- Alexander, J. C. (1996). Critical reflections on "Reflexive Modernisation". Theory, Culture & Society **13**(4): 133-138.
- Allanson, P., J. Murdoch, et al. (1995). Sustainability and the rural economy: an evolutionary perspective. Environment and Planning A **27**(11): 1797-1814.
- Allen, P. (1999). Reweaving the food security net: Mediating entitlement and entrepreneurship. Agriculture and Human Values **16**(2): 117-129.
- Allen, P., M. FitzSimmons, et al. (2003). Shifting plates in the agrifood landscape: the tectonics of alternative agrifood initiatives in California. Journal of Rural Studies **19**(1): 61-75.
- Altieri, M. A. (1987) Agroecology: the scientific basis of alternative agriculture. Boulder, Westview Press.
- Altieri, M. A. (1995) Agroecology: The science of sustainable agriculture. Boulder, Westview Press.
- Amir, S. (1994). The role of thermodynamics in the study of economic and ecological systems. Ecological Economics **10**(2): 125-142.
- Amir, S. (1998). The role of thermodynamics for ecological economics. Ecological Economics **27**(2): 213-214.
- Andersen, I. H. (2004): Dansk krejlergen koster børn dyrt. Information 15. januar 2004, side 1
- Andersen, J. G. & M. Tobiasen (2001) Politisk forbrug og politiske forbrugere - globalisering og politik i hverdagslivet. Århus, Magtudredningen.
- Anderson, M. D. & J. T. Cook (1999). Community food security: Practice in need of theory? Agriculture and Human Values **16**(2): 141-150.
- Arce, A. & T. Marsden (1993). The social construction of international food: A new research agenda. Economic Geography **69**(3): 293-311.
- Archer, M. (1982). Morphogenesis versus Structuration: On Combining Structure and Action. British Journal of Sociology **33**(4): 455-483.
- Archer, M. (1995) Realist social theory: The morphogenetic approach. Cambridge, Cambridge University Press.
- Archer, M. (1996). Social integration and system integration: developing the distinction. Sociology **30**(4): 679-699.
- Archer, M., R. Bhaskar, et al., Eds. (1998). Critical realism: Essential readings. London, Routledge.
- Armitage, J. (1999a). From Modernism to Hypermodernism and Beyond: An Interview with Paul Virilio. Theory, Culture & Society **16**(5-6): 25-55.
- Armitage, J. (1999b). Paul Virilio: An introduction. Theory, Culture & Society **19**(5-6): 1-23.
- Armitage, J. (2000). Beyond postmodernism? Paul Virilio's hypermodern cultural theory, CTHEORY Article 090. http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=133.
- Atkins, P. & I. Bowler (2001) Food in society: Economy, culture, geography. London, Arnold.
- Aukrust, O. (1995). Det individuelle i landbruget og den sociale varmekunst. Jordens fremtid - og vor. Nye veje til forskning og etik i landbrug og samfund. J. Heide-Jensen and O. B. Hansen, Eds. København, Borgen: 117-122.

- Ayres, R. U. (1998). Eco-thermodynamics: economics and the second law. Ecological Economics **26**(2): 189-209.
- Bailey, K. D. (1998). Structure, structuration, and autopoiesis: The emerging significance of recursive theory. Current Perspectives in Social Theory **18**: 131-154.
- Banks, J. & T. Marsden (2001). The nature of rural development: The organic potential. Journal of Environmental Policy and Planning **3**(2): 103-121.
- Bansal, P. & W. E. Kilbourne (2001). The ecologically sustainable retailer. Journal of Retailing and Consumer Services **8**(3): 139-146.
- Barham, E. (2003). Translating terroir: the global challenge of French AOC labeling. Journal of Rural Studies **19**(1): 127-138.
- Barham, M. E. (1997). Social movements for sustainable agriculture in France: A Polanyian perspective. Society and Natural Resources **10**(3): 239-249.
- barritskov.com (2004). Barritskov: Historien,
<http://www.barritskov.com/sider/barritskov/historie/historie.html>.
- Bartelmus, P. (1999a). Economic growth and patterns of sustainability, Wuppertal Papers 98, Wuppertal Institute for Climate, Environment, Energy.
<http://www.wupperinst.org/Publikationen/WP/WP98.pdf>.
- Bartelmus, P. (1999b). Sustainable development - paradigm or paranoia?, Wuppertal Papers 93, Wuppertal Institute for Climate, Environment, Energy.
<http://www.wupperinst.org/Publikationen/WP/WP93.pdf>.
- Baudrillard, J. (1975) [1973]. The mirror of production. St. Louis, Telos Press.
- Baudrillard, J. (1992). Pataphysics of Year 2000, CTHEORY Article 011
http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=53.
- Baudrillard, J. (1994a). Hystericizing the Millennium, CTHEORY Article 014
www.ctheory.net/text_file.asp?pick=56.
- Baudrillard, J. (1994b). Reversion of history, CTHEORY Article 012
www.ctheory.net/text_file.asp?pick=54.
- Baudrillard, J. (1994c) Simulacra and simulation. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Baudrillard, J. (1994d). Strike of events, CTHEORY Article 009
www.ctheory.net/text_file.asp?pick=52.
- Baudrillard, J. (1998) [1970]. The consumer society: Myths and structures. London, Sage Publications.
- Baudrillard, J. (1998). The end of the millenium or the countdown. Theory, Culture & Society **15**(1): 1-9.
- Bauman, Z. (1988a) Freedom. Milton Keynes, Open University Press.
- Bauman, Z. (1988b). Sociology after the Holocaust. The British Journal of Sociology **39**(4): 469-497.
- Bauman, Z. (1990a). Effacing the face: on the social management of moral proximity. Theory, Culture & Society **7**(1): 5-38.
- Bauman, Z. (1990b). Modernity and ambivalence. Theory, Culture & Society **7**(2-3): 143-169.

- Bauman, Z. (1991a) Modernity and ambivalence. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Z. (1991b) Modernity and the Holocaust. Oxford, Polity Press.
- Bauman, Z. (1991c). The social manipulation of morality: Moralizing actors, adiaphorizing action. Theory, Culture & Society **8**(1): 137-151.
- Bauman, Z. (1992). Soil, blood and identity. Sociological Review **40**(4): 675-701.
- Bauman, Z. (1993) Postmodern ethics. Oxford, Blackwell.
- Bauman, Z. (1994). Morality without ethics. Theory, Culture & Society **11**(4): 1-34.
- Bauman, Z. (1995a). Communitarianism, freedom, and the nation-state. Critical Review **9**(4): 539-553.
- Bauman, Z. (1995b) Life in fragments: essays in postmodern morality. Oxford, Blackwell.
- Bauman, Z. (1996). On communitarians and human freedom or how to square the circle. Theory, Culture & Society **13**(2): 79-90.
- Bauman, Z. (1998) Work, consumerism and the new poor. Buckingham, Open University Press.
- Bauman, Z. (2000a) Liquid modernity. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Z. (2000b). Time and space reunited. Time & Society **9**(2-3): 171-185.
- Bauman, Z. (2001) Community: seeking safety in an unsecure world. Oxford, Polity Press.
- Bauman, Z. (2003) [2001]. Fællesskab - en søgen efter tryghed i en utryk verden. København, Hans Reitzels Forlag.
- Bawden, R. (1995a). I as in Academy - Learning to Be Systemic. Systems Research **12**(3): 229-238.
- Bawden, R. (1995b). Systemic Development : A learning approach to change. Sydney, University of Western Sydney, Hawkesbury, Centre for systemic Development: 71.
- Bawden, R. (1996). A learning approach to sustainable agriculture and rural development: reflections from Hawkesbury, FAO.
<http://www.fao.org/WAICENT/FAOINFO/SUSTDEV/EXdirect/EXan0010.htm>.
- Bawden, R. (2000). Valuing the epistemic in the search for betterment: The nature and role of critical learning systems. Cybernetics & Human Knowing **7**(4): 5-25.
- Beck, U. (1986) Risikosamfundet - på vej mod en ny modernitet. København, Hans Reitzels Forlag 1997.
- Beck, U. (1992a). From industrial society to the Risk Society: questions of survival, social structure and ecological enlightenment. Theory, Culture & Society **9**(1): 97-123.
- Beck, U. (1992b). How modern is modern society? Theory, Culture & Society **9**(2): 163-169.
- Beck, U. (1995) Ecological politics in an age of risk. Cambridge, Polity Press.
- Beck, U. (1996). World Risk Society as Cosmopolitan Society? Ecological questions in a framework of manufactured uncertainties. Theory, Culture & Society **13**(4): 1-32.
- Beck, U. (1997) [1986]. Risikosamfundet - på vej mod en ny modernitet. København, Hans Reitzels Forlag.
- Beck, U., W. Bonss, et al. (2003). The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme. Theory, Culture & Society **20**(2): 1-33.

- Beck, U., A. Giddens, et al. (1994) Reflexive modernisation: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order. Cambridge, Polity Press.
- Beckmann, S. C., S. Brokmose, et al. (2001) Danske forbruger og økologiske fødevarer - ØKO foods II projektet. København, Handelshøjskolens Forlag.
- Benton, T. (2001). Environmental sociology: controversy and continuity. Sociologisk Tidsskrift 9(1-2): 5-48.
- Bhaskar, R. (1979) The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences. Hassocks, Sussex, Harvester Press.
- Bhaskar, R. (1989) [1979]. The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences (second edition). London, Harvester Wheatsheaf.
- Bhaskar, R. (1994) Plato, etc.: The problems of philosophy and their resolution. New York, Verso.
- Bhaskar, R. (1998) [1979]. The possibility of naturalism: A philosophical critique of contemporary human sciences (third edition). London, Routledge.
- Bjerre, D. (1997) Økologi og markedstilpasning. Odense, Erhvervsskolernes Forlag.
- Blake, K. V. & E. A. Cardamone (1997). Modern Amish farming as ecological agriculture. Society and Natural Resources 10(2): 143-160.
- Blandford, D. (1984). Changing in food consumption patterns in the OECD area. European Review of Agricultural Economics 2(1): 43-64.
- Blaug, M., Ed. (1992). Johann von Thünen (1783-1850), Augustin Cournot (1801-1877), Jules Dupuit (1804-1866). Aldershot, Edward Elgar.
- Bloor, D. (1999a). Anti-Latour. Studies in the History and Philosophy of Science 30(1): 81-112.
- Bloor, D. (1999b). Reply to Bruno Latour. Studies in the History and Philosophy of Science 30(1): 131-136.
- Blunden, M. & M. Dando (1994). Introduction: Sir Geoffrey Vickers. American Behavioral Scientist 38(1): 7-10.
- Blühdorn, I. (2000). An offer one might prefer to refuse: The systems theoretical legacy of Niklas Luhmann. European Journal of Social Theory 3(3): 339-354.
- Bonnano, A., L. Busch, et al. (1994) From Columbus to ConAgra: The globalization of agriculture and food. Lawrence, Kansas University Press.
- Bonnano, A. & L. E. Swanson (1992). Theory, epistemology and critical rural sociology. International Journal of Sociology of Agriculture and Food 2: 143-158.
- Bookchin, M. (1980) Towards an ecological society. Quebec, Black Rose Books.
- Bourdieu, P. (1977) [1972]. Outline of a theory of practice. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1984) [1979]. Distinction: A social critique of the judgment of taste. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1985). The social space and the genesis of groups. Theory and Society 14(6): 723-744.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. J. Richardson, Ed. New York, Greenwood Press: 241-258.

- Bourdieu, P. (1989). Social Space and Symbolic Power. Sociological Theory 7(1): 14-25.
- Bourdieu, P. (1997) [1994]. Af praktiske grunde - omkring teorien om menneskelig handlen. København, Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, P. (1997). I statens ånd. Det bureaukratiske felts opkomst og struktur. Af praktiske grunde. P. Bourdieu, Ed. København, Hans Reitzels Forlag: 97-133.
- Bourdieu, P. & L. J. D. Wacquant (1992) Refleksiv sociologi - mål og midler. København, Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, P. & L. J. D. Wacquant (1996) [1992]. Refleksiv sociologi - mål og midler. København, Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, P., L. J. D. Wacquant, et al. (1994). Rethinking the state: Genesis and structure of the bureaucratic field. Sociological Theory 12(1): 1-18.
- Boyd, W. & M. Watts (1997). Agro-industrial just-in-time: The chicken industry and postwar american capitalism. Globalising food: Agrarian questions and global restructuring. D. Goodman and M. Watts, Eds. London, Routledge: 192-225.
- Brain, D. (1991). Practical Knowledge and Occupational Control: The Professionalization of Architecture in the United States. Sociological Forum 6(2): 239-268.
- Bramwell, A. (1994) The fading of the greens: The decline of environmental politics in the west. New Haven, Yale University Press.
- Bratton, S. P. (1999). Luc Ferry's critique of deep ecology, Nazi nature protection laws, and environmental anti-semitism. Ethics and the Environment 4(1): 3-22.
- Brenner, N. (1998). Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. Environment and Planning D 16(4): 459-481.
- Brint, S. (2001). Gemeinschaft revisited: A critique and reconstruction of the community concept. Sociological Theory 19(1): 1-23.
- Bryant, C. G. A. & D. Jary, Eds. (1997). Anthony Giddens: Critical assessments - Volume III. London, Routledge.
- Brügger, N. & H. N. Petersen, Eds. (1994). Paul Virilio - krigen, byen og det politiske. København, Rævens Sorte Bibliotek, Forlaget Politisk Revy.
- Buber, M. (1997) [1923]. Jeg og du. København, Hans Reitzels Forlag.
- Buck, D., C. Getz, et al. (1997). From farm to table: The organic vegetable commodity chain of Northern California. Sociologia Ruralis 37(1): 3-19.
- Buenstorf, G. (2000). Self-organization and sustainability: energetics of evolution and implications for ecological economics. Ecological Economics 33(1): 119-134.
- Busch, L. & A. Juska (1997). Beyond political economy: actor-networks and the globalisation of agriculture. Review of International Political Economy 4(4): 668-708.
- Buttel, F. H. (1987). New directions in environmental sociology. Annual Review of Sociology 13: 465-488.
- Buttel, F. H. (1997). Some observations on agro-food change and the future of agricultural sustainability movements. Globalising food: Agrarian questions and global restructuring. D. Goodman and M. Watts, Eds. London, Routledge: 344-365.

- Buttel, F. H. (2000). Ecological modernization as social theory. Geoforum **31**(1): 57-65.
- Buttel, F. H. (2001). Some reflections on late twentieth century agrarian political economy. Sociologia Ruralis **41**(2): 165-181.
- Buttel, F. H. & P. LaRamee (1991). The "disappearing middle": A sociological perspective. Towards a new political economy of agriculture. W. H. Friedland, L. Busch, F. H. Buttel and A. P. Rudy, Eds. Boulder, Westview Press: 151-169.
- Cairncross, F. (1997) The death of distance : how the communications revolution will change our lives. London, Orion Business.
- Callicott, J. B. (1988). Agroecology in context. Journal of Agricultural Ethics **1**: 3-9.
- Callon, M. (1986). Some elements in a sociology of translation: domestication of the scallops and fishermen of St. Brieuc Bay. Power, action, belief. J. Law, Ed. London, Routledge and Kegan Paul: 19-34.
- Callon, M. & B. Latour (1992). Don't throw the baby out with the bath school! A reply to Collins and Yearley. Science as practice and culture. A. Pickering, Ed. Chicago, University of Chicago Press: 343-368.
- Callon, M. & J. Law (1995). Agency and the hybrid *collectif*. South Atlantic Quarterly **94**(2): 481-507.
- Campbell, C. (1987) The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism. Oxford, Basil Blackwell.
- Campbell, H. & R. Liepins (2001). Naming organics: Understanding organic standards in New Zealand as a discursive field. Sociologia Ruralis **41**(1): 21-39.
- Campbell, H. R. & B. L. Coombes (1999). Green protectionism and organic food exporting from New Zealand: Crisis experiments in the breakdown of Fordist Trade and Agricultural Policies. Rural Sociology **64**(2): 302-319.
- Castells, M. (1996) The rise of the network society. Oxford, Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1997) The power of identity. Oxford, Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1998) End of millenium. Oxford, Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2000). Toward a sociology of the network society. Contemporary Sociology **29**(5): 693-699.
- Castells, M. (2003) [1996]. Netværkssamfundet og dets opståen. Informationsalderen: Økonomi, samfund og kultur - bind 1. København, Hans Reitzels Forlag.
- Catton, W. R. J. & R. E. Dunlap (1978). Environmental sociology: A new paradigm. American Sociologist **13**(1): 41-49.
- Catton, W. R. J. & R. E. Dunlap (1980). A new ecological paradigm for post-exuberant sociology. American Behavioral Scientist **24**(1): 15-47.
- Checkland, P. B. (1985). From optimising to learning: A development of systems thinking for the 1990's. Journal of the Operational Research Society **36**(9): 757-767.
- Checkland, P. B. (1994). Systems theory and management thinking. American Behavioral Scientist **38**(1): 75-91.
- Christensen, J. (1998) Alternativer - natur - landbrug. København, Akademisk Forlag.

- Christoff, P. (1996). Ecological Modernisation, Ecological Modernities. Environmental Politics 5(3): 476-500.
- Cierpka, T. (2000). Organic Agriculture and Fair Trade: two concepts based on the same holistic principle. Theley, Germany, IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements). www.ifoam.org/social/orgagri_fairtrade.html.
- Clarke, D. B. (1997). Consumption and the city, modern and postmodern. International Journal of Urban and Regional Research 21(2): 218-237.
- Clarke, I., A. Hallsworth, et al. (2004). Retail competition and consumer choice: contextualising the “food deserts” debate. International Journal of Retail & Distribution Management 32(2): 89-99.
- Coff, C. (2002). Smag for etik - på sporet af fødevareretikken. Institut for Pædagogisk Filosofi. København, Danmarks Pædagogiske Universitet: 198.
- Cohen, J. L. (1985). Strategy or identity: New theoretical paradigms and contemporary social movements. Social Research 52(4): 663-716.
- Cohen, M. J. (1997). Risk society and ecological modernisation: Alternative visions for post-industrial nations. Futures 29(2): 105-119.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. American Journal of Sociology 94(Supplement: Organizations and institutions: Sociological and economic approaches to the analysis of social structure): 95-120.
- Cone, C. A. & A. Kakaliouras (1995). Community supported agriculture: Building moral community or an alternative consumer choice. Culture and Agriculture 51/52: 28-31.
- Cone, C. A. & A. Myhre (2000). Community-supported agriculture: A sustainable alternative to industrial agriculture? Human Organization 59(2): 187-197.
- Connor, J. M. (1994). North America as a precursor of changes in Western European food-purchasing patterns. European Review of Agricultural Economics 21: 155-173.
- Constanza, R., J. Cumberland, et al. (1997) An introduction to ecological economics. Boca Raton, Florida, Sct. Lucie Press.
- Constanza, R., B. G. Norton, et al. (1992) Ecosystem Health: New goals for environmental management. Washington D.C., Island Press.
- Cooke, P. & K. Morgan (1993). The network paradigm: new departures in corporate and regional development. Environment and Planning D: Society & Space 11(5): 543-564.
- Coomes, B. & H. Campbell (1998). Dependent reproduction of alternative modes of agriculture: organic farming in New Zealand. Sociologia Ruralis 38(2): 127-145.
- Corsten, M. (1999). The Time of Generations. Time & Society 8(2): 249-272.
- Craib, I. (1992) Anthony Giddens. London, Routledge.
- Crang, P. (1996). Displacement, consumption, and identity. Environment and Planning A 28(1): 47-67.
- Crewe, L. (2000). Geographies of retailing and consumption. Progress in Human Geography 24(2): 275-290.

- Crewe, L. (2001). The besieged body: geographies of retailing and consumption. Progress in Human Geography **25**(4): 629-640.
- Crewe, L. (2003). Geographies of retailing and consumption: markets in motion. Progress in Human Geography **27**(3): 352-362.
- Curtis, F. (2003). Eco-localism and sustainability. Ecological Economics **46**(1): 83-102.
- Daly, H. E. (1992). Allocation, distribution and scale - Towards an economics that is efficient, just and sustainable. Ecological Economics **6**(3): 185-193.
- Daly, H. E. (1999). Reply to Marcus Stewen. Ecological Economics **30**(1): 1-2.
- Day, G. (1998). Working with the grain? Towards sustainable rural and community development. Journal of Rural Studies **14**(1): 89-105.
- de Roest, K. & A. Menghi (2000). Reconsidering 'Traditional' Food: The Case of Parmigiano Reggiano Cheese. Sociologia Ruralis **40**(4): 439-451.
- de Sousa, I. S. F. & L. Busch (1998). Networks and agricultural development: The case of soybean production and consumption in Brazil. Rural Sociology **63**(3): 349-371.
- de Vries, A. (1995). Bonden som forsker i sit eget arbejde. Jordens fremtid - og vor. Nye veje til forskning og etik i landbrug og samfund. J. Heide-Jensen and O. B. Hansen, Eds. København, Borgen: 71-85.
- DeLind, L. B. (1999). Close encounters with a CSA: The reflections of a bruised and somewhat wiser anthropologist. Agriculture and Human Values **16**(1): 3-9.
- Delind, L. B. (2002). Place, work, and civic agriculture: Common fields for cultivation. Agriculture and Human Values **19**(3): 217-224.
- Derian, J. D. (1999). The conceptual cosmology of Paul Virilio. Theory, Culture & Society **16**(5-6): 215-227.
- Deutschmann, C. (1996). Money as a social construction: on the actuality of Marx and Simmel. Thesis Eleven **47**(1): 1-19.
- Dicken, P., P. F. Kelly, et al. (2001). Chains and networks, territories and scales: towards a relational framework for analysing the global economy. Global Networks **1**(2): 89-112.
- Dixon, J. (1999a). A cultural economy model for studying food systems. Agriculture and Human Values **16**(2): 151-160.
- Dixon, J. (1999b). Reflexive accumulation and global restructuring: Retailers and cultural processes in the Australian poultry industry. Rural Sociology **64**(2): 320-333.
- Drummond, I. & T. Marsden (1999) The condition of sustainability. London, Routledge.
- Ducatel, K. & N. Blomley (1990). Rethinking retail capital. International Journal of Urban and Regional Research **14**(2): 207-222.
- Duffy, R., A. Fearne, et al. (2003). Measuring distributive and procedural justice: An exploratory investigation of the fairness of retailer-supplier relationships in the UK food industry. British Food Journal **105**(10): 682-694.
- Dunlap, R. E. & W. R. J. Catton (1979). Environmental sociology. Annual Review of Sociology **5**: 243-275.

- Dunlap, R. E. & W. R. J. Catton (1994). Struggling with human exemptionalism: The rise, decline and revitalization of environmental sociology. American Sociologist **25**(1): 5-30.
- DuPuis, E. M. (2000). Not in my body: rBGH and the rise of organic milk. Agriculture and Human Values **17**(3): 285-295.
- Durkheim, E. (1970) [1893]. Suicide: a study in sociology. London, Routledge & Kegan Paul.
- Durkheim, E. (1995) [1911]. The elementary forms of religious life. London, Free Press.
- Durkheim, E. (2000) [1895]. Den sociologiske metodes regler. København, Hans Reitzels Forlag.
- EC (1996). The Cork Declaration - A living countryside. Bruxelles, The European Commission: 3.
- Eder, K. (1985). The "New Social Movements": Moral crusades, political pressure groups, or social movements? Social Research **52**(4): 869-890.
- Eder, K. (1996) The social construction of nature. London, Sage Publications.
- Edgel, S., K. Hetherington, et al., Eds. (1996). Consumption matters: the production and experience of consumption. Oxford, Blackwell.
- Edwards, B. & M. W. Foley (1998). Civil society and social capital beyond Putnam. American Behavioral Scientist **42**(1): 124-139.
- Elchardus, M. (1988). The rediscovery of chronos: The new role of time in social theory. International Sociology **3**(1): 35-59.
- Eliade, M. (1993) [1957]. Helligt og profant. Frederiksberg, Det lille Forlag.
- Eliade, M. (1997) [1949]. Myten om den evige genkomst. Arketyper og gentagelse. København, Munksgaard-Rosinante.
- Elle, J. C. (2002). Et tilbageblik - drømmen om Økotopia, eller Hvordan var det nu det hele begyndte? Spidsroden 5 år - en pamflet om stort og småt, erfaringer og forventninger. Spidsroden, København: 6-8.
- Enticott, G. (2003). Risking the rural: nature, morality and the consumption of unpasteurised milk. Journal of Rural Studies **19**(4): 411-424.
- Escobar, A. (1996). Construction nature : Elements for a post-structuralist political ecology. Futures **28**(4): 325-343.
- Fairweather, J. R. & J. L. Gilles (1982). Rural sociology in the United States: a European view. Rural Sociology and Sociologia Ruralis compared. The Rural Sociologist **2**(1): 2-13.
- Featherstone, M. (1987a). Lifestyle and consumer culture. Theory, Culture & Society **4**(1): 55-70.
- Featherstone, M. (1987b). Norbert Elias and figurational sociology: Some prefatory remarks. Theory, Culture & Society **4**(2): 197-211.
- Featherstone, M. (1990). Perspectives on consumer culture. Sociology **24**(1): 5-22.
- Featherstone, M. (1991) Consumer culture and postmodernism. London, Sage Publications.
- Feenstra, G. (1997). Local food systems and sustainable communities. American Journal of Alternative Agriculture **12**(1): 28-36.
- Feenstra, G. (2002). Creating space for sustainable food systems: Lessons from the field. Agriculture and Human Values **19**(2): 99-106.

- Ferry, L. (1992) Den nye økologiske orden - træet, dyret og mennesket. København, Munksgaard/Rosinante.
- Fieldhouse, P. (1996). Community shared agriculture. Agriculture and Human Values 13(3): 43-47.
- Fine, B. (1994). Towards a political economy of food. Review of International Political Economy 1(3): 519-545.
- Fine, B. (2000) Social capital versus social theory : political economy and social science at the turn of the millenium. London, Routledge.
- Fine, B. (2002) The world of consumption: The material and cultural revisited. London, Routledge.
- Fine, B., M. Heasman, et al. (1996) Consumption in the age of affluence: the world of food. London, Routledge.
- Fine, B. & E. Leopold (1993) The world of consumption. London, Routledge.
- Fischler, C. (1980). Food habits, social change and the nature/culture dilemma. Social Science Information 19: 937-953.
- Fischler, C. (1988). Food, self and identity. Social Science Information 27(2): 275-292.
- Flora, C. B., J. L. Flora, et al. (1991). Rural economic development through local self-development strategies. Agriculture and Human Values 8(3): 19-24.
- Flyvbjerg, B. (1991) Rationalitet og Magt - Bind 1: Det konkrete videnskab. Odense, Akademisk Forlag.
- Foley, M. W. & B. Edwards (1998). Beyond Toqueville: Civil society and social capital in comparative perspective. American Behavioral Scientist 42(1): 5-20.
- Fonte, M. (2002). Food systems, consumption models and risk perception in late modernity. International Journal of Sociology of Agriculture and Food 10(1): 13-21.
- Foucault, M. (1986). Of other spaces. Diacritics 16(1): 22-27.
- Frandsen, F. (1994). Medierne, demokratiet og afstandens etik - om Paul Virilio og massemedierne. Paul Virilio - krigen, byen og det politiske. N. Brügger and H. N. Petersen, Eds. København, Rævens Sorte Bibliotek, Forlaget Politisk Revy: 220-235.
- Friedland, R. & D. Boden, Eds. (1994). NowHere: Space, time and modernity. Berkeley, University of California Press.
- Friedland, W. H. (1984). Commodity systems analysis: An approach to the sociology of agriculture. Research in Rural Sociology and Development 1: 221-235.
- Friedland, W. H. (1991). Introduction: Shaping the new political economy of advanced capitalist agriculture. Towards a new political economy of agriculture. W. H. Friedland, L. Busch, F. H. Buttel and A. P. Rudy, Eds. Boulder, Westview Press.
- Friedland, W. H. (1997). "Creating space for food" and "agro-industrial just-in-time". Globalising food: Agrarian questions and global restructuring. D. Goodman and M. Watts, Eds. London, Routledge: 226-232.
- Friedland, W. H. (2001). Reprise on Commodity Systems Analysis. International Journal of Sociology of Agriculture and Food 9(1): 82-103.

- Friedland, W. H. (2002). Agriculture and rurality: Beginning the "final separation"? Rural Sociology **67**(3): 350-371.
- Friedland, W. H., A. E. Barton, et al. (1979). Conditions and consequences of lettuce harvest mechanization. Hortscience **14**(2): 110-113.
- Friedland, W. H., L. Busch, et al., Eds. (1991). Towards a new political economy of agriculture. Boulder, Westview Press.
- Friedmann, H. (1993). The Political Economy of Food: a Global Crisis. New Left Review **197**: 29-57.
- Friedmann, H. (1994). Premature rigour: or, can Ben Fine have his contingency and eat it too? Review of International Political Economy **1**(3): 553-561.
- Friedmann, H. & P. McMichael (1989). Agriculture and the state system: The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present. Sociologia Ruralis **29**(2): 93-117.
- Frisby, D. (1985). Georg Simmel: First sociologist of modernity. Theory, Culture & Society **2**(3): 49-67.
- Frisby, D. & M. Featherstone, Eds. (1997). Simmel on culture: selected writings. London, Sage.
- Fuchs, C. (2003). Structuration theory and self-organization. Systemic Practice and Action Research **16**(2): 133-167.
- Fukuyama, F. (1995) Trust : the social virtues and the creation of prosperity. London, Hamish Hamilton.
- Fødevareministeriet (2004). Økologisk jordbrug i Danmark, Fødevareministeriet, København. http://www.fvm.dk/oko/high1.asp?page_id=157.
- FØJO (2000). Principper for økologisk jordbrug. Notat udarbejdet til FØJO's brugerudvalg, Forskningscenter for Økologisk Jordbrug, Tjele. <http://www.foejo.dk/debat/princi.pdf>.
- FØJO (2004). Hvad er økologisk jordbrug?, Forskningscenter for Økologisk Jordbrug, Tjele. <http://www.foejo.dk/jordbrug/>.
- Gabriel, Y. & T. Lang (1995) The unmanageable consumer. London, Sage.
- Galtung, J. (1996). On the social cost of modernization: Social disintegration, atomie/anomie and social development. Development and Change **27**(2): 379-413.
- Gane, M. (1991) Baudrillard's Bestiary: Baudrillard and culture. London, Routledge.
- Gane, N. (2002) Max Weber and Postmodern Theory: Rationalization versus re-enchantment. Hampshire, Palgrave.
- Georgescu-Roegen, N. (1971) The entropy law and the economic process. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Gerbens-Leenes, P. W. & S. Nonhebel (2002). Consumption patterns and their effects on land required for food. Ecological Economics **42**(1-2): 185-199.
- Gibson, C. C., E. Ostrom, et al. (2000). The concept of scale and the human dimensions of global change: a survey. Ecological Economics **32**(2): 217-239.
- Giddens, A. (1979) Central problems in social theory. London, Macmillan.

- Giddens, A. (1981). Agency, institution and time-space analysis. Advances in social theory and methodology: Toward an integration of micro- and macro-sociologies. K. Knorr-Cetina and A. V. Cicourel, Eds. London, Routledge & Kegan Paul: 161-174.
- Giddens, A. (1984) The constitution of society: outline of the theory of structuration. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1990) Modernitetens konsekvenser. København, Hans Reitzels Forlag 1994.
- Giddens, A. (1991) Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1994a) Beyond left and right : The future of radical politics. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1994) [1992]. Intimitetens forandring : seksualitet, kærlighed og erotik i det moderne samfund. København, Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, A. (1994b). Living in a post-traditional society. Reflexive modernisation: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order. U. Beck, A. Giddens and S. Lash, Eds. Oxford, Polity Press: 56-109.
- Giddens, A. (1994) [1990]. Modernitetens konsekvenser. København, Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, A. (1996) [1991]. Modernitet og selvidentitet : Selvet og samfundet under sen-moderniteten. København, Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, A. (2000) [2000]. En løbsk verden : hvordan globaliseringen forandrer vores tilværelse. København, Hans Reitzels Forlag.
- Glennie, P. & N. J. Thrift (1994). Reworking E. P. Thompson's "Time, work-discipline and industrial capitalism". Time and Society 5: 275-300.
- Gliessman, S. R., Ed. (1990). Agroecology. Researching the ecological basis for sustainable agriculture. New York, Springer-Verlag.
- Gliessman, S. R., Ed. (1998). Agroecology. Ecological processes in sustainable agriculture. Chelsea, Ann Arbor Press.
- Goodman, D. (1991). Some recent tendencies in the industrial reorganization of the agri-food system. Towards a new political economy of agriculture. W. H. Friedland, L. Busch, F. H. Buttel and A. P. Rudy, Eds. Boulder, Westview Press: 37-64.
- Goodman, D. (1997). World-scale processes and agro-food systems: critique and research needs. Review of International Political Economy 4(4): 663-687.
- Goodman, D. (1999). Agro-food studies in the "Age of Ecology": Nature, corporeality, biopolitics. Sociologia Ruralis 39(1): 17-38.
- Goodman, D. (2000). Organic and conventional agriculture: Materializing discourse and agro-ecological managerialism. Agriculture and Human Values 17(3): 215-219.
- Goodman, D. (2001). Ontology matters: The relational materiality of nature and agro-food studies. Sociologia Ruralis 41(2): 182-200.
- Goodman, D. (2002). Rethinking food production-consumption: Integrative perspectives. Sociologia Ruralis 42(4): 271-277.

- Goodman, D. (2003). The quality 'turn' and alternative food practices: reflections and agenda. Journal of Rural Studies **19**(1): 1-7.
- Goodman, D. (2004). Rural Europe Redux? Reflections on alternative agro-food networks and paradigm change. Sociologia Ruralis **44**(1): 3-16.
- Goodman, D. & E. M. DuPuis (2002). Knowing food and growing food: Beyond the production-consumption debate in the sociology of agriculture. Sociologia Ruralis **42**(1): 5-22.
- Goodman, D. & M. Redclift (1991) Refashioning nature: Food, ecology and culture. London, Routledge.
- Goodman, D. & M. Redclift (1994). Constructing a political economy of food. Review of International Political Economy **1**(3): 547-552.
- Goodman, D., B. Sorj, et al. (1987) From farming to biotechnology. Oxford, Basil Blackwell.
- Goodman, D. & M. Watts (1994). Reconfiguring the rural or fording the divide? Capitalist restructuring and the global agro-food system. Journal of Peasant Studies **22**(1): 1-49.
- Goodman, D. & M. Watts, Eds. (1997). Globalising food: Agrarian questions and global restructuring. London, Routledge.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structures: The problem of embeddedness. American Journal of Sociology **91**(3): 481-510.
- Granovetter, M. (1992). Economic institutions as social constructions: a framework for analysis. Acta Sociologica **35**(1): 3-12.
- Greenberg, J. B. & T. K. Park (1994). Political Ecology. Journal of Political Ecology **1**(1994): 1-12.
- Gregory, D. (1981). Human agency and human geography. Transactions of the Institute of British Geographers **6**(1): 1-18.
- Gregory, D. (1982). A realist construction of the social. Transactions of the Institute of British Geographers **7**(2): 254-256.
- Gregory, D. (1989). Presences and absences: Time-space relations and structuration theory. Social theory of modern societies: Anthony Giddens and his critics. D. Held and J. Thompson, Eds. Cambridge, Cambridge University Press: 185-214.
- Gregory, D. & J. Urry, Eds. (1985). Social relations and spatial structures. London, Macmillan.
- Gregson, N. (1986). On duality and dualism: The case of structuration and time geography. Progress in Human Geography **10**: 184-205.
- Gregson, N., L. Crewe, et al. (2002). Shopping, space and practice. Environment and Planning D: Society & Space **20**(5): 597-617.
- Gren, M. & W. Zierhofer (2003). The unity of difference: a critical appraisal of Niklas Luhmann's theory of social systems in the context of corporeality and spatiality. Environment and Planning A **35**(4): 615-630.
- Gronow, J. & A. Warde (2001a). Epilogue: Ordinary Consumption. Ordinary Consumption. J. Gronow and A. Warde, Eds. London, Routledge: 219-232.
- Gronow, J. & A. Warde (2001b). Introduction. Ordinary Consumption. J. Gronow and A. Warde, Eds. London, Routledge: 1-8.

- Gronow, J. & A. Warde, Eds. (2001c). Ordinary Consumption. London, Routledge.
- Grøn, A., J. Husted, et al. (1991) [1983]. Politikens filosofileksikon. København, Politikens Forlag.
- Guptill, A. & J. L. Wilkins (2002). Buying into the food system: Trends in food retailing in the US and implications for local foods. Agriculture and Human Values **19**(1): 39-51.
- Guthman, J. (1998). Regulating meaning, appropriating nature: The codification of California organic agriculture. Antipode **30**(2): 135-154.
- Guthman, J. (2004). Back to the land: the paradox of organic food standards. Environment and Planning A **36**(3): 511-528.
- Guy, C., G. Clarke, et al. (2004). Food retail change and the growth of food deserts: a case study of Cardiff. International Journal of Retail & Distribution Management **32**(2): 72-88.
- Hacking, I. (1999) The social construction of what? London, Harvard University Press.
- Hajer, M. A. (1995) The politics of environmental discourses: Ecological modernisation and the policy process. Oxford, Clarendon Press.
- Halkier, B. (1998). Forbrug og miljø - betydningen af hverdagslivets erfaringer. Sociologi I Dag **28**(2): 4-31.
- Halkier, B. (1999). Consequences of the politicization of consumption: the example of environmentally friendly consumption practices. Journal of Environmental Policy and Planning **1**(1): 25-41.
- Halkier, B. (2001a). Consuming ambivalences: consumer handling of environmentally related risks in food. Journal of Consumer Culture **1**(2): 205-224.
- Halkier, B. (2001b). Risikohåndtering i forbrug: Behov for at "kreolisere" sociologiske begreber. Sociologisk Tidsskrift **9**(1-2): 156-179.
- Halkier, B. (2001c). Risk and food: environmental concerns and consumer practices. International Journal of Food Science and Technology **36**(8): 801-812.
- Halkier, B. (2001d). Routinisation or reflexivity? Consumers and normative claims for environmental consideration. Ordinary Consumption. J. Gronow and A. Warde, Eds. London, Routledge: 25-44.
- Hall, A. & V. Mogyorodó (2001). Organic farmers in Ontario: An examination of the conventionalization argument. Sociologia Ruralis **41**(4): 399-422.
- Hamming, B. J., S. Flyvbjerg, et al. (2002). Verdens....arbejdsplads. Spidsroden 5 år - en pamflet om stort og småt, erfaringer og forventninger. Spidsroden, København: 17-20.
- Hanley, N., J. F. Shogren, et al. (2001) Introduction to environmental economics. Oxford, Oxford University Press.
- Hansen, C. L. & B. Larsen (2001). Livscyklusbaseret miljøledelse på Thise Mejeri. Institut for Samfundsudvikling og Planlægning, Aalborg Universitet. Aalborg, Aalborg Universitet: 184.
- Hansson, C. B. & M. Wackernagel (1999). Rediscovering place and accounting space: how to embed the human economy. Ecological Economics **29**(2): 203-213.

- Harste, G. (2000). Risikosamfundets tidsbindinger. Dansk Naturpolitik - I bæredygtighedens perspektiv. Temarapport 2/2000. J. Holten-Andersen, T. N. Pedersen, H. S. Christensen and S. Manninen, Eds. København, Naturrådet: 76-89.
- Hartwick, E. R. (2000). Towards a geographical politics of consumption. Environment and Planning A **32**(7): 1177-1192.
- Harvey, D. (1985). The geopolitics of capitalism. Social relations and spatial structures. D. Gregory and J. Urry, Eds. Houndmills, Macmillan: 128-163.
- Harvey, D. (1989) The condition of postmodernity. Oxford, Basil Blackwell.
- Harvey, D. (1990). Between space and time: Reflections on the geographical imagination. Annals of the Association of American Geographers **80**(3): 418-434.
- Harvey, D. (1992) The urban experience. Oxford, Blackwell.
- Harvey, D. (1996) Justice, nature and the geography of difference. Cambridge, Blackwell Publishers.
- Harvey, D. L. (2002). Agency and Community: A Critical Realist Paradigm. Journal for the Theory of Social Behaviour **32**(2): 163-194.
- Harvey, D. L., T. Asad, et al. (2001). Local horror/global response. International Journal of Urban and Regional Research **25**(4): 901.
- Hassanein, N. & J. R. J. Kloppenburg (1995). Where the grass grows again: Knowledge exchange in the sustainable agriculture movement. Rural Sociology **60**(4): 721-740.
- Hays, S. (1994). Structure and agency and the sticky problem of culture. Sociological Theory **12**(1): 57-72.
- Healy, K. (1998). Conceptualising constraint: Mouzelis, Archer and the concept of social structure. Sociology **32**(3): 509-522.
- Heide-Jensen, J. (1995). Sociale gårdfællesskaber. Jordens fremtid - og vor. Nye veje til forskning og etik i landbrug og samfund. J. Heide-Jensen and O. B. Hansen, Eds. København, Borgen: 123-140.
- Heide-Jensen, J. & O. B. Hansen, Eds. (1995). Jordens fremtid - og vor. Nye veje til forskning og etik i landbrug og samfund. København, Borgen.
- Heidemann, H. H. (1996): Tankstationer vil være købmænd. Berlingske Tidende 20. marts 1996,
- Heinberg, C. (2001). Økologiske eksperimentalzoner - samfundets husholdningsskole og udviklingsafdeling. Samfundets udviklingsafdeling - bæredygtig udvikling gennem eksperimenter. J. H. Ingemann, Ed. Aalborg, Aalborg Universitetsforlag: 31-58.
- Hendrickson, M. K. & W. D. Heffernan (2002). Opening spaces through relocalization: Locating potential resistance in the weaknesses of the global food system. Sociologia Ruralis **42**(4): 347-369.
- Hess, M. (2004). 'Spatial' relationships? Towards a reconceptualization of embeddedness. Progress in Human Geography **28**(2): 165-186.
- Hilgartner, S. & C. L. Bosk (1988). The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model. American Journal of Sociology **94**(1): 53-78.

- Hines, C. (2001) [2000]. Lokalisering istedet for globalisering: Et globalt manifest. Højbjerg, Hovedland.
- Hinrichs, C. C. (2000). Embeddedness and local food systems : notes on two types of direct agricultural market. Journal of Rural Studies **16**(3): 295-303.
- Hinrichs, C. C. (2003). The practice and politics of food system localization. Journal of Rural Studies **19**(1): 33-45.
- Hinrichs, C. C., J. R. J. Kloppenburg, et al. (1998). Moving beyond 'global' and 'local'. nn, USDA Multi-State Project NE-185 Working Paper.
<http://www.ces.ncsu.edu/depts/sociology/ne185/global.html>.
- Holling, C. S., Ed. (1978). Adaptive Environmental Assessment and Management. Chichester, John Wiley & Sons.
- Holm, J. & I. Stauning (2002). Ecological modernisation and "Our Daily Bread": Variations in the transition of the food sector. The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies **1**(1): 1-13.
- Holm, L. & H. Kildevang (1996). Consumers view on food quality. A qualitative interview study. Appetite **27**(1): 1-14.
- Huber, J. (2000). Towards Industrial Ecology: Sustainable Development as a Concept of Ecological Modernization. Journal of Environmental Policy and Planning **2**(4): 269-285.
- IFOAM (2000). IFOAM Basic Standards decided in Basel 2000, International Federation of Organic Agriculture Movements.
- IFOAM (2002). IFOAM basic standards for organic production and processing, International Federation of Organic Agriculture Movements.
<http://www.ifoam.org/standard/norms/ibs.pdf>.
- Ikuko, N. (1997). The civilisation of time: Japan and the Adoption of the Western Time System. Time & Society **6**(2-3): 237-259.
- Ilmonen, K. (2001). Sociology, consumption and routine. Ordinary Consumption. J. Gronow and A. Warde, Eds. London, Routledge: 9-23.
- Ingemann, J. H. (1997a). Dansk landbrugs udvikling 1970-1993 - nogle empiriske iagttagelser. Arbejdsrapport fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning 1997:3. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning.
- Ingemann, J. H. (1997b). Forestillingen om det effektive landbrug - på sporet af dansk landbrugs strukturudvikling. Arbejdsrapport fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning 1997:2. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning.
- Ingemann, J. H. (1998a). Strukturudviklingen i dansk landbrug - overvejelser om effekter, årsager og landbrugspolitiske valg. Aalborg, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Ingemann, J. H. (1998b). The two-dimensional concept of quality - a potential strategy for sustainability and revitalization of agriculture. Arbejdsrapport fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning 1998:4. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning.

- Ingemann, J. H. (1999a). Dansk landbrugs institutionelle netværk og dets potentialer for økologisk omlægning. Aalborg, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Ingemann, J. H. (1999b). The political economy of satiety and sustainability - evolutionary experience from Danish agriculture. Arbejdsrapport fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning 1999:5. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning.
- Ingemann, J. H. (1999c). The political economy of satiety and sustainability - evolutionary experience from Danish agriculture. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning.
- Ingemann, J. H. (2002). Agricultural Policy. Consensus, cooperation and conflict : the policy making process in Denmark. H. Jørgensen, Ed. Cheltenham, Edward Elgar: 210-225.
- Ingemann, J. H. (2003a). Working paper on the evolution of organic agriculture in Denmark. Aalborg, OASE working paper, Department of Economics, Politics and Public Administration, Aalborg University: 50.
- Ingemann, J. H. (2003b). Økologisk landbrug mellem historie og principper. OASE working paper. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning. <http://www.socsci.auc.dk/oase/dk/historieogprincipper.pdf>.
- Jackson, P. (2002). Commercial cultures: transcending the cultural and economic. Progress in Human Geography **26**(1): 3-18.
- Jackson, P. & N. Thrift (1995). Geographies of consumption. Acknowledging consumption: A review of new studies. D. Miller, Ed. London, Routledge: 204-237.
- Jacobsen, E. (2003): Personlig kommunikation. 31-10-2003, Barritskov
- Jaffee, D., J. R. Kloppenburg, et al. (2004). Bringing the "Moral Charge" Home: Fair Trade within the North and within the South. Rural Sociology **69**(2): 169-196.
- Jamison, A. (2001). Environmentalism in an entrepreneurial age: Reflections on the Greening Industry Network. Journal of Environmental Policy and Planning **3**(1): 1-13.
- Jamison, A. (2002) The Making of Green Knowledge. Environmental Politics and Cultural Transformation. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jamison, A. (2003). The making of green knowledge: the contribution from activism. Futures **35**(7): 703-716.
- Jamison, A. & E. Baark (1999). National Shades of Green: Comparing the Swedish and Danish Styles in Ecological Modernisation. Environmental Values **8**(2): 199-218.
- Janns, C. & F. Dybdal (2002) Stakehold! Sådan identificeres, måles og udvikles virksomhedens værdi i stakeholder-økonomien. København, Børsens Forlag.
- Jarosz, L. (2000). Understanding agri-food networks as social relations. Agriculture and Human Values **17**(3): 279-283.
- Jensen, E. & J. Michelsen (1991a). Afsætning af økologiske mælkeprodukter. Kooperativ Forskning Notat 23/91. Esbjerg, Sydjysk Universitetscenter, Institut for Samfunds- og Erhvervsudvikling: 112.

- Jensen, E. & J. Michelsen (1991b). Afsætning af økologiske mælkeprodukter. Esbjerg, Sydjysk Universitetscenter, Institut for Samfunds- og Erhvervsudvikling: 112.
- Jensen, H. A. & L. A. Jensen (1995). Kragebjerg Landbrugsfællesskab. Jordens fremtid - og vor. Nye veje til forskning og etik i landbrug og samfund. J. Heide-Jensen and O. B. Hansen, Eds. København, Borgen: 141-143.
- Jensen, O. B. (1999). Rum, identitet og politik - sen-moderne forskydninger i den socio-rumlige relation. Grus **58**: 22-40.
- Jensen, S. & T. Hovby (2002). Intern revision Brinkholm torsdag 30.05.02, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/Referater/Intern%20revision%20Brinkholm%20torsdag%2030%5B1%5D.htm>.
- Jerichow, R. (2004): Bare det er billigt nok. Berlingske Tidende 15. marts 2004, 1. sektion, side 3
- Jessop, B. (1990). Regulation theories in retrospect and prospect. Economy and Society **19**: 153-216.
- Jessop, B. (2001a). Capitalism, the regulation approach and critical realism, Lancaster University, Department of Sociology. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc071rj.html>.
- Jessop, B. (2001b). Regulationist and Autopoieticist Reflections on Polanyi's Account of Market Economies and the Market Society. New Political Economy **6**(2): 213-232.
- Johnson, N. (1994). Institutions and human relations: A search for stability in a changing world. American Behavioral Scientist **38**(1): 26-43.
- Jones, J. G. W. & P. R. Street, Eds. (1990). Systems theory applied to agriculture and the food chain. Essex, Elsevier Applied Science.
- Jones, M. P. (1996). Posthuman agency: between theoretical traditions. Sociological Theory **14**(3): 290-309.
- Jordan, G. J. & M.-J. Fortin (2002). Scale and topology in the ecological economics sustainability paradigm. Ecological Economics **41**(2): 361-366.
- JOAA (1993). "Teikei" system, the producer-consumer co-partnership and the Movement of the Japan Organic Agriculture Association, Japan Organic Agriculture Association, Tokyo.
<http://www.joaa.net/English/teikei.htm>.
- Just, F., E. Noe, et al. (2000). Making agriculture sustainable: Farmers' networking and institutional strategies in Denmark. National Report with Case Studies, Conclusions and Recommendations. University of Southern Denmark, Esbjerg, European Commission, Environment and Climate Programme, Contract no. ENV4-97-0443.
- Järvikoski, T. (1996). The relation of nature and society in Marx and Durkheim. Acta Sociologica **39**(1): 73-86.
- Jøker, B. (1999a). Hvilken juridisk struktur er bedst? Bilag til realiseringsplanen for Økoterminalen. Privatbeholdning, Günther Lorenzen, Tinglev.
- Jøker, B. (1999b). Plan for videreudvikling og vedligeholdelse af øko-terminalens idegrundlag. Bilag til realiseringsplanen for Økoterminalen. Privatbeholdning, Günther Lorenzen, Tinglev.

- Kaltoft, P. (1999). Values about nature in organic farming practice and knowledge. Sociologia Ruralis **39**(1): 39-53.
- Kaltoft, P. (2001). Organic farming in late modernity: At the frontier of modernity or opposing modernity? Sociologia Ruralis **41**(1): 146-158.
- Kamstrup, L. (2004): Så ved du hvor mælken kommer fra. De Bergske Blade 27. marts 2004,
- Kaspersen, L. B. (1995) Anthony Giddens - introduktion til en samfundsteoretiker. København, Hans Reitzels Forlag.
- Kautsky, K. (1988) [1899]. The agrarian question (vol.1-2). London, Zwan.
- Kellner, D. (1989) Jean Baudrillard: From marxism to postmodernism and beyond. Cambridge, Polity Press.
- Kilminster, R. (1987). Introduction to Elias. Theory, Culture & Society **4**(2): 213-222.
- Kilminster, R. (1991). Structuration theory as a world-view. Giddens theory of structuration: a critical appreciation. C. G. A. Bryant and D. Jary, Eds. London, Routledge: 74-115.
- King, A. (2000). Thinking with Bourdieu against Bourdieu: A "practical" critique of the habitus. Sociological Theory **18**(3): 417-433.
- King, G., R. O. Keohane, et al. (1994) Designing social inquiry: scientific inference in qualitative research. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Kjær, E. (2004): Danmark halter efter fair trade-bølgen. Berlingske Tidende 8. marts 2004, 3. sektion, Business, side 12
- Kjærgaard, T. (1986). Origins of economic growth in European societies since the 16th century: The case of agriculture. Journal of European Economic History **15**: 591-598.
- Kjærgaard, T. (1991) Den danske revolution 1500-1800 - en økohistorisk tolkning. København, Gyldendal.
- Kledal, P. R. (2003). Analysis of Organic Supply Chains - A theoretical framework. København, Fødevareøkonomisk Institut. Working paper 15/2003.
<http://www.foi.dk/Publikationer/wp/2003-wp/Wp15-03.pdf>
- Klein, N. (2001) [2000]. No Logo. Århus, Forlaget Klim.
- Klett, M. (1995). Jordens fremtid skabes gennem nye landbrugsformer. Jordens fremtid - og vor. Nye veje til forskning og etik i landbrug og samfund. J. Heide-Jensen and O. B. Hansen, Eds. København, Borgen: 101-113.
- Kloppenborg, J. J., J. Hendrickson, et al. (1996). Coming into the foodshed. Agriculture and Human Values **13**(3): 33-42.
- Kloppenborg, J. J., S. Lezberg, et al. (2000). Tasting food, tasting sustainability: Defining the attributes of an alternative food system with competent, ordinary people. Human Organization **59**(2): 177-186.
- Kloppenborg, J. R. J. (1991). Social theory and the re/deconstruction of agricultural science: Local knowledge for an alternative agriculture. Rural Sociology **56**(4): 519-548.
- Kneen, B. (1993) From land to mouth: understanding the food system. Toronto, NC Press Ltd.
- Kneen, B. (1999). Restructuring food for corporate profit: The corporate genetics of Cargill and Monsanto. Agriculture and Human Values **16**(2): 161-167.

- Kneer, G. & A. Nassehi (1997) Niklas Luhmann - introduktion til teorien om sociale systemer. København, Hans Reitzels Forlag.
- Knickel, K. (2000). Using a systems approach to better understand the functional relationships between product innovations in agriculture and rural development. 4th European Farming and Rural Systems Research and Extension Symposium "Into the next millenium", April 3-7, 2000, Volos, Greece.
- Knickel, K. (2001). The marketing of Rhöngold milk: an example of the reconfiguration of natural relations with agricultural production and consumption. Journal of Environmental Policy and Planning 3(2): 123-136.
- Knickel, K. & H. Renting (2000). Methodological and conceptual issues in the study of multifunctionality and rural development. Sociologia Ruralis 40(4): 512-528.
- Koc, M. & K. A. Dahlberg (1999). The restructuring of food systems: trends, research, and policy issues. Agriculture and Human Values 16(2): 109-116.
- Krippner, G. R. (2001). The elusive market: Embeddedness and the paradigm of economic sociology. Theory and Society 30(6): 775-810.
- Kristensen, N. H. & T. Nielsen (1997). From alternative agriculture to food industry: The need for changes in food policy. The IPTS Report, The IPTS Report 20.
<http://www.jrc.es/pages/iptsreport/vol20/english/FOO3E206.htm>.
- Kvale, S. (1997) Interview - En introduktion til det kvalitative forskningsinterview. København, Hans Reitzels Forlag.
- Lacy, W. B. (2000). Empowering communities through public work, science, and local food systems: Revisiting democracy and globalization. Rural Sociology 65(1): 3-26.
- Landbrugslauget (2001). Referat af stiftende generalforsamling for Landbrugslauget Søndag den 17. juni 2001, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/Referater/StiftendeGeneralforsamling.htm>.
- Landbrugslauget (2003a). Referat af ekstraordinær generalforsamling i Landbrugslauget, andelsselskab a.m.b.a., på Brinkholm, søndag 16. marts, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/Referater/EX-GF-16.3.03.htm>.
- Landbrugslauget (2003b). Referat af ekstraordinært bestyrelsesmøde i Landbrugslauget a.m.b.a. torsdag d. 10. april kl. 19.00, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/Referater/Refbestyr10.%20april%2003..htm>.
- Landbrugslauget (2003c). Referat af ekstraordinært bestyrelsesmøde i Landbrugslauget Brinkholm, den 17. februar 2003, kl. 19.00 – 22.00, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/Referater/bestyref17.02.03.htm>.
- Landbrugslauget (2003d). Referat af ekstraordinært bestyrelsesmøde i Landbrugslauget Brinkholm, den 25. februar 2003, kl. 13.00, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/Referater/Eksternt%20ref.%20af%20BS%20m%F8de%205.02.03.htm>.

- Landbrugslauget (2003e). Referat af ordinært bestyrelsesmøde i Landbrugslauget Brinkholm onsdag d. 2. april kl. 19.00, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/Referater/Refbestyr%202.4.03.htm>.
- Landbrugslauget (2004a). Abonnementsordningen, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/indkob/abonnementsordningen.htm>.
- Landbrugslauget (2004b). Landbrugslaugets organisation, Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/vision/visioner.htm>.
- Landbrugslauget (2004c). Vedtægter for Andelselskabet Landbrugslauget a.m.b.a., Landbrugslauget, Karise.
<http://www.landbrugslauget.dk/info/VedtaegterLandbrugsLauget2003.htm>.
- Lang, T. (1999). The complexities of globalization: the UK as a case study of tensions within the food system and the challenge to food policy. *Agriculture and Human Values* 16(2): 169-185.
- Langkilde, R. (1997): Volden mod det urørlige (interview med dr. theol. Ole Jensen). *Dagbladet Information* 8. - 9. Februar 1997,
- Lash, S. (1993). Reflexive modernization: The aesthetic dimension. *Theory, Culture & Society* 10(1): 1-23.
- Lash, S. (1994). Reflexivity and its doubles: Structure, aesthetics, community. *Reflexive modernisation: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. U. Beck, A. Giddens and S. Lash, Eds. Cambridge, Polity Press: 110-173.
- Lash, S. (2003). Reflexivity as Non-Linearity. *Theory, Culture & Society* 20(2): 49-57.
- Lash, S. & J. Urry (1987) *The end of organized capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Lash, S. & J. Urry (1994) *Economies of signs and space*. London, Sage Publications.
- Latour, B. (1987) *Science in action: how to follow scientist and engineers through society*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Latour, B. (1993) *We have never been modern*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Lau, R. W. K. (2004). Habitus and the practical logic of practice: An interpretation. *Sociology* 38(2): 369-387.
- Law, J. (1992). Notes on the theory of the Actor Network: Ordering, strategy and heterogeneity, Centre for Science Studies, Lancaster University.
<http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc054jl.html>.
- Law, J. (1994) *Organizing modernity*. Oxford, Blackwell.
- Law, J. (1997). Heterogeneities. Department of Sociology, Lancaster University.
<http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/stslaw4.html>.
- Law, J. (1999). After ANT: complexity, naming and topology. *Actor Network Theory and after*. J. Law and J. Hassard, Eds. Oxford, Blackwell Publishers/The Sociological Review: 1-14.
- Law, J. & J. Hassard, Eds. (1999). *Actor network theory and after*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Law, J. & K. Hetherington (1999). Materialities, Spatialities, Globalities, Department of Sociology, Lancaster University. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc029jl.html>.
- Law, J. & A. Mol (1995). Notes on materiality and sociality. *Sociological Review* 43(2): 275-294.

- Lechner, F. J. (1991). Simmel on social space. *Theory, Culture & Society* **8**(3): 195-201.
- Lechte, J. (1994) Fifty key contemporary thinkers: From structuralism to postmodernity. London, Routledge.
- Lee, M. J., Ed. (2000). The consumer society reader. Oxford, Blackwell Publishers.
- Leslie, D. & S. Reimer (1999). Spatializing commodity chains. *Progress in Human Geography* **23**(3): 401-420.
- Lidskog, R. (2001). The Re-Naturalization of Society? Environmental Challenges for Sociology. *Current Sociology* **49**(1): 113-136.
- Liepins, R. (2000a). Exploring rurality through 'community': discourses, practices and spaces shaping Australian and New Zealand rural 'communities'. *Journal of Rural Studies* **16**(3): 325-341.
- Liepins, R. (2000b). New energies for an old idea: reworking approaches to "community" in contemporary rural studies. *Journal of Rural Studies* **16**(1): 23-35.
- Lindbo, S., S. Flyvbjerg, et al. (2002). Arven fra 68. Spidsroden 5 år - en pamflet om stort og småt, erfaringer og forventninger. Spidsroden, København: 14-16.
- Lindgreen, A. (2003). Trust as a valuable strategic variable in the food industry: Different types of trust and their implementation. *British Food Journal* **105**(6): 310-327.
- Lindgaard, A. (2002). Antikapitalisme og millionomsætning. Spidsroden 5 år - en pamflet om stort og småt, erfaringer og forventninger. Spidsroden, København: 21.
- Lindhardt, C. (1998): En udfordring til dagligvarebranchen. Politiken 9. september 1998,
- LL01_landmand (2003): Interview med tidligere landmandsandelshaver i Landbrugslauget. 15-03-2003, Karise
- LL04_landmand_bestyrelse (2003): Interview med bestyrelsesmedlem og tidligere landmandsandelshaver. 04-03-2003, Roskilde
- LL05_andelshaver (2003): Interview med andelshaver i Landbrugslauget. 12-08-2003, København
- LL06_andelshaver (2003): Interview med andelshaver i Spidsroden. 07-08-2003, Østerbro, København
- LL07_landmand (2003): Interview med tidligere landmandsandelshaver i Landbrugslauget. 07-08-2003, København
- LL08_andelshavere (2003): Interview med andelshavere i Landbrugslauget. 12-08-2003, Rødovre
- LL09_andelshaver (2003): Interview med andelshaver i Landbrugslauget. 12-08-2003, København
- Lockie, S. (2002). "The invisible mouth": Mobilizing "the consumer" in food production-consumption networks. *Sociologia Ruralis* **42**(4): 278-294.
- Lockie, S. & S. Kitto (2000). Beyond the farm gate: Production-consumption networks and agri-food research. *Sociologia Ruralis* **40**(1): 3-19.
- Lorenzen, G. (1999a). Fundats for Økoterminalen, erhvervsdrivende fond: Arbejdsgrundlag nr. 4 (tilrettet 10.03.1999). Bilag til realiseringsplanen for Økoterminalen. Privatbeholdning, Günther Lorenzen, Tinglev.

- Lorenzen, G. (1999b). Følgeskrivelse til fundats for Økoterminalen, erhvervsdrivende fond: Arbejdsgrundlag nr. 4 (tilrettet 10.03.1999). Bilag til realiseringsplanen for Økoterminalen. privatbeholdning, Günther Lorenzen, Tinglev.
- Lorenzen, G. (2003). Bilag til realiseringsplanen for Øko-terminalen, privat beholdning, Günther Lorenzen, Tinglev.
- Low, N. (2002). Ecosocialisation and environmental planning: A Polanyian approach. Environment and Planning A **34**(1): 43-60.
- Lozada, G. A. (1995). Georgescu-Roegen's defense of classical thermodynamics revisited. Ecological Economics **14**(1): 31-44.
- Luhmann, N. (1976). The future cannot begin: Temporal structures in modern society. Social Research **43**(1): 130-152.
- Luhmann, N. (1989) Ecological communication. Oxford, Polity Press.
- Luhmann, N. (1993). Ecological communication - coping with the unknown. Systems Practice **6**(5): 527-539.
- Luhmann, N. (1993) [1991]. Risk: a sociological theory. Berlin, de Gruyter.
- Luhmann, N. (1997a) Iagttagelse og paradoks - essays om autopoietiske systemer. København, Gyldendal.
- Luhmann, N. (1997b). Limits of steering. Theory, Culture & Society **14**(1): 41-57.
- Luhmann, N. (1999) [1968]. Tillid - en mekanisme til reduktion af social kompleksitet. København, Hans Reitzels Forlag.
- Luhmann, N. (2000) [1984]. Sociale systemer - grundrids til en almen teori. København, Hans Reitzels Forlag.
- Lykkeberg, R. (2004): Hverken piberygning eller blå himmel. Dagbladet Information 23. juli 2004,
- Lynggaard, K. S. C. (2001). The farmer within an institutional environment. Comparing Danish and Belgian organic farming. Sociologia Ruralis **41**(1): 85-111.
- Lynnerup, M. (2003). Jordbrugsstudiegruppen. Økologisk landbrug mellem historie og principper. J. H. Ingemann, Ed. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning: 33-37.
- Løgstrup, K. E. (1964) Den etiske fordring. København, Gyldendal.
- LØJ (2000a). Avlsgrundlag og forskelsregler for økologisk jordbrug. Århus, Økologiens Hus, Landsforeningen Økologisk Jordbrug. <http://www.okologiens-hus.dk/PDFs/avlsregl.pdf>: 12.
- LØJ (2000b). Avlsgrundlag og forskelsregler for økologisk jordbrug, Økologiens Hus, Landsforeningen Økologisk Jordbrug. <http://www.okologiens-hus.dk/PDFs/avlsregl.pdf>.
- Macnaghten, P. (2003). Embodying the environment in everyday life practices. Sociological Review **51**(1): 63-84.
- Macnaghten, P. & J. Urry (1995). Towards a sociology of nature. Sociology **29**(2): 203-220.
- Macnaghten, P. & J. Urry (1998) Contested natures. London, Sage Publications.
- Macnaghten, P. & J. Urry, Eds. (2001). Bodies of nature. London, Sage Publications.

- Maffesoli, M. (1996) The time of the tribes: the decline of individualism in mass society. London, Sage.
- Mansfield, B. (2003a). Fish, factory trawlers, and imitation crab: the nature of quality in the seafood industry. Journal of Rural Studies **19**(1): 9-21.
- Mansfield, B. (2003b). From catfish to organic fish: making distinctions about nature as cultural economic practice. Geoforum **34**(3): 329-342.
- Mansfield, B. (2004). Organic Views of Nature: the Debate over Organic Certification for Aquatic Animals. Sociologia Ruralis **44**(2): 216-232.
- Marsden, T. (1995). Beyond agriculture? Regulating the new rural spaces. Journal of Rural Studies **11**(3): 285-296.
- Marsden, T. (1997). Creating space for food: The distinctiveness of recent agrarian development. Globalising food: Agrarian questions and global restructuring. D. Goodman and M. Watts, Eds. London, Routledge: 169-191.
- Marsden, T. (1999). Rural futures: The consumption countryside and its regulation. Sociologia Ruralis **39**(4): 501-520.
- Marsden, T. & A. Arce (1995). Constructing quality: emerging food networks in the rural transition. Environment and Planning A **27**(8): 1261-1279.
- Marsden, T., J. Banks, et al. (2000). Food supply chain approaches: Exploring their role in rural development. Sociologia Ruralis **40**(4): 424-438.
- Marsden, T., M. Harrison, et al. (1998). Creating competitive space: exploring the social and political maintenance of retail power. Environment and Planning A **30**(3): 481-498.
- Marsden, T., P. Lowe, et al., Eds. (1990). Rural restructuring: global processes and their responses. London, Fulton.
- Marsden, T. & N. Wrigley (1995). Regulation, retailing, and consumption. Environment and Planning A **27**(12): 1899-1912.
- Marx, K. (1970) [1867]. Kapitalen: Kritik af den politiske økonomi. 1. bog 1. København, Rhodos.
- Marx, K. (1981) [1884]. Capital, vol. 2. New York, Vintage Books.
- Maturana, H. & F. Varela (1987) Kundskabens træ. Den menneskelige erkendelses biologiske rødder. Århus, Ask.
- Maturana, H. H. (1981). Autopoiesis. Autopoiesis - a theory of living organisation. M. Zeleny, Ed. Amsterdam, Elsevier Science Publishers: 18-33.
- McNay, L. (1999). Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity. Theory, Culture & Society **16**(1): 95-117.
- mem.dk (1999). Presseresumé d. 15. november 1999, Miljø- og Energiministeriet. <http://www.mem.dk/presseresume/1999/November/15-11-99.htm>.
- Mennell, S. (1985) All manners of food: Eating and taste in England and France from middle ages to the present. Oxford, Basil Blackwell.
- Meppem, T. (2000). The discursive community: evolving institutional structures for planning sustainability. Ecological Economics **34**(1): 47-61.

- Meppem, T. & S. Bourke (1999). Different ways of knowing: a communicative turn toward sustainability. Ecological Economics **30**(3): 389-404.
- Meppem, T. & R. Gill (1998). Planning for sustainability as a learning concept. Ecological Economics **26**(2): 121-137.
- merkurbank.dk (2004). Om Merkur, <http://www.merkurbank.dk/merkur.htm>.
- M'Gonigle, R. M. (1999). Ecological economics and political ecology: towards a necessary synthesis. Ecological Economics **28**(1): 11-26.
- Michelsen, A. (1994). Den artificielle økologi - transformationer i Paul Virilios tænkning. Paul Virilio - Krigen, byen og det politiske. N. Brügger and H. N. Petersen, Eds. København, Rævens Sorte Bibliotek, Forlaget Politisk Revy: 143-159.
- Michelsen, J. (2001). Organic farming in a regulatory perspective. The Danish case. Sociologia Ruralis **41**(1): 62-84.
- Miele, M. (1999). Short circuits: New trends in the consumption of food and the changing status of meat. International Planning Studies **4**(3): 373-387.
- Miele, M. (2002). Creating sustainability - The social construction of the market for organic products. Department of Social Sciences, Rural Sociology Group. Wageningen, Wageningen University: 177.
- Miele, M. & J. Murdoch (2002). The practical aesthetics of traditional cuisines: Slow Food in Tuscany. Sociologia Ruralis **42**(4): 312-328.
- Miele, M. & J. Murdoch (2003). Fast Food/Slow Food: Standardizing and differentiating cultures of food. Globalization, localization and sustainable livelihoods. R. Almås and G. Lawrence, Eds. Aldershot, Ashgate: 25-41.
- Miele, M. & V. Parisi (1997). National Report on Consumer Behaviour – Italy. EU Report on FAIR project 0046, "Quality Policy and consumers' behaviour", Department of Agricultural Economics of Farm, Forest and Territory, University of Pisa.
http://www.agr.unipi.it/economia/dipartimento/rtf_paper/report%20on%20Consumer%20Behaviour.pdf.
- Miele, M. & D. Pinducciu (2001). A market for nature: linking the production and consumption of organics in Tuscany. Journal of Environmental Policy and Planning **3**(2): 149-162.
- Miller, D., Ed. (1995a). Acknowledging consumption: a review of new studies. London, Routledge.
- Miller, D. (1995b). Consumption as the vanguard of history: A polemic way of introduction. Acknowledging consumption: A review of new studies. D. Miller, Ed. London, Routledge: 1-57.
- Miller, D. (2003). Could the Internet defetishise the commodity? Environment and Planning D: Society & Space **21**(3): 359-372.
- Miller, M. (1994). Intersystemic discourse and co-ordinated dissent: A critique of Luhmann's concept of ecological communication. Theory, Culture & Society **11**(2): 101-121.
- Mol, A. P. J. (2000). The environmental movement in an era of ecological modernisation. Geoforum **31**(1): 45-56.

- Mol, A. P. J. (2001). Ecological modernisation and the global economy. The ecological modernisation of Society - 5th Nordic Environmental Research conference., Århus, 12-16 Juni 2001.
- Mol, A. P. J. & H. Bulkeley (2002). Food risks and the environment: changing perspectives in a changing social order. Journal of Environmental Policy and Planning 4(3): 185-195.
- Mol, A. P. J. & G. Spaargaren (2000). Ecological Modernisation Theory in Debate: A Review. Environmental Politics 9(1): 17-49.
- Morgan, K. (2004). The exaggerated death of geography: learning, proximity and territorial innovation systems. Journal of Economic Geography 4(1): 3-21.
- Morgan, K. & J. Murdoch (2000). Organic vs. conventional agriculture: knowledge, power and innovation in the food chain. Geoforum 31(2): 159-173.
- Mormont, M. (1990). Who is rural? or, How to be rural: Towards a sociology of the rural. Rural restructuring: Global processes and their responses. T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore, Eds. London, David Fulton Publishers: 21-44.
- Mouzelis, N. (1993). On figurational sociology. Theory, Culture & Society 10(2): 239-253.
- Murdoch, J. (1994). Some comments on "nature" and "society" in the political economy of food. Review of International Political Economy 1(3): 571-577.
- Murdoch, J. (1995). Actor-networks and the evolution of economic forms: Combining description and explanation in theories of regulation, flexible specialization, and networks. Environment and Planning A 27(5): 731-757.
- Murdoch, J. (1997a). Inhuman/nonhuman/human: actor-network theory and the prospects for a nondualistic and symmetrical perspective on nature and society. Environment and Planning D: Society and Space 15(6): 731-756.
- Murdoch, J. (1997b). Towards a geography of heterogenous associations. Progress in Human Geography 21(3): 321-337.
- Murdoch, J. (1998). The Spaces of Actor-Network Theory. Geoforum 29(4): 357-374.
- Murdoch, J. (2000). Networks - a new paradigm of rural development ? Journal of Rural Studies 16(4): 407-419.
- Murdoch, J. (2001). Ecologising Sociology: Actor-Network Theory, Co-construction and the Problem of Human Exemptionalism. Sociology 35(1): 111-133.
- Murdoch, J., T. Marsden, et al. (2000). Quality, nature, and embeddedness: Some theoretical considerations in the context of the food sector. Economic Geography 76(2): 107-125.
- Murdoch, J. & M. Miele (1999). "Back to nature" : Changing "worlds of production" in the food sector. Sociologia Ruralis 39(4): 465-483.
- Murdoch, J. & M. Miele (2003). A new aesthetic of food? Relational reflexivity in the "alternative" food movement. Qualities of food. M. Harvey, A. McMeekin and A. Warde, Eds. Manchester, Manchester University Press: forthcoming.
- Murphy, A. (2002). The emergence of online food retailing: a stakeholder perspective. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 93(1): 47-61.
- Murphy, J. (2000). Ecological modernisation. Geoforum 31(1): 1-8.

- Natter, W. & W. Zierhofer (2002). Political ecology, territoriality and scale. GeoJournal **58**(4): 225-231.
- Nelson, G. C. (2002). Introduction to the special issue on spatial analysis for agricultural economists. Agricultural Economics **27**(3): 197-200.
- Newby, H. (1983). The sociology of agriculture: Toward a new rural sociology. Annual Review of Sociology **9**: 67-81.
- Nguyen, D. T. (1992). The Spatialization of Metric Time: The Conquest of Land and Labour in Europe and the United States. Time & Society **1**(1): 29-50.
- Noe, E. (1999). Værdier, rationalitet og landbrugsproduktion - belyst ved en mikrosociologisk undersøgelse blandt danske økologiske og konventionelle kvægbrugere. Afdeling for Jordbrugssystemer. Tjele, Danmarks Jordbrugsforskning: 198.
- Noe, E. (2002). Disconnection of the "organic" food production from the "organic network"? A Danish actor network study. Sociologia Ruralis (**submitted**).
- Noe, E. (2003a). Does instrumentalization of "organic farming" lead to enhancement or dissolution? A case study of the local dissemination processes of organic farming, Organic Eprints <http://orgprints.org/00002114>.
- Noe, E. (2003b). 'Organic farming' in Denmark: Enhancement or dissolution? A survey among organic farmers, Organic Eprints <http://orgprints.org/00000834/>.
- Noe, E. & H. F. Alrøe (2004). Combining Luhmann and Actor-Network Theory to see Farm Enterprises as Self-organizing Systems. Cybernetics & Human Knowing (**accepted for publication**).
- Norgaard, R. (1994a) Development betrayed: The end of progress and a coevolutionary revisioning of the future. New York, Routledge.
- Norgaard, R. B. (1985). Environmental economics: An evolutionary critique and a plea for pluralism. Journal of Environmental Economics and Management **12**: 382-394.
- Norgaard, R. B. (1988). Sustainable development: A co-evolutionary view. Futures **20**(6): 606-620.
- Norgaard, R. B. (1989). The case for methodological pluralism. Ecological Economics **1**(1): 37-57.
- Norgaard, R. B. (1992a). Coordinating Disciplinary and Organizational Ways of Knowing. Agriculture Ecosystems & Environment **42**(1-2): 205-216.
- Norgaard, R. B. (1992b). Environmental science as a social process. Environmental Monitoring and Assessment **20**(2-3): 95-110.
- Norgaard, R. B. (1994b) Development betrayed: The end of progress and a coevolutionary revisioning of the future. New York, Routledge.
- Norton, B. G. (2000). Population and consumption: Environmental problems as problems of scale. Ethics and the Environment **5**(1): 23-45.
- Nygård, B. & O. Storstad (1998). De-globalization of food markets? Consumer perceptions of safe food: The case of Norway. Sociologia Ruralis **38**(1): 35-53.

- Nørregård, H. K., O. M. Hollænder, et al. (1998). "Økoterminalen Samvirke", Økologisk Samvirke ApS. Budget for 1999-2001. Bilag til realiseringsplanen for Økoterminalen. Privat beholdning, Günther Lorenzen, Tinglev.
- Odum, E. P. (1971a) Fundamentals of ecology. Philadelphia, W. B. Saunders.
- Odum, H. T. (1971b) Environment, power and society. New York, John Wiley & Sons.
- Odum, H. T. (1996) Environmental Accounting: Energy and Environmental Decision Making. New York, John Wiley & Sons.
- Odum, H. T. (2002). Explanations of ecological relationships with energy systems concepts. Ecological Modelling **158**(3): 201-211.
- Offe, C. (1985). New social movements: challenging the boundaries of institutional politics. Social Research **52**(4): 817-868.
- Oldrup, H. (2000). The organic fresh food terminal in Sønderjylland - transforming marketing networks. Just, F., E. Noe, H. Oldrup & M. Stoye (2000): Making agriculture sustainable: Farmers' networking and institutional strategies in Denmark. National Report with Case Studies, Conclusions and Recommendations. European Commission, Environment and Climate Programme, Contract no. ENV4-97-0443. F. Just, E. Noe, H. Oldrup and M. Stoye, Eds. Esbjerg, University of Southern Denmark: 41-63.
- Olsen, F. (2001). Kontrakt. Ansættelseskontrakt hos Landbrugslauget, formular: Ansættelseskontrakt for funktionærer, De Danske Landboforeninger, Dansk Familielandbrug. privat beholdning, Flemming Olsen, Karise.
- organic-denmark.com (2004a). Denmark - the pioneer, OrganicDenmark, Århus. <http://www.organic-denmark.com/ramme/danish-organic.htm>.
- organic-denmark.com (2004b). Export of Organic Products, OrganicDenmark, Århus. www.organic-denmark.com/indhold/4.htm.
- O'Riordan, T. (1976) Environmentalism. London, Pion.
- Parrott, N., N. Wilson, et al. (2002). Spatializing quality: regional protection and the alternative geography of food. European Urban and Regional Studies **9**(3): 241-261.
- Pellizzoni, L. (1999). Reflexive modernisation and beyond - Knowledge and value in the politics of environment and technology. Theory, Culture & Society **16**(4): 99-125.
- Peterson, G. (2000). Political ecology and ecological resilience: An integration of human and ecological dynamics. Ecological Economics **35**(3): 323-336.
- Peterson, G., C. R. Allen, et al. (1998). Ecological resilience, biodiversity and scale. Ecosystems **1**(1): 6-18.
- Petterson, B. D. (1975) Rudolf Steiners landbrugskursus. Middelfart, Bio-Dynamisk Forlag.
- Philips, M. (1998). The restructuring of social imaginations in rural geography. Journal of Rural Studies **14**(2): 121-153.
- Phipps, A. G. (2001). Empirical applications of structuration theory. Geografiska Annaler, Series B, Human Geography **83**(4): 189-204.
- Pichardo, N. A. (1997). New Social Movements: A critical review. Annual Review of Sociology **23**: 411-430.

- Piore, M. J. & C. F. Sabel (1984) The second industrial divide: Possibilities for prosperity. New York, Basic Books.
- Polanyi, K. (1944) The Great Transformation: the political and economic origins of our time. Boston, Beacon Press.
- Polanyi, K. (1957) [1944]. The Great Transformation: the political and economic origins of our time. Boston, Beacon Press.
- Polanyi, K. (1992). The economy as instituted process. The sociology of economic life. M. Granovetter and R. Swedberg, Eds. Boulder, CO, Westview Press: 29-51.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and application in modern sociology. Annual Review of Sociology **24**: 1-24.
- Portes, A. & J. Sensenbrenner (1993). Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action. American Journal of Sociology **98**(6): 1320-1350.
- Prakash, A. & A. K. Gupta (1994). Are efficiency, equity, and scale independent? Ecological Economics **10**(2): 89-90.
- Pratt, A. C. (2000). New media, the new economy and new spaces. Geoforum **31**(4): 425-436.
- Pred, A. (1977). The choreography of existence: Comments on Hagerstrands time-geography and its usefulness. Economic Geography **53**(2): 207-221.
- publi-com.dk (1996). Lingward DK ApS, Barritskovvej 34, 7150 Barrit. Reg. nr. 174.661. Regnskab for året 1/1 1995 - 31/12 1995, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (1997). Lingward DK Aps, Barritskovvej 34, 7150 Barrit. Reg. nr. 174.661. Regnskab for året 1/1 1996 - 31/12 1996, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (1998). Lingward DK Aps i likvidation, Barritskovvej 34, 7150 Barrit. Reg. nr. 174.661. Regnskab for året 1/1 1997 - 31/12 1997, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (1999). Årsregnskab 1. januar-31. december 1998 for Urte-Compagniet ApS, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2000). Økoterminalen, erhvervsdrivende fond. CVR nr. 21741086. Årsregnskab for tiden 30.06 - 31.12.1999, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- Publi-com.dk (2000). Årsregnskab 1. januar-31. december 1999 for Aarstiderne A/S, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2001a). Økologisk Samvirke ApS, Tinglev. Årsregnskab 1999/2000, publi-com, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2001b). Økoterminalen, erhvervsdrivende fond. Årsregnskab for tiden 01.01 - 31.12.2000, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2001c). Årstiderne A/S. Årsrapport 2000, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.

- publi-com.dk (2002). Aarstiderne A/S. Årsrapport 2001, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2003a). Fuldstændig rapport: Økologisk Samvirke ApS under konkurs, publi-com, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2003b). Aarstiderne A/S. Årsrapport 2002, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2004a). Fuldstændig rapport: Økoterminalen, erhvervsdrivende fond under konkurs, publi-com, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- publi-com.dk (2004b). Aarstiderne A/S. Årsrapport 2003, Publi-com.dk, Erhvervs- og Selskabsstyrelsen, København. www.publi-com.dk.
- Putnam, R. D. (1993a) Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (1993b). The prosperous community: social capital and public life. The American Prospect **13**(Spring 1993).
- Putnam, R. D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. Journal of Democracy **6**(1): 65-78.
- Putnam, R. D. (1996). The strange disappearance of civic America. The American Prospect **24**(Winter 1996).
- Raedeke, A. H., J. J. Green, et al. (2003). Farmers, the practice of farming, and the future of agroforestry: An application of Bourdieu's concepts of field and habitus. Rural Sociology **68**(1): 64-86.
- Randles, S. (2003). Issues for a Neo-Polanyian Research Agenda in Economic Sociology. International Review of Sociology **13**(2): 409-434.
- Raynolds, L. T. (2000). Re-embedding global agriculture: The international organic and fair trade movements. Agriculture and Human Values **17**(3): 297-309.
- Raynolds, L. T. (2002). Consumer/producer links in fair trade coffee networks. Sociologia Ruralis **42**(4): 404-424.
- Raynolds, L. T. (2003). Forging new global/local links through fair trade agro-food networks. Globalization, localization and sustainable livelihoods. R. Almås and G. Lawrence, Eds. Aldershot, Ashgate: 57-68.
- Redclift, M. & T. Benton, Eds. (1994). Social theory and the global environment. London, Routledge.
- Redclift, M. & G. Woodgate (1994). Sociology and the environment: Discordant discourse? Social theory and the global environment. M. Redclift and T. Benton, Eds. London, Routledge: 51-66.
- Renard, M.-C. (2003). Fair trade: quality, market and conventions. Journal of Rural Studies **19**(1): 87-96.
- Renting, H., T. Marsden, et al. (2003). Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. Environment and Planning A **35**(3): 393-411.

- Renting, H. & J. D. van der Ploeg (2001). Reconnecting nature, farming and society: Environmental cooperatives in the Netherlands as institutional arrangements for creating coherence. Journal of Environmental Policy and Planning 3(2): 85-101.
- Rice, R. A. (2001). Noble goals and challenging terrain: Organic and fair trade coffee movements in the global marketplace. Journal of Agricultural and Environmental Ethics 14(1): 39-66.
- Rietveld, P. & R. Vickerman (2003). Transport in regional science: The "death of distance" is premature. Papers in Regional Science 83(1): 229-248.
- Ritzer, G. (1995) Expressing America: A critique of the global credit card society. Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press.
- Ritzer, G. (1996) [1993]. McDonaldiseringen af samfundet. København, Hans Reitzels Forlag.
- Ritzer, G. (1999) Enchanting a disenchanted world: Revolutionizing the means of consumption. Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press.
- Ritzer, G. (2001) Explorations in the sociology of consumption. London, Sage.
- Ritzer, G., Ed. (2002). McDonaldisation: the reader. Thousand Oaks, Sage.
- Ritzer, G. (2003a) Contemporary sociological theory and its classical roots: The basics. New York, McGraw-Hill.
- Ritzer, G. (2003b). Rethinking Globalization: Glocalization/Globalization and Something/Nothing. Sociological Theory 21(3): 193-209.
- Ritzer, G. (2004) The globalization of nothing. Thousand Oaks, Pine Forge Press.
- Rosset, P. M. (1999). The Multiple Functions and Benefits of Small Farm Agriculture In the Context of Global Trade Negotiations, Institute for Food and Policy Development, San Fransisco. <http://www.foodfirst.org/pubs/policybs/pb4.pdf>: 23.
- Roussopoulos, D. I. (1993) Politisk økologi. Mere end miljøbevægelse. København, Forlaget politisk revy.
- Royer, J. S. & R. T. Rogers, Eds. (1998). The industrialization of agriculture: Vertical coordination in the U.S. food system. Aldershot, Ashgate.
- Sage, C. (2003). Social embeddedness and relations of regard: alternative 'good food' networks in south-west Ireland. Journal of Rural Studies 19(1): 47-60.
- Salais, R. & M. Storper (1992). The four "worlds" of contemporary industry. Cambridge Journal of Economics 16(2): 169-193.
- Sassatelli, R. & A. Scott (2001). Novel food, new markets and trust regimes: responses to the erosion of consumer confidence in Austria, Italy and Turkey. European Societies 3(2): 213-244.
- Sayer, A. (1984) Method in social science: A realist approach. London, Hutchinson.
- Sayer, A. (1985). The difference that space makes. Social relations and spatial structures. D. Gregory and J. Urry, Eds. Houndmills, Macmillan: 49-66.
- Sayer, A. (1992) [1984]. Method in social science: A realist approach (second edition). London, Routledge.
- Sayer, A. (2000) Realism and social science. London, Sage Publications.

- Sayer, R. A. (1982). Misconceptions of space in social thought. Transactions of the Institute of British Geographers 7(4): 494-503.
- Schlosser, E. (2001) Fast Food Nation: the dark side of the All-American meal. Boston, Houghton Mifflin.
- Schlosser, E. (2003) Reefer Madness : Sex, Drugs, and Cheap Labor in the American Black Market. Boston, Houghton Mifflin.
- Schulman, M. D. & C. D. Anderson (1999). The dark side of the force: A case study of restructuring and social capital. Rural Sociology 64(3): 351-372.
- Sestoft, C. (2002) Med hensyn til den politiske forbruger. København, Akademisk Forlag.
- Simmel, G. (1983) [1908]. Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Berlin, Duncker & Humblot.
- Simmel, G. (1991). Money in modern culture. Theory, Culture & Society 8(3): 17-31.
- Simmel, G. (1991) [1900]. The philosophy of money. London, Routledge.
- Simmel, G. (1997). The sociology of space. Simmel on culture. D. Frisby and M. Featherstone, Eds. London, Sage: 137-170.
- Simonis, U. E. (1989). Ecological modernization of industrial society: tree strategic elements. International Social Science Journal 41(3): 347-361.
- Slater, D. (1997) Consumer culture and modernity. Cambridge, Polity Press.
- Smith, R. G. (1997). The end of geography and radical politics in Baudrillard's philosophy. Environment and Planning D: Society and Space 15(3): 305-320.
- Soja, E. (1985). The spatiality of social life: Towards a transformative retheorisation. Social relations and spatial structures. D. Gregory and J. Urry, Eds. Houndmills, Macmillan: 90-127.
- Soja, E. (1997). Spatializations: A critique of the Giddensian version. Anthony Giddens: Critical Assessments - Volume III. C. G. A. Bryant and D. Jary, Eds. London, Routledge: 110-127.
- Soja, E. W. (1989) Postmodern geographies : the reassertion of space in critical social theory. London, Verso.
- Somers, M. R. (1995). What's Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward an Historical Sociology of Concept Formation. Sociological Theory 13(2): 113-144.
- Soule, J. D. & J. K. Piper (1992) Farming in nature's image. An ecological approach to agriculture. Washington D.C., Island Press agriculture.
- SP01_indehaver (2003): Interview med Spidsrodens indehaver. 12-05-2003, Nørrebro, København
- SP02_aktivist (2003): Interview med tidligere aktivist og initiativtager for Spidsroden. 05-03-2003, Bagsværd
- SP03_kunde (2003): Interview med kunde i Spidsroden. 12-09-2003, København
- Spangenberg, J. H. & A. Valentin (1999). Indicators for sustainable communities, Wuppertal Institute for Climate, Environment, Energy.

- Sparre, M. (2000). Benzinstation vil sælge økologiske grønsager - tank økogulerødder og benzin. Vejle Amts Folkeblad **16. oktober 2000**.
- Spidsroden (2002). Spidsroden 5 år - En pamflet om stort og småt, erfaringer og forventninger. Spidsroden, København.
- Stassart, P. & S. J. Whatmore (2003). Metabolising risk: food scares and the un/re-making of Belgian beef. Environment and Planning A **35**(3): 449-462.
- Stauning, I., J. Holm, et al. (1999). Ånd, miljø og brød. Bageriet Aurion - en økologisk pionervirksomhed. Roskilde, Institut for Miljø, Teknologologi og Samfund, Roskilde Universitet: 31.
- Steiner, R. (1919a). Den sociale organismes tregrening, en tidsnødvendighed. Berlin, Institut for Social Tregrening. <http://www.tregrening.org/archiv/801.html>.
- Steiner, R. (1919b). Det sociale spørgsmåls kernepunkter. Berlin, Institut for Social Tregrening. <http://www.tregrening.org/archiv/800.html>.
- Steiner, R. (1919c). Fri skole og tregrening. Berlin, Institut for Social Tregrening. <http://www.tregrening.org/archiv/804.html>.
- Steiner, R. (1919d). Internationale livsnødvendigheder og tregrening. Berlin, Institut for Social Tregrening. <http://www.tregrening.org/archiv/802.html>.
- Steiner, R. (1919e). Marxisme og tregrening. Berlin, Institut for Social Tregrening. <http://www.tregrening.org/archiv/803.html>.
- Steiner, R. (2003) [1924]. Landbrukskurset. Oslo, Antropos.
- Stewen, M. (1998). The interdependence of allocation, distribution, scale and stability - a comment on Herman E. Daly's vision of an economics that is efficient, just and sustainable. Ecological Economics **27**(2): 119-130.
- Stewen, M. (1999). Reply to Herman Daly. Ecological Economics **30**(1): 2-3.
- Stones, R. (2001). Refusing the realism-structuration divide. European Journal of Social Theory **4**(2): 177-197.
- Storper, M. (1997). The spatial and temporal constitution of social action. Anthony Giddens: Critical Assessments - Volume III. C. G. A. Bryant and D. Jary, Eds. London, Routledge: 36-59.
- Stull, D. D. & M. J. Broadway (2003) Slaughterhouse Blues: The Meat and Poultry Industry in North America. Stamford, Wadsworth Publishing.
- SuperBrugsen (2004). Den økologiske markedsudvikling, Coop Danmark/SuperBrugsen http://www.superbrugsen.dk/includefiles/moduler/ccms/show_page.asp?iMappeID=66&sideNavn=%D8kologisk+markedsudvikling.
- Swedberg, R. (1997). New economic sociology: What has been accomplished, what is ahead? Acta Sociologica **40**(2): 161-182.
- Sweetman, P. (2003). Twenty-first century dis-ease? Habitual reflexivity or the reflexive habitus. Sociological Review **51**(4): 528-549.
- Söllner, F. (1997). A reexamination of the role of thermodynamics for environmental economics. Ecological Economics **22**(3): 175-201.

- Tacke, V. (2001). BSE as an organizational construction: a case study on the globalization of risk. British Journal of Sociology **52**(2): 293-312.
- Tajik, L. (1996): Tankens dagligvarer er ved at overhale benzinen. Berlingske Tidende 4. november 1996,
- Taylor, C. (2002) [1991]. Modernitetens ubehag - autencitetens etik. Århus, Philosphia.
- Thompson, E. P. (1967). Time, work-discipline and industrial capitalism. Past and Present **38**: 56-97.
- Thompson, J. B. (1989). The theory of structuration. Social theory of modern societies: Anthony Giddens and his critics. D. Held and J. B. Thompson, Eds. Cambridge, Cambridge University Press: 56-76.
- Thomsen, B. B. (2000a). Gode hensigter løser ikke alle problemer. Landbrugsmagasinet **34**(24. august 2000): 5-7.
- Thomsen, B. B. (2000b). Hvor gærdet er højest. Landbrugsmagasinet **34**(24. august 2000): 4.
- Thrift, N. J. (1983). On the determination of social action in space and time. Environment and Planning D: Society and Space **1**(1): 23-57.
- Thrift, N. J. (1985). Bear and mouse or bear and tree? Anthony Giddens' reconstitution of social theory. Sociology **19**(4): 609-623.
- Thyssen, O. (1993) Nutiden - det overfyldte rum. København, Gyldendal.
- Toke, D. (2001). Ecological Modernisation: A Reformist Review. New Political Economy **6**(2): 279-291.
- Toke, D. (2002). Ecological Modernisation and GM Food. Environmental Politics **11**(3): 145-163.
- Tonboe, J. (1993) Rummets sociologi - Kritik af teoretiseringen af den materielle omverdens betydning i den sociologiske og den kulturgeografiske tradition. København, Akademisk Forlag.
- Tovey, H. (1997). Food, environmentalism and rural sociology: The organic farming movement in Ireland. Sociologia Ruralis **37**(1): 21-37.
- transana.org (2004). What is Transana? Madison, Wisconsin, Wisconsin Center for Education Research, University of Wisconsin. <http://www2.wcer.wisc.edu/Transana/Transana>.
- triodos.com (2004a). Funds, http://www.triodos.com/com/international_funds/?lang=en.
- triodos.com (2004b). Mission statement, http://www.triodos.com/com/about_triodos/mission/?lang=en.
- triodos.com (2004c). Venture capital: Investments, http://www.triodos.com/com/international_funds/venture_capital/investments/?lang=en.
- Turner, B. S. (1986). Simmel, rationalization and the sociology of money. Sociological Review **34**(1): 93-114.
- Turner, B. S. (1992). Weber, Giddens and modernity. Theory, Culture & Society **9**(2): 141-146.
- Tönnies, F. (1963) [1887]. Community and society. New York, Harper & Row.

- Unger, T. (2002). Gennemskuelighed og tillid mellem forbrugere og landmænd i Landbrugslauget. Delprojekt 1: Karakteristika for forbrugerandelshaverne, Landbrugslauget. <http://www.landbrugslauget.dk/info/forbrugerprojdel1.htm>.
- Unger, T. (2003). Gennemskuelighed, tillid og solidaritet mellem forbrugere og landmænd i Landbrugslauget. Delprojekt 2: Landbrugslauget år 1 - visioner og virkelighed, Landbrugslauget. <http://www.landbrugslauget.dk/Gr%E6srodsprojekt/Samlet%20projekt%20DP2.htm>.
- Urry, J. (1990) The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies. London, Sage.
- Urry, J. (1997). Time and space in Giddens' social theory. Anthony Giddens: Critical Assessments - Volume III. C. G. A. Bryant and D. Jary, Eds. London, Routledge: 128-143.
- Urry, J. (2000a). Mobile sociology. British Journal of Sociology **51**(1): 185-203.
- Urry, J. (2000b) Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty-first century. London, Routledge.
- Urry, J. (2002). Mobility and proximity. Sociology **36**(2): 255-274.
- Urry, J. (2004). Connections. Environment and Planning D: Society & Space **22**(1): 27-37.
- van der Ploeg, J. D. (1993). Rural sociology and the new agrarian question. A perspective from the Netherlands. Sociologia Ruralis **23**(2): 240-260.
- van der Ploeg, J. D. (2000). Revitalizing agriculture: Farming economically as starting ground for rural development. Sociologia Ruralis **40**(4): 497-511.
- van der Ploeg, J. D. & J. Frouws (1999). On power and weakness, capacity and impotence: Rigidity and flexibility in food chains. International Planning Studies **4**(3): 333-347.
- van der Ploeg, J. D. & A. Long, Eds. (1994). Born from within: Practice and perspectives of endogenous rural development. Assen, Van Gorcum.
- van der Ploeg, J. D. & H. Renting (2004). Behind the 'Redux': A Rejoinder to David Goodman. Sociologia Ruralis **44**(2): 234-242.
- van der Ploeg, J. D., H. Renting, et al. (2000). Rural development: From practices and policies towards theory. Sociologia Ruralis **40**(4): 391-408.
- van Krieken, R. (2002) [1998]. Norbert Elias. København, Hans Reitzels Forlag.
- Vickers, G. (1983) Human systems are different. London, Harper & Row Ltd.
- Virilio, P. (1989) [1988]. Synsmaskinen. København, Rævens Sorte Bibliotek, Forlaget Politisk Revy.
- Virilio, P. (1990) Popular defense and ecological struggles. New York, Semiotext(e).
- Virilio, P. (2001) Hastighed og politik. Frederiksberg, Introite! Publishers.
- Wackernagel, M. & W. Rees (1996) Our ecological footprint: Reducing human impact on earth. Gabriola Island, British Columbia, New Society Publishers.
- Warde, A. (1994). Consumption, identity-formation, and uncertainty. Sociology **28**(4): 877-898.
- Warde, A. (1997) Consumption, food and taste: Culinary antinomies and commodity cultures. London, Sage.
- Warde, A. (1999). Convenience food: space and timing. British Food Journal **101**(7): 518-527.

- Warde, A. (2000) Eating out: social differentiation, consumption and pleasure. Cambridge, Cambridge University Press.
- Watts, M. & D. Goodman (1997). Global appetite, local metabolism: nature, culture and industry in fin-de-siecle agro-food systems. Globalising food: Agrarian questions and global restructuring. D. Goodman and M. Watts, Eds. London, Routledge: 1-32.
- Weatherell, C., A. Tregear, et al. (2003). In search of the concerned consumer: UK public perceptions of food, farming and buying local. Journal of Rural Studies **19**(2): 233-244.
- Weber, M. (1995) [1920]. Den protestantiske etik og kapitalismens ånd. København, Nansensgade Antikvariat.
- Wells, B. L. & S. Gradwell (2001). Gender and resource management: Community supported agriculture as caring-practice. Agriculture and Human Values **18**(1): 107-119.
- Welsh, R. (1997). Vertical coordination, producer response, and the locus of control over agricultural production decisions. Rural Sociology **62**(4): 491-507.
- Whatmore, S. (1997). Dissecting the autonomous self: hybrid cartographies for a relational ethics. Environment and Planning D: Society and Space **15**(1): 37-53.
- Whatmore, S., P. Stassart, et al. (2003). Guest editorial: what's alternative about alternative food networks? Environment and Planning A **35**(3): 389-391.
- Whatmore, S. & L. Thorne (1997). Nourishing networks: Alternative geographies of food. Globalising food: Agrarian questions and global restructuring. D. Goodman and M. Watts, Eds. London, Routledge: 287-304.
- White, D. F. (2004). Environmental sociology and its future(s). Sociology **38**(2): 389-397.
- Wier, M. (2000). Væksten i forbrug af økoverer. AKF Nyt **2**(2000): 2-5.
- Wier, M. (2001). Markedspotentialer og merpriser. Økonomiske perspektiver for økologisk jordbrug. J. Christensen and S. E. Frandsen, Eds. SJFI Rapport nr. 124. København, Statens Jordbrugs- og Fiskeriøkonomiske Institut: 59-73.
- Wilkinson, J. (1997). A new paradigm for economic analysis? Recent converges in French social science and an exploration of the convention theory approach with a consideration of its application to the analysis of the agrofood system. Economy and Society **26**(3): 305-339.
- Wilson, J. (1992) Changing agriculture: An introduction to systems thinking. Sydney, Kangaroo Press.
- Winter, M. (2003). Embeddedness, the new food economy and defensive localism. Journal of Rural Studies **19**(1): 23-32.
- Woodgate, G. & M. Redclift (1998). From a 'Sociology of Nature' to Environmental Sociology: Beyond Social Construction. Environmental Values **7**(1): 3-24.
- Woods, M. (1998). Researching Rural Conflicts: Hunting, Local Politics and Actor-networks. Journal of Rural Studies **14**(3): 321-340.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. Theory and Society **27**(2): 151-208.

- Wright, C. & J. Lund (2003). Supply chain rationalization: retailer dominance and labour flexibility in the Australian food and grocery industry. *Work, Employment and Society* 17(1): 137-157.
- Wunderlich, G. (2002). The community idea in American country life. *Agriculture and Human Values* 19(1): 81-85.
- Yakhlef, A. (2004). Global Brands as Embodied "Generic Spaces": The Example of Branded Chain Hotels. *Space and Culture* 7(2): 237-248.
- Øko-Info (1999). Andelsforeningen til fremme af forbrugerejede andelsgårde, <http://www.eco-info.dk/dgs/detail.asp?dgscat=209&dgscatname=Gr%C3%B8nne+projekter&listoffset=0&offset=4>.
- Økoterminalen (2000). Økoterminalen: Præsentation af et grønt sønderjysk forretningsprojekt, Økoterminalen, Tinglev. http://www.oekoterminalen.dk/htm/om_oekoterminalen.htm (udskrift).
- ØL (2003). Økologisk forbrugernotat 2003, Økologisk Landsforening - Alt om Økologi. <http://www.alt-om-okologi.dk/forbrug/forbrugeranalyse/forbrugeranalyse.htm>.
- Østergaard, T. V. (2003). Dilemmaer og valg i økologiens første år. *Økologisk landbrug mellem historie og principper*. J. H. Ingemann, Ed. Aalborg, Aalborg Universitet, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning: 28-32.
- ØT01_bestyrelse (2003): Interview med tidligere bestyrelsesformand i Økoterminalen. 24-06-2003, Tinglev
- ØT02_direktion (2003): Interview med tidligere direktør for Økoterminalen. 04-06-2003, Sønderborg
- ØT03_forsker (2003): Interview med forsker, som har lavet casestudie af Økoterminalen. 02-06-2003, København
- AA01_direktør (2002): Interview med stifter og tidligere direktør for Aarstiderne. 12-08-2002, Barritskov
- AA02_avler (2003): Telefoninterview med avler, som leverer til Aarstiderne (frilandsgrønt). 11-06-2003, Toftlund
- AA04_kunde (2004): Interview med kunde hos Aarstiderne. 25-07-2004, Vanløse, København
- AA05_kunder (2004): Interview med kunder hos Aarstiderne. 25-05-2004, København
- AA06_avler (2003): Interview med frugt- og fjerkræs-avler med leverance til Aarstiderne. 12-06-2003, Udby
- AA07_avler (2003): Interview med avler, som leverer til Aarstiderne (frilandsgrønt). 06-06-2003, Hvalpsund
- AA08_leverandør (2003): Interview med ejer af gårdmejeri med leverance til Aarstiderne. 15-08-2003, Silkeborg
- aarstiderne.com (2003). Vor historie - der var engang en grønsagskasse, Aarstiderne, Barritskov. <http://www.aarstiderne.com/default.asp?path=%7B1AEF2486-A7D7-4594-A169-C266C8432CB9%7D>.

aarstiderne.com (2004a). Frugt, Aarstiderne, Barritskov.

<http://www.aarstiderne.com/default.asp?path={F27DF0EB-2CE3-4EDC-B78C-996F5FD3AB16}&cat=GRONFRUG>.

aarstiderne.com (2004b). Kasser, Aarstiderne, Barritskov. <http://www.aarstiderne.com/kasser/>.

aarstiderne.com (2004c). Leverandører, Aarstiderne, Barritskov.

<http://www.aarstiderne.com/leverand%F8rer>.

aarstiderne.com (2004d). Om Aarstiderne: Filosofi, Aarstiderne, Barritskov.

<http://www.aarstiderne.com/default.asp?path=%7BBB36C469-ECEC-4BAD-A59B-BCDEE25AB760%7D>.

aarstiderne.com (2004e). Årstidernes leveringsområder, Aarstiderne, Barritskov.

<http://www.aarstiderne.com/default.asp?path={9931CA3A-62CA-4AA9-A96A-A3170E632D24}>.

12. Noter

- ¹ Se nærmere omtale af projektet på www.akf.dk/organicfoods
- ² ved projektets start ansat på Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut (AKF)
- ³ Økologisk Landsforening var tidligere kendt som Landsforeningen Økologisk Jordbrug (LØJ). Se evt. deres hjemmeside på www.okologi.dk
- ⁴ International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM) er en global paraplyorganisation for økologiske jordbrugsbevægelser. Se evt. yderligere omtale på deres hjemmeside www.ifoam.org
- ⁵ Giddens skelner mellem disse begreber for at distancere sig fra blandt andet marxismens betoning af at kontrol over materielle (allokative) ressourcer er kilden til samfundsmæssig forandring, idet autoritative ressourcer med Giddens ord er nøjagtigt lige så ”infrastrukturelle” som allokative. Giddens skelnen mellem begreberne må derfor ses som et led i Giddens generelle opposition mod enhver form for reduktionisme eller determinisme i samfundstænkningen (Kaspersen, 1995). Se en mere udførlig omtale af disse begreber hos Giddens i kapitel 3.
- ⁶ Opgørelsen gælder de nedenstående varegrupper (ØL, 2003):

Produkt	Andel i %	Andel i %	Andel i %
	2000	2001	2002
Havregryn	24,4	23,8	27,2
Mælk	22,2	25,9	23,5
Æg	18,7	16,8	16,8
Frisk pasta	14,5	9,0	8,0
Gulerødder	12,9	13,9	12,8
Hvedemel	9,5	8,8	8,2
Rugbrød	6,8	5,4	5,0
Surmælksprodukter	6,8	5,0	5,4
Smør og blandingsprodukter	4,5	4,5	4,3
Kaffe	4,2	3,5	3,5
Kartofler	3,3	3,6	3,2
Fast ost	1,7	1,6	1,7
Frosne grøntsager	0,9	0,7	0,8
Oksekød	0,5	1,3	0,9
Svinekød	0,3	0,3	0,4

⁷ Denne opgørelse er ligeledes for de varegrupper, der indgår i tabellen ovenfor.

⁸ Lavprisvarehuse=OBS, Bilka, A-Z

⁹ Discount=Netto, Rema1000, Suma Discount, Fakta, Coma, Aldi, Alta

¹⁰ Varehuse=Kvickly, Føtex, Super Store

¹¹ Supermarkeder=SuperBrugsen, Brugsen, Irma, Superbest, Centralkøb, Prima/Samkøb, ISO, Edeka Aktiv Super, Dreisler, Chr. Kjærgaard, Favør, Løvbjerg Food Mart, Jaco, BS Marked, K. C. Storkøb, Favorit, Spar Super, ABC Lavpris

¹² Alternative salgskanaler=torve/marked, gård- og abonnementssalg

¹³ Det har ikke været muligt at fremskaffe lignende opgørelser for fordelingen af konventionelle fødevarers omsætning. Et forsigtigt skøn kunne være, at supermarkedsandelen ligger højere for konventionelle fødevarer, særligt i kraft af længere tids "markedsmodning" for denne type fødevarer.

¹⁴ Mediet for interaktion er i hvert fald ikke længere nødvendigvis ansigt-til-ansigt interaktion; der finder en mediering sted med andre midler.

¹⁵ Der er blandt andet en væsentlig forskel mellem om man tillægger forbrug at være en ny tendens, der har sin rod postmoderniteten, eller om man siger at det lige fra starten af har været indbygget i moderniteten. Dette er en væsentlig diskussion som blandt andet behandles af Don Slater (Slater, 1997), som således udgør et kritisk korrektiv til blandt andet Mike Featherstones arbejde om forbrug og postmodernitet (Featherstone, 1987a; 1990; 1991)

¹⁶ denne beskrivelse tager udgangspunkt i ideen om "den elastiske mil", hvor rummet så at sige bliver mindre og mindre i takt med evnen til at overskride det tiltager.

¹⁷ *dromos* betyder hastighed på græsk, dvs. at dromologi er en teori om hastighed, en betragtning der integrerer tid og rum i en fælles beskrivelse. Virilios teori baserer sig blandt andet på studier af militær-, transport- og kommunikationsteknologier.

¹⁸ Dette markante fokus på *community/gemeinschaft* er særligt typisk blandt nordamerikanske rurale sociologer.

¹⁹ Det bør her bemærkes, at den danske forskning kun i ringe grad har båret præg af den internationale debat på området, hvilket betyder at de substantielle bidrag på området hovedsageligt er af udenlandsk oprindelse. Der er dog undtagelser, som for eksempel Bente Halkiers arbejde inden for forbrugssociologien, som har haft en vis international gennemslagskraft (Halkier, 1998; 1999; 2001c; 2001a; 2001b; 2001d)

²⁰ Der er her hovedsageligt tale om den "nye" jordbrugssociologi, som den blandt andet er defineret af Howard Newby (Newby, 1983). Forskningsområdet fandt sin form henover midten af 70'erne og samler indsigter fra forskellige områder som industriel geografi, økonomisk sociologi, udviklingsteori, neo-institutionel økonomi, kulturteori og videnssociologi (Watts & Goodman, 1997). For en oversigt over jordbrugssociologiens

historiske udvikling, se eventuelt Frederick Buttels glimrende reviewartikel fra 2001 (Buttel, 2001).

²¹ Jeg bruger her det danske ord fødevarer som synonym for *commodity system*

²² Det er svært at finde eksempler på fødevarer, som bare kommer i nærheden af den kulturelle "tyngde" som kendetegner vin. Et tiltag, hvor man prøver om det kunne være muligt at have mælkedistrikter som vinen har sine distrikter, er Thise Mejeris lancering af oprindelsesmærket mælk (Kamstrup, 2004).

²³ Erstattelse af landbrugsfremstillede produkter med industrielt forarbejdede produkter, for eksempel i fødevarerindustrien

²⁴ Erstattelse af biologiske komponenter med industrielle inputs i landbrugsproduktionen, for eksempel anvendelse af kunstgødning fremfor husdyrgødning

²⁵ Begrebet er ret uklart formuleret hos Watts og Goodman, men må henvises til den diskursive formulering af kriterier for "god" udvikling, som den blandt andet finder sted i statslig regulering og private firmaers udviklingstiltag.

²⁶ Jeg har ikke her forholdt mig til hvor stor en del af den samlede geografi, der arbejder med dette område, hvilket er uden for rækkevidde af dette projekts opgave. Jeg ønsker blot her at understrege, at feltet fødevarer-netværk, i kvalitativt henseende har været genstand for opmærksomhed fra geografers side.

²⁷ Bredden af indfaldsvinkler er iøjnefaldende, når man ser på hvad der publiceret rundt om i forskellige tidsskrifter. I forbindelse med litteratursøgningen i dette projekt, er der brugt artikler fra de nedenstående tidsskrifter (fra 1990 og fremad):

Agribusiness; Agriculture and Human Values; Antipode; British Food Journal; British Journal of Sociology; Ecological Economics; Economic Geography; Environment and Planning A; Environment and Planning D: Society and Space; Environmental Values; Ethics and the Environment; Geoforum; International Journal of Food Science and Technology; International Journal of Sociology of Agriculture and Food; International Journal of Urban and Regional Research; International Planning Studies; Journal of Environmental Policy and Planning; Journal of Evolutionary Economics; Journal of Rural Studies; Progress in Human Geography; Rural Sociology; Sociologia Ruralis; Sociological Review; Sociology; Theory & Society; Theory, Culture & Society. Tidsskrifterne spænder over så forskellige forskningsområder som sociologi, geografi, økonomi, planlægning, politik og anvendt etik.

²⁸ Se for eksempel Sociology 24(1) fra 1990 og Theory, Culture & Society 1(3) fra 1982

²⁹ Fine bruger begreberne horisontal versus vertikal, hvor vertikale tilgange (som Fines egen SOP) er orienteret med specifikke produkters omsætning, hvorimod horisontale tilgange, i Fines optik i hvert fald, kun vil fokusere på forbrugsdomænet og således være "horisontal".

Brugen af begreberne virker mildt sagt forvirrende og jeg har derfor valgt betegnelsen oversocialiseret, som kan modstilles til undersocialiseret., dvs. strukturdetermineret

³⁰ Se ovenstående

³¹ Forbrugerpræferencer har derimod været i fokus i for eksempel Mette Wiers neoklassiske økonomiske tilgange til det økologiske fødevarerforbrug i Danmark (Wier, 2000; 2001)

³² For en sammenligning af den europæiske og nordamerikanske rurale sociologi, se Fairweathers reviewartikel fra 1982 (Fairweather & Gilles, 1982). Jeg har (mærkeligt nok) ikke kunnet finde nogen nyere undersøgelser, bortset fra Fred Buttels glimrende review fra 2001 (Buttel, 2001), som dækker begge traditioners udvikling, men som ikke er nogen decideret sammenligning af eventuelle forskelle mellem de to kontinentale skoler.

³³ Se eventuelt de følgende eksempler: (Hilgartner & Bosk, 1988; Brain, 1991; Somers, 1995)

³⁴ Der kan peges på nogen få eksempler, se (Busch & Juska, 1997; Whatmore & Thorne, 1997; de Sousa & Busch, 1998). Interessant nok kommer ingen af disse eksempler fra *Sociologia Ruralis*.

³⁵ Inden for systemteorien kan man tale om to grundlæggende metaforer: en homeostatisk model (Jones & Street, 1990), hvor systemer søger at indgå i ligevægt med deres omgivelser og så en autopoietisk model, som baserer sig på Maturana og Varelas banebrydende arbejde indenfor cellebiologi (Maturana, 1981; Maturana & Varela, 1987), efter hvilken systemer er selvrefererende og selvorganiserende og derfor i processuel forstand er lukkede i forhold til omverdenen. Efter en autopoietisk opfattelse kan systemer godt indgå i hvad Luhmann kalder strukturelle koblinger med omverdenen, men dette indikerer ikke a priori måden som et givet system vil respondere på.

³⁶ Se evt. den engelske oversættelse: Heidegger, M. (2002) [1927]: On time and being. Chicago, University of Chicago Press

³⁷ Simmels rumbegreb er omtalt i kapitel 4

³⁸ Setting er et vanskeligt begreb at oversætte, og min egen brug af ordet kontekst yder det da heller ikke fuld retfærdighed. Setting bør opfattes, med et eksempel fra teateret, som at "sætte scenen", dvs. både med hensyn til medvirkende aktører, scenens fysiske beskaffenhed, manuskript, og fortælling.

³⁹ Moderniteten kan i Giddens optik (Giddens, 1994 [1990]) siges til en vis grad at være en eksklusiv vestlig forteelse, men Giddens knytter flere forbehold til denne antagelse.

Moderniteten er vestlig i den forstand, at den knytter sig til særlige institutionelle særtræk, såsom nationalstaten og systematisk kapitalistisk produktion. Moderniteten er dog ikke et særligt vestligt fænomen, hvad angår dens globaliserende tendenser, hvor der ikke er nogen "anden" i forhold til globaliseringen. Hvad angår modernitetens opbrud i forhold til traditionen, er det svært at argumentere for at det skulle være et specielt vestligt fænomen,

hvis man dog ser bort fra at det faktisk er Vesten som startede det moderne projekt. Så svaret må nok være, at moderniteten er på afgørende punkter præget af institutionelle forandringsprocesser i Vesten, men det er svært at sige entydigt at moderniteten kun kan være opstået i Vesten.

⁴⁰ Ekstensionelle forandringer angår primært de overordnede institutioner og forandringernes geografiske omfang (Giddens, 1994 [1990]:12)

⁴¹ Begrebet intensionelle forandringer beskriver intensiteten i forandringsprocesserne med særligt henblik på de ændringer der har konsekvenser for hverdagsliv, personlighed, identitet og intime relationer (Giddens, 1994 [1990]:12)

⁴² Der er her primært trukket på sociologiske og humangeografiske begreber om rummet, som det blandt andet er redegjort for i Jens Tonboes doktorafhandling *Rummets Sociologi* (Tonboe, 1993).

⁴³ fra det græske *dromos*, dvs. hastighed

⁴⁴ Blandt transplantationsteknologier er genteknologi det mest oplagte eksempel, hvor egenskaber hos biologiske organismer, som det som ellers ville tage utallige generationer at avle sig frem til ved konventionelle avlsmetoder, nu kommer til udtryk med det samme.

⁴⁵ Man kan bruge betegnelsen "lysmuren" om at konvergere mod øjeblikkelighed, da lysets hastighed er den absolutte hastighed, som (så vidt vi ved endnu) ikke kan overskrides.

⁴⁶ Baumans forfatterskab kan også læses med jødiske briller, hvorved temaerne modernitet og ambivalens antager en forankring i en jødisk oplevelse af ikke at høre til, at være en grænseoverskrider, det utilpassede element, som ikke hører hjemme i modernitetens *social gardening*-projekt. En modernitet, som er baseret på venner og fjender, det vil sige homogene nationalstater og så alt det udenfor, har ikke plads til den fremmede som hverken er det ene eller det andet (Bauman, 1990b).

⁴⁷ I Woolcocks fremstilling nævner han eksempler på fællesskaber hvor det forenende træk er familie, etnisk oprindelse, religion eller nabolik. I princippet udelukker det dog ikke andre typer fællesskaber.

⁴⁸ Giddens strukturteori er netop udviklet som en generel *approach* til samfundsteori, hvorimod økonomisk sociologi er ude i et meget mere velafgrænset ærinde.

⁴⁹ Kautsky observerer i denne undersøgelse blandt andet at der ikke sker en overtagelse af de selvejede landbrug af industrikapital, at teknisk effektivitet ikke er nogen forudsætning for overlevelse på markedet og at der ikke synes at være nogen tendens til radikale omkonfigurationer af bedriftsstørrelse, men i stedet for øgedes gældssætningen og afvandringen fra erhvervet, samtidigt med at produktionssystemernes sammensætning ændredes i retning af mere intensive dyrkningssystemer, baseret på husdyr (Kautsky, 1988 [1899])

⁵⁰ Historisk kan der findes flere andre eksempler på landbrugskriser, hvor tilgangen af nye markeder har skabt store problemer for etablerede produktioner i Europa. For eksempel skabte det en voldsom landbrugskrise i Italien, da Pompejus erobrede Syrien og indlemmede det i det romerske imperium, idet Syrien på det tidspunkt var Mellemøstens kornkammer. Denne voldsomme forøgelse i udbuddet af korn afstedkom en massiv proletarisering af bondestanden i Italien, hvor et stort antal blev jordløse. Krisen blev imødekommet blandt andet ved at gå væk fra korn og i stedet satse på arbejdsintensive produktioner som olivenolie og vin.

⁵¹ Selvudbygning viser sig ved at man arbejder flere timer for at imødekomme den faldende aflønning for ens arbejde. Gevinsten er således at mindske den lønning, som man ellers ville opleve. Hvis man regner lønnen ud pr. arbejdstime, bliver aflønningen dog kun ringere over tid.

⁵² Der skelnes her mellem at være meningsbestemt (båret af mening) og at være meningsrettet, det vil sige formålsbestemt

⁵³ Man kan dog diskutere om ikke dette er en fejlslæbet af Kant, som betragtede den æstetiske dømmekraft som en forstandsform *på linie med* moralsk og kognitiv dømmekraft; det virker på den måde lidt underligt at operere med en hierarkisk orden af disse faciliteter.

⁵⁴ konventioner kan på den ene side modstilles til regler og normer, dvs. standardiserede fremgangsmåder for praktisk handling og på den anden side modstilles til rutiner, ”tavs” viden eller andre former for prerefleksiv praksis, som man ”bare gør”.

⁵⁵ sociale former bruges her i Simmels forstand, dvs. som former, der giver social interaktion en bestemt orden eller mening

⁵⁶ deraf termen globalisering, som er sammensat af *grow + globalization*

⁵⁷ Interessen var (og er måske stadigvæk) relativt ambivalent; på den ene side er det principielt svært at se bort fra at økologisk jordbrug udgør en radikal kritik af det konventionelle, men på den anden side kan en ekstensivering af den del af jordbruget, som bliver dyrket økologisk (i kraft af blandt andet lavere gødningsnormer), i et realpolitisk perspektiv betyde frigivelse af økologisk råderum til den konventionelle sektor (Ingemann, 2002)

⁵⁸ Skagenfood er i lighed med Aarstiderne et on-line abonnementsystem for kasser med frisk fisk, der leveres til døren. De har i det henseende udviklet en særlig kunnen for at holde fisken helt frisk. De har dog udvidet sortimentet til også at omfatte grønt og ost, blandt andet via opkøb af mindre grønsagsabonnementsordninger, hvor de har overtaget eksisterende kunder. Der omsættes noget økologisk grønt i regi af Skagenfood, men foreløbigt sker dette kun i Aalborg og Vendsyssel. Skagenfood kan i dag levere til kunder over hele landet og er et firma i stadig udvikling. Se evt. firmaets hjemmeside på www.skagenfood.dk

⁵⁹ Anemonemælk er en on-line baseret mælkehandler, der leverer et bredt sortiment af økologiske mælkeprodukter til kunder i Århus og i et større område i Århus amt. Thise Mejeri er firmaets hovedleverandør, men de aftager dog også oste fra forskellige økologiske mejerier, deriblandt Osteriet Hinge (som dog gik fallit i 2003). Se evt. Anemonemælks hjemmeside på www.anemonemaalk.dk for nærmere oplysninger.

⁶⁰ Økoringen er et netværk af tre mindre grønsagsabonnementsordninger, som leverer til kunder i Midt-, Øst- og Sydvestjylland. Se hjemmeside på www.oekoringen.dk

⁶¹ Den rumlige konteksts betydning må her ses som et kontingent udfaldsrum, hvor rummet (både i betydningen "første" og "anden" natur) klart har en betydning som materiel ressource for konkret praksis i produktion, forarbejdning, distribution, salg og forbrug af økologiske fødevarer, men hvor det ikke er muligt at sige noget generelt om hvorvidt rummet determinerer særlige økologiske jordbrugsformer. Det er for eksempel ikke fordi at der er særlige naturgivne rammer som er særligt gunstige, eller ligefrem determinerende, for fremkomsten af økologisk kvægbrug i Danmark, sammenlignet med andre økologiske jordbrugssystemer.

⁶² Dette skal på ingen måde læses som at jeg indikerer at magt eller snarere udøvelse og opbygning af magt nødvendigvis er et onde; tværtimod bør det snarere ses som et vilkår, eller en ressource der knytter sig til enhver social interaktion.

⁶³ Det bør dog fremhæves, at aktuelle fødevarer-netværk sagtens kan udvise karakteristika, som går på tværs af idealtyperne. For eksempel kan man godt forestille sig et netværk, hvor dele af produkterne afsættes i det etablerede supermarkedssystem, mens andre af produkterne cirkuleres gennem mere alternative kanaler. Et konkret eksempel er Thise Mejeri, som er leverandør til Coop/Irma, men som også afsætter en del af deres produktion via helsekostbutikker og on-line abonnementsordninger som Anemonemælk. Et andet eksempel er Coop Danmark, hvor man også kan handle via nettet (varerne skal dog afhentes i det lokale Coop-marked)

⁶⁴ På sin vis kan man sige at økologisk modernisering med hensyn til social ontologi har en velordnet af slagsen, i kraft af at den kun indirekte kan tolkes om "modernisering" i en ret bred forstand, som differentiering af funktionssystemer.

⁶⁵ Standardiseringens konkrete udtryk er økologireglerne, som opretholdes via kontrolsystemer af privat eller offentlig art

⁶⁶ Dematerialisering baserer sig på, at det bør være muligt at realisere vækst uden tilsvarende forøgelse af ressourceforbruget. Af markante bidrag inden for denne tradition kan blandt andre nævnes arbejdet i regi af Rocky Mountain Institute (www.rmi.org), Wuppertal Instituttet (www.wupperinst.org), International Institute for Sustainable Development (www.iisd.org) og Factor 10 Institute (www.factor10-institute.org). Samarbejdet mellem disse

institutioner har også givet anledning til forskellige markante bidrag, for eksempel Factor 10 Institutes samarbejde med Wuppertal om at udvikle koncepter som ”ecological rucksack” og MPIS (Material Input Per unit Service).

⁶⁷ Udover at være stærkt kritisk over for bærende forestillinger indenfor moderniteten, er antroposofisk tænkning også præget af kosmologiske forestillinger uden for den vestlige kulturkreds, nemlig fra den vediske filosofi.

⁶⁸ Da der kun findes ret få landbrugssamfund i regi af ISKCON i Europa, har det ikke været muligt at fremskaffe materiale, der kan belyse dette nærmere. Se evt. hjemmesiden for ISKCON på www.iskcon.com for nærmere oplysninger om deres *rural communities*.

⁶⁹ Det er i denne sammenhæng spørgsmålet om begrebet antimoderne i det hele taget er en meningsfuld kategori at benytte sig af, idet man kan diskutere om der i Vesten i det hele taget findes noget udenfor moderniteten. Hvis man tager til Mellemøsten, ser det noget anderledes ud, men det er en helt anden historie.

⁷⁰ Det er ikke lykkedes at fremskaffe empirisk baggrund for denne antagelse, som baserer sig på personlige kommunikationer med aktører i den økologiske bevægelse.

⁷¹ Det er ikke muligt at underbygge denne påstand empirisk, da der ikke foreligger detaljerede registreringer fra denne del af det økologiske marked. Økologisk Landscenters forbrugernotat fra 2003 (ØL, 2003) giver en indikator af omfanget, når de opgør markedsandelen til alternative netværk til i alt 15% af det samlede økologimarked

⁷² Se blandt andet Journal of Rural Studies 19(1) fra 2003, Environment and Planning A 35(3) fra 2003, Sociologia Ruralis 41(1) fra 2001, Sociologia Ruralis 40(2) fra 2000, Sociologia Ruralis 40(4) fra 2000, International Planning Studies 4(3) fra 1999 eller Agriculture and Human Values 16(2) fra 1999.

⁷³ Grundprincippet for et CSA er at forbrugere og producenter løfter et fælles ansvar for dyrkningen af jorden, men CSA kan have mange forskellige udformninger i praksis. Der kan således være tale om noget der minder om abonnementsordninger, hvor forbrugerne evt. lægger et forskud på deres del af produktionen, for derved at mindske landmandens økonomiske risiko; i sådan en udformning vil man stadigvæk fastholde privat ejerskab af produktionsmidlerne. Der kan dog også være tale om kollektivt ejerskab af jorden, via salg af andele i en andelsforening, som ejer landbruget. Nogen typer CSA opererer med en engangsbetaling forud for sæsonen, hvorefter man bare får de fødevarer man har brug for. Forbrugerne kan i større eller mindre grad, uanset typen, være involveret i den praktiske drift af landbruget. Betegnelsen Community Supported Agriculture dækker derfor over mange forskellige tiltag i praksis; der er dog forskel på det og så begrebet *Community Centre*, som stadigvæk godt kan involvere landbrugsmæssig drift, men typisk i ret lille skala. Et kendt

eksempel er Michael Ableman's Fairview Gardens i Californien (Ableman, 1993). En rummelig betegnelse for CSA på dansk kunne være forbrugerstøttet jordbrug.

⁷⁴ van der Ploegs arbejde har blandt andet været betydningsfuldt for udviklingen af den sparsomme rurale sociologi vi har her i landet (Noe, 1999; Just, Noe, Oldrup & Stoye, 2000; Noe, 2003b; Noe & Alrøe, 2004)

⁷⁵ Den konkrete udvælgelse af interviewpersoner er dokumenteret i appendiks B.

⁷⁶ skal uddybes – tal fra Oldrups MAS-bidrag

⁷⁷ De politisk/ideologiske motiver bliver i undersøgelsen kategoriseret indenfor følgende kategorier: landbrugsudvikling, ejerformer, arbejdsforhold og landbrugsøkonomi (Unger, 2003).

⁷⁸ CSA = Community Supported Agriculture

⁷⁹ Undtaget herfra er naturligvis Økoterminalen, som gik fallit i slutningen af 2001

⁸⁰ Disse omfatter torvesalg, gårdbutikker og abonnementssalg

⁸¹ Man kan også notere sig, at i den periode hvor Årstideren har vundet frem i København, har andre netværk indstillet eller nedtonet deres aktivitet på feltet. Det gælder for eksempel det økologiske grønttorv i Valby og Buresø Grønt.

⁸² Se www.barritskov.com

⁸³ Varefetisjisme dækker i denne kontekst over en proces hvormed de rumlige, sociale og økonomiske relationer som knytter sig til fremstillingen af et givet produkt, bliver usynliggjort eller uigennemskuelige.

⁸⁴ Rapporten evaluerer Landbrugslauget efter kriterierne nærhed, tillid og solidaritet

⁸⁵ Her tænkes der primært på nærhed som en symbolsk kategori, dvs. nærhed som gennemsigthed.

⁸⁶ defetisering betegner i denne forbindelse processen hvormed man afdækker de rumlige, sociale og økonomiske relationer som er "indkapslet" i produktet

⁸⁷ Det er dog væsentligt her at der vil være tale om *private, civile* overenskomster; det er således ikke at opfatte som regulering i den forstand at det er det politiske system, som regulerer

⁸⁸ Landkøb er en web-portal for handel med fødevarer via internettet, som er drevet af Dansk Landbrug (se hjemmeside på www.danskladbrug.dk). Man kan her finde lokale producenter i sit givne område i både konventionel og økologisk kvalitet. Se eventuelt portalen på www.landkoeb.dk.

⁸⁹ Økoringen er et netværk af private økologiske grossister, som leverer grønsagskasser i forskellige jyske regioner. Se hjemmeside på www.oekoringen.dk

⁹⁰ Anemonemælk er en on-line mælkemand, som leverer mælk fra Thise Mejeri og diverse oste i Århus og omegn (store dele af amtet). Se hjemmeside på www.anemonemaelk.dk

⁹¹ Man kan gå på opdagelse på landkoeb.dk og se mange af dem. Af eksempler kan nævnes www.ecologinet.dk/mette (Mette's Økologiske Grøntsager i Jerslev) eller www.oekomanden.dk (Martin Falk i Viuf, som også er med i Økoringen)

⁹² På konferencen var forskellige oplægsholdere blevet bedt om at belyse forskellige aspekter af samudviklingen af natur og landdistrikter. Fødevarerterminalen var på programmet som et bud på et integreret udviklingskoncept, som i kraft af økologien kobledede en større grad af naturnærhed med regional udvikling af de sønderjyske landdistrikter.

⁹³ Denne definition hedder: "Med økologisk jordbrug forstås et selv bærende og vedvarende agro-økosystem i god balance. Systemet baseres mest muligt på lokale og fornyelige ressourcer. Økologisk jordbrug bygger på et helhedssyn, som omfatter de økologiske, økonomiske og sociale sider i jordbrugsproduktionen både i lokalt og i globalt perspektiv. I det økologiske jordbrug betragtes naturen således som en helhed med sin egen værdi, og mennesket har et moralsk ansvar for at drive jordbruget, således at kulturlandskabet udgør en positiv del af naturen." (Fødevarerministeriet, 2004; FØJO, 2004)

⁹⁴ Det drejer sig om kommunerne Bredebro, Højer, Løgumkloster, Skærbæk og Tønder

⁹⁵ Nærmere betegnet drejede det sig om: "*Fight-the-power: Venstreradikal sommerlejr, arrangeret af Københavnske aktivister. Med debat, foredrag, workshops, øl og live-action!*" (Elle, 2002)

⁹⁶ Den Grønne Jobpulje var en statslig projektpulje, som gav støtte i en begrænset årrække til grønne initiativer ved at dække halvdelen af lønningerne. Puljen er nu nedlagt.

⁹⁷ Det økologiske og biodynamiske grossistfirma Solhjulet, som blev grundlagt i 1972, er en af de allertidligste markedsaktører på det økologiske felt. Se evt. omtale af firmaet på www.solhjulet.dk

⁹⁸ Indehaveren har lidt et særligt forhold til Israel, da han for et par år siden var spærret inde i en kirke på vestbredden sammen med palestinænske aktivister, som blev belejret af det israelske militær, der jævnligt skød ind ad vinduerne. Efterfølgende blev han fængslet i en kortere periode. Han har skrevet en bog om sine oplevelser i Israel, som sælges i Spidsroden.

⁹⁹ Danmarks Naturfredningsforenings ejerskab af Skovsgaard på Langeland er en af undtagelserne.

¹⁰⁰ Foreningen Fri Økologisk Jord blev startet af en kreds af aktører med tilknytning til økologisk jordbrug i starten af 1997. Foreningen ønsker at arbejde for at lette adgangen til jord for økologiske landmænd, der ønsker at etablere sig og at arbejde for at afkapitalisere jorden. Et af foreningens fokusområder er derfor fondsejet jordbrug. Foreningen har en (om end kortfattet) hjemmeside på <http://ecoweb.dk/fri/>

¹⁰¹ a.m.b.a. står for anpartsselskab med begrænset ansvar, hvilket betyder at den enkelte andelshaver kun hæfter med sin andel for selskabets økonomiske forpligtelser, da kun selskabet eller selskabets bo kan hæfte for selskabets eventuelle gæld.

¹⁰² Barritskov, eller mere korrekt, Barritskov Gods, er en gammel slægtsgård og må selv efter dagens standard siges at være et større landbrug, idet det omfatter 270 ha agerjord, 15 ha engarealer, 30 ha kyster, veje og udyrkede arealer, samt 375 ha skov. Desuden forpagtes nabogårdene Ringsthalm og Møgelkær med hhv. 85 ha og 80 ha. Barritskov landbrug indgår derudover i et driftsfællesskab med Krogerup Avlsgaard i Humlebæk og Billeslund i Gram med hver 300 ha landbrug. Det samlede landbrugsareal er hermed 1.050 ha (barritskov.com, 2004).

¹⁰³ Merkur har lejlighedsvist samarbejdet med Triodos i forbindelse med finansieringen af store, kapitalkrævende projekter (merkurbank.dk, 2004)

¹⁰⁴ Disse omfatter torvesalg, gårdbutikker og abonnementssalg

¹⁰⁵ Den nærmere betydning af at de *kan* levere til 80% af alle danske husstande går på deres distributionsnetværks udstrækning, som kun har større huller i områder af Jylland og på Fyn. Se evt. oversigt over Aarstidernes leveringsområder på adressen

www.aarstiderne.com/default.asp?path={9931CA3A-62CA-4AA9-A96A-A3170E632D24}

¹⁰⁶ Thise Mejeri er et økologisk andelsmejeri, som blev startet tilbage i 1988 som et samarbejdsprojekt mellem det private mejeri Dybbækdal og en gruppe nordjyske, økologiske kvægbønder, som stod uden afsætningsmulighed for deres mælk (Jensen & Michelsen, 1991b). I starten afsatte Thise primært deres mælkeprodukter i et større (land)område med centrum i Salling, men efter nogen lidet økonomisk givtige år fik man i 1995 en aftale om levering af konsummælk til Irma, som i dag udgør omkring halvdelen af Thises afsætning. Situationen i dag er, at 50% af Thises produkter omsættes i København, 20% eksporteres, mens resten sælges via mælkemænd som Anemonemælk (se www.anemonemaelk.dk), helsekostbutikker og enkeltstående butikker indenfor Coop Danmark som SuperBrugsen eller Kvikly Extra.

¹⁰⁷ Bageriet Aurion blev startet af en kreds af forbrugere med afsæt i det antroposofiske miljø i Nordjylland tilbage i 1974. Det er dog siden overgået til privat ejerskab og har gennem årene udvidet sin skala betragteligt, idet Aurion nu leverer til helsekostbutikker over hele landet. Man har dog bibeholdt sine høje standard i håndværksmæssigt henseende og må så absolut siges at høre til pionererne inden for udviklingen af økologiske/biodynamiske høj kvalitetsprodukter.

¹⁰⁸ Levefællesskabet Hertha er en bosættelse i Midtjylland, som er inspireret af antroposofien. Man forsøger blandt andet her at integrere psykisk handicappede som en del af bosættelsens

dagligliv, samtidigt med at man benytter sig af økologiske og antroposofiske principper i byggeriet. Se evt. hjemmeside på www.galten.dk/hertha

¹⁰⁹ Andelssamfundet i Hjortshøj er et forsøg på at opbygge et bæredygtigt lokalsamfund, socialt som økologisk. Man er dog i modsætning til Levefællesskabet Hertha ikke direkte inspireret af antroposofien. Se evt. hjemmeside på www.andelssamfundet.dk

¹¹⁰Der henvises her til Willis, P. (1977): *Learning to labour*. Farnborough, Saxon House, som er et casestudie af en gruppe skolebørn i et fattigt kvarter i Birmingham.

¹¹¹ Se evt. www.unige.ch/ses/sococ/qual/qual.html for en oversigt over ressourcer, deriblandt software, til kvalitative analyser af digitale data.